

THE
SIDDHĀNTA KAUMUDĪ

OF

SRI BHATTOJI DEEKSHITA

WITH THE COMMENTARY

SRI BĀLAMANOṚAMĀ

OF

SRI VASUDEVA DEEKSHITA.

PŪRVĀRDHAM.

EDITED AND PUBLISHED

BY

S. CHANDRASEKHARA SASTRIGAL,

TEPPAKULAM.

Trichinopoly :

PRINTED BY BR. JOSEPH, S. J., SUPDT.,
ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS.

1910

Registered according to Act XXV of 1867.

ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

॥ पूर्वार्धम् ॥

श्रीमद्वासुदेवदीक्षितप्रणीतया

श्रीबालमनोरमाख्यया

व्याख्यया समुद्भासिता ।

त्रिशिरःपुरवास्तव्येन

आदनूर् शं. चन्द्रशेखरशास्त्रिणा

संशोध्य प्रकाशिता ।

१९१०.

[एतद्वन्थस्य मुद्रणाधिकारस्सर्वोऽपि प्रकाशकेन स्वायत्तीकृतः ।]

त्रिशिरःपुरविराजमाने
सैण्ट् जोजप्स् इण्डस्ट्रियल् स्कूल् मुद्रालये मुद्रिता सती
विजयतेतमाम् ।

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतविषयानुक्रमिका ॥

विषयः	पार्श्वम्
१. संज्ञाप्रकरणम् - - - -	१
२. परिभाषाप्रकरणम् - - - -	२६
३. अच्सन्धिप्रकरणम् - - - -	३४
४. हल्सन्धिप्रकरणम् - - - -	७५
५. विसर्गसन्धिप्रकरणम् - - - -	९३
६. स्वादिसन्धिप्रकरणम् - - - -	९९
७. अजन्तपुल्लिङ्गाः - - - -	११०—१८४
१. अदन्तप्रकरणम् - - - -	११०
२. आदन्तप्रकरणम् - - - -	१४९
३. इदन्तप्रकरणम् - - - -	१५१
४. ईदन्तप्रकरणम् - - - -	१६३
५. उदन्तप्रकरणम् - - - -	१७२
६. ऊदन्तप्रकरणम् - - - -	१७५
७. ऋदन्तप्रकरणम् - - - -	१७८
८. ॠदन्तप्रकरणम् - - - -	१७९
९. लृदन्तप्रकरणम् - - - -	१८०
१०. एदन्तप्रकरणम् - - - -	१८१
११. ओदन्तप्रकरणम् - - - -	१८२
१२. ऐदन्तप्रकरणम् - - - -	१८४
१३. औदन्तप्रकरणम् - - - -	१८४
८. अजन्तस्त्रीलिङ्गाः - - - -	१८५—२०६
१. आदन्तप्रकरणम् - - - -	१८५
२. इदन्तप्रकरणम् - - - -	१९३
३. ईदन्तप्रकरणम् - - - -	१९७
४. उदन्तप्रकरणम् - - - -	२०३
५. ऊदन्तप्रकरणम् - - - -	२०४
६. ऋदन्तप्रकरणम् - - - -	२०५
७. ओदन्तप्रकरणम् - - - -	२०६
८. ऐदन्तप्रकरणम् - - - -	२०६
९. औदन्तप्रकरणम् - - - -	२०६
९. अजन्ननपुंसकलिङ्गाः - - - -	२०७—२२०
१. अदन्तप्रकरणम् - - - -	२०७
२. आदन्तप्रकरणम् - - - -	२१२

विषयः	पार्श्वम्
३. इदन्तप्रकरणम् - - - -	२१३
४. ईदन्तप्रकरणम् - - - -	२१६
५. उदन्तप्रकरणम् - - - -	२१७
६. ऊदन्तप्रकरणम् - - - -	२१८
७. ऋदन्तप्रकरणम् - - - -	२१८
८. ओदन्तप्रकरणम् - - - -	२१९
९. ऐदन्तप्रकरणम् - - - -	२२०
१०. औदन्तप्रकरणम् - - - -	२२०
१०. हलन्तपुल्लिङ्गाः - - - -	२२१—३०३
१. हकारान्तप्रकरणम् - - - -	२२१
२. वकारान्तप्रकरणम् - - - -	२२८
३. रेफान्तप्रकरणम् - - - -	२२९
४. लकारान्तप्रकरणम् - - - -	२३१
५. मकारान्तप्रकरणम् - - - -	२३१
६. णकारान्तप्रकरणम् - - - -	२३६
७. नकारान्तप्रकरणम् - - - -	२३७
८. धकारान्तप्रकरणम् - - - -	२५५
९. जकारान्तप्रकरणम् - - - -	२५५
१०. दकारान्तप्रकरणम् - - - -	२६०
११. थकारान्तप्रकरणम् - - - -	२७९
१२. चकारान्तप्रकरणम् - - - -	२८०
१३. तकारान्तप्रकरणम् - - - -	२८६
१४. पकारान्तप्रकरणम् - - - -	२९०
१५. शकारान्तप्रकरणम् - - - -	२९०
१६. षकारान्तप्रकरणम् - - - -	२९२
१७. सूकारान्तप्रकरणम् - - - -	२९७
११. हलन्तस्त्रीलिङ्गाः - - - -	३०४—३१०
१. हकारान्तप्रकरणम् - - - -	३०४
२. वकारान्तप्रकरणम् - - - -	३०५
३. रेफान्तप्रकरणम् - - - -	३०५
४. मकारान्तप्रकरणम् - - - -	३०६
५. जकारान्तप्रकरणम् - - - -	३०७
६. दकारान्तप्रकरणम् - - - -	३०७

कौमुदीपूर्वार्धगतविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पार्श्वम्
७. चकारान्तप्रकरणम् - - -	३०८
८. पकारान्तप्रकरणम् - - -	३०८
९. शकारान्तप्रकरणम् - - -	३०८
१०. षकारान्तप्रकरणम् - - -	३०९
११. सकारान्तप्रकरणम् - - -	३०९
१२. हलन्तनपुंसकलिङ्गाः - - -	३११—३२६
१. हुकारान्तप्रकरणम् - - -	३११
२. वकारान्तप्रकरणम् - - -	३११
३. रेफान्तप्रकरणम् - - -	३१३
४. भकारान्तप्रकरणम् - - -	३१३
५. नकारान्तप्रकरणम् - - -	३१४
६. जकारान्तप्रकरणम् - - -	३१६
७. दकारान्तप्रकरणम् - - -	३१७
८. चकारान्तप्रकरणम् - - -	३१८
९. तकारान्तप्रकरणम् - - -	३२३
१०. पकारान्तप्रकरणम् - - -	३२५
११. सकारान्तप्रकरणम् - - -	३२६
१३. अव्ययप्रकरणम् - - -	३२७
१४. स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् - - -	३३५
१५. कारकादिविभक्तिप्रकरणम् - - -	३९७—४६६
१. प्रथमाविभक्तिप्रकरणम् - - -	३९७
२. द्वितीयाविभक्तिप्रकरणम् - - -	४००
३. तृतीयाविभक्तिप्रकरणम् - - -	४२१
४. चतुर्थीविभक्तिप्रकरणम् - - -	४२६
५. पञ्चमीविभक्तिप्रकरणम् - - -	४३५
६. षष्ठीविभक्तिप्रकरणम् - - -	४४५
७. सप्तमीविभक्तिप्रकरणम् - - -	४५९
१६. अव्ययीभावसमासप्रकरणम् - - -	४६७
१७. तत्पुरुषाः - - -	४८७—५५१
१. तत्पुरुषसमासप्रकरणम् - - -	४८७
२. कर्मधारयसमासप्रकरणम् - - -	५१७
३. नञ्तत्पुरुषसमासप्रकरणम् - - -	५२२
४. गतिसमासप्रकरणम् - - -	५२५

विषयः	पार्श्वम्
उपपदसमासप्रकरणम्	- ५३०
६. असाधारणसमासान्तप्रकरणम्	- ५३४
१८. बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्	- ५५२
१९. द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	- ५९१
२०. एकशेषसमासप्रकरणम्	- ६०७
२१. सर्वसमासशेषप्रकरणम्	- ६१३
२२. सर्वसमासान्तप्रकरणम्	- ६१६
२३. अलुक्समासप्रकरणम्	- ६२५
२४. समासाश्रयविधिप्रकरणम्	- ६३४
२५. तद्धिताः	- ६६३—९४५
१. अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः	- ६६३
२. अपत्याधिकारप्रकरणम्	- ६६६
३. चातुरर्थिकप्रकरणम्	- ७०८
४. शैषिकप्रकरणम्	- ७४०
५. विकारार्थप्रकरणम्	- ७८४
६. ठगधिकारप्रकरणम्	- ७९२
७. प्राग्वितीयप्रकरणम्	- ८०७
८. आर्ह्ये छयद्विधिप्रकरणम्	- ८१३
९. आर्ह्यप्रकरणम्	- ८१९
१०. ठजधिकारे कालाधिकारप्रकरणम्	- ८३६
११. ठञ्विधिप्रकरणम्	- ८४२
१२. नञ्जञ्विधिकारप्रकरणम्	- ८४६
१३. पाञ्चमिकप्रकरणम्	- ८५४
१४. मत्वर्थीयप्रकरणम्	- ८६६
१५. प्राग्विदशीयप्रकरणम्	- ८९१
१६. प्राग्विवीयप्रकरणम्	- ८९७
१७. स्वार्थिकप्रकरणम्	- ११९
२१. द्विरुक्तिप्रकरणम्	- ९४६
२७. सूत्रसूचिकाः	- ९५७
२८. वार्तिकसूचिकाः	- ९८९
२९. परिभाषासूचिकाः	- ९९८

श्रीरस्तु ।

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

४५३ । स्त्रियाम् । (४-१-३)

अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः निरूप्यन्ते ॥ तदेवं 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्वौजस-
मौट्' इति सूत्रं सप्रपञ्चन्निरूप्य तदुत्तरमनुक्रान्तान् स्त्रीप्रत्ययान्निरूपयितुमाह । **स्त्रियाम् ॥**
अधिकारोऽयमिति ॥ 'अजायतष्टाप्' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं, नतु स्वतन्त्र-
विधिरित्यर्थः । किञ्चत्पर्यन्तमयमधिकारः इत्यत आह । **समर्थेति ॥** यावदित्यवधौ । 'सम-
र्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । "स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुष-
स्समृष्टः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥" इति लक्षणलक्षितम् अवयवसंस्थानविशेषा-
त्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गं, तदभावे तयोरुभयोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसक-
मित्यर्थः । तदिदं लौकिकं लिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते । तस्य अचेतने खट्वा मालादौ
बाधात् स्त्रीप्रत्ययानापत्तेः । दारानित्यादौ 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वानापत्तेश्च । किन्तु
सत्त्वजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रन्नपुंसकत्वम् ।
अत एव उत्कर्षार्पकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रवादः । उत्क-
र्षार्पकर्षसाम्यात्मकावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृश-
मवस्थात्रयं केवलान्वयि । अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् ।
तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव । तदुक्तं भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च"
इति । एकस्मिन्नेवार्थे पुष्यस्तारका तारकं नक्षत्रम् इति शब्दनानात्वदर्शनात्, कुटी कुटीरादौ
रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमित्यर्थ इति कैयटः । पुल्लिङ्ग-
शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यः । नच उपचयादिधर्माणां विरुद्ध-
त्वादेकत्र समावेशयोगादेकस्य द्विलिलिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम् । एकैकस्मिन् वस्तुनि क्षण-
भेदेन त्रयाणां धर्माणामपि समावेशोपपत्तेः । उक्तञ्च भाष्ये "कश्चिदपि सत्त्वादिधर्मः क्वचिन्मुहू-
र्तमपि नावतिष्ठते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते" इति । नचैवं सति युगपत् द्वित्रि-
लिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । नहि व्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति
भूतभविष्यद्यवहारोच्छेदापातात् । तत्र कश्चिच्छब्दः एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः,
कश्चित्तु द्विलिङ्गे, कश्चित्तु त्रिलिङ्गे, इतीत्येतत्तु लिङ्गानुशासनशान्नादवगन्तव्यम् । एषां पुंस्त्री-
नपुंसकशब्दानां वृद्धादिशब्दवदस्मिन् शास्त्रे सङ्केतश्च लिङ्गानुशासनत एव ज्ञेयः । उक्तञ्च

विषयः	पार्श्वम्
उपपदसमासप्रकरणम्	- ५३०
६. असाधारणसमासान्तप्रकरणम्	- ५३४
१८. बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्	- ५५२
१९. द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	- ५९१
२०. एकशेषसमासप्रकरणम्	- ६०७
२१. सर्वसमासशेषप्रकरणम्	- ६१३
२२. सर्वसमासान्तप्रकरणम्	- ६१६
२३. अलुक्समासप्रकरणम्	- ६२५
२४. समासाश्रयविधिप्रकरणम्	- ६३४
२५. तद्धिताः	- ६६३—९४५
१. अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः	- ६६३
२. अपत्याधिकारप्रकरणम्	- ६६६
३. चातुरर्थिकप्रकरणम्	- ७०८
४. शैषिकप्रकरणम्	- ७४०
५. विकारार्थप्रकरणम्	- ७८४
६. ठगधिकारप्रकरणम्	- ७९२
७. प्राग्वितीयप्रकरणम्	- ८०७
८. आर्होये छयद्विधिप्रकरणम्	- ८१३
९. आर्होयप्रकरणम्	- ८१९
१०. ठञ्जधिकारे कालाधिकारप्रकरणम्	- ८३६
११. ठञ्विधिप्रकरणम्	- ८४२
१२. नञ्ज्ञवधिकारप्रकरणम्	- ८४६
१३. पाञ्चमिकप्रकरणम्	- ८५४
१४. मत्वर्थीयप्रकरणम्	- ८६६
१५. प्रागिदशीयप्रकरणम्	- ८९१
१६. प्रागिवीयप्रकरणम्	- ८९७
१७. स्वार्थिकप्रकरणम्	- ९१९
२१. द्विरुक्तिप्रकरणम्	- ९४६
२७. सूत्रसूचिकाः	- ९५७
२८. वार्तिकसूचिकाः	- ९८९
२९. परिभाषासूचिकाः	- ९९८

श्रीरस्तु ।

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

४५३ । स्त्रियाम् । (४-१-३)

अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः निरूप्यन्ते ॥ तदेवं 'डयाप्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्वौजस-
मौट्' इति सूत्रं सप्रपञ्चनिरूप्य तदुत्तरमनुक्रान्तान् स्त्रीप्रत्ययान्निरूपयितुमाह । स्त्रियाम् ॥
अधिकारोऽयमिति ॥ 'अजायतष्टाप्' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं, नतु स्वतन्त्र-
विधिरित्यर्थः । कियत्पर्यन्तमयमधिकारः इत्यत आह । समर्थेति ॥ यावदित्यवधौ । 'सम-
र्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । "स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुष-
स्समृषुः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥" इति लक्षणलक्षितम् अवयवसंस्थानविशेषा-
त्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गं, तदभावे तयोरुभयोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसक-
मित्यर्थः । तदिदं लौकिकं लिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते । तस्य अचेतने खट्वा मालादौ
बाधात् स्त्रीप्रत्ययानापत्तेः । दारानित्यादौ 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वानापत्तेश्च । किन्तु
सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रनपुंसकत्वम् ।
अत एव उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रवादः । उत्क-
र्षापकर्षसाम्यात्मकावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृश-
मवस्थात्रयं केवलान्वयि । अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् ।
तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव । तदुक्तं भाष्ये "एकार्थं शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च"
इति । एकस्मिन्नेवार्थे पुण्यस्तारका तारकं नक्षत्रम् इति शब्दनानात्वदर्शनात्, कुटी कुटीरादौ
रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमित्यर्थ इति कैयटः । पुल्लिङ्ग-
शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यः । नच उपचयादिधर्माणां विरुद्ध-
त्वादेकत्र समावेशायोगादेकस्य द्विलिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम् । एकैकस्मिन् वस्तुनि क्षण-
भेदेन त्रयाणां धर्माणामपि समावेशोपपत्तेः । उक्तञ्च भाष्ये "कश्चिदपि सत्त्वादिधर्मः क्वचिन्मुहु-
र्तमपि नावतिष्ठते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते" इति । नचैवं सति गुणपत् द्वित्रि-
लिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । नहि व्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति
भूतभविष्यद्व्यवहारोच्छेदापातात् । तत्र कश्चिच्छब्दः एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः,
कश्चित् द्विलिङ्गे, कश्चित् त्रिलिङ्गे, इतीत्येतत्तु लिङ्गानुशासनशास्त्रादवगन्तव्यम् । एषां पुंस्त्री-
नपुंसकशब्दानां वृद्ध्यादिशब्दवदस्मिन् शास्त्रे सङ्केतश्च लिङ्गानुशासनत एव ज्ञेयः । उक्तञ्च

४५४ । अजाद्यतष्टाप् । (४-१-४)

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ।

भाष्ये “अवश्यन्तावत् कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः” इति, वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः । “कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ” इत्यमरः । तत्र टिप्पुभादिसंज्ञावल्गुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् सति सम्भवे स्तनकेशवतीत्यादिलौकिकं लिङ्गमप्यत्राश्रीयते । अन्यथा ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र स्त्रीव्यक्तावपि सत्त्वाद्युपचारात्मकपुंस्त्वाद्यनपायात् ‘आडो नाऽस्त्रियाम्’ इति नाभावस्याविरोधात् स्त्रीपशुरप्यालभ्येत । तदेतच्चतुर्थस्य प्रथमपादे ‘तथालिङ्गम्’ इत्यधिकरणे अश्वरमीमांसाकुतूहल-वृत्तावबोचाम । त्रिविधमपि एतल्लिङ्गं जातिव्यक्तिवत् प्रातिपदिकार्थ एव । प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यापत्तौ अजा, खट्वा, इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नानादिबोधोऽनुभवसिद्धो विरुद्ध्येत । किञ्च मातृदुहितृस्वसृगवादिशब्देषु विनापि टाबादिप्रत्ययं स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् प्रातिपदिकस्य तत्र शक्त्यावश्यकत्वे टाबादीनामपि शक्तिकल्पने गौरवम् । ‘ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृ-ननान्तरः, प्राट्ठिप्रुड्कुत्विषः’ इत्यादिलिङ्गानुशासनसूत्राण्यपि प्रकृतिविषयाण्येव दृश्यन्ते । अत एव च ‘कृदिकारादक्तिनः’ इत्यत्र अक्तिन इत्येतदर्थवत् । अन्यथा अक्तिनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् डीपोऽप्राप्तेः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नचैवमपि प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् कथं टाबादय इति वाच्यम् । द्वावित्यादिवत् प्रकृत्युक्तस्याव्यावर्तकत्वात् । अन्यथा टाबादिविधिवैयर्थ्यात् । तथाच स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यम् । टाबादयस्तु तद्योतकाः । तथाच टाबादिषु सत्सु अवश्यं स्त्रीत्वबोधः इति नियमः, ननु टाबादिषु सत्स्वेवेति नियम इति । अजाद्यतष्टाप् ॥ अजः आदिर्येषान्ते अजादयः ते च अच्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी ‘ड्याप्रतिपदिकात्’ इत्यतः प्राति-पदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतम् अजादिभिः अता च विशेष्यते, तदन्तविधिः । तत्राद्विषये ‘समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति निषेधो न, ‘उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्’ इत्युक्तेः । ड्याग्रहणन्तु नानुवर्तते ‘स्त्रियाम्’ इत्यधिकारे तयोर्विधेयत्वात् । नच अजादिभिः प्रातिपदि-कस्य विशेषणेऽपि तदन्तविधिर्नास्ति ‘समासप्रत्ययविधौ’ इति निषेधात् ‘ग्रहणवता प्राति-पदिकेन तदन्तविधिर्न’ इति च निषेधादिति वाच्यम् । ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ इत्यत्र अमह-त्पूर्वेति वचनेनात्र तदन्तविधिज्ञापनात् । किञ्च स्त्रियां व्यक्तौ गम्यमानायामिति नार्थः । तर्हि अजा खट्वेत्यादौ अजत्वाद्याकारेण वस्तुतः स्त्रीव्यक्तौ गम्यमानायां टाबादिप्रत्ययाः स्युः । ततश्च टाबादिप्रत्ययेषु प्रयुज्यमानेषु स्त्रीत्वस्य भानत्र नियतं स्यात् । अतः स्त्रियामिति भावप्रधानो निर्देशः । स्त्रीत्वे इति यावत् । तदाह । अजादीनामित्यादिना ॥ अजाद्यन्तानामित्यर्थः । द्योत्ये इति ॥ उक्तीरया स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । उक्तं च भाष्ये “स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मादजादयो भवन्ति स्वार्थे” इति । टाप् स्यादिति ॥ ‘प्रत्ययः, परश्च’ इत्यधिकृतम् । कस्मात् परो भवतीत्याकांक्षायां सन्निधानात् अजादिभ्यः अदन्ताच्चेति बोध्यम् । ननु अजादिगणे अज, अश्व, इत्याद्यदन्तपाठो व्यर्थः, अदन्तत्वादेव सिद्धेरित्यत आह । अजाद्युक्तिरिति ॥ ‘वयसि प्रथमे, जातेरस्त्रीविषयात्’ इत्यादिवक्ष्यमाणस्य डीपो डीषश्च अदन्तटाबपवादस्य बाधनार्थमजादिग्रहणमित्यर्थः । एवञ्च अदन्तटाबपवादौ डीप्डीषौ तयो-

अजाद्युक्तिर्डीषो डीपश्च बाधनाय । अजा । अतः, खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणाच्चेह । पञ्चाजी । ‘द्विगोः’ (सू ४७९) इति डीप् । अत्र हि समा-
सार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु
जातिलक्षणो डीष् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होढा । मन्दा । विलाता । एषु ‘वयसि
प्रथमे’ (सू ४७८) इति डीप् प्राप्तः । ‘सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्’ (वा
२४९७) । सम्फला । भस्त्रफला । ‘ङ-चापोः—’ (सू १००१) इति ह्रस्वः ।

रम्यजादिटावपवाद इति फलति । अजशब्दः छागजातौ वर्तते । ‘अजा छागी तुभच्छाग-
वस्तच्छगलकाः अजे’ इत्यमरः । अजशब्दात् टाप् टपावितौ, सवर्णदीर्घः, व्यपदेशिवत्त्वात्
अजान्तत्वम् । अतः इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । खट्वेति ॥ ‘खट कांक्षायाम्’
अशृष्टुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कृन् खट्वशब्दः अदन्तः तस्मात् टापि सवर्णदीर्घः । ‘शयन-
म्मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्काः खट्वा समाः’ इत्यमरः । ननु ‘प्रत्ययः, परश्च’ इत्यनुवृत्तौ दिग्योगपञ्चम्या
युक्तत्वात् अजादिभ्यः अतश्च टाप् स्यात् स्त्रीत्वे योले इत्यर्थ एव युक्तः । तथाच ‘अजाद्यतः’
इति षष्ठ्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह । अजादिभिरिति ॥ अजाद्यत इति षष्ठीमाश्रित्य अजा-
दीनाम् अदन्तस्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टाविलेखम् अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः ।
पञ्चाजीति ॥ पञ्चानामजानां समाहारः इति विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इत्यादिना द्विगुः । ‘अका-
रान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः’ इति स्त्रीत्वम् । ‘द्विगोः’ इति डीप् । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः ।
नन्वत्र समासे अजशब्दसत्त्वात्तद्वाच्यमेव स्त्रीत्वमित्यत आह । अत्रेति ॥ हि यतः अत्र
पञ्चाजशब्दे समासार्थभूतो यः समाहारः तन्निष्ठं स्त्रीत्वं पञ्चाजेति समुदायस्य वाच्यं नत्वजश-
ब्दस्य, अतोऽत्र न टाविलेखः । नचोक्तरीत्या तदन्तविधिसत्त्वादजशब्दान्तस्य पञ्चाजेति समा-
सस्य ग्रहणात् तद्वाच्यत्वं स्त्रीत्वस्येति वाच्यम् । सत्यपि तदन्तविधौ अजादीनां श्रुतत्वेन
स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । ‘अजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे योले’ इति व्याख्याने तु
स्त्रीत्वस्य अजादिशब्दवाच्यत्वाभावात् समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप् स्यादिति भावः ।
अथाजादीनुदाहरति । अजेत्यादिना ॥ एडकेति ॥ ‘मेण्डोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृणय एडके’
इत्यमरः । अस्य स्त्रीत्वे कोशान्तरम्मृग्यम् । अश्वेति ॥ ‘वाम्यश्वावडवा’ इत्यमरः । चट-
केति ॥ चटकः पक्षिजातिविशेषः । अस्य जातिशब्दस्य स्त्रीत्वं मृग्यम् । अमरस्तु ‘चटकः कल-
विङ्कस्स्यात्तस्य स्त्री चटका’ इत्याह । मूषिकेति ॥ ‘चुनुन्दरी गन्धमूषी दीर्घदेही तु मूषिका’
इत्यमरः । एषु जातीति ॥ अजादिपञ्चसु ‘जातेरस्त्री’ इति डीष् प्राप्तः । सः अजादिटापा
बाध्यते इत्यर्थः । बालादयः प्रथमवयोवचनाः, तत्र होढादित्रयस्य प्रथमवयोवाचित्वे कोशो
मृग्यः । एष्विति ॥ बालादिपञ्चसु ‘वयसि प्रथमे’ इति डीप् प्राप्तः । सः अजादिटापा
बाध्यते इत्यर्थः । सम्भस्त्रेति ॥ ‘पाककर्ण’ इति सूत्रभाष्ये पठितमिदं वार्तिकमर्थतस्स-
ङ्गहीतम् । सम्भस्त्रा, अजिन, शण, पिण्ड, एतेभ्यः परो यः फलशब्दः तस्मादपि ‘पाककर्ण’
इति डीष् न भवति, किन्तु टावेवेत्यर्थः । सम्फलेति ॥ समृद्धानि फलानि यस्या इति विग्रहः ।

‘सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्*’ (वा १४९६) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (वा २४००—२४०१) पुंयोगे तु शूद्री । ‘अमहत्पूर्वा’ किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । ‘मूलान्नञः’ (वा २५००) । अमूला । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (सू ३०६) । कर्त्री । दण्डिनी ।

भस्त्रफलेति ॥ भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । ‘भस्त्राचर्मप्रसेविका’ इत्यमरः । ननु भस्त्रा-
शब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्त्वस्याप्रसक्तेः कथं द्वस्व
इत्यत आह । **डयापोरिति ॥** ‘डयापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम्’ इति द्वस्व इत्यर्थः । अजिनफला,
शणफला, पिण्डफला, ओषधिविशेषसंज्ञाः । **सदच्काण्ड ॥** अयमपि ‘पाककर्ण’ इति सूत्र-
पठितवार्तिकार्थसङ्ग्रहः । सत्, अच्, काण्ड, प्रान्त, शत, एक, एतेभ्यः परो यः पुष्पशब्दः
तस्मादपि ‘पाककर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च’ इति ङीप् न भवति, किन्तु टाबवेत्यर्थः ।
सत्पुष्पेति ॥ सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । अच् इति लुप्तनकारः अञ्चुधातुः गृह्यते
इत्यभिप्रेत्य उदाहरति । **प्राक्पुष्पेति ॥** प्राक्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । **प्रत्यक्पुष्पेति ॥**
प्रत्यक्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । **शूद्रा
चामहत्पूर्वा जातिः ॥** ‘अजायतः’ इति प्रकृतसूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । शूद्रजातिः
वाच्या चेत् अमहत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टाप् लभते । जातिलक्षणङीषोऽपवादः । शूद्रात्
स्वभार्यायां विधिना ऊढायामुत्पन्ना स्त्री शूद्रा । जातिरित्यस्य प्रयोजनमाह । **पुंयोगे त्विति ॥**
शूद्रस्य स्त्री इत्येव पुंयोगात् स्त्रियां व्यक्तौ जातिवाचित्वाभावान्न टाप् । किन्तु ‘पुंयोगादख्या-
याम्’ इति ङीषेवेत्यर्थः । **महाशूद्रीति ॥** महती च सा शूद्रा च इति विग्रहः । कर्मधारयः ।
‘पुंवत् कर्मधारय’ इति पुंवत्त्वम् । अत्र महत्पूर्वत्वान्न टाप्, किन्तु जातिलक्षणङीषेव । ‘आ-
भीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगोस्समे’ इत्यमरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना उग्रा, तस्यां ब्राह्मणा-
दुत्पन्नः आभीरः, स्त्री चेदाभीरी । अत्र जातिग्रहणस्य अमहत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः
शब्देन्दुशेखरे भाष्यप्रदीपोद्घोते च स्फुटः । **क्रुञ्चेति ॥** क्रुञ्चशब्दः चकारान्तः ‘ऋत्विक्’
इत्यादिना किन्नन्तः । पक्षिजातिविशेषे वर्तते । “यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्” इति
रामायणे । उष्णिहशब्दः हकारान्तः छन्दोविशेषे ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन्नन्त एव । देववि-
शब्दः शकारान्तः, गणविशेषात्मकमरुत्सु वर्तते । “मरुतो वै देवानां विशः” इति श्रुतेः ।
एतेषामदन्तत्वाभावादप्रप्ते टापि तद्विधानार्थमजादिषु पाठः । ‘डयाप्रातिपदिकात्’ इति
सूत्रभाष्ये त्वेषां त्रयाणामदन्तत्वम् आस्थितमिति ‘षष्टि भागुरिरहोपम्’ इति श्लोकव्या-
ख्यावसरे प्रपञ्चितमनुपदमेव । **ज्येष्ठेति ॥** यदा ज्येष्ठादिशब्दाः प्रथमोत्पन्नादौ वर्तन्ते तदा
अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदापि पुंयोगलक्षणं ङीषं
बाधित्वा टाबर्थमिह पाठ इत्यर्थः । **कोकिलेति ॥** कोकिलशब्दस्य जातावपि जातिलक्षण-
ङीषं बाधित्वा टाबर्थमिह पाठः इत्यर्थः । **मूलान्नञः इति ॥** ‘पाककर्ण’ इति सूत्रे पठितं

* (‘पाककर्ण—’ इति प्राप्तस्य ङीषः) ‘प्रतिषेधः’ इति वार्तिकशेषः ।

४५५ । उगितश्च । (४-१-६)

उगिदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । ‘शप्श्य-
नोः—’ (सू ४४६) इति नुम् । ‘उगिदचाम्—’ (सू ३६१) इति सूत्रे-
ऽज्रहणेन ‘धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव’ इति नियम्यते । तेनेह न ।

वार्तिकमेतत् । नञः परो यः मूलशब्दः तस्मात् ‘पाककर्ण’ इति ङीष् न भवति, किन्तु टावे-
वेत्यर्थः । अमूलेति ॥ अविद्यमानं मूलं यस्या इति विग्रहे ‘नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तर-
पदलोपः’ इति बहुव्रीहिः । ‘अत्र सम्भवेति, सदच्चाण्डेति, मूलान्नञः’ इति च वार्तिकद्वयं
‘पाककर्ण’ इति सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषाभावादजादिगणे मूले प्रपञ्चितम् । नचैता-
न्यजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमितव्यम् । अजादिराकृतिगणः । तेन ‘न मुने’ इति सूत्रभाष्ये
टायामादेश इति भाष्यप्रयोगस्सिद्धः । अत एव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथमपादे स्तुतशस्त्र-
योस्तु संस्कारो याज्यावदेवताभिधानत्वादिति स्तुतशस्त्राधिकरणे ‘वशाद्वा गुणार्थं स्यात्’ इति
गुणसूत्रव्याख्यावसरे शाबरभाष्यभट्टवार्तिकयोः “छागस्य वपाया मेदस” इति प्राकृतमन्त्रस्य
“वायव्यामजां वशामालभेत” इत्यल छागाया वपाया इत्यूहानुक्रमणं सङ्गच्छते । अत एव च ब्रह्म-
मीमांसायां प्रथमस्य चतुर्थपादे “चमसवदविशेषात्” इत्यधिकरणे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोः
अजायां छागेति टाबन्तः प्रयोग उपपन्नः । अन्यथा जातिलक्षणङीष्प्रसङ्गादित्यास्तां तावत् ।
‘ऋन्नेभ्यः’ इति सूत्रमजन्तस्त्रीलिङ्गाधिकारे प्रसङ्गात् व्याख्यातम्, इह तु सूत्रक्रमात् पुनस्त-
दुपन्यासः । उगितश्च ॥ उक् प्रलाहारः, उक् इत् यस्य सः उगित्, उगित इति पञ्चम्यन्तम्,
तेन प्रातिपदिकादित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः, ‘उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्’ इत्युक्तेः ‘समासप्रत्यय-
विधौ’ इति प्रतिषेधो न । पूर्वसूत्रात् ङीबित्यनुवर्तते । तदाह । उगिदन्तादिति ॥ उगित्
द्विविधं प्रातिपदिकं प्रत्ययश्च । तत् प्रातिपदिकमुदाहरति । भवन्तीति ॥ सर्वादिगणे भवतु
इति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पठितं, तस्य व्यवदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वात् ङीप्, ङपावितौ, ‘आ-
च्छीनयोः’ इति नुम्, ‘शप्श्यनोर्नित्यम्’ इति नुम् नञ् शत्रन्तत्वाभावात् । ‘उगिदचाम्’ इत्यपि न
सर्वनामस्थानत्वाभावात् । अथ द्वितीयमुगितमुदाहरति । पचन्तीति ॥ पचर्लेटश्शतरि शपि
पररूपे पचच्छब्दः । तत्र शतृप्रत्ययः उगित् तदन्तं पचत् इति प्रातिपदिकमिति तस्मात् ङीपि
‘शप्श्यनोर्नित्यम्’ इति नुमिति भावः । यदि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् ‘भातेर्भवतुः’
इति व्युत्पाद्यते, तदा उगित्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणं बोध्यम् । भूधातोश्शतरि शपि, ऊकारस्य
गुणे, अवादेशे, भवच्छब्दात् ङीपि तु, ‘शप्श्यनोर्नित्यम्’ इति नुमि भवन्तीति रूपम् । नच
भवच्छब्दस्य अव्युत्पन्नत्वे तस्य कथं व्यपदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वं ‘व्यपदेशिवद्भावाऽप्राति-
पदिकेन’ इति वचनादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्य तत्तत्स्वरूपेण ग्रहण एव तत्प्रवृत्तेः ।
उगिदचाम् इति सूत्र इत्यादिग्रन्थः हलन्ताधिकारे गोमच्छब्दनिरूपणे व्याख्यातः । तेनेति ॥
अञ्चुव्यतिरिक्तधातोर्गुणिकार्याभावलाभेनेत्यर्थः । उखेति ॥ उखा कुण्डी, उखायास्सं-
सते, पर्णात् श्वंसते इति विग्रहः ‘पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्’ इत्यमरः । ‘खंसु खंसु

उखास्रत् । किप् । अनदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । पर्णध्वत् ।
अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

४५६ । वनो र च । (४-१-७)

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । रश्चान्तादेशः । वन्निति
ङ्गुनिष्कनिव्वनिपां सामान्यग्रहणम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तद-
न्तस्य ग्रहणम्' (प २४) । तेन प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि लभ्यते ।
सुत्वानमतिक्रान्ता, अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी । 'वनो न ह्रः इति

अवसंसने' सुपीत्यनुवृत्तौ 'किप् च' इति किप्, उपपदसमासः, सुब्लक्, 'अनदिताम्'
इति नलोपः, ह्रड्यादिना सोर्लोपः, 'वसुसंसु' इति दत्वमिति भावः । स्यादेवेति ॥
ङीविति शेषः । प्राचीति ॥ प्रपूर्वात् अञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन्, 'अनदिताम्' इति
नलोपः, उगित्वात् ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घः । एवं प्रतीची । वनो
र च ॥ वनः र च इति छेदः । र इति छुप्तप्रथमाकम्, अकार उच्चारणार्थः, चकारात् ङीप्
समुच्चीयते, वन इति पञ्चम्यन्तं, तेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तञ्च विवक्षितम् । प्रातिपदिकादित्य-
धिकृतम् । तदाह । वन्नन्तादित्यादिना ॥ अन्तादेशः इति ॥ प्रकृतेरिति शेषः । नान्तत्वादेव
ङीप् प्राप्तः, तत्सन्नियोगेन रेफमात्रमिह विधेयम् । सामान्येति ॥ अनुबन्धविनिर्मुक्तवन्-
ग्रहणस्य त्रिष्वपि साधारणत्वादिति भावः । ननु वन्ग्रहणेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च कथं लभ्यत
इत्यत आह । प्रत्ययग्रहणे इति ॥ यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः
तदादेः सः प्रकृतिभूतशब्दः आदिष्यस्य तस्य, तदन्तस्य सः प्रत्ययः अन्तो यस्य समुदा-
यस्य, तस्य च ग्रहणम् । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः । 'तिङ्ङितडः'
इत्यत्र तिङ्ग्रहणेन शबादिविकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम् । 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदा-
दिप्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रे इयं परिभाषा भाष्ये स्थिता । तेनेति ॥ वन्नन्तेन प्रादिपदिकादि-
त्यधिकृतस्य विशेषणात् पुनस्तदन्तविधिलाभादिति भावः । नचैवं सति वन्नन्तस्य कथं लाभ
इति वाच्यम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्यतः स्वमि-
त्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन स्वस्य चेति व्याख्यानादिति भावः । तदेतदपिशब्देन सूचितम् ।
वन्नन्तमेव ऋपदेशिवत्त्वेन वन्नन्तान्तमिति केचित् । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-
र्नास्ति' इति तु 'स्त्रियाम्' इत्यस्मिन् अधिकारे न प्रवर्तते । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः'
इत्यत्र अमहत्पूर्वेति लिङ्गात् । अथ वन्नन्तान्तमुदाहरति । सुत्वानमिति ॥ 'षुच् आभिषवे'
सुयजोर्ङ्निप् 'द्वयस्य पितिकृति' इति तुक् । सुत्वन्शब्दः । सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे
'अत्यादयः' इति समासः । सुब्लक्, ङीप्, नकारस्य रत्वम्, अतिसुत्वरीति रूपम् । अतिधी-
वरीति ॥ 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च' अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति
भाषायामपि कनिप् 'धुमास्था' इति ईत्वम् । धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति
समासः । ङीप् रश्च, अतिधीवरीति रूपम् । भाष्ये तु ध्यायतेः कनिपि सम्प्रसारणे 'ह्रलः'

वक्तव्यम्' (वा २४०५) । हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकान्डीब्रश्च नेत्यर्थः 'ओण् अपनयने' वनिप् 'विड्वनोः—' (सू २९८२) इत्यात्त्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा । 'बहुव्रीहौ वा' (वा २४०७) । बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाव्वक्ष्यते ।

४५७ । पादोऽन्यतरस्याम् । (४-१-८)

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकान्डीव्वा स्यात् । द्विपदी—द्विपाद् ।

इति दीर्घ इति स्थितम् । शर्वरीति ॥ 'श्रृ हिंसायाम्' 'आतो मनिन्क्रनिब्वनिपश्च' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि वनिप् 'सर्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'वनो र च' इति डीप् रश्च । वन्नन्तस्योदाहरणमेतत् । अतिशर्वरीति पाठे तु इदमपि वन्नन्तान्तस्योदाहरणम् । सुत्वरी, धीवरी, शर्वरी, इति वन्नन्तस्योदाहरणानि । वनो नेति ॥ पूर्ववत् वन्नन्तं वन्नन्तान्तश्च गृह्यते । हश इति पञ्चमी, तेन च धातोरित्यधि-कृत्य विहितेन वना आक्षिप्तं धातोरित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः, डीबिति रश्चेति चानुवर्तते । तदाह । हशन्तादित्यादिना ॥ विहितविशेषणस्य प्रयोजनन्दर्शयन् वन्नन्तोदाहरणं दर्शयितुमाह । ओण् इत्यादिना ॥ वनिविति ॥ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेनेति शेषः । अवावेति ॥ ओण् इत्यस्मात् वनिप् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति णकारस्य आत्वे ओकारस्यावादेशे अवावनशब्दः । स्त्रीत्वस्फोरणाय ब्राह्मणीति विशेष्यम् । अत्र ओण् इति धातोः हशन्तात् वन् विहितः, तदन्तत्वात् न डीब्रत्वे, किन्तु राजवद्रूपम् । हशन्तात् धातोः परो यो वन् इति व्याख्याने तु आत्वे सति वनो हशः परत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः । वन्नन्तान्तमुदाहरति । राजयुध्वेति ॥ राजानं योधितवतीत्यर्थः । भूते कर्मणि क्विबित्यनुवर्तमाने 'राजनि युधिकृजः' इति कनिप्, कर्मीभूते राजनि उपपदे युधेः कृजश्च कनिबिति तदर्थः । उपपदसमासे सुब्लुक् राजयुध्वन्शब्दः । अत्र हशो विहितो वन्, तदन्तो युध्वन्शब्दः, तदन्तो राजयुध्वन्शब्दः, अतो न डीब्रादेशावित्यर्थः । बहुव्रीहौ ॥ इदं वार्तिकम् । 'वनो र च' इति विधिः बहुव्रीहौ वा स्यादित्यर्थः । 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधस्यापवादः । बहुधीवरीति ॥ बहवो धीवानो यस्या इति विग्रहः । बहुधीवेति ॥ डीब्रत्वयोरभावे राजवद्रूपम् । नच बहूनि पर्वाणि यस्यास्सा बहुपर्वेत्यत्रापि डीब्रत्वविकल्पस्यादिति वाच्यम् । 'अल्लोपोऽनः' इति उपधालोपयोग्यस्थले एव एतद्वार्तिकस्य प्रवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् । बहु-पर्वन्शब्दे च 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति अल्लोपनिषेधात् । पक्षे इति ॥ डीब्रत्वाभावपक्षे 'डापुभाभ्याम्' इति डाप् वक्ष्यत इत्यर्थः । डापावितौ । बहुधीवन् आ इति स्थिते 'टेः' इति टिलोपे बहुधीवाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुधीवा इति रमावद्रूपम् । डीब्रत्वयोः डापश्चाभावे सौ बहुधीवेत्येव रूपम् । डीब्रत्वयोः बहुधीवरीति । औजसादिषु तु बहुधीवयौ—बहुधीवे-बहुधीवानौ, इत्यादि रूपत्रयमिति भावः । पादो ॥ कृतसमासान्तः इति ॥ अन्तलोपात्मके

४५८ । टावृचि । (४-१-९)

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्पा स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा । ‘न षट्-
स्वस्त्रादिभ्यः’ (सू ३०८) । पञ्च । चतस्रः । ‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि
‘ष्णान्ता षट्’ (सू ३६९) इति षट्संज्ञां प्रति ‘नलोपः सुप्स्वर—’ (सू ३५३)
इति नलोपस्यासिद्धत्वात् ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ (सू ३०८) इति न टाप् ।

४५९ । मनः । (४-१-११)

समासान्ते कृते परिशिष्टः पादशब्दः इह गृह्यत इत्यर्थः । तदन्तादिति ॥ पाच्छब्दान्तादि-
त्यर्थः । पाद इति पञ्चम्यन्तेन ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः । **डीब्वा
स्यादिति ॥** ‘ऋबेभ्यः’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **द्विपदीति ॥** द्वौ पादौ यस्या इति
बहुव्रीहिः । ‘सङ्ख्यासुपूर्वस्य’ इति पादशब्दान्तस्याकारस्य लोपः । डीपि भत्वात् पादः
पत्, द्विपदीति रूपम् । डीबभावे तु । **द्विपादिति ॥ टावृचि ॥ पादन्तादिति ॥** प्राति-
पदिकादिति शेषः । ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ इत्यतः अनुवृत्तेन पाच्छब्देन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य
विशेषणादिति भावः । ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ इति डीपोऽपवादोऽयम् ॥ **द्विपदा ऋगिति ॥**
द्वौ पादौ यस्या इति विग्रहः । **एकपदेति ॥** एकः पादो यस्या इति विग्रहः । उभयत्रापि
टापि, पादः पत् । ‘डयाप्प्रातिपदिकात्’ इति सूत्रभाष्ये तु पादशब्दसमानार्थकं पदशब्दमव-
ष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत् । नच ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगव्यावृत्तये एतत्सूत्रमिति
वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तथाविधप्रयोगस्यापीष्टत्वादित्यलम् । **न षट्स्वस्त्रादिभ्यः इति ॥**
इदमजन्ताधिकारे ऋकारान्तरिरूपणे व्याख्यातम् । **पञ्चेति ॥** इहान्तरङ्गत्वात् नान्तलक्षणडीपि
प्राप्ते षट्त्वान्निषिद्धे ‘षड्भ्यो लुक्’ इति जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः । **चतस्रः इति ॥**
चतस्रभावे सति ऋदन्तलक्षणडीब् न, स्वस्त्रादित्वात् । ननु ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ इति डीबेव
प्रतिषिध्यताम्, किं टाबनुवृत्त्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यादित्यत आह ।
पञ्चैत्येति ॥ पञ्चैत्यत्र ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ इति न टावित्यन्वयः । अदन्तलक्षणष्टाविति
शेषः । नान्तलक्षणडीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तस्य टापः
प्रतिषेधार्थमिह टाबनुवृत्तिरावश्यकीति यावत् । नच नलोपस्यासिद्धत्वात् टापः प्रसक्तिरेव नेति
वाच्यम् । सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु टाब्निषेधेनन्तर्भावेन तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वा-
भावात् । ननु ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ इत्यत्र सत्यामपि टाबनुवृत्तौ कथमिह षट्संज्ञानिबन्धनस्त-
न्निषेधः, नलोपे कृते षट्संज्ञाविरहात् । नच टाब्निषेधे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । टाब्नि-
षेधस्य सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु अनन्तर्भावादित्यत आह । **नलोपे कृतेऽपीत्यादि अ-
सिद्धत्वादित्यन्तम् ॥** टाब्निषेधविधिरयं षट्संज्ञामपि विधत्ते । कार्यकालपक्षाश्रयणात् । ततश्च
तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन षट्संज्ञाया निर्बाधतया षट्संज्ञानिबन्धनष्टाप्रतिषेधोऽत्र निर्बाध
इति भावः । वस्तुतस्तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि भूतपूर्वषट्संज्ञामाश्रित्य टाब्निषेध उपपद्यते । अत एव

मन्नन्तात्र डीप् । सीमा—सीमानौ ।

४६० । अनो बहुव्रीहेः । (४-१-१२)

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

४६१ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । (४-१-१३)

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ । दामा, दामे—दामानौ । ‘न पुंसि दाम’ इत्यमरः । बहुयज्वा, बहुयज्वे—बहुयज्वानौ ।

“षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलम्” इति ‘नलोपस्तुप्स्वर’ इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः । मनः ॥ ‘न षट्संज्ञादिभ्यः’ इत्यतः नेति ‘ऋन्नेभ्यः’ इत्यतः डीबिति चानुवर्तते । मन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तदाह । मन्नन्तात्र डीबिति ॥ सीमेति ॥ ‘बिञ् बन्धने’ औणादिको मनिन् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सीमन्शब्दात् डीपि निषिद्धे राजवद्रूपम् । डीपि सति तु अल्लोपे सीम्रीति स्यादिति भावः । ननु वक्ष्यमाणडापि सीमेति सौ रूपसिद्धेः किं डीबिनिषेधेन इत्यत आह । सीमानाविति ॥ डापि तु सति सीमे इत्येव स्यादिति भावः । अनो बहुव्रीहेः ॥ अन इति बहुव्रीहेरित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । नेति डीबिति च पूर्ववदनुवर्तते । तदाह । अन्नन्तादिति ॥ बहुयज्वा, बहुयज्वानाविति ॥ बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । नान्तलक्षणडीपः प्रतिषेधे राजवद्रूपाणि । ‘न संयोगात्’ इति निषेधान्नायमुपधालोपी । अतोऽत्र ‘अन उपधालोपिनः’ इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । डाबुभाभ्याम् ॥ उभाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे । सूत्रद्वयोपात्ताभ्यामिति ॥ मन इति ‘अनो बहुव्रीहेः’ इति च सूत्रद्वयोपात्तात् मन्नन्तात् अन्नन्तबहुव्रीहेश्च इत्यर्थः । नन्विहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थम् । नच तदभावे डाबिन्त्यस्स्यादिति वाच्यम् । डापो नित्यत्वे तेनैव डीपो निवृत्ति-सम्भवेन डीबिनिषेधवैयर्थ्यात् । एवञ्च डीप्/निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यादेव विकल्पसिद्धेः अन्य-तरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, स्पष्टार्थमिति केचित् । भाष्ये तु ‘अन्यतरस्याम्’ इति योगवि-भागमाश्रित्य ‘बहुव्रीहौ वा’ इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । सीमेति ॥ सीमन्शब्दात् डापि टिलोपे सीमाशब्दात् सोर्हल्लङ्यादिलोपः । डाबभावपक्षेऽपि ‘मनः’ इति डीबिनिषेधे सौ सीमे-त्येव राजवद्रूपम् । तर्हि डाबिन्धेः किं फलमित्यत आह । सीमे, सीमानाविति ॥ मन्नन्त-विषये उदाहरणान्तरमाह । दामेति ॥ दाधातोरौणादिको मनिन् ‘हिरण्मयन्दाद् दक्षिणा’ इत्यादौ दामन्शब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनादाह । न पुंसीति ॥ दामन्शब्दः पुंसि न, किन्तु स्त्रीनपुं-सकयोरित्यर्थः । ‘निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम्’ इति परिभाषितत्वात् । अन्नन्तबहुव्रीहेरुदाहरति । बहुयज्वेति ॥ बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । डापि टिलोपे बहुयज्वाशब्दात् सोर्हल्लङ्या-दिलोपः । डीबिनिषेधे सौ एतदेव राजवद्रूपम् । डापः फलमाह । बहुयज्वे, बहुयज्वाना-विति ॥ शसि बहुयज्वनः । अत्र अल्लोपस्तु न भवति । ‘न संयोगाद्वमन्तात्’ इति निषेधात् । अत एव ‘अन उपधालोपिनः’ इत्यस्य नायं विषयः । अथ बहवो राजानो यस्या इति बहुव्रीहौ बहुराजन्शब्दात् ‘अनो बहुव्रीहेः’ इति डीबिनिषेधे ‘डाबुभाभ्याम्’ इति डापि च नान्तत्वमाका-

४६२ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । (४-१-२८)

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप्स्यात् । पक्षे डाब्डीब्निषेधौ ।
बहुराज्ञी-बहुराजा । बहुराज्ञ्यौ-बहुराजे-बहुराजानौ ।

४६३ । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । (७-३-४४)

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे, स आप्सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । ‘अतः’ किम् । नौका । ‘प्रत्ययस्थात्’ रान्तत्वञ्च प्राप्तम्, ङीबन्तत्वमपीष्यते, तदर्थमिदमारभ्यते । अन उपधा ॥ इदं सूत्रं नात्र प्रकरणे पठितम् । किन्तु ‘दामहायनान्ताच्च’ इत्युत्तरं पठितं प्रसङ्गादत्रोपन्यस्तम् । ‘बहुव्रीहे-रुधसो ङीप्’ इत्यतो बहुव्रीहेरिति अनुवर्तते, सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्’ इत्यतो ङीबिति च । प्रादिपदिकादित्यधिकृतम् अन इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तधिः । तदाह । अन्नन्तादित्यादिना ॥ पक्षे डाब्डीब्निषेधाविति ॥ कदा चित् ङीब्निषेधः डाप् चेत्पर्यः । अन्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनमिदम् । अकृते त्वन्यतरस्याग्रहणे बहुयज्वादिशब्दे अनुपधालोपिनि सावकाशस्य ‘अनो बहुव्रीहेः’ इति ङीप्प्रतिषेधस्य ‘डावुभाभ्याम्’ इति डापश्च बहुराजन्शब्दादावुपधालोपिनि अनवकाशेन ङीपा बाधस्यात् । बहुराज्ञीति ॥ ङीपि अल्लोपे सोर्हृत्ङ्यादिलोपः इति भावः । बहुराजेति ॥ डापि ङीब्निषेधे च सौ रूपम् । बहुराज्ञ्याविति ॥ ङीप्पक्षे औङि यण् । बहुराजे इति ॥ डाप्पक्षे औङि रूपम् । बहुराजानाविति ॥ ङीब्निषेधे औङि रूपम् । प्रत्ययस्थात् ॥ ककारादिति ॥ क इति वर्णादित्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । ‘वर्णात्कारः’ इत्युक्तेः । एवञ्च सूत्रे कादित्यत्र अकार उच्चारणार्थ इति सूचितम् । स आविति ॥ इत्त्वविधौ यः परनिमित्तत्वेनोपात्तः स आवित्यर्थः । सुपः परो न चेदिति ॥ सूत्रे असुपः इति पञ्चम्यन्तम्, असमर्थसमासः । आपि सुपः परस्मिन् सति इत्वं न भवतीत्यर्थो विवक्षित इति भावः । सर्विकेति ॥ सर्वशब्दादपि सवर्णदीर्घे सर्वाशब्दः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् सर्वनामकार्यम् । ततश्च ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इति टेः प्रागकच् । तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । चकारः इत् । अक् इति ककारान्तः प्रत्ययः टेः प्रागभवति । सर्वकाशब्देऽस्मिन् ककारात्पूर्वस्य अत इत्त्वे सर्विकेति रूपम् । ननु ककारात्पूर्वस्य अकारस्य कथमित्त्वम् । ककारेण व्यवहिततया आप्परकत्वाभावादिति चेन्न । ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अबाधकत्वात् । कारिकेति ॥ कृञो ण्वुल्, अकादेशः, ‘अचो ञ्णिति’ इति ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वं, कारकशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, कात्पूर्वस्य रेफादकारस्य इत्त्वम् कादिति सङ्घातग्रहणे तु एतिका इति न सिद्ध्यति । एतच्छब्दे टेः प्रागकचि एतकश्शब्दात् जसि, त्यदायत्वे, पररूपे, अदन्तत्वाद्वापि, कात्पूर्वस्य इत्त्वे, एतिका इति रूपम् । अत्राकचि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रत्यय-स्थकशब्दाभावात् इत्त्वञ्च स्यात् । ककारादुत्तरावर्णस्याकजनवयवत्वात् । नच्चाकचि अकारस्य नोच्चारणार्थत्वमिति शङ्क्यम् । एवं सति निरित्यव्यये अकचि नकिर् इति न स्यात् । अतः कादि-त्यनेन ककारादित्येव विवक्षितम् । यका सकेत्यत्र ‘न यासयोः’ इति इत्त्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च । अन्यथा

किम् । शक्नोतीति, शका । ‘असुपः’ किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । ‘कात्’ किम्, नन्दना । ‘पूर्वस्य’ किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । अत इति ‘तपरः’ किम् । राका । ‘आपि’ किम् । कारकः । ‘मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम्’ (वा ४५२४) । मामिका । नरान्कायतीति, नरिका । ‘त्यक्त्यपोश्च’ (वा ४५२५) दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ।

तत्र प्रत्ययस्थककाराभावेन इत्वस्याप्राप्तेः किन्तन्निषेधेनेत्यलम् । नौकेति ॥ नौशब्दात् स्वार्थिकः कः, टाप् । अत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वनिवृत्त्यर्थमत इति वचनम् । शकेति ॥ ‘शक्ल शक्तौ’ पचाद्यच्, टाप् । अत्र ककारस्य धात्ववयवस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् ततः पूर्वस्य इत्वम् । बहुपरिव्राजकेति ॥ परिपूर्वाद्भजेः ण्वुल् । बहवः परिव्राजकाः यस्यामिति बहुव्रीहिः । सुपो लुकि बहुपरिव्राजकशब्दात् टाप् । अत्राकारस्य कात्पूर्वस्य इत्वम् । प्रत्ययलक्षणेन आपः सुवपेक्षया परत्वात् । ‘न लुमता’ इति निषेधस्तु न । तस्य लुमता लुप्तेः प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य-एव प्रवृत्तेः । इत्वन्तु टाप्यनाङ्गकार्यमिति नात्र तन्निषेधः । यदि तु ‘असुपः’ इति पशुं दास आश्रीयेत, तर्हि बहुपरिव्राजक इति समुदायस्य सुवभिन्नत्वादापः ततः परत्वादित्वं दुर्बारं स्यादिति भावः । पूर्वस्य किमिति ॥ एकादेशे कृते परस्य इत्वस्याभावात् पूर्वस्येत्यर्थसिद्धमिति प्रश्नः । कटुकेति ॥ कटुशब्दात् स्वार्थे कः, टाप्, सवर्णदीर्घः । पूर्वस्येत्यनुक्तौ अत्र सवर्ण-दीर्घात् पूर्व वाणांदाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्च द्वितीयककारादुत्तरस्य अकारस्य आपि परे इत्वं स्यादिति भावः । अत इति तपरः किम् । राका इति ॥ ‘कृदाधारार्थिकलिभ्यः कः’ इति राधातोः औणादिकः कप्रत्ययः ‘उणादयो बहुळम्’ इति बहुळग्रहणात् ‘केऽणः’ इति इत्वो न । ककारस्य च नेत्वं, टाप्, स्त्रीत्वं लोकात् । ‘कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे’ इत्यमरः । अत्र ककारात् पूर्वस्य दीर्घाकारत्वात्नेत्वमिति भावः । मामकेति ॥ मामकनरकशब्दयोः कात्पूर्वस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । मामिकेति ॥ ममेयमिति विग्रहे ‘युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च’ इत्याणि, ‘तवकममकावेकवचने’ इति ममकादेशे, आदिवृद्धिः, टाप्, ‘टिड्डाणञ्’ इत्यादिना डीप्त्वा न ‘केवलमामक’ इत्यादिना संज्ञाच्छन्दसोरेव मामकशब्दात् डीप्त्रियमात् । ततश्चात्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् ‘प्रत्ययस्थात्’ इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । नरानिति ॥ कैशब्दे ‘आदेच उपदेशे’ इत्यात्वे, ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्यये ‘आतो लोप इटि च’ इति आलोपः, उपपदसमासः, सुपो लुक्, टाप् । अत्रापि ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् ‘प्रत्ययस्थात्’ इत्यप्राप्तौ वचनम् । त्यक्त्यपोश्चेति ॥ त्यगन्ते त्यबन्ते च प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ‘उदीचामातस्थाने’ इति विकल्पस्यापवादः । दाक्षिणात्यिकेति ॥ दाक्षिणात्यान्दिशि अदूरे इति विग्रहे ‘दाक्षिणादाच्’ इत्याच्, ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्यव्ययत्वम् । दाक्षिणाशब्दात् भवाद्यर्थे ‘दाक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्’ इति त्यक्, ‘किति च’ इत्यादिवृद्धिः, दाक्षिणात्यशब्दात् टाप् । ततः स्वार्थिकः कः, ‘केऽणः’ इति टापो इत्वः, पुनष्टाप्, इत्वमिति भावः । ‘दाक्षिण्यां दिशि भवेति विग्रहे दाक्षिणाशब्दात् टाबन्तादेव त्यकन्’ इति तु प्रौढमनोरमायां दूषितम् । इहत्यिकेति ॥ ‘अव्ययात्त्यप्’ इति त्यप्, टाप्, स्वार्थिकः कः, ‘केऽणः’ इति इत्वः, पुनः

४६४ । न यासयोः । (७-३-४५)

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । ‘त्यकनश्च निषेधः’ (वा ४५२६) । उपत्यका । अधित्यका । ‘आशिषि वुनश्च न’ (वा ४५२८) । जीवका । भवका । ‘उत्तरपदलोपे न’ (वा ४५२९) । देव-
दत्तिका—देवका । ‘क्षिपकादीनां च न’ (वा ४५३०) । क्षिपका । ध्रुवका ।
कन्यका । चटका । ‘तारका ज्योतिषि’ (वा ४५३१) । अन्यत्र तारिका ।

टाप् । न यासयोः ॥ नात् कृतटापोः प्रथमान्तयोर्निर्देशः । यत्तदोरस्येव विवक्षितमिति भाष्ये स्पष्टम् । ‘प्रत्ययस्थात्’ इत्यतः अत इति, इदिति चानुवर्तते । तदाह । यत्तदोरिति ॥
यका । सका इति ॥ ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इति यत्तच्छब्दयोष्टेः प्रागकचि सौ लयाद्यन्वं,
पररूपं, टाप्, हल्ङ्यादिना सुलोपः, तच्छब्दे ‘तदोस्सस्सौ’ इति तकारस्य सकारः ।
उभयत्रापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इति प्राप्तमित्त्वमत्र सूत्रे निषिध्यते । अथ ‘न यासयोः’ इत्यस्य
प्रथमान्तानुकरणत्वे किं बाधकमित्यत आह । यकाम् । तकामिति ॥ त्यकनश्च निषेधः
इति ॥ त्यकन्प्रत्ययान्तस्यापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । उपत्यका ।
अधित्यकेति ॥ ‘उपाधिभ्यां त्यकनासन्नारूढयोः’ इति त्यकन्, टाप्, सोर्हल्ङ्यादिलोपः ।
‘उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका’ इत्यमरः । ननु त्यकन्विधौ अकारस्य उच्चारणसामर्थ्यादेव
इत्त्वन्न भवति । अन्यथा त्यिकनमेव विदध्यात्, अतः किं तन्निषेधेनेति चेत्, मैवम् । पञ्चोपत्यको
ग्राम इत्यत्र अकारश्रवणार्थत्वादित्यलम् । आशिषीति ॥ आशिषि यो वुन् तस्य योऽयमकादेशः
तदकारस्य ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्त्वनेति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवका । भवकेति ॥ जीवतात्
भवतादित्यर्थे जीवधातोः भूधातोश्च ‘आशिषि च’ इति वुन्, ‘युवोरनाकौ’ इति तस्य अकादेशः,
‘सर्वधातुकार्धधातुकयोः’ इति भूधातोर्लृकारस्य गुणः अवादेशश्च । उत्तरपदेति ॥ उत्तरपद-
लोपेऽपि इत्त्वनेति वक्तव्यमित्यर्थः । देवकेति ॥ देवदत्तशब्दात् स्वार्थे कः ठाजादावूर्ध्वं द्विती-
यादचः ‘अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः’ इति दत्तशब्दलोपः । देवकशब्दात् टाप् । देवद-
त्तिकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिव्यक्तये उपन्यस्तम् । क्षिपकादीनाञ्चेति ॥ क्षिपकादिशब्दा-
नामित्त्वनेति वक्तव्यमित्यर्थः । क्षिपकादिगणं पठति । क्षिपकेति ॥ ‘क्षिप प्रेरणे’ ‘इगुपध्नाप्री-
किरः कः’ कित्त्वान्न लघूपधगुणः, क्षिपाशब्दात् स्वार्थे कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् ।
ध्रुवकेति ॥ ‘ध्रुव स्थैर्ये’ कुटादिः, क्षिपकेतिवद्रूपम् । यद्वा ‘ध्रु स्थैर्ये’ पचाद्यच् ‘गाङ्-
कुटादिभ्यः’ इति डित्त्वान्न गुणः, उवङ्, ध्रुवशब्दात् टाप्, ततः स्वार्थिकः कः, ‘केऽणः’
इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । कन्यकेति ॥ कन्याशब्दात् कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् ।
चटकेति ॥ ‘चट भेदने’ पचाद्यच्, स्वार्थे कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । क्षिपकादिराकृ-
तिगणः । तेन अलका इष्टका इत्यादि । तारका ज्योतिषीति ॥ वार्तिकमिदम् । ज्योतिषि-
वाच्ये तारकेति भवति इत्त्वन्न भवतीति यावत् ‘तृ ह्रस्वतरणयोः’ ण्वुल्, अकादेशः, ऋकारस्य
वृद्धिः, रपरत्वं, टाप् । ज्योतिरित्यनेन नक्षत्रम् अक्षः कनीनिका च विवक्षितम् । “नक्षत्र-

‘वर्णका तान्तवे’ (४५३२) । अन्यत्र वर्णिका । ‘वर्तका शकुनौ प्राचाम्’ (वा ४५३३) । उदीचां तु वर्तिका । ‘अष्टका पितृदेवत्ये’ (वा ४५३४) । अष्टिकान्या । ‘सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्’ (वा ४५३५) । इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुलिकाशब्दे डीनः

सृक्षम्भन्तारं तारकापि” “तारकाक्ष्णः कनीनिका” इति चामरः । अन्यत्रेति ॥ ज्योतिषोऽन्यत्र वाच्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः । **वर्णका तान्तव इति ॥** इदमपि वार्तिकम् । तान्तवे गम्ये वर्णकेति भवति, इत्त्वनेत्यर्थः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । ‘ओरञ्’ वर्णकेति प्रावारविशेषः । ‘वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु’ चुरादिः । ण्यन्तात् ण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, टाप् । **अन्यत्रेति ॥** तान्तवादन्यत्र वर्णकेति इत्त्वमित्यर्थः । वर्णिका स्तोत्रीत्यर्थः । वर्णकेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा वा । **वर्तका शकुनौ प्राचामिति ॥** इदमपि वार्तिकम् । शकुनिः पक्षी, तत्र गम्ये प्राचाम्मते वर्तकेति भवति, इत्वं न भवतीत्यर्थः । प्राचांप्रहणस्य प्रयोजनमाह । **उदीचां त्विति ॥** उदीचाम्मते तु शकुनौ गम्ये वर्तकेति इत्वं भवतीत्यर्थः । वर्तयतेऽण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, स्वार्थे कः, टाप् । ‘कोयष्टिकाष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः’ इत्यमरः । शकुनेरन्यत्र तु नित्यमेवेत्वम् । **अष्टका पितृदेवत्ये इति ॥** इदमपि वार्तिकम् । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं, पितृदेवत्यम् ‘देवतान्तात् तादर्थ्यं यत्’ इति यत् । पित्रर्थे कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्त्वनेत्यर्थः । अश्रन्ति पित्रर्थे ब्राह्मणाः यस्यामिति विग्रहे ‘अश भोजने’ इत्यस्मात् ‘इष्यशिभ्यान्तकन्’ इति तकन् प्रत्ययः, ‘व्रश्च’ आदिना शस्य षः, तकारस्य घृत्वेन टः, अष्टकशब्दात् टाप् । **अष्टिकान्येति ॥** अष्टौ अष्टायाः परिमाणमस्या अष्टिका पाणिनीयाष्टाध्यायी, ‘सङ्ख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्’ इति सूत्रेण अष्टौ इति सुबन्तात् कन्प्रत्ययः । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति जसो लुकि निमित्तापायात् अष्टन आत्वनिवृत्तौ, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नकारलोपे, अष्टकशब्दात्, टापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वं भवत्येव । नचान्तर्वर्तिसुपः परत्वं टापश्शङ्क्यम् । अकारेण व्यवधानात् । असुपः इत्यस्य बहुपरिव्राजका नगरी इत्यत्र अव्यवहिते सुपः परे टापि चरितार्थत्वात् । अत एव ‘क्षिपकादीनाञ्च’ इति निषेधोऽर्थवान् । अन्यथा क्षिपाशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य टापस्सुबपेक्षया परत्वादसुपः इति निषेधसिद्धेः किं नेनेत्यलम् । ‘वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्’ इति वार्तिकमर्थतः पठति । **सूतकेति ॥** अत्र पुत्रिकाशब्दः इकारमध्यः नत्वकारमध्यः । स्त्रियां पुत्रशब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वेन डीनन्तत्वादिति कैयटः । अत्रेत्त्वविकल्पभ्रमं वारयति । **इह वा अ इति ॥** सर्वणदीर्घे सति वा इति निर्देश इति भावः । अत्र अ इति लुप्तप्रथमाकं कात्पूर्वस्येत्यनुवर्तते, अत इति निवृत्तम्, पुलिकाशब्दे अतोऽभावात् । तदाह । **कात्पूर्वस्येति ॥** नन्वत्र इत्त्वविकल्प एव कुतो न विधीयत इत्यत आह । **तेनेति ॥** अत्त्वविधानेनेत्यर्थः । पुत्रशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वात् डीनि स्वार्थिके कप्रत्यये ‘केऽणः’ इति ह्रस्वे, टापि, पुलिकाशब्दः । अत्र इकारस्य इत्त्वविकल्पविधौ पुलिका-पुत्रीकेति

इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका—
सूतका इत्यादि ।

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । (७-३-४६)

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्या-
दापि परे । ‘केऽणः’ (सू ८३४) इति ह्रस्वः । आर्यका—आर्यिका । चट-
कका—चटकिका । ‘आतः’ किम् । साङ्काश्ये भवा साङ्काश्रियका । ‘यक—’

इन्मध्यः ईन्मध्यश्च स्यात् । अत्त्वविधौ तु पुत्रका पुत्रिकेति अकारमध्यः इकारमध्यश्च फल-
तीति । ननु सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च कात्पूर्वस्याकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह ।
अन्यत्रेति ॥ सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्वे प्राप्ते तद्विकल्पाथ-
मित्यर्थः । ‘घूञ् प्राणिगर्भविमोचने’ धात्वर्थेनोपसङ्गहादकर्मकः । ‘गत्यर्थकर्मक’ इत्यादिना कर्तरि
क्तः, टाप्, स्वार्थिकः कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । अत्राकारस्य अत्त्वाभावपक्षे ‘प्रत्ययस्थात्’
इति इत्त्वम् । वृन्दमस्यास्तीति मतवर्थे ‘शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्’ इति आरकन्प्रत्ययः । अमरेण
तावत् देवतावाची वृन्दारकशब्दः ‘अमरा निर्जरा देवाः’ इत्यादिना पुल्लिङ्गेष्वनुकान्तः । रूपि-
वाची मुख्यवाची च लिङ्गः “त्रिभूतरे” इत्युपकम्य “वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ” इत्यमरः ।
स्त्रियां टाप् । अत्राप्यकारस्य अत्त्वाभावपक्षे इत्त्वम् । उदीचामातः ॥ ‘प्रत्ययस्थात्’ इति
सूत्रमनुवर्तते । यश्च कश्च यकौ तौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहः । यकेति वर्णग्रहणम्, अकारानुच्चार-
णार्थं, यकपूर्वाया इत्येतत् आत इत्यस्य विशेषणम् । तेन आकारस्य स्त्रीवाचकत्वं लभ्यते ।
तदाह । यकपूर्वस्येत्यादिना ॥ “उदीचाग्रहणं विकल्पाथमेव । ननु देशतो व्यवस्थार्थ-
म्” इति ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नच ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्येव सिद्धेरिह
स्थानेग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । तत्र च इदमेव स्थाने-
ग्रहणं ज्ञापकम् । अत एव ‘वृद्धिर्यस्याच्चामादिस्तद्वृद्धम्’ इत्यत्र यस्यादिः वृद्धिरित्यनुवादे
इकपरिभाषा न प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तौ तु शालाशब्दस्य वृद्धसंज्ञा न स्यात्, शकारादाकारस्य
इक्स्थानिकत्वाभावात् । ततश्च शालीय इति ‘वृद्धाच्छः’ इति छः न स्यात्, औपगवीयः इत्यादावेव
स्यादित्यलम् । केऽणः इति ह्रस्वः इति ॥ आर्याशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये यकारादाका-
रस्य ‘केऽणः’ इति ह्रस्व इत्यर्थः । पुनष्टापि आर्यकाशब्दः । तत्र यकारादकारस्य आकार-
स्थानिकत्वादित्त्वविकल्पः । ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यस्य इत्त्वस्यापवादः । तदाह ।
आर्यका—आर्यिकेति ॥ यकारपूर्वस्य उदाहरणमिदम् । अथ ककारपूर्वस्य उदाहरति ।
चटकका—चटकिकेति ॥ चटकाशब्दात् स्वार्थे कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्,
इत्त्वविकल्प इति भावः । साङ्काश्रियकेति ॥ सङ्काशेन निर्वृतं नगरं साङ्काश्यम् । ‘बुञ्-
छणकटच्’ इत्यादिना सङ्काशादिभ्यो ण्यः, आदिबुद्धिः, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः ।
साङ्काश्यशब्दात् भवार्थे ‘धन्वयोपधादुञ्’ अकादेशः, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः, टाप्,
‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्वम् । इह यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादित्त्व-

इति किम् । अधिकम् । ‘स्त्रीप्रत्यय-’ इति किम् । शुभं यातीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका । ‘धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्’ (वा ४५३६) । सुन-यिका । सुपाकिका ।

४६६ । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । (७-३-४७)

स्वेत्यन्तं लुप्रषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तर-

विकल्पो न भवतीति भावः । ननु स्त्रीप्रत्ययस्य अत इद्वा स्यादित्येवास्तु, ‘आतः स्थाने’ इति मास्तु । साङ्काश्यकाशब्दे यकारादकारस्य वुजादेशावयवत्वेन स्त्रीबोधकत्वाभावादिति चेत् । तर्ह्यातः स्थाने इति स्पष्टार्थमित्याहुः । अश्विकेति ॥ अश्वाशब्दात् कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, अश्वकाशब्दः । अत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि यकपूर्वकत्वाभावादित्त्वविकल्पो न, किन्तु ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्त्वमिति भावः । स्त्रीप्रत्यय इति किमिति ॥ यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशलब्धं स्त्रीप्रत्ययस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । शुभंयिकेति ॥ शुभमिति मान्तमव्ययम् । तस्मिन्नुपपदे ‘या प्रापणे’ इति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति विच् । शुभंयाशब्दात् स्वार्थे कः । ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, टाप्, शुभंयकाशब्दः । अत्र यकारादकारस्य धात्ववयवस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादित्त्वविकल्पो न, किन्तु ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमेवेत्त्वमिति भावः । ‘यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः’ इति वार्तिकमर्थतस्सङ्गह्याति । धात्वन्तयकोस्तु नित्यमिति ॥ यश्च कश्चेति विग्रहः । धात्वन्तयकारककारयोरुपरि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमित्त्वम्, न तु विकल्प इत्यर्थः । सुनयिकेति ॥ णीञ्-धातोः पचाद्यच् । ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ इति गुणे अयादेशे नयशब्दः । सु शोभनः नयः यस्यास्सा सुनया, ततः स्वार्थे कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सुनयकाशब्दः, अत्र यकारस्य धात्वन्तत्वान्न ततः परस्याकारस्य इत्त्वविकल्पः, किन्तु ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्त्वमिति भावः । सुपाकिकेति ॥ पचधातोर्षञि ‘चजोः कु घिण्यतोः’ इति चकारस्य कुत्वे उपधावृद्धौ पाकशब्दः । सु शोभनः पाको यस्यास्सा सुपाका । स्वार्थे कः, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सुपाकाशब्दः । अत्र ककारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेत्त्वविकल्पः । किन्तु ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्त्वमिति भावः । भस्त्रैषा ॥ यकपूर्वत्वाभावात् ‘उदीचाम्’ इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । स्वेत्यन्तमिति ॥ भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वा, एषां षण्णां द्वन्द्वः । ततः षष्ठ्या आर्षो लुक् । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानामिति विवक्षितमिति भावः । एषामिति ॥ भस्त्रादीनामित्यर्थः । अत इद्वेति ॥ पूर्वसूत्रादुदीचाग्रहणस्य ‘प्रत्ययस्थात्’ इति सूत्रात् इदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । नन्वाज्ञत्वात्तदन्तविधौ भस्त्रादिशब्दान्तानामिति लभ्यते व्यपदेशिवत्त्वेन केवलानामपि लभ्यते । एवञ्च नञ्पूर्वाणान्तद्विन्नपूर्वाणां केवलानाञ्च सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति व्यर्थमित्यत आह । तदन्तविधिनैवेति ॥ ननु तदन्तविधिना भस्त्रादिशब्दानां नञ्पूर्वाणामनञ्पूर्वाणाञ्च प्राप्तौ, नञ्पूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञ्पूर्वग्रहणम् ।

सूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नैत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके ।

तथा सति केवलानां भस्त्रादिशब्दानां ग्रहणव्यावृत्तिस्स्यादित्यपिशब्द इति व्याख्यातुमुचितमिति चेन्न । एवं सति निर्भस्त्रिकेत्याद्यसिद्धेः । तस्मात् "नञ्पूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेव" इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव इत्वविकल्पसिद्धेरिह भस्त्राग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थमिति ॥ निर्भस्त्रिका इत्युपसर्जनत्वे त्रिलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः । अन्यस्य त्विति ॥ उपसर्जनादन्यस्य भस्त्राशब्दस्य तु परमभस्त्रका-परमभस्त्रिकेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव पाक्षिकमित्त्वं सिद्धम् । अतः 'भस्त्रैषा' इत्यत्र भस्त्राग्रहणं तदर्थं न भवतीत्यर्थः । ननु अनेषका, परमैषका, अद्वके, परमद्वके, इत्यत्रापि पाक्षिकमेतदित्त्वं स्यादित्यत आह । एषा द्वेति ॥ एषा द्वा एतयोस्तु पूर्वपदसहितयोरिदं पाक्षिकमित्त्वनेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अन्तर्वर्तिनीमिति ॥ अत्राप्यसुपः इत्यनुवर्तते । इह तु टाप् सुपः पर इति भावः । ननु टावत्र सुपः परो न भवति । तथाहि एतच्छब्दस्य टेः प्राक् 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति अकचि, एतकश्चब्दात् सौ 'तदोस्ससौ' इति तकारस्य सत्वे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे, लदाद्यत्वे, पररूपे, स्त्रियामदन्तत्वात् टापि, सवर्णदीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, एषकेति रूपम् । ततः न एषकेति विग्रहे नञ्त्तत्पुरुषे कृते, 'नलोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्नुडचि' इति णुटि, अनेषकेति रूपम् । तथा परमा एषकेति कर्मधारये, परमैषकेति रूपम् । अत्र सौ परे, प्रवृत्तत्यदाद्यत्वसिद्धमदन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तष्टाप् कथं सुपः परस्स्यात् । नच नञ्त्तत्पुरुषे सोस्सामासिके लुकि सति, सत्वत्यदाद्यत्वटान्नित्यौ, समासात् पुनस्सौ, सत्वत्यदाद्यत्वटाप्सु कृतेषु, हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेत्यत्र समासात् प्राक् प्रवृत्तात् सुपः पर एव टाबिति वाच्यम् । सामासिकलुगपेक्षया हल्ङ्यादिलोपस्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तेः । ततश्च लुप्तेऽपि सौ प्रत्ययलक्षणसत्त्वेन निमित्तानपायात् पूर्वप्रवृत्तसत्वत्यदाद्यत्वटापां निवृत्तिर्नास्ति । सच टाप् न सुपः परः इति चेत्, अत्र ब्रूमः । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लृक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्बुग्विषये अन्तरङ्गोऽपि हल्ङ्यादिलोपो न प्रवर्तते । अतः राजकुमारीत्यादौ श्रूयमाणे एव सुपि समासः प्रवर्तते । एवञ्च गोमान् प्रियो यस्य सः गोमत्प्रियः इत्यत्र गोमच्छब्दात् सोर्लुका लुप्तत्वात् 'उगिदचाम्' इति नुमुपधादीर्घादिकं न इति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । 'कृत्तद्धित' इति सूत्रे प्रौढमनोरमायां परिष्कृतमेतत् । एवञ्च नञ् सु, एतकद् सु, इति स्थिते, नञ्त्तत्पुरुषे कृते, 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकश्चब्दात् समासात्पुनस्सौ, सत्वे, लदाद्यत्वे, पररूपे, टापि, सवर्णदीर्घे, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेति भवति । अत्र सवर्णदीर्घप्रवृत्तेः प्राक्समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाप् भवतीत्यास्तान्तावत् । अद्वके इति ॥ न सु, द्वकि औ, इति स्थिते, नञ्त्तत्पुरुषे 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव समासे, औडो लुकि कृते, अद्वकिश्चब्दात् समासा-

स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि ‘आतः स्थाने’ इत्यनुवृत्तं स्वशब्द-
स्यातो विशेषणम् । न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्व-
शब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्ज-

त्पुनरौडि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि औडशीभावे, आहुणे, अद्वके इति भवति । अत्रापि
समासात्पूर्वोत्पन्नादौडस्सुपः पर एव टाविति भावः । एवं परमद्वके इत्यत्रापि । स्यादेतत् ।
आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः । तत्र ज्ञातावात्मनि च पुल्लिङ्ग एव । आत्मीये तु
विशेष्यनिघ्नस्त्रिलिङ्गः । धने तु पुन्रपुंसकलिङ्गः । “स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये
स्वोऽस्त्रियां धने” इति कोशात् । यदा तु स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य स्वशब्दसंज्ञा तदापि स्त्रीलिङ्गः ।
तत्र ‘स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्’ इत्युक्तेः ज्ञातिधनवाचित्वे सर्वनामत्वमस्ति । आत्मात्मी-
यवाचिन एव सर्वनामता, साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति । ‘संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः’
इत्युक्तेरिति स्थितिः । तत्रात्मीयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि, टापि, ‘प्रत्ययस्थात्’
इति नित्यमित्त्वे, स्विकेत्येवेष्यते । तत्तु न युज्यते । ‘भस्त्रैषा’ इत्यादिना इत्वविकल्पस्य
दुर्वारत्वात् । नचात्र अकजकारस्य आतःस्थानिकत्वाभावात्त्रायमित्त्वविकल्प इति वाच्यम् ।
एषामत इद्वा स्यादिति विवरणवाक्ये आतःस्थानिकस्येत्यनुवृत्तेरित्यत आह । **स्वशब्दग्रहणं
संज्ञोपसर्जनार्थमिति ॥** स्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्य सर्वनामत्वाभावादकजभावे, स्त्रियां
टापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, उक्तरीत्या ‘अन्तरज्ञानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते’
इति परिभाषया हल्ङादिलोपं बाधित्वा प्रातिपदिकावयवत्वात् सोर्लुकि, ‘केऽणः’ इति
ह्रस्वे, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि, स्वकाशब्दः । निर्गता स्वस्या इति विग्रहे ‘निरादयः क्रान्ता-
द्यर्थे पञ्चम्या’ इति समासे सुब्लुकि, ‘गोस्त्रियोः’ इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वार्थिके कप्रत्यये,
‘केऽणः’ इति ह्रस्वे, पुनष्टापि, निस्स्वकाशब्दः । एतद्वयमेव ‘भस्त्रैषा’ इति स्वशब्दस्य उदा-
हरणम् । आत्मीयायान्तु स्वशब्दो न संज्ञाभूतः, नाप्युपसर्जनीभूत इति नोदाहरणमित्यर्थः ।
कुत इत्यत आह । **इह हीति ॥** इह ‘भस्त्रैषा’ इति सूत्रे ‘उदीचाम्’ इति पूर्वसूत्रात्
आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम्, तच्च स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम् । एवञ्च स्वशब्दस्य आतः-
स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति लभ्यते । एतद्विशेषविवक्षयैव एषामत इद्वा स्यादिति विव-
रणवाक्ये आतःस्थाने इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः । **ननु द्वैषयोरिति ॥** द्वा एषा
इत्येतयोस्तु विषये आतःस्थान इति न सम्बध्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **असम्भवा-
दिति ॥** एषा द्वेति सर्वाद्यन्तर्गण्यदादित्वप्रयुक्तसत्वात्वंनिर्देशेन सर्वनामत्वादकत्वादकच् ।
तदकारस्य आतःस्थानिकत्वस्याप्रसक्तोरित्यर्थः । **नाप्यन्येषामिति ॥** भस्त्राज्ञाशब्दानामपि
आतःस्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **अव्यभिचारादिति ॥** भस्त्राज्ञा-
शब्दानां सर्वनामत्वाभावेनाकजनर्हतया कप्रत्ययान्ततया तेषु ‘केऽणः’ इति ह्रस्वसम्पन्नस्य अतः
आतःस्थानिकत्वनियमेन तद्विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम्, स्वशब्दस्य
अतो विशेषणमस्तु, तावता आत्मीयायां स्विका इत्यत्र इत्वविकल्पशङ्कायाः किमायातमित्यत
आह । **स्वशब्दस्त्विति ॥** अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वादकजर्हः ।

नीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विक्का । परम-
स्विकेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका । एषका—एषिका । कृत-
षत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः, एतिके—एतिकाः । अजका—अजिका । झका—
झिका । द्वके—द्विके । निःस्वका—निःस्विका ।

अतस्तदकारस्य आतःस्थानिकत्वाभावात् प्रकृतसूक्ष्मेणैवविकल्पशङ्का, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्'
इति नित्यमेव इत्त्वमित्यर्थः । ननु स्वशब्दस्य आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचिनः आत्मीयाया-
मुदाहरणत्वाभावेऽपि आत्मज्ञातिधनवाचिनस्तस्य उदाहरणत्वसम्भवात् स्वशब्दग्रहणं संज्ञो-
पसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह । अर्थान्तरे तु न स्त्री इति ॥ आत्मज्ञाति-
धनेषु स्वशब्दो न स्त्रीलिङ्गः । उदाहृतकोशरीत्या आत्मज्ञातिवाचिनस्स्वशब्दस्य नित्यपुलिङ्ग-
त्वात् धनवाचिनस्तस्य पुनपुंसकलिङ्गत्वाच्चेत्यर्थः । तथाच टापि परे इत्त्वस्याभावान्नोदाहर-
णत्वप्रसक्तिः । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः आबित्यनुवृत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । आत्मनि
वाच्ये स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकजर्हृतया तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
ननु संज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य कथमुदाहरणत्वं, तस्याप्यकचि तदकारस्य आत्स्थानि-
कत्वाभावादित्यत आह । संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति ॥ संज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य
असर्वनामतया अकजनर्हत्वेन स्वाशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये, सुब्लुकि, पुनष्टापि,
'केऽणः' इति ह्रस्वापन्नस्य अतः आत्स्थानिकतया भवत्युदाहरणत्वमित्यर्थः । नचान्तर्वर्तिसुपः
परष्टाबिति शङ्क्यम्, केन व्यवधानादिति भावः । तदेवं 'भल्लैषा' इत्यत्र आतः स्थाने
इत्यनुवृत्तस्य स्वशब्देऽन्वयलाभात् स्वशब्दावयवस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति
लब्धम्, तस्य प्रयोजनमाह । एवञ्चेति ॥ उक्तरीत्या स्वशब्दे आत्स्थानिकस्यैव अतः
इत्त्वविकल्पलाभादात्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वादकचि, तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावा-
दित्त्वविकल्पाप्रवृत्तौ, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेवेत्त्वमित्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणान्युक्ता उदा-
हरणान्याह । निर्भस्त्रकेत्यादि ॥ भस्त्राया निष्क्रान्तेति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति
समासे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे, पुनष्टापि, समासात् सौ, कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे,
निर्भस्त्रकशब्दात् पुनष्टापि, सवर्णदीर्घे, निर्भस्त्रकाशब्दः । तत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वे
प्राप्ते अनेन इत्त्वविकल्पे निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रकेति रूपद्वयम् । केन व्यवधानात् सुपः परष्टाबिति
भावः । एषका । एषिकेति ॥ अकचि एतकदशब्दात् सुः । 'तदोस्सस्सौ' इति सत्वम्, षत्वम्,
त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वं बाधित्वा इत्त्वविकल्प इति
भावः । ननु अकचि एतकदशब्दात् स्त्रियामौजसादिषु एतिके एतिकाः इत्यादौ नित्यमित्त्वमि-
ष्यते । तद्बाधित्वा अनेन इत्त्वविकल्पस्यादित्यत आह । कृतषत्वेति ॥ 'भल्लैतज्ज्ञास्वा' इति
वक्तव्ये एषेति कृतषत्वनिर्देशात् औजसादिषु षत्वाभावान्नेत्त्वविकल्प इत्यर्थः । अजका—अजि-
केति ॥ अजाशब्दात् कः, ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः, इत्त्वविकल्पः । झका—झिकेति ॥
ज्ञाधातोः 'इगुपघज्ञाप्तीकिरः कः' इति कः 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वाप्,
सवर्णदीर्घः । ज्ञाशब्दात् सुबन्तात् कः, सुब्लुक्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः,

४६७ । अभाषितपुंस्काच्च । (७-३-४८)

एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका-गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प एव ।

४६८ । आदाचार्याणाम् । (७-३-४९)

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ।

४६९ । अनुपसर्जनात् । (४-१-१४)

इत्त्वविकल्पः इति भावः । द्वके-द्विके इति ॥ अकचि द्वकिशब्दात् स्त्रियामौडि, ल्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, इत्त्वविकल्पः, औडशी, आद्गुणः । निःस्वका-निःस्विकेति ॥ स्वस्याः निष्कान्तेति विग्रहः । ‘निरादयः’ इति समासः, उपसर्जनद्वस्वः, टाप्, सुपि कः, सुब्लुक्, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घः, इत्त्वविकल्प इति भावः । अभाषितपुंस्काच्च ॥ ‘उदी-चामातस्थाने’ इत्यनुवर्तेत, अत इदिति च । अभाषितः पुमान् येनेति विग्रहः । विहितस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह । एतस्मादिति ॥ अभाषितपुंस्कादित्यर्थः । अयकपूर्वार्थं वचनम् । गङ्गाका-गङ्गिकेति ॥ गङ्गाशब्दात् कः । ‘केऽणः’ इति द्वस्वः, इत्त्वविकल्पः । विहितविशेषणस्य फलमाह । बहुव्रीहेरिति ॥ अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे ‘नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः’ इति बहुव्रीहौ कृते, विद्यमानपदलोपे नञो नलोपे ‘शेषाद्विभाषा’ इति कबभावपक्षे, ‘गोस्त्रियोः’ इति द्वस्वे अखट्टशब्दात् टापि, सुपि, अज्ञातादौ के, सुब्लुकि, ‘केऽणः’ इति द्वस्वे, पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आतस्थाने अतः अभावात्नेत्वविकल्पः । किंतु ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्त्वमित्यर्थः । अभाषितपुंस्कात् परस्येति व्याख्याने तु तादृशखट्टशब्दात् परस्य आतस्थाने अतस्सत्त्वादित्त्वविकल्पस्यादिति भावः । शैषिके कपि त्विति ॥ न स् खट्वा स् इत्यवस्थायां कपि, सुब्लुक् । प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात् ‘नञोऽस्त्यर्थानाम्’ इति बहुव्रीहिसमासः । समासान्तः इत्यन्वर्थसंज्ञाबलात् कबन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्टाकशब्दे अखट्टा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् ‘गोस्त्रियोः’ इति द्वस्वो न भवति । नापि ‘केऽणः’ इति द्वस्वः । ‘न कपि’ इति निषेधात् । किन्तु ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति द्वस्वविकल्पः । तत्र खट्टाशब्दात् विहितस्य कपः प्रागेवर्तिनः टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकद्वस्वाकारस्य अयम् इत्त्वविकल्पो भवत्येवेत्यर्थः । ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति द्वस्वाभावपक्षे तु अखट्टाकेत्येव बोध्यम् । आदाचार्याणाम् ॥ पूर्वसूत्र-विषय इति ॥ अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातस्थाने अत इत्यर्थः । शुभ्रिकेति ॥ शुभ्रशब्दो विशेष्यनिघ्नः अनियतलिङ्गः, ततः स्त्रियां टापि, शुभ्राशब्दात् कः । ‘केऽणः’ इति द्वस्वः, पुनष्टाप् । अत्र कात्पूर्ववर्तिनष्टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वाभावात् तत्स्थानिकस्यातो नेत्त्व-विकल्पः । किन्तु ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नित्यमित्त्वमित्यर्थः । अनुपसर्जनादित्यधिकारस्य

अधिकारोऽयम् । 'यूनस्तिः' (सू ५३१) इत्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्री-
प्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

४७० । टिड्ढाणञ्द्वयसज्जदमज्मात्रत्तयण्ठक्ठञ्कञ्करपः । (४-१-१५)

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्
स्यात् । कुरुचरी । नदट्-नदी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । वक्ष्यमाणेत्यत्र

उत्तरावधिमाह । यूनस्तिरित्यभिव्याप्येति ॥ 'यूनस्तिः' इत्यत्राप्ययमधिकारः, नतु ततः
प्रागित्यर्थः । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । अत यद्वक्तव्यन्तत् 'यूनस्तिः' इत्यत्र वक्ष्यते । ननु
बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरा, नदमतिकान्ता अतिनदा, इत्यादिषु उपसर्जनेषु कुरुचर-
नदादिशब्देभ्यः 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना विधीयमानानां ङीबादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति ।
समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थ इत्यत आह । अय-
मेवेति ॥ अनुपसर्जनादित्याधिकार एवायं स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतच्च
भाष्ये स्पष्टम् । तत्फलन्तु 'वनो र च' इत्यत्र वन्नन्तान्तलाभ इत्यादि ज्ञेयम् । ननु स्त्रीप्रत्ययेषु
तदन्तविध्यभावेऽपि नद इवाचरति नदा स्त्री इत्यादिषु आचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तेषु
ङीबादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकत्वात् कथन्तस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञाप-
कतेति चेन्न । अनुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापनार्थत्वरपरभाष्यप्रामाण्येन
स्त्रियामाचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तानामनभिधानोन्नयनादित्यलम् । टिड्ढाणञ् ॥ टिट्,
ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दन्नच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषां द्वा-
दशानां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । ढादयः एकादश प्रत्ययाः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
तदन्तग्रहणम् । टित्तु प्रत्ययः अप्रत्ययश्च । टिदादिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते,
विशेषणत्वात् तदन्तविधिः । ततश्च टिदन्तात् ढाणादिप्रत्ययान्ताच्च प्रातिपदिकादिति
लभ्यते । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यस्मादतः इत्यनुवृत्तम्, तेनापि प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदन्त-
विधिः, 'अनुपसर्जनात्' इत्येतत् श्रुतेषु टिदादिष्वेवान्वेति, नतु तदन्तेषु । स्त्रियामित्याधि-
कृतम् । तदाह । अनुपसर्जनं यट्टिदादीत्यादिना ॥ तदन्तमिति ॥ टिदन्तं ढादि-
प्रत्ययान्तान्तश्चेत्यर्थः । टित् विविधः । प्रत्ययः, प्रातिपदिकम्, धातुश्च । तत्ताद्यमुदाहरति ।
कुरुचरीति ॥ कुरुषु चरतीति अधिकरणे उपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः । टकार इत्,
उपपदसमासः । नच प्रत्ययस्यैवात्र टित्त्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिदन्तम्,
नतु कुरुचरशब्दः, तदादिनियमादिति वाच्यम् । नदट् देवट् इत्यादेरप्रत्ययस्यापि टितस्त्वनेन
तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाः अप्रवृत्तौ 'येन विधिः' इति टिदन्तत्वस्य कुरुचरशब्दे सत्त्वात् ।
अथ द्वितीयं टितमुदाहरति । नदडिति ॥ पचादिगणे पठितं प्रातिपदिकमेतत् । तृतीयन्तु
कृदन्ते स्तनन्धयात्युदाहरिष्यते । अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह । उपसर्जनत्वा-
न्नेहेति ॥ बहुकुरुचरेति ॥ बहवः कुरुचराः यस्यामिति विग्रहः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थ-
प्रधानः । ततश्च टितः टप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वान्न ङीप् । अनुपसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे

टित्त्वादुगित्वाच्च डीप्प्राप्तः । यासुटो डित्त्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प ७०) इति ज्ञापनान्न भवति । श्रः शानचः शित्त्वेन कचिदनु-

तु डीबल दुर्वारः । अत एव च आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्रापि न डीप् । तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि आपिशलशब्दः । आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तदधीते तद्वेद' इत्यणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुप्ते स्त्रियामदन्तत्वाद्यापि आपिशलेति रूपम् । अनुपसर्जनादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणन्तस्यानुपसर्जनत्वात् स्त्रियां वर्तमानत्वाच्च अणन्तत्वनिबन्धनो डीप् दुर्वारस्स्यात् । तस्य च श्रुतटिदाद्यन्वये तु प्रोक्ताणः उपसर्जनत्वान्न दोषः । अञ्चेल्लण् तु लुप्तः । अणो योऽकारः इति व्याख्यानेन वर्णाश्रयतया प्रत्ययलक्षणाभावात् । नच 'स्त्रियाम्' इत्यस्य श्रुतटिदादिविशेषणत्वात् प्रोक्ताणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न डीपः प्रसक्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रियाम्' इत्यस्य डीप्प्रकृतिविशेषणताया एव उचितत्वात् । अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्याच्च अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्यलम् । स्यादेतत् । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि लट् 'लट्सद्वा' इति तस्य शानजादेशः 'स्यतासी ललुटोः' इति स्यः, कुत्वषत्वे, आने मुक्, णत्वम्, टाप्, वक्ष्यमाणेति रूपम् । अत्र लडादेशस्य स्थानिवत्त्वेन टित्त्वादुगित्वाच्च । 'टिड्ढाणञ्' इति 'उगितश्च' इति च डीप् प्राप्नोति । नच स्थानिनो लटष्टकारस्य ऋकारस्य च इत्वाश्रयणात् डीव्विधेरल्विधत्वादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः । 'धुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति किङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ल्यपि' इति निषेधेन लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनात् । अनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तौ हि क्तादेशस्य ल्यपः कित्त्वाप्रसक्तेस्तस्मिन् परतः ईत्वस्याप्रसक्त्या तन्निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतो वक्ष्यमाणेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन शानचष्टित्वादुगित्वाच्च डीप् दुर्वार इत्याशङ्क्य परिहरति । वक्ष्यमाणेत्यादिना ॥ वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्वाच्च डीप् प्राप्नो न भवतीत्यन्वयः । कुतो नेत्यत आह । यासुट इत्यादि ज्ञापनादित्यन्तम् ॥ 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डित्त्वं' इति लिङादेशानां तिप्, तस्, झि, इत्यादिपरस्मैपदानां यासुडागमस्य डित्त्वं विहितम् । 'यदागमाः' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव डित्त्वसिद्धेयसुट्-स्तद्धिविवैयर्थ्यं स्यात् । अतः 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानान्न' इति विज्ञायते । ततश्च वक्ष्यमाणेत्यत्र लृडादेशस्य शानचः टिदुगित्कार्ये डीपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावान्न डीबित्यर्थः । ननु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानान्न' इति ज्ञापनेऽपि ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईद्' इति पिति तिपि परतो विधीयमान ईडागमो दुर्वारः । तस्य तिबाश्रयत्वेऽपि लाश्रयत्वाभावेन तस्मिन् कर्तव्ये तातडः स्थानिवत्त्वेन पित्वस्य निर्बाधत्वादित्यस्वरसादाह । श्रः शानचः इति ॥ श्रा इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने आल्लोपे श्र इति रूपम् । 'आतो धातोः' इत्यत्र आत इति योगविभागमाश्रित्य अधातोरपि कचिदाल्लोपाभ्युपगमात् । 'हलश्चशानजञ्ज्ञौ' इति श्राप्रत्ययस्य शानजादेशो विधीयते । तत्र स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धत्वात् शानचश्चित्त्वं व्यर्थम् । नचानल्विधाविति

बन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी—ऊरुद्वी—ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी । ‘ताच्छीलिके णेऽपि’ (प ६८) । चौरौ । ‘नञ्स्त्वञ्चिककख्यु-

निषेधशङ्क्यः । ‘न त्यपि’ इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वात् । एवञ्च क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते । तथाच वक्ष्यमाणेत्यत्र टिटुगित्कार्ये ‘अनल्विधौ’ इति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वाभावेन टित्वोगित्वयोरभावात् न डीबिल्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘लाश्रयमनुबन्धकार्यन्नादेशानाम्’ इत्यत्र यासुटो डित्वं न ज्ञापकम् । तस्य तिप्सिन्धिवर्थत्वात् । नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिन्धिपां डित्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । ‘हलः श्रश्शानजङ्गौ’ इति सूत्रे भाष्ये ‘डिञ्च पित्र, पिञ्च डिञ्’ इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा श्रश्शानचश्शित्वमपि न लिङ्गम् । तत्र शित्वस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । प्रत्युत शित्वस्य ज्ञापकत्वे ‘सर्ह्यपिञ्च’ इति हेरपित्वस्य तातङो डित्वस्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च । तस्मात् वक्ष्यमाणेत्यत्र डीबेव युक्तः, टाप् त्वसाधुरेव । अजादित्वाद्वाविति वा कथञ्चित् समाधेयमित्यास्तान्तावत् । **सौपर्णेयीति** ॥ सुपर्ण्याः अपत्यं स्त्री इत्यर्थे ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ इति ङकि ‘आयनेय्’ इत्येयादेशः । ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः, ‘किति च’ इत्यादिवृद्धिः । सौपर्णेशब्दात् डीप्, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः, सौपर्णेयीति रूपम् । नच ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इति परिभाषया ‘शिलाया ङः’, ‘ढश्छन्दसि’ इत्यनयोरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । तयोः स्त्रियामप्रवृत्तेरगत्या सानुबन्धकस्य ङस्य ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । **ऐन्द्रीति** ॥ इन्द्रो देवता अस्या आमिक्षाया इति विग्रहः, ‘सास्य देवता’ इत्यणि, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः, आदिवृद्धिः, ऐन्द्रशब्दात् डीप्, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः, ‘तस्येदम्’ इत्यण् । **औत्सीति** ॥ “उत्सः प्रस्रवणं वारि” इत्यमरः । ऋषिविशेषो वा उत्सः । उत्सस्येयमिति विग्रहः । ‘उत्सादिभ्योऽञ्’ ‘यस्येति च’ डीप् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सी इति तु नोदाहरणम् । जातेरित्यनुवृत्तौ ‘शाङ्गैरवाद्यजो डीन्’ इत्येव सिद्धेः । “गोत्रञ्च चरणैस्सह” इत्यपत्यप्रत्ययान्तस्य जातित्वादित्यलम् । **ऊरुद्वयसी—ऊरुद्वी—ऊरुमात्रीति** ॥ ऊरु प्रमाणमस्या इति विग्रहः । ‘प्रमाणे द्वयसच्दघ्नव्मात्रचः’ डीप् । **पञ्चतयीति** ॥ पञ्च अवयवा यस्या इति विग्रहः । ‘सङ्ख्याया अवयवे तयप्’ डीप् । **आक्षिकीति** ॥ अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहः । ‘तेन दीव्यति खनति जयति जितम्’ इति ठक्, आदिवृद्धिः, ‘ठस्येकः’, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । आक्षिकशब्दात् डीप्, ‘यस्येति च’ । **लावणिकीति** ॥ लवणं पण्यमस्या इति विग्रहः । ‘लवणाढ्य’, ‘ठस्येकः’ आदिवृद्धिः, ‘यस्येति च’, लावणिकशब्दात् डीप्, ‘यस्येति च’ ठेत्येव सिद्धे ठकठजोः पृथग्रहणन्तु ठनो जिठस्य च व्यावृत्त्यर्थम् । दण्डोऽस्यस्याः दण्डिका । ‘अत इनिठनौ’ काश्यां भवा काशिका ‘काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ’ इति जिठः । **यादृशीति** ॥ ‘त्यदादिषु दृशः’ इति यच्छब्दे उपपदे कञ्, ‘आ सर्वनाम्नः’ इति यच्छब्दस्याकारः, डीप्, ‘यस्येति च’ । **इत्वरीति** ॥ ‘इण् गतौ’ ‘इण्नाजिसर्तिभ्यः ऋण्’ ‘दृस्वस्य

स्तरुणतलुनानामुपसङ्गचानम्' (वा २४२५) । स्त्रैणी । पौंस्त्री । शाक्तीकी ।
आढ्यङ्करणी । तरुणी--तलुनी ।

४७१ । यञश्च । (४-१-१६)

यञन्तात्स्त्रियां डीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ।

पिति कृति' इति तुक्, इत्वरशब्दात् डीप्, 'यस्येति च', 'स्थेशभास' इति वरचो
व्यावृत्तये ककारानुबन्धग्रहणम् । "विन्यस्तमङ्गलमहौषधिराश्वरायाः" इति भारविः । "सैन-
मीश्वराप्रदह" इति वेदे करपि, अन्यतरानुबन्धेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः अनुबन्धद्वयो-
पादानं स्पष्टार्थम् । ईश्वरी इति तु ईश्वरशब्दात् ईश्वरस्य स्त्रीति पुंयोगे डीष् । अथवा
'अश्रोतेराशुकर्माणं वरट् च' इति वरडन्तात् टित्वात् डीप् । यद्वा 'आतो मनिन्कनि-
व्वनिपश्च' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति कनिपि वनिपि च 'वनो र च' इति डीव्रौ ।
ताच्छीलिके णेऽपीति ॥ तच्छीले भवस्ताच्छीलिकः । तच्छीलार्थक इति यावत् ।
तस्मिन् णप्रत्यये सति तदन्तादपि डीप् भवतीत्यर्थः । ज्ञापकसिद्धमेतत् । तथाहि । शील-
मित्यनुवृत्तौ 'छत्रादिभ्यो णः' इति विहिते णप्रत्यये अण्कार्यं भवति । 'कर्मस्ताच्छील्ये'
इति ज्ञापकात् । कर्म शीलमस्येति विग्रहे छत्रादित्वात् णप्रत्यये 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे
कर्म इति भवति । नतु 'अन्' इति सूत्रेण अण्यन् प्रकृत्या स्यादित्यर्थकेन प्रकृतिभाव
इति तदर्थः । अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधात् ताच्छीलिके
णप्रत्यये अण्कार्यं विज्ञायते । अतस्ताच्छीलिकणप्रत्ययान्तादण्कार्यं डीप् भवतीति भावः ।
चौरीति ॥ चुरा शीलमस्या इति विग्रहः । छत्रादित्वात् णः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च'
चौरशब्दात् डीपि, 'यस्येति च' । नञ्सन्ञ् ॥ नञ्, लञ्, ईकक्, ल्युन्, तरुण, तलुन,
एतेषामपि डीब्विधौ वचनं कर्तव्यमित्यर्थः । नञादयश्चत्वारः प्रत्ययाः । अतस्तदन्तविधिः ।
स्त्रैणी, पौंस्त्रीति ॥ स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्सन्ञौ । तत्र स्त्रीशब्दान्नञि, आदिवृद्धिः,
णत्वम्, डीप्, 'यस्येति च' पुंसशब्दात् लञि, आदिवृद्धिः, डीप्, 'यस्येति च' । शाक्तीकी-
ति ॥ शक्तिः आयुधविशेषः प्रहरणम् अस्या इति विग्रहः । 'शक्तियष्ट्योरीकक्', आदि-
वृद्धिः, डीप्, यस्येति च । आढ्यङ्करणीति ॥ अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेति विग्रहः ।
'आढ्यसुभग' इत्यादिना ल्युन् । 'युवोः' इत्यनादेशः । 'अरुर्द्विषत्' इति सुम् । णत्वं,
डीप्, 'यस्येति च' । तरुणी-तलुनीति ॥ यद्यप्यनयोः 'वयसि प्रथमे' इत्येव डीप् सिद्धः ।
तथापि गौरादिषु पाठात् डीषि प्राप्ते इदं वचनम् । गौरादिपाठात् डीषि स्वरे विशेष इति
भावः । यञश्च ॥ यञ इति प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो डीबिल्यनुवर्तते ।
स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह । यञन्तादिति ॥ यद्यपि 'टिड्ढाणञ्' इति पूर्वसूत्र एव
यञग्रहणं कर्तुमुचितम् । तथापि 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्युत्तरसूत्रे, यञ एवानुवृत्तये पृथक्-
सूत्रमिति भावः । अकारलोपे कृते इति ॥ गार्गीत्युदाहरणं वक्ष्यति । गर्गीस्यापत्यं स्त्री
इत्यर्थे 'गर्गीदिभ्यो यञ्' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति गकारादकारस्य लोपः

४७२ । हलस्तद्धितस्य । (६-४-१५०)

हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी । ‘अनपत्याधिकारस्थान्न डीप्’ (वा २४२६) । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणात्रेह । देवस्यापत्यं दैव्या । ‘देवाद्यञञौ’ इति हि यञ्प्रागदीव्यतीयः, न त्वपत्याधिकारपठितः ।

४७३ । प्राचां ष्फ तद्धितः । (४-१-१७)

यञन्तात्फो वा स्यात्स्त्रियाम्, स च तद्धितः ।

४७४ । षः प्रत्ययस्य । (१-३-६)

गार्ग्यशब्दात् डीपि ‘हलस्तद्धितस्य, इति यकारलोपात् परत्वात् ‘यस्येति च’ इति यकारादकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः । हलस्तद्धितस्य ॥ हल इति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यच्चाहार्यम् । ‘यस्येति च’ इति सूत्रात् ईतीत्यनुवर्तते । ‘सूर्यतिष्यागस्त्य’ इत्यतः उपधाया इति, य इति षष्ठ्यन्तं च, ‘ढे लोपोऽकट्टाः’ इत्यतः लोप इति च । तदाह । हलः परस्येत्यादिना ॥ अकारलोपात् प्रागेव यकारलोपो न सम्भवति । अकारे सति यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् । ननु कृते अकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् । नच अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । यलोपविधौ तन्निषेधादिति चेन्न । यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया यकारस्य उपधात्वसम्भवात् । उपधाग्रहणाननुवृत्तौ तु अल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् लोपो न स्यात् । यदा तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवाकारव्यवधानेऽपि यकारस्य लोपस्सम्भवतीत्युच्यते, तदा उपधाग्रहणानुवृत्तिर्मास्तु । गार्गीति ॥ इह “गोत्रञ्च चरणैस्सह” इति जातित्वेऽपि ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति न डीष् । योपधत्वात् । अनपत्याधिकारेति ॥ ‘तस्यापत्यम्’ इत्यपत्याधिकारविहितमिन्नयञन्तान्न डीबिति वक्तव्यमित्यर्थः । द्वैप्येति ॥ द्वीपे भवेति विग्रहे ‘द्वीपादनुसमुद्रं यञ्’ इति यञ् । आदिवृद्धिः । ‘यस्येति च’ टापि सवर्णदीर्घः । अस्य यञः अपत्याधिकारविहितत्वाभावान्न डीबिति भावः । नन्वनपत्यान्न डीबित्येतावतैव द्वैप्येत्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात् अधिकारग्रहणं किमर्थमित्यत आह । अधिकारग्रहणादिति ॥ इह नेति शेषः । देवस्यापत्यमिति विग्रहे ‘देवाद्यञञौ’ इति यञ्, आदिवृद्धिः । ‘यस्येति च’ दैव्यशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, दैव्येति रूपम् । अनपत्यान्न डीबित्युक्तेः अस्य यञः आपत्यत्वात् डीबिषेधो न स्यात् । अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधस्स्यादेव । अस्य यञः आपत्यत्वेऽपि ‘तस्यापत्यम्’ इत्यधिकारबहिर्भूतत्वात् । तदेतदुपपादयति । देवादिति ॥ ‘देवाद्यञञौ’ इति तु ‘तस्यापत्यम्’ इत्यधिकारात् प्रागेव ‘प्रागदीव्यतोऽण्’ इत्यधिकारपठितः सचापत्यादिविकारान्तार्थेषु साधारणत्वात् अपत्यार्थकोऽपि भवति । न त्वपत्याधिकारपठित इत्यर्थः । यद्यपि ‘यञश्च’ इति सूत्रे ‘आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्’ इत्येव भाष्ये दृश्यते । तथापि तत्र आपत्यपदम् अपत्याधिकारविहितपरमिति मनोरमायां शब्दरत्ने च प्रपञ्चितम् । प्राचां ष्फ

प्रत्ययस्यादिः षः इत्स्यात् ।

४७५ । आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । (७-१-२)

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्त-
त्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे 'षिद्वौरा—' (सू
४९८) इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । (४-१-१८)

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं षफः स्यात् । लौहि-
त्यायनी । कात्यायनी ।

तद्धितः ॥ यञ इत्यनुवर्तते, ख्रियामित्यधिकृतम् । ष्फेति छुप्तप्रथमाकम् । तदाह । यञ-
न्तादिति ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ 'आदिर्बिदुडवः' इत्यतः आदिरित्यनुवर्तते । 'उपदेशेऽज-
नुनासिक इत्' इत्यतः इदिति च । तदाह । प्रत्ययस्यादिरिति ॥ षकारस्य इत्संज्ञायां
तस्य लोपः । आयनेयीनीयियः ॥ आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्, एषां द्वन्द्वात् प्रथमा-
बहुवचनम् । फ, ढ, ख, छ, घ, एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । फादिष्वकार उच्चारणार्थः ।
यथासङ्ग्यपरिभाषया क्रमेणान्वयः । तदाह । प्रत्ययादिभूतानामित्यादिना ॥ आयनो
नस्य इत्त्वे नित्स्वरोपयोगेऽपि नेत्त्वम् । फिनो नित्करणत्वात् ज्ञापकात् । तत्साहचर्यादीनोऽपि
नस्य नेत्त्वम् । एयादिषु च यस्य नेत्त्वम् । प्रयोजनाभावात् । ननु षफस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थे-
त्यत आह । तद्धितान्तत्वादिति ॥ षफान्तस्य प्रातिपदिकत्वे प्रयोजनमाह । षिद्वौरेति
वक्ष्यमाणो ङीषिति ॥ 'षिद्वौरादिभ्यश्च' इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम्, ततश्च
षफान्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावे ङीष् न स्यादिति भावः । ननु षफप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य द्योति-
तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायादत्र कथं ङीषित्यत आह । षित्त्वसामर्थ्या-
दिति ॥ षफेण द्योतितेऽपि स्त्रीत्वे षित्करणसामर्थ्यात् ङीषित्यर्थः । गार्ग्यायणीति ॥ गर्ग-
स्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । गर्गादियञन्तात् गार्ग्यशब्दात् षफः, षकारः इत्, फकारस्य आय-
न्नादेशः, 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपः, 'हलस्तद्धितस्य' इति तु न भवति । ईती-
त्यनुवृत्तेः । 'आपत्यस्य च' इत्यपि न । अनातीति निषेधात् । षित्त्वात् ङीष्, णत्वमिति
भावः । सर्वत्र ॥ लोहितादिः गर्गाद्यन्तर्गणः । लोहितः आदिः येषामिति, कतः अन्तो
येषामिति च विग्रहः । कतन्तेत्यत्र शकंध्वादित्वात् पररूपम् । यञ इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्त-
तया विपरिणम्यते । 'प्राचां षफ तद्धितः' इति सूत्रं प्राचावर्जमनुवर्तते । सर्वत्रेति
सर्वेषु मतेष्वित्यर्थः । नित्यमिति यावत् । तदाह । लोहितादिभ्य इत्यादिना ॥ लौहि-
त्यायनीति ॥ लोहितस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । लोहितशब्दात् गर्गादियञन्तात् षफः,
ष इत्, फकारस्यायन् 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपः, तद्धित इत्यप्यनुवृत्तेः ।

४७७ । कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । (४-१-१९)

आभ्यां ष्फः स्यात् । क्रमेण टावडीषोरपवादः । ‘कुर्वादिभ्यो ण्यः’ (सू ११७५) । कौरव्यायणी । ‘ढक्च मण्डूकात्’ (सू ११२२) इत्यण् । माण्डूकायनी । ‘आसुरेरुपसङ्ख्यानम्’ (वा २४३३) आसुरायणी ।

४७८ । वयसि प्रथमे । (४-१-२०)

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी । ‘वयस्यचरम इति वाच्यम्’ (वा २४३५) । वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ

षित्त्वात् ङीषिति भावः । कात्यायनीति ॥ पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या । कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ॥ आभ्यामिति ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यामित्यर्थः । क्रमेणेति ॥ कौरव्यशब्दात् टापः माण्डूकशब्दात् ङीषश्चापवाद इत्यर्थः । कौरव्यशब्दस्य यञन्तत्वात् माण्डूकशब्दस्य अणन्तत्वाच्च । ङीपोऽपवाद इत्युचितमिति भ्रमं वारयितुमाह । कुर्वादिभ्य इत्यादिना ॥ कौरव्यायणीति ॥ कुरोरपत्यं स्त्री इति विग्रहः । ‘कुर्वादिभ्यो ण्यः’ इति ण्यः । णकार इत्, ‘ओर्गुणः’ आदिवृद्धिः, ‘गोत्रञ्च चरणैस्सह’ इति जातित्वेऽपि योषधत्वात् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति ङीषभावे टाप् प्राप्तः । तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन् ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । षित्त्वात् ङीष् । ‘यस्येति च’ इति भावः । माण्डूकायनीति ॥ मण्डूको नाम ऋषिः तस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः ‘ढक् च मण्डूकात्’ इत्यण्, आदिवृद्धिः ‘यस्येति च’ ‘गोत्रञ्च चरणैस्सह’ इति जातित्वात् ङीष् प्राप्तः, तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन् ‘यस्येति च’ षित्त्वात् ङीष्, ‘यस्येति च’ इति भावः । टावडीषोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः । आसुरेरुपसङ्ख्यानमिति ॥ ष्फस्येति शेषः । आसुरायणीति ॥ असुरस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः ‘अत इञ्’ आदिवृद्धिः । ष्फः, ष इत्, आयन् ‘यस्येति च’ षित्त्वात् ङीष् ‘यस्येति च’ णत्वमिति भावः । वयसि प्रथमे ॥ प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः । तच्च कौमारं यौवनं वार्द्धकञ्चेति त्रिधा । “पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥” इति दर्शनात् । चतुर्विधं वय इत्यन्ये । “आये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥” इति दर्शनात् । प्रथमे वयसीत्यनन्तरं विद्यमानादिति विशेषः । ‘अजायतष्टाप्’ इत्यतः अत इत्यनुवृत्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । स्त्रियामत्यधिकृतम् । ऋन्नेभ्यः’ इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते । तदाह । प्रथमवयोवाचिन इत्यादिना ॥ कुमारीति ॥ अत्रादुभूतयौवनेत्यर्थः । वृद्धा कौमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्वरोपात् बोध्यः । वयस्यचरम इति ॥ चरमम् अन्त्यं वयः तद्भिन्नम् अचरमं, प्रथमे इत्यपनीय अचरमे इति वक्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्यत आह । वधूटी, चिरण्टीति ॥ अनयोर्द्वितीयवयोवाचित्वाद्प्राप्तिरिति भावः । अनयोर्द्वितीयवयसि अप्रसिद्धत्वादाह । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनाविति ॥ भाष्यप्रामाण्यादिति

यौवनवाचिनौ । ‘अतः’ किम्, शिशुः । ‘कन्याया न’ । ‘कन्यायाः कनीन च’ (सू १११९) इति निर्देशात् ।

४७९ । द्विगोः । (४-१-२१)

अदन्ताद्विगोर्डीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्रिफला । त्रयनीका सेना ।

४८० । अपरिमाणविस्ताचितकम्बळ्येभ्यो

न तद्धितलुकि । (४-१-२२)

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्डीप्न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्च-
भिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । आर्हीयष्टक् । ‘अध्यर्थ—’ (सू १६९३) इति

भावः । शिशुरिति ॥ शिशुशब्दस्य प्रथमवयोवाचित्वेऽपि अदन्तत्वाभावात् न डीबिति
भावः । कन्याया नेति ॥ डीबिति शेषः । कुत इत्यत आह । कन्यायाः कनीन
चेति ॥ नच द्विवर्षा स्त्री इत्यादावपि डीप् शङ्क्यः । शालादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षेत्यादेः
प्रथमवयोवाचित्वाभावात् । पदान्तरसमभिव्याहारप्रकरणाद्यनपेक्ष्य यः वयोवाची तस्यैव विव-
क्षितत्वात् । द्विगोः ॥ स्त्रियामिति अत इति डीबिति चानुवर्तते । तदाह । अदन्तादिति ॥
त्रिलोकीति ॥ त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः । ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’
इति द्विगुसमासः । ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः’ इति स्त्रीत्वम् । त्रिलोकशब्दात् टाबप-
वादो डीप् । ‘यस्येति च’ इति भावः । ननु त्रिफला त्रयनीका इत्यत्रापि डीप् प्राप्नोतीत्यत
आह । अजादित्वात् त्रिफला, त्रयनीकेति ॥ भवतीति शेषः । त्रयाणां फलानां
समाहार इति, त्रयाणामनीकानामिति च विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुः । ‘अकारान्तोत्तरपदः’
इति स्त्रीत्वम्, ‘द्विगोः’ इति डीपं बाधित्वा अजादित्वाद्वाबिति भावः । अनीकशब्दः ऐन्द्रवाय-
वाग्रत्वे शुक्राग्रत्वे आप्रयणाग्रत्वे च वर्तते इति त्रयनीकाधिकरणे सीमांसकाः । अपरिमाण ॥
‘द्विगोः’ इति डीबिति चानुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतमपरिमाणादिभिर्विशेष्यते । तदन्त-
विधिः । तदाह । अपरिमाणान्तादित्यादिना ॥ अपरिमाणान्तमुदाहरति । पञ्च-
भिरिति ॥ तद्धितलुकं दर्शयति । आर्हीयष्टक् । अध्यर्थेति लुगिति ॥ पञ्चभि-
रश्वैः क्रीतेति विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुः । ‘आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणादृक्’ इत्यधि-
कारे ‘तेन क्रीतम्’ इति ठक् । ‘अध्यर्थपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्’ इति तस्य लुक् । अत्र
‘द्विगोः’ इति डीप् न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । नन्वत्र ‘द्विगोः’ इति प्राप्तडीप्निषेधे-
ऽपि ‘टिड्ढाणञ्’ इति ठग्निमित्तको डीप् दुर्वारः । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र
‘सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः’ इति कनः ‘अध्यर्थ’ इति लुकि ‘अपरिमाण’ इति निषेधस्य
चरितार्थत्वात् इति चेत् । सत्यम् । ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणजादीनां यः
अकारः तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दश्चायं ढगवयवाकारान्तो न भवतीति न दोषः ।

लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विविस्ता । व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु
व्याढकी । ‘तद्धितलुकि’ किम् । समाहारे पञ्चाश्री ।

४८१ । काण्डान्तात्क्षेत्रे । (४-१-२३)

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे
प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । ‘प्रमाणे द्वयसच्—’ (सू १८३८) इति

नच प्रत्ययलक्षणेन ठगवयवाकारान्तत्वं शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । विस्ता-
दिशब्दानान्तु परिमाणविशेषवाचित्वात् ‘अपरिमाण’ इत्यनेन अप्राप्तेः पृथगुपादानम् ।
द्वौ बिस्ताविति ॥ “सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे” इत्यमरः । “गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकाः । ते
षोडशाक्षः” इति च । गुञ्जापञ्चक माषपरिमाणम् । माषषोडशकम् अक्षपरिमाणम्, तच्च
अशीतिगुञ्जात्मकम् । तस्मिन् हेमविषये अक्षपरिमाणे सुवर्णविस्तशब्दावित्यर्थः । द्वौ बिस्तौ
पचतीति विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुः । ‘सम्भवत्यवहरतिपचति’ इति ठक्, तस्य
‘अध्यर्थ’ इति लुक् । ‘द्विगोः’ इति डीपि अनेन प्रतिषिद्धे सति टापि द्विविस्ता मूषा ।
द्विविस्तपरिमाणकहिरण्यं द्रावयतीत्यर्थः । पचिरिह द्रावणे द्रष्टव्यः । **व्याचितेति ॥** “आ-
चितो दश भाराः” इत्यमरः । “तुला स्त्रियां फलशतं भारस्स्याद्विंशतिः पुमान्” इति च ।
द्रावाचितौ बहतीत्यर्थे ‘आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्, द्विगोष्ठंश्च’ इति खठनोरभावे
प्राग्वतीयष्टञ् । ‘अध्यर्थ’ इति तस्य लुक् । अनेन ‘द्विगोः’ इति डीपि निषिद्धे टापि
व्याचिता शकटी । **द्विकम्बल्येति ॥** कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् ऊर्णापलशतम् ।
‘तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ’ इत्यर्थे ‘कम्बलाच्च संज्ञायाम्’ इति यन् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां
कीतेति विग्रहे ‘तेन कीतम्’ इति ठञः । ‘अध्यर्थ’ इति लुक् । ‘द्विगोः’ इति डीपि अनेन
प्रतिषिद्धे टाप् । नन्वत्र न तद्धितलुकि इत्येवास्तु । तावतैव पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति
सिद्धेः ‘अपरिमाण’ इति मास्तु । एवञ्च द्विविस्ता व्याचिता द्विकम्बल्येत्यपि सिद्धेर्विस्तादि-
ग्रहणमपि मास्त्वित्यत आह । **परिमाणान्तात्त्विति ॥** “गुञ्जाः पञ्च तु माषस्यात्ते
सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥ पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं
कुडबं मतम् । चतुर्भिः कुडबैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।” इति स्मृतिः । द्वावाढकौ
पचतीति विग्रहे ‘आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्, द्विगोष्ठंश्च’ इति खठनोरभावे प्राग्वती-
यष्टञ् । ‘अध्यर्थ’ इति लुक् । ‘द्विगोः’ इति डीप् । द्वावाढकीति रूपम् । ‘न तद्धितलुकि’
इत्येतावत्येवोक्ते अत्रापि डीपो निषेधस्स्यात् । अतः अपरिमाणान्न तद्धितलुकीति वक्तव्यम् ।
तावत्युक्ते द्विविस्तेत्यादौ परिमाणत्वात् डीन्निषेधो न स्यात् । अतो विस्तादिग्रहणमपीति
भावः । **काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥** ‘द्विगोः’ इति, न तद्धितलुकीति, चानुवर्तते । तदाह ।
क्षेत्रे य इत्यादि । द्वे काण्डे इति ॥ षोडशारत्न्यायामो दण्डः काण्डमिति
स्मृतिः । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः इति विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुसमासे द्विकाण्ड-
शब्दस्य क्षेत्रवर्तित्वे नपुंसकत्वशङ्काव्युदासाय क्षेत्रभक्तिरिति विशेष्योपादानम् । तद्धितलुकं

विहितस्य मात्रचः ‘प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्’ इति लुक् । ‘क्षेत्रे’ किम् ।
द्विकाण्डी रज्जुः ।

४८२ । पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । (४-१-२४)

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डीन्वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ
प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा ।

दर्शयितुमाह । प्रमाणे द्वयसजिति ॥ नच काण्डादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणतया
तदन्तलाभादन्तग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । असति ह्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् काण्डस्यैव
विशेषणं स्यात् । श्रुतत्वात् । क्षेत्रे यः काण्डशब्दः तदन्तादिति लभ्येत । एवञ्च द्विकाण्डा
क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात् काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वात् डीन्निषेधो
न स्यात् । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां कीता द्विकाण्डी बडवेत्यत्रैव डीन्निषेधः
स्यात् । अतः अन्तग्रहणम् । द्विकाण्डी रज्जुरिति ॥ पूर्ववत् मात्रचो लुकि ‘द्विगोः’
इति डीप् । क्षेत्रवृत्तित्वाभावात् न तन्निषेध इति भावः । ननु ‘अपरिमाण’ इति पूर्वसूत्रे परि-
माणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उत “ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्” इति वार्तिकानुसारेण परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन
भीयते तत् परिमाणमित्याढककुडबाद्येव आयामव्यावृत्तं विवक्षितम् । नाद्यः । तथा सति द्वौ
हस्तौ प्रमाणमस्या इति विग्रहे द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र पूर्ववन्मात्रचो लुकि डीन्निषेधो न
स्यात् । न द्वितीयः । तथा सति काण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतया उक्तपरिमाणपरत्वाभावेन
‘अपरिमाण’ इत्यनेनैव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः इत्यत्रापि डीन्निषेधसम्भवेन ‘काण्डान्तात् क्षेत्रे’
इति सूत्रारम्भवैयर्थ्यादित्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत् । सत्यम् । ‘अपरिमाण’ इति पूर्व-
सूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाणं विवक्षितं, न त्वायामोऽपि । ततश्च द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ‘अप-
रिमाण’ इति डीन्निषेधो निर्बाधः । काण्डान्तादिति सूत्रन्तु काण्डान्तात् क्षेत्र एव डीन्नि-
षेधः नान्यत्र द्विकाण्डी रज्जुरित्यादाविति नियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः । पुरुषात् ॥ द्विगो-
रिति तद्धितलुकीति डीबिति, चानुवर्तते । तदाह । प्रमाणे य इत्यादिना ॥ प्रमाणमायामः
“आयामस्तु प्रमाणं स्यात्” इति वचनात् । द्वौ पुरुषाविति ॥ पञ्चहस्तायामः पुरुषः
इत्युच्यते । “पञ्चरत्निः पुरुषः” इति शुल्बसूत्रात् । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति विग्रहे ‘तद्धि-
तार्थ’ इति द्विगुसमासः । ‘प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः’ इति विहितस्य मात्रचः ‘प्रमाणे लः,
द्विगोर्नित्यम्’ इति लुक् । अत्र उक्तीत्या पुरुषप्रमाणस्य आयामात्मकस्य ‘अपरिमाण’ इति
नित्यं डीन्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अन्ये तु ‘तदस्य परिमाणम्’ इति ठक्ठञौ
वा । ‘अध्यर्थ’ इति लुक् । तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधात् परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते
इत्याहुः, इत्यास्तान्तावत् । द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखेति ॥ तिर्यक् द्विपुरुषायतेत्यर्थः ।
दुर्गं परितः तत्संरक्षणार्थं जलाशयः परिखा । अथ कुण्डमिव ऊधो यस्या इति बहुव्रीहौ

४८३ । ऊधसोऽनङ् । (५-४-१३१)

ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाब्डी-
न्निषेधेषु प्राप्तेषु ।

४८४ । बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । (४-१-२५)

ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम् । कुण्डोऽङी । ‘स्त्रियाम्’ किम् ।
कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङ्ङपि न । तद्विधौ ‘स्त्रियाम्’ (वा ३३६७)
इत्युपसंख्यानात् ।

४८५ । सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् । (४-१-२६)

ङीषोऽपवादः । द्व्यूऽङी । अत्यूऽङी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता
अत्यूधाः ।

कुण्डोधसुशब्दः । तत्र विशेषमाह । ऊधसोऽनङ् ॥ ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ इत्यतो
बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, ऊधसः इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह ।
ऊधोऽन्तस्येति ॥ समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽपि डित्वादस्यादेशत्वं बोध्यम् । इत्यनङि कृते
इति ॥ अनङि डकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ‘डिच्च’ इत्यन्यस्य सकारस्य अन्, पररूपम्,
कुण्डोधन् इति स्थिते सतीत्यर्थः । डाब्डीन्निषेधेष्विति ॥ ‘डाबुभाभ्याम्’ इति वैकल्पिके
डापि ‘अन उपधालोपिनः’ इति वैकल्पिके ङीपि तदुभयाभावे ‘ऋन्नेभ्यः’ इति प्राप्तस्य ङीपः
‘अनो बहुव्रीहेः’ इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । बहुव्रीहेः ॥ ऊधस इति बहुव्रीहेर्विशेषणम्,
तदन्तविधिः, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह । ऊधोऽन्तादिति ॥ कुण्डोऽङीति ॥ अनङि
कृते ङीषि ‘अल्लोपोऽनः’ इति भावः । “ऊधस्तु क्लीबमापीनम्” इत्यमरः । स्त्रियां
किमिति ॥ ङीष्विधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । कुण्डोधो धैनुकमिति ॥
कुण्डामिव ऊधो यस्येति विग्रहः । नपुंसकत्वस्फोरणाय धैनुकमिति विशेष्यम् । धैनूनां समूह
इत्यर्थः । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ आदिवृद्धिः, क्लीबत्वं लोकात् । ङीन्निषे-
धस्यतु स्वरे विशेषः फलम् । अत्र स्त्रीत्वाभावान्न ङीषित्यर्थः । ननु मास्तु ङीष्, अनङ् तु कुतो न
स्यात् । समासान्तप्रकरणस्थे ऊधसोऽनङ्विधौ ‘स्त्रियाम्’ इत्यभावादित्यत आह । तद्विधाविति ॥
ऊधसोऽनङ्विधौ ‘स्त्रियाम्’ इत्युपसंख्यानादित्यर्थः । बहुव्रीहेः किम् । ऊधः प्राप्तेति विग्रहे
‘प्राप्तापन्ने च द्वितीयया’ इति समासे प्राप्तोधाः । सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ सङ्ख्याव्ययादेरूधो-
ऽन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः । ङीषोऽपवादः इति ॥ ‘बहुव्रीहेरूधसो ङीष्’ इत्यस्या-
पवाद इत्यर्थः । स्वरे विशेषः । सङ्ख्यादेरुदाहरति । द्व्यूऽङीति ॥ द्वे ऊधसी यस्याः इति
विग्रहः । अनङि ङीपि अल्लोप इति भावः । अव्ययादेरुदाहरति । अत्यूऽङीति ॥ अतिशयित-
मूधो यस्याः इति विग्रहः । बहुव्रीहेरित्येवेति ॥ बहुव्रीहेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । ऊधो-
ऽतिक्रान्तेति ॥ ‘अत्यादयः क्रान्तावर्थे द्वितीयया’ इति समासस्य अबहुव्रीहित्वान्न ङीप् ।

४८६ । दामहायनान्ताच्च । (४-१-२७)

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च डीप्स्यात् । दामान्ते डाप्रति-
षेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननु-
वृत्तेरुद्दामा बडबेत्यत्र डाप्रिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतुर्भ्यां
हायनस्य णत्वं वाच्यम्' (वा ५०३८) । 'वयोवाचकस्यैव हायनस्य डीष्णत्वं
चेष्यते' (वा २४४१) । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र द्विहायना,
त्रिहायना, चतुर्हायना, शाला ।

४८७ । नित्यं संज्ञाछन्दसोः । (४-१-२९)

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो डीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः । सुराज्ञी नाम
नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी ।

४८८ । केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थ-

कृतसुमङ्गलभेषजाच्च । (४-१-३०)

एभ्यो नवभ्यो नित्यं डीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः । 'अथो त इन्द्रः केवली-
र्विशः' मामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती ।

अत एव नानङ्, नापि डीष् । दामहायनान्ताच्च ॥ सङ्ख्यादेः डीप् इति चानुवर्तते ।
तदाह । सङ्ख्यादेरिति ॥ अव्ययग्रहणन्तु नानुवर्तते । अस्वरितत्वादिति भावः । बहुव्रीहि-
विशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । दामान्ते इति ॥ द्विदामन्शब्दे दामान्ते
'डाबुभाम्याम्' इति डापि 'अन उपधालोपिनः' इति डीपि, 'अनो बहुव्रीहेः' इति डीप्रतिषेधे
च प्राप्ते, द्विहायनीत्यत्र हायनान्ते अदन्तत्वाद्वापि प्राप्ते 'दामहायनान्ताच्च' इति वचनमित्यर्थः ।
द्विदाम्नीति ॥ द्वे दामनी यस्याः इति विग्रहः । डीपि 'अल्लोपोऽनः' इति भावः । ननु
अव्ययग्रहणानुवृत्तौ किं बाधकमित्यत आह । अव्ययग्रहणेति ॥ उद्दामेति ॥ उत्क्रान्तं
दाम यस्या इति विग्रहः । डाप्रिषेधावपीति ॥ अपिना 'अन उपधा' इति डीप् गृह्यते ।
अन्ग्रहणे अनर्थकस्यापि ग्रहणात् । अथ हायनान्तस्य उदाहरति । द्विहायनी बालेति ॥
द्वौ हायनौ यस्या इति विग्रहः । अथ त्रिहायणीत्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वाप्राप्तावाह ।
त्रिचतुर्भ्यामिति ॥ नन्वेवमपि द्विहायना शाला इत्यत्रापि डीप् स्यात्, त्रिहायणी
शालेत्यत तु डीप् णत्वञ्च स्यातामित्यत आह । वयोनाचकस्येति ॥ इष्यते इति ॥
भाष्यकृतेति शेषः । केवलमामक ॥ 'नित्यं संज्ञाछन्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवञ्च
'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति अन्यतरस्याद्ग्रहणं निवृत्तम् । 'सङ्ख्याव्ययादेर्डीप्'
इत्यतो डीविल्यनुवर्तते । तदाह । एभ्य इति ॥ केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर,
समान, आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज, इत्येतेभ्यो नवभ्यः इत्यर्थः । छन्दस्युदाहरति ।

सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् ।
अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ।

४८९ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । (४-१-३२)

एतयोः स्त्रियां नुक्स्यात् । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (सू ३०६) । गर्भिण्यां
जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भे इति विग्रहे
अन्तश्शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयास्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मनुब्रि-
पात्येते । ‘पतिवती’ इत्यत्र तु वत्त्वं निपात्येते । अन्तर्वती । पतिवती ।
प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ।

अथोत इन्द्रः केवलीरिति ॥ मामकी तनू इति ॥ मदीयायामित्यर्थः । ‘युष्म-
दस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च’ इत्यणि ‘तवकममकावेकवचने’ इति प्रकृतेर्ममकादेशः, ङीप्,
‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । “मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ” । ‘भागरूपनामभ्यो धेयः’
इति स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । भागशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि ‘स्वार्थिकाः प्रकृतेः क्वचिल्लिङ्गवचनान्य-
तिवर्तन्ते’ इति स्त्रीत्वम्, ङीप् । “तन्वस्सन्तु पापीः” पापमस्यास्तीत्यर्थे अर्श आद्यजन्तात्
स्त्रीत्वे ङीप् । “उत वा परीभ्यो मघवा विजिग्ये” । अपरशब्दः पवर्गमध्यः । “समानीव
आकूतिः” आर्यकृतीति क्वचित् वेदे अन्वेषणीयम् । एवं सुमङ्गलीति च । “सुमङ्गलीरियं वधूः”
इत्यत्र ‘छन्दसीवनिपौ च’ इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः । “शिवा रुद्रस्य भेषजी” । भेषजशब्दः रोग-
निवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अत एव सूत्रात् स्त्रीत्वमपि । यद्वा भिषजः इयमित्यर्थे अणि
इकारस्य एकारः, अत एव निपातनात् संज्ञायामप्येवमेव सर्वत्र ङीबुदाहार्यः । संज्ञाच्छन्दो-
भ्यामन्यत्र तु केवला मामिका इत्यादि । नन्वणन्तत्वादेव ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीपि सिद्धे
मामकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **मामकग्रहणमिति ॥** लोके असंज्ञायाश्च ङीन्नि-
वृत्त्यर्थमिति भावः । एवं भेषजशब्दस्य अण्णन्तत्वेऽपि ज्ञेयम् । एतदर्थमेव वैदिकप्रक्रि-
यायाम् इदं नोपन्यस्तम् । **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ एतयोः स्त्रियां नुगिति ॥**
किंत्वसामर्थ्यात् अयमागमः, नतु प्रत्यय इति भावः । किंत्वादन्तावयवः, अन्तर्वत् न्,
पतिवत् न् इति स्थिते आह । **ऋन्नेभ्यो ङीविति ॥ गर्भिण्यामिति ॥** गर्भिण्याजीव-
द्भर्तृकायाञ्च स्त्रियाम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागौ नुक्सन्निधेयेन निपात्येते इति । वार्ति-
कमेतत् । कतरस्मिन् किन्निपात्येते इत्यत आह । **तत्रेति ॥** तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अन्तर-
स्त्यस्यां गर्भः इति विग्रहे अप्राप्तो मनुप् निपात्येते इत्यन्वयः । कथमप्राप्तिर्मुप इत्यत आह ।
अन्तश्शब्दस्येत्यादि अभावादित्यन्तम् ॥ ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्’ इति सूत्रेण
अस्तिसामानाधिकरणात् कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तात् मनुप्रत्ययो विहितः । यथा गौरस्यास्तीति
गोमानित्यादौ । प्रकृते तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्भशब्द एवास्तिसामानाधिकरणः,
नतु अन्तश्शब्दः । तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्यासम्भवात् । अतोऽत्र
अप्राप्तो मनुब्रिपात्यत इत्यर्थः । ततश्च ‘मादुपधायाश्च मतोर्वा’ इति मकारस्य वत्त्वे अन्तर्वत्

४९० । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । (४-१-३३)

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्तीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ।

४९१ । विभाषा सपूर्वस्य । (४-१-३४)

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं, किं तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी—दृढपतिः । वृषलपत्नी—

इति प्रकृतिभावः सम्पद्यत इति भावः । वत्त्वमिति ॥ पतिरस्याः अस्तीति विग्रहे ‘तदस्या-
स्यस्मिन्’ इति मनुषो मकारस्य मादुपधात् परत्वाभावेन ‘मादुपधायाः’ इति वत्त्वमप्राप्त-
न्निपात्यते इत्यर्थः । प्रत्युदाहरणं त्विति ॥ गर्भिण्यामेव मनुज्निपातनादन्तरस्यस्यां
शालायां घट इति विग्रहवाक्यमेव, ननु मनुवित्यर्थः । पतिमती पृथिवीति ॥ जीव-
द्भर्तृकायामेव वत्त्वनिपातनादिह वत्त्वाभाव इति भावः । पत्युर्नो ॥ पत्युरिति षष्ठी ।
न इत्यकार उच्चारणार्थः, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह । पतिशब्दस्येति ॥ यज्ञेनेति ॥
यज्ञसम्बन्धः यज्ञेन सह स्वामितया सम्बन्धः, यज्ञफलभोक्तृत्वमिति यावत् । तदाह ।
तत्कर्तृकस्येति ॥ वसिष्ठकर्तृकस्येत्यर्थः । ननु वसिष्ठकर्तृकयज्ञस्य वसिष्ठ एव फलभोक्ते-
त्युचितं, ननु तत्स्त्रयपि, स्वर्गकामः इत्यादिपुल्लिङ्गशब्दैः पुंस एवाधिकारावगमात् इत्यत
आह । दम्पत्योस्सहाधिकारादिति ॥ एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव
पूर्वमीमांसायां षष्ठस्य प्रथमपादे “लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायन” इत्यधिकरणे
“स्वपतेस्तु वचनदैककर्म्यं स्यात्” इत्यधिकरणे च दम्पत्योस्सहाधिकारस्सिद्धान्तितः । प्रपञ्चित-
ञ्चैतदस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ । विभाषा सपूर्वस्य ॥ पत्युर्नः इत्यनुवर्तते ।
प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं पत्युरित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः, सपूर्वस्येत्येतत्
पतिशब्दान्तप्रातिपदिके अन्वेति । पूर्वावयवसहितस्येत्यर्थः । तदाह । पतिशब्दान्तस्येत्या-
दिना ॥ यज्ञसंयोगाभावेऽपि अप्राप्तविभाषेयम् । गृहपतिः—गृहपत्नीति ॥ नत्वपक्षे
‘ऋत्र’ इति ङीप् । अत्र गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तः गृहशब्दात्मकपूर्वावयवसहितश्चेति भावः ।
नच ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ इति निषेधशङ्क्यः । ‘शुद्धा चामहत्पूर्वा’ इति लिङ्गेन तस्य
स्त्रियामित्यधिकारे अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । ननु दृढः पतिः यस्या इति बहुव्रीहौ दृढपतिः—दृढपत्नीति
नत्वविकल्प इष्यते, स तु न सम्भवति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् पतिशब्दस्यात्रोपसर्जन-
त्वात् । नच ‘अनुपसर्जनात्’ इति नात्र सम्बध्यते इति वाच्यम् । उत्तरत्रानुवृत्तये इहापि तदनु-
वृत्तेरावश्यकत्वात् इत्यत आह । अनुपसर्जनस्येत्यादि ॥ किन्तु तदन्तस्येति ॥ सपू-
र्वस्येति पत्यन्तस्य श्रुतत्वेन तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव
अनुपसर्जनत्वविशेषणप्रवृत्त्या तत्काले सपूर्वस्य श्रुतत्वेन तेनैव सम्बन्धे जाते सति पश्चात्

वृषलपतिः । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति व्यस्ते कथमिति चेन्न । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारकिबन्तात्कर्तरि किप् । अस्मिंश्च पक्षे, पत्नियौ । पत्नियः इतीयङ्विषये विशेषः । ‘सपूर्वस्य’ किम् । गवां पतिः स्त्री ।

४९२ । नित्यं सपत्न्यादिषु । (४-१-३५)

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पति-
र्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

पतिशब्देऽपि पुनर्व्यापारे मानाभावादिति भावः । तेनेति ॥ अनुपसर्जनत्वस्य पत्यन्तविशेषणत्वे-
नेत्यर्थः । यज्ञसंयोगग्रहणमनुवर्त्य प्राप्तविभाषा कुतो न स्यादित्यत आह । वृषलपत्नीति ॥
पाति रक्षतीति पतिः वृषलस्य पतिः स्त्री इति विग्रहः । अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकार-
निराकरणादिह यज्ञसंयोगाभावादप्राप्तमेव न त्वं विभाष्यत इति भावः । आक्षिपति । अथेति ॥
आक्षेपारम्भयोक्तकोऽथशब्दः, प्रथयोक्तको वा । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ”
इत्यमरः । व्यस्ते इति ॥ विग्रहवाक्ये इत्यर्थः । ततश्च सपूर्वत्वाभावात् न प्रकृतसूत्रेण
नत्वविकल्पः । यज्ञसंयोगाभावाच्च न पूर्वसूत्रेण । अतो वृषलस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याक्षेपः ।
इति चेन्नेति ॥ इत्याक्षिपसि चेत् नैतद्युक्तमित्यर्थः । पत्नीवेति ॥ यज्ञसंयुक्तायां द्विजभार्यायां
यः पत्नीशब्दो व्युत्पादितः तस्यैव शूद्रस्त्रियामपि यज्ञसंयुक्तायां पाणिग्रहणादिधर्मपुरस्कारेण
गौण्या वृत्त्या प्रयोगः । यथा गङ्गायामिति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे प्रयोगः । उक्तञ्च भाष्ये । “तुषज-
कस्य पत्नीत्युपमानात्सिद्धम्” इति । यद्वेति ॥ प्रौढिवादमात्रमिदम् । स्त्रियामाचारकिबन्त-
प्रकृतिककिबन्तशब्दाः न सन्तीति ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यत्रोक्तत्वात् । सपूर्वस्येति कि-
मिति ॥ प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तदन्तलाभे सति पतिशब्दान्तस्य सपूर्वत्वा-
व्यभिचारात् सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । गवां पतिः स्त्रीति ॥ स्वामिनी रक्षित्री वे-
त्यर्थः । असमस्तत्वात् गवामित्यस्य न पूर्वावयवत्वमिति भावः । यद्यपि ‘यत्र सङ्घाते पूर्वो
भागः पदं तत्र चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा भवति तर्हि समासस्यैव, इति नियमेन गवांपतिः
इति समुदायस्य पत्यन्तत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वाभावादेवात्र नत्वविकल्पो न भवति । तथापि गवां
पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव व्यपदेशिवत्त्वेन तदन्ततया नत्वविकल्पप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सपूर्वस्येति
वचनमिति भावः । वस्तुतस्तु ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति निषेधादिह केवलपति-
शब्दस्य पतिशब्दान्तत्वाभावादेव नत्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः । नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥ विषयसप्तम्येषा । सपत्न्यादिविषये तत्सिद्ध्यर्थं नित्यं नत्वमित्यर्थः । पूर्व-
विकल्पेति ॥ ‘विभाषा सपूर्वस्य’ इति विकल्पस्यापवाद इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे
नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । ननु समानः पतिर्यस्यास्सा सपत्नीति वक्ष्यति । तत्र समानशब्दस्य
सभावोऽनुपपन्नः, अतः सदृशपर्यायेण सदृशब्देनैव बहुव्रीहिराश्रयणीयः । एवञ्च ‘वोपसर्जनस्य’
इति वैकल्पिकस्वभाव इत्यत आह । समानस्येति ॥ इह गणे समान, एक, वीर, भ्रातृ,
पुत्र, इति समानादयः पठिताः । अतस्समानशब्देनैव बहुव्रीहिरुचितः, तस्य च निपातनादेव

४९३ । पूतक्रतोरै च । (४-१-३६)

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप्च । ‘इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेप्यते’ (वा २४४९) । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । ‘यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा’ ।

४९४ । वृषाकप्यमिकुसितकुसिदानामुदात्तः । (४-१-३७)

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप्च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । “हरविष्णू वृषाकपी” इत्यमरः । ‘वृषाकपायी श्रीगौर्योः’ इति च । अग्रायी । कुसितायी—कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

४९५ । मनो रौ वा । (४-१-३८)

नित्यं सभाव इति भावः । समानः पतिरिति ॥ अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिबन्धनभर्तृशब्दपर्यायः । वीरपत्नीति ॥ वीरः पतिर्यस्याः इति विग्रहः । सपत्न्या दित्वान्नत्वम् । पूतक्रतोरै च ॥ ऐ इति लुप्तप्रथमाकम् । पूतक्रतुशब्दात् स्त्रियां ङीप्स्यात्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशश्चल्यर्थः । इयं त्रिसूत्रीति ॥ वार्तिकमिदम् । पूतक्रतोरित्यादिसूत्रत्रयं पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तावेवेल्यर्थः । पूतक्रतायीति ॥ पूतः क्रतुः येन सः पूतक्रतुः, तस्य स्त्री-त्यर्थे ङीप्, तकारादुकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश इति भावः । पुंयोगः इत्यस्य प्रयोजन-माह । ययेति ॥ वृषाकप्यमि ॥ ऐ चेल्यनुवर्तते । तदाह । एषामिति ॥ वृषाकपा-यीति ॥ ङीप् प्रकृतेरुदात्तः ऐकारोऽन्तादेशः, तस्य आयादेशः, तस्य ऐकारस्थानिकत्वात् तदाकारोऽप्युदात्तः । ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति अवशिष्टानामचामनुदात्तत्वम् । उदात्त इति किम् । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः’ इति वृषाकपिशब्दो मञ्चोदात्तः । ‘नाहमिन्द्राणि-रारणसख्युर्वृषाकपेः’ इति यथा । अन्ते एकस्मिन् लघौ सति द्वयोर्वा लघ्वोऽस्ततोः पूर्वः बह्वृचस्य गुरुः उदात्तस्स्यादिति तदर्थः । ततश्च षकारादाकारस्य उदात्तत्वे ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्य-वशिष्टानामचामनुदात्तत्वमिति स्थितिः । तथा च पकारादिकारस्यानुदात्तत्वात् तत्स्थाने ऐकारः अनुदात्तस्स्यात् । ततश्च तदादेशभूतायादेशाकारस्याप्यनुदात्तत्वं स्यात् । अतोऽत्र उदात्तत्व-विधिः । अग्रायीति ॥ ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्यादौ अग्निशब्दः अन्तोदात्तः, ततो ङीप्, प्रकृतेरैकारो-ऽन्तादेशः, स च भवन्नान्तर्यादुदात्त एव भवति । अतस्तदादेशायादेशाकारस्य उदात्तत्वसिद्धे-रुदात्त इत्येतदग्निशब्दे अन्वयं न लभते, प्रयोजनाभावात् । कुसितायी—कुसिदायीति ॥ कुसितकुसिदे अव्युत्पन्नप्रातिपदिके देवताविशेषस्य नामधेये, फिट्स्वरेणान्तोदात्ते, ततो ङीप् ऐकारश्चान्तादेशः, सच भवन्नान्तर्यादुदात्त एवेति, कुसितकुसिदशब्दयोरपि उदात्त इत्यस्य नान्वय इति वृत्त्यादिग्रन्थेषु स्थितम् । अत एवाह । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घ-मध्यः इति ॥ ह्रस्वमध्यत्वे हि ‘लघावन्ते’ इति मञ्चोदात्ततया शिष्टस्वरेण दकारादिकारस्या-नुदात्ततया तत्स्थाने ऐकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने आकारस्यानुदात्तत्वापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तत्रा-प्युदात्तग्रहणस्यावश्यकत्वादुदाहृतवृत्त्यादिग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । मनो रौ वा ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप्च । मनोः स्त्री मनायी—मनावी—मनुः ।

४९६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । (४-१-३९)

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—रोहिता । ‘वर्णानां तणतिनितान्तानाम्’ (फि ३३) इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । ‘त्र्येण्या शल्लया’

ए चेति, उदात्त इति, ङीबिति, चानुवर्तते । तदाह । मनुशब्दस्येति ॥ उदात्त ऐकारश्च वेति ॥ औकार ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः । उदात्तैकार इति समाननिर्देशादुदात्त इत्यौकारेण न सम्बध्यत इति सूचितम् । तच्च वृत्तिपदमङ्गयोः स्पष्टम् । चकारात् ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चीयते । तदाह । ताभ्यामिति ॥ ऐकारौकाराभ्यां समुच्चीयेनैव विहित इत्यर्थः । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीबपि नेति लभ्यते । ‘सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः’ इति परिभाषावशादिति भावः । इयन्तु परिभाषा ‘पूतक्रतोरै च’ इति सूत्रभाष्ये स्थिता । मनायीति ॥ ‘यद्वै किञ्च मनुवदत्’ इत्यादौ मनुशब्दो ‘जिनित्यादिर्नित्यम्’ इति आद्युदात्तः । ‘धान्ये नित्’ इत्यतो निदित्यनुवृत्तौ ‘शृश्चलिह्’ इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधेः । ततश्च शिष्टस्वरेण नकारादुकारः अनुदात्तः, तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, तस्यायादेशः ङीप् चेति भावः । मनावीति ॥ अत्रौकारोऽनुदात्त एव । मनुरिति ॥ ऐकारस्य औकारस्य चाभावे तत्सन्नियोगशिष्टो ङीबपि नेत्युक्तमेव । वर्णादनु ॥ वेति ङीबिति चानुवर्तते । अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः, तोपधादित्यपि वर्णादित्यत्रान्वेति, तकारः उपधा यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । वर्णादित्यस्य ‘स्वं रूपं शब्दस्य’ इति वर्णशब्दादिति नार्थः, तोपधत्वासम्भवात् । किन्तु वर्णवाचिनश्शब्दादित्यर्थो विवक्षितः । वर्णादित्येतत्प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः, त इति षष्ठी । तकारस्येत्यर्थः । न इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः, नकार इत्यर्थः । तदाह । वर्णवाचीत्यादिना ॥ तदन्तादनुपसर्जनादिति ॥ अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्ते अन्वेति, ननु वर्णादित्यत्रेति भावः । एनी—एतेति ॥ श्वेतैत्यर्थः । एतः शब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारश्च, ङीबभावे टाबेव, नत्वन्तु न भवति, ङीपा सन्नियोगशिष्टत्वात् । पूतशब्दश्चेतपर्याय इति कल्पसूत्रव्याख्यातारो धूर्तस्वामिभवस्वामिरुद्रदत्तप्रभृतयो याज्ञिकाः । रोहिणी—रोहितेति ॥ रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः । ङीपि णत्वे रोहिणीति, तदभावे टाप् । अनुदात्तान्तत्वं गमयितुमाह । वर्णानामिति ॥ तान्तेत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः । त, ण, ति, नि, त् इत्यन्तानां आदिरुदात्त इत्यर्थः । एतः शाणः, शितिः, पृश्निः, पृषत् इति क्रमेणोदाहरणानि । प्रकृते एतशब्दे एकारस्य रोहितशब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वे ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वा-दन्तानुदात्तत्वमित्यर्थः । ननु ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यनुवृत्तस्य श्रुतवर्णविशेषणत्वमेव युक्तम्, ननु तदन्तविधिलभ्यवर्णान्तविशेषणत्वमित्यत आह । त्र्येण्येति ॥ त्रीणि एतानि श्वेतानि

इति गृह्यम् । त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । ‘अनुदात्तात्’ किम् । श्वेता । ‘घृतादीनां च’ (फि २१) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री । ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ (वा २४५५) । पिशङ्गी—पिशङ्गा । ‘असितपलितयोर्न’ (वा २४५३) । असिता । पलिता । ‘छन्दसि क्रमेके’ (वा २४५४) असिक्री । पलिक्री । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किं तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ।

४९७ । अन्यतो ङीष् । (४-१-४०)

अवयवसंस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ त्रयेतशब्दः । तत्र एतशब्दस्य वर्णवाचिनः उपसर्जनत्वात् ‘ङीङ्गत्वे न स्याताम् । अनुपसर्जनादित्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु त्रयेतशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः । शलल्येति ॥ शल्यकाव्यमृगविशेषस्य अङ्गरुहा सूची शल्लीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । गृह्यमिति ॥ गृह्यन्ते सङ्गृह्यन्ते औपासनाभिसाध्यकर्माण्यत्रेति व्युत्पत्त्या आपस्तम्बाश्वलायनादिप्रणीतकल्पसूत्रविशेष उच्यते । त्रयेण्येति णत्वमार्षम् । यजुर्वेदे तु ‘त्रि एण्या शलल्या निवर्तयेत’ इति पठितम् । तत्र त्रीणि एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः । यणभावो णत्वञ्च मार्षमिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । ननु ‘वर्णानान्तणति’ इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह । घृतादीनामिति ॥ अत इत्येवेति ॥ ‘अजाद्यतष्टाप्’ इत्यस्मात् अत इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । शितिः स्त्रीति ॥ “शितौ धवलमेचकौ” इत्यमरः । पिशङ्गीति ॥ ‘लघावन्ते’ इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि तोपधत्वाभावात् अप्राप्तो ङीबुपसङ्गश्चायते । ‘अन्यतो ङीष्’ इति वक्ष्यमाणङीषोऽपवादः । स्वरे विशेषः । असितेति ॥ वार्तिकमेतत् । असितशब्दस्य कृष्णवाचकतया पलितशब्दस्य श्वेतवाचकतया च ‘वर्णादनुदात्तात्’ इति प्राप्ते ङीङ्गत्वे निषिध्यते । छन्दसि क्रमेके इति ॥ इदमपि वार्तिकम् । असितपलितयोस्तकारस्य ङीप्सन्नियोगेन क्कादेशम् अन्ये आचार्याः इच्छन्तीत्यर्थः । असिक्रीति ॥ असितशब्दात् ङीप्तकारस्य क्कादेशे पररूपे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । क इति नकारान्त एवादेश इत्यन्ये । एवं पलिक्रीत्यपि । “पलितं जरसा शौक्ल्यम्” इत्यमरः । ननु “अवदातः सितो गौरः” इति कोशादवदातशब्दस्य वर्णवाचित्वात् ‘लघावन्ते’ इति मध्योदात्ततया अनुदात्तान्तत्वात्तोपधत्वाच्च ‘वर्णादनुदात्तात्’ इति ङीङ्गत्वे स्यातामित्यत आह । अवदातशब्दस्त्विति ॥ “अवदातस्सिते पीते शुद्धे” इति कोशात् । ‘दैप् शोधने’ इत्यस्मात् तप्रत्यये अवदातशब्दस्य व्युत्पत्तेश्चेति भावः । एतच्च ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । “अवदातस्सितो गौरः” इति कोशस्तु शुद्धत्वसाधर्म्यात् बोध्यः । अन्यतो ङीष् ॥ पञ्चम्यास्तसिः । वर्णादिति, अनुदात्तादिति, तोपधादिति, चानुवर्तते । तत्र कस्मादन्यतः इत्यपेक्षायां तोपधादिति प्रतियोगित्वेनान्वेति । तोपधापेक्षया अन्यत इति । तदाह । तोपधभिन्नादिति ॥ कलमापीति ॥ चित्रवर्णेत्यर्थः । ‘चित्रकिम्मीरकलमाषशब्दैताश्च

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् ।
कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः' (फि ४२) इति मध्यो-
दात्तावेतौ । 'अनुदात्तान्तात्' किम् । कृष्णा । कपिला ।

४९८ । षिद्रौरादिभ्यश्च । (४-१-४१)

षिद्र्यो गौरादिभ्यश्च ङीप्स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनडुहः स्त्रियां
आम् वा' (वा ४३७८) । अनडुही-अनड्वाही । पिप्पल्यादयश्च' (ग ४७) ।
आकृतिगणोऽयम् ।

४९९ । सूर्यतिष्यागस्त्यमत्तरयानां य उपधायाः । (६-४-१४९)

अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः । 'मत्स्यस्य
ङ्याम्' (४१९८) । 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च' (वा ४१९९) ।
कर्तुरे" इत्यमरः । सारङ्गीति ॥ "सारङ्गशब्दे लिपु" इत्यमरः ॥ 'फिषोऽन्त उदात्तः'
इत्यन्तोदात्तत्वशङ्कां व्युदस्यति । लघाविति ॥ एतत्सूत्रं वृषाकपीति व्याख्याधारे व्या-
ख्यातम् । कृष्णा । कपिलेति ॥ फिट्स्वरेणान्तोदात्ताविमाविति भावः । षिद्रौरादिभ्यश्च ॥
ष् इत् येषान्ते षितः, गौरः आदिः येषान्ते गौरादयः, षितश्च गौरादयश्चेति द्वन्द्वः ।
नर्तकीति ॥ 'नृती गात्रविक्षेपे' 'शिल्पिनि घुन्' 'षः प्रत्ययस्य' इति षकार इत्,
'हलन्त्यम्' इति नकारश्च इत्, 'युवोरनाकौ' इति अकादेशः, लघूपधगुणः, रपरत्वम्, नर्तक-
शब्दात् ङीप्, टापोऽपवादः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः इति भावः । गौरीति ॥ श्वेत्यर्थः ।
फिट्स्वरेण अन्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इत्यप्राप्तेरिह विधिरिति भावः । संज्ञाशब्दो वायम् ।
"उमा कात्यायनी गौरी" इत्यमरः । 'दशवर्षा भवेद्गौरी' इति स्मृतिः । अनडुही-
अनड्वाहीति ॥ अनडुहः स्त्रीत्यर्थः । अनो वहतीति यौगिको वा । गौरादिगणे निपातनादेव
ङीषि आम्बिकल्पः । एवञ्च 'अनुडुहः स्त्रियाम् आम् वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन कर्तव्यमिति
भावः । पिप्पल्यादयश्चेति ॥ अत्र गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, गवय, हय, सुकय,
गौतम, अनड्वाही, अनडुही, तरुण, तलुन, श्वन्, इति पठित्वा 'पिप्पल्यादयश्च' इत्युक्त्वा
पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, पृथिवी, मातामही, इत्यादि पठितम् । तत्र पिप्पलीशब्दस्य
जातिवाचित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् ङीषोऽप्राप्तेरिह पाठः । श्वन्शब्दस्य तु 'ऋन्नेभ्यः'
इति ङीपि प्राप्ते ङीर्धर्थः इह पाठः । स्वरे विशेषः । आकृतिगणोऽयमिति ॥ गौरादि-
रित्यर्थः । पिप्पल्यादेरवान्तरगणत्वे प्रयोजनं चिन्त्यम् । मत्स्यशब्दात् गौरादित्वात् ङीषि
विशेषदर्शयितुमाह । सूर्यतिष्यागस्त्य । 'ढे लोपोऽकट्ठाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते ।
य इति षष्ठी, अङ्गस्येत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तम्, तच्च उपधायामन्वेति । अङ्गस्य उपधाभूतो
यो यकारः तस्य लोपस्स्यादिति लभ्यते । सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानामित्यप्यवयवषष्ठ्यन्तं
यकारेऽन्वेति, न त्वङ्गविशेषणम् । तदाह । अङ्गस्येत्यादिना ॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति ॥

‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्’ (वा ४२००) । मत्सी । ‘मातरि षिच्च’ (वा २७१०) इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा ।

५०० । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुक-
कबरादृत्यमन्त्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादना-
योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु । (४-१-४२)

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्यादिष्वर्थेषु ङीष्स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत्, अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वाद्वन्तत्वेन ‘टिङ्—’ (सू ४७०) इति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमन्त्रं चेत्, कुण्डान्या । ‘कुडि दाहे’ ।

तेनेह न, मत्स्यस्येदं मात्स्यम् । सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्याश्चेति ॥ सूर्यः । सूरौ । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह, सौर्यम् । आगस्त्यम् । तिष्येति ॥ ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः, सन्धिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्’ इति च विहिते नक्षत्रसम्बन्धिनि अणि परतः तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रलोपः इत्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो नियम्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो वा तैषः । एवं पौषः । नेह । तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैष्यः, पौष्यः । मत्सीति ॥ मत्स्यशब्दात् गौरादिङीषि यलोपः, ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । ननु ‘पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः’ इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां ङामहचि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ । तत्र मातुर्माता पितुर्मातेति विग्रहे ङामहचषित्वं विहितं ‘मातरि षिच्च’ इति । ततश्च षित्वविधानादेव ङीष् सिद्धेः गौरादिषु मातामहीशब्दपाठो न कर्तव्यः । नच ‘मातरि षिच्च’ इति न क्रियतामिति वाच्यम् । पितामहीत्यत्र ङीषर्थं तस्यावश्यकत्वादित्यत आह । मातरीति ॥ दंष्ट्रेति ॥ दंशः ‘दाम्नीशस’ इति करणे ण् । अत्र षित्वे सत्यपि न ङीषिति भावः । सूर्यादीनामङ्गानामुपधाभूतस्य यकारश्च लोप इति तु न व्याख्यातम् । तथा सति सूरौ बलाकेति न सिद्ध्येत् । सूर्येणैकदिक इत्यर्थे ‘तेनैकदिक्’ इत्यणि तदन्तात् ङीषि अणन्तमङ्गम्, ननु सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । वचनन्तु सूरौ कुन्तीत्यत्र चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः । जानपद ॥ जानपदेत्यादि कबरादित्यन्तमेकपदम् । समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । जानपदीति ॥ जनपदे भवेत्यर्थः । वृत्तिश्चेदिति ॥ जीविका गम्या चेदित्यर्थः । ननु ‘उत्सादित्वादञ्’ इति ङीपैव सिद्धे ङीष् विधिव्यर्थ इत्यत आह । उत्सादित्वादिति ॥ ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इति ङीप्याद्युदात्तत्वम् । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति भेद इत्यर्थः । कुण्डीति ॥ ‘पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्’ इत्यमरः । ‘पात्रामन्त्रे च भोजनम्’ इति च । कुण्डशब्दस्य स्त्रीत्वमपि ङीष्विधिसामर्थ्यात् । ‘पिठरे तु न ना कुण्डम्’ इति विश्वः । कुण्डान्येति ॥ दहनीयेत्यर्थः । तदेव विशदयति ।

‘गुरोश्च हलः’ (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु ‘अमृते जारजः कुण्डः’ इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमृते हि स्त्रीविषय-त्वाद्प्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत्, गोणान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । भाजी श्राणा चेत्, भाजान्या । नागी स्थूला चेत्, नागान्या । गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत्, कालान्या । नीली अनाच्छादनं चेत्, नीलान्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । ‘नील्या अन्वक्तव्यः’ (वा २६८०) इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि

कुडि दाहे इति ॥ गुरोश्चेति ॥ गुरुमतो हलन्ताद्धातोः अप्रत्ययस्यात् भावकर्मणोः स्त्रियामिति तदर्थः । ननु ‘अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः’ इति मनुष्यजातिविशेषवाची कुण्डशब्दोऽपि प्रत्युदाहरणं किन्न स्यादित्यत आह । यस्त्विति ॥ जातिलक्षणः इति ॥ ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति जातिनिमित्तक इत्यर्थः । ननु अमृतेऽपि वाच्ये कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीषि सिद्धे तद्वचनं व्यर्थम् । नच अमृत एव ङीषिति नियमार्थं तदिति वाच्यम् । एवं सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीषोऽनुपपत्तेरित्यत आह । अमृते हि स्त्रीविषयत्वादिति ॥ ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इत्यनित्यस्त्रीलिङ्गात् ङीष् विहितः । अमृते कुण्डशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः, ‘पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्’ इति स्वीकारात् । ‘कुण्डो कमण्डलौ जारात् पतिवल्लीसुते पुमान्’ इति मेदिनीकोशाच्च । तथाच कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीषप्राप्त एव विधीयते, ननु नियम्यते । अतो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीष् निर्बाध इति भावः । आवपनश्चेदिति ॥ ओप्यते निक्षिप्यते अस्मिन्नित्यर्थे आङ्पूर्वाद्द्वेपर्युद् । गोणान्येति ॥ कस्याश्चिद्वदन्नाम । अकृत्रिमा चेदिति ॥ इदानीन्तनपुरुषपरिष्कृता भूमिः कृत्रिमा, तद्भिन्नेत्यर्थः । स्थलान्येति ॥ कृत्रिमेत्यर्थः । “स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति” इति यजुर्वेदे । भाजीति ॥ भज्यते सेव्यते इति कर्मणि घञ् । ‘घञजबन्ताः पुंसि’ इति प्रायिकम् । श्राणा चेदिति ॥ “यवागूरूष्णिक्का श्राणा” इत्यमरः । भाजान्येति ॥ अश्राणेत्यर्थः । ‘श्रा पाके’ क्तः । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ इति निष्ठानत्वम्, णत्वञ्च, पक्वेत्यर्थः । नागशब्दस्य स्थौल्ये क्वाप्यप्रसिद्धेराह । गजवाचीति ॥ वर्णश्चेदिति ॥ वर्णः प्रवृत्तिनिमित्तश्चेदित्यर्थः । वर्णविशिष्टा चेति यावत् । अन्यथा कालशब्दस्य “गुणे शुक्लादयः पुंसि” इति पुंस्त्वापातात् । सूत्रे वर्णा इति च्छेदः । अर्शआद्यजन्ताद्वाप् । कालान्येति ॥ कौर्ययुक्तेत्यर्थः । सङ्गाशब्दो वा । अनाच्छादनश्चेदिति ॥ वल्लभित्रं गवादिक्कमित्यर्थः । नीलान्येति ॥ नन्वनाच्छादनस्य विशेष्यत्वे स्त्रीत्वानुपपत्तिः । पटीत्यस्य विशेष्यत्वेऽपि नीलवर्णवती पटीत्यर्थे ङीष्ः अप्रसक्तिरेव । ‘नीलादोषधौ, प्राणिनि च’ इति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह । नील्या रक्तेति ॥ नील्या ओषध्या रागविशेषं प्राप्तेत्यर्थः । ननु कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह । नील्या अनिति ॥ ‘तेन रक्तं रागात्, इत्यत्र इदं वार्तिकम् । नीलीशब्दादनप्रत्यये

न सर्वत्र । किन्तु ‘नीलादोषधौ’ (वा २४५६) । नीली । ‘प्राणिनि च’ (वा २४५८) । नीली गौः । ‘संज्ञायां वा’ (वा २४५७) । नीली-नीला । कुशी अयोविकारश्चेत्, कुशान्यां^(१) कामुकी मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या । कबरी केशानां सन्निवेशश्चेत्, कबरान्या । चित्रेत्यर्थः ।

५०१ । शोणात्प्राचाम् । (४-१-४३)

शोणी-शोणा ।

५०२ । वोतो गुणवचनात् । (४-१-४४)

उदन्ताद्रुणवाचिनो वा डीप्स्यात् । मृद्धी-मृदुः । ‘उतः’ किम् ।

सति ‘यस्येति च’ इति लोपे नीलशब्दः, तस्य नीलीरक्तवाचकस्य विशेषणांशे ओषधिवाचकत्व-सत्त्वात् ‘नीलादोषधौ प्राणिनि च’ इति नियमे सत्यपि डीष् प्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमनाच्छादनग्रहण-मिति भावः । ननु नीला कुण्डीत्यत्रापि अनाच्छादनत्वात् डीष् स्यादित्याशङ्क्य आह । अना-च्छादनेऽपीति ॥ ‘नीलादोषधौ, प्राणिनि च’ इति वार्तिकमेतत् । नीलात् अनाच्छादनेऽपि भवन् डीष् ओषधौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्यत्रेत्यर्थः । एवञ्च नीला कुण्डीत्यादौ न डीषिति भावः । ‘संज्ञायां वा’ इत्यपि वार्तिकम् । संज्ञायामुक्तविषये तदन्यत्रापि डीष् वा स्यादित्यर्थः । अयोविकारश्चेदिति ॥ फाला इति प्रसिद्धः । कुशान्येति ॥ छन्दोगसूत्रे ‘प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य खदिरस्य दीर्घसत्त्वेष्वेके प्रादेशमात्रीः कुशपृष्ठास्त्वक्तस्समामञ्जते’ इति प्रसिद्धाः । कामुकीति ॥ कामयितुं शीलमस्या इति विग्रहे । ‘लषपत’ इत्यादिना कुमेरुक् । मैथुनेच्छावती चेदित्यर्थः । अर्शआद्यजन्ताद्याप् । कामुकान्येति ॥ धनादीच्छा-वतीत्यर्थः । शोणात् प्राचाम् ॥ ‘रोहितो लोहितो रक्तश्शोणः कोकनदच्छविः’ इत्यमरः । ‘वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्’ इति शोणशब्दः आयुदात्तः अनुदात्तान्तः । ‘अन्यतो डीष्’ इति नित्यं डीषि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् । वोतो गुणवचनात् ॥ प्रातिपदिकादि-त्यनुवृत्तम्, वा उत इति च्छेदः । उतः गुणवचनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्त-विधिः । तदाह । उदन्तादिति ॥ वा डीषिति ॥ डीषिति नात्रानुवर्तते । ‘गुणवचनात् डीषायुदात्तार्थः’ इति वार्तिकादिति भावः । मृद्धीति ॥ मृदुशब्दात् डीषि यृष् । अत्र “सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥” इति भाष्ये गुणलक्षणमुक्तम् । सत्त्वं द्रव्यं समवायिकारणं, तत्रैव निविशते समवैति यः स गुण इत्यन्वयः । द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत् । मात्रपदात् सत्ताजातिर्व्यवच्छिद्यते । तस्याः द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात् । अथ द्रव्यत्वे अतिव्याप्तिवारणाय आह । अपैतीति । कतिपय-द्रव्यादपगच्छतीत्यर्थः । द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि गोत्वे अतिव्याप्तिवारणाय आह । पृथग्जातिषु दृश्यते इति । पृथक् भिन्नाः जातयः येषां ते पृथग्जातयः, भिन्नजातीयद्रव्यवृत्तिरिति यावत् । गोत्वस्य गोजातीयेष्वेव सत्त्वात् भिन्नजाती-

शुचिः । ‘गुणः—’ इति किम् । आखुः । ‘खरुसंयोगोपधान’ (वा २४६०) ।
‘खरुः, पतिंवरा कन्या’ । पाण्डुः ।

५०३ । बह्वादिभ्यश्च । (४-१-४५)

येषु अश्वादिष्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह ।
आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधीयते उत्पाद्यते इत्याधेयः उत्पाद्यः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः ।
उत्पाद्यत्वानुत्पाद्यत्वाभ्यां द्विविध इति यावत् । गुणो नित्यानित्यभेदेन द्विविधो भवति ।
नित्यगतानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगतानामनित्यत्वात् । क्रियायास्तु सर्वस्या अप्युत्पा-
द्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्ये अतिव्याप्तिः । तस्य अवयवद्रव्यसमवेतत्वात्
विजातीयपार्थिववायव्येषु सत्त्वात् नित्यानित्यभेदसत्त्वाच्च । अत आह । असत्त्वप्रकृतिरिति ।
अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । द्रव्यभिन्न इति यावत् । अत्र मात्रपदेन सत्ताजातेः, अपैती-
त्यनेन द्रव्यत्वस्य, पृथग्जातिषु दृश्यते इत्यनेन गोत्वादिजातेश्च निरासात् तद्विन्नत्वमिति
लब्धम् । ‘आधेयश्चाक्रियाजश्च’ इत्यनेन क्रियानिरासात् क्रियाभिन्नत्वं लब्धम् । असत्त्वप्रकृतिः
इत्यनेन द्रव्यस्य निरासात् द्रव्यभिन्नत्वं लब्धम् । तथाच जातिभिन्नत्वे सति क्रियाभिन्नत्वे
सति समवेतत्वं गुणलक्षणं निष्कृष्टं वेदितव्यम् । समवेतत्वाभावादभावनिरासः । अत्र
“नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव” इति तार्किकाभिमतविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्विन्नत्व-
मपि निवेश्यम् । ‘आकडारादेका संज्ञा’ इति सूत्रभाष्ये तु “समासकृदन्ततद्धितान्तसर्वनाम-
जातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दव्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति” इत्युक्तम् । तदिदं
प्रकृतसूत्रभाष्यस्थलक्षणस्यास्योक्तस्य प्रपञ्चनपरं वेदितव्यम् । परन्तु आकडारसूत्रभाष्ये
संख्याशब्दभिन्नत्वमप्युपात्तम् । तदप्युक्तलक्षणे निवेश्यम् । न चैवमपि मृदुपट्टादिशब्दानां
गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् गुणवचनत्वाभाव इति वाच्यम् । गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जन-
द्रव्यवाचित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवञ्च रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन रूप-
वाचितया रूपवति प्रयोगाभावात् । रूपादिशब्दस्यापि गुणवचनशब्देन ग्रहणे “गुणवचनेभ्यो
मतुपो लुगिष्ठः” इत्यत्रापि रूपादिशब्दानां ग्रहणापत्तौ रूपो घटः इत्यादिप्रयोगापत्तेः । प्रप-
ञ्चितश्चैतदरुणाधिकरणेऽस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ । शुचिरिति ॥ शुक्लेत्यर्थः । “शुक्ल-
शुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डुराः” इत्यमरः । नच शुचिधातोः ‘इगुपधात् कित्’ इत्यौणादिके
इप्रत्यये उत्पन्नस्य शुचिशब्दस्य आकडारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासादेवात्र
डीप् न भविष्यतीति वाच्यम् । उणादीनाम् अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् । आखुरिति ॥ मूषिके-
त्यर्थः । आखोस्तु जातिविशिष्टद्रव्यवचनत्वादुक्तगुणवचनत्वाभावान्न डीप् । ‘खरुसंयोगोपधान’
इति वार्तिकम् । खरुश्च संयोगोपधश्चेति समाहारद्वन्द्वः । खरुशब्दात् संयोगोपधाच्च ‘वोतो
गुणवचनात्’ इति डीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दमप्रसिद्धत्वात् व्याचष्टे । पतिंवरा कन्येति ॥
पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः । औत्कण्ठ्यलक्षणगुणोपसर्जनद्रव्यवाचितया गुणवाचित्वात् प्राप्तिः ।
पाण्डुरिति ॥ श्वेत्यर्थः । संयोगोपधत्वात् न डीप् । बह्वादिभ्यश्च ॥ गुणवचनत्वादेव

एभ्यो वा ङीष्स्यात् । बह्वी-बहुः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ (ग ५०) । रात्रिः-रात्री । ‘सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके’ (ग ५१) । शकटिः-शकटी । ‘अक्तिन्नर्थात्’ किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वाद्प्राप्ते विध्यर्थे पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । ‘हिमकाषिहतिषु च’ (सू १९२) इति पद्मावः । पद्धतिः-पद्धती ।

५०४ । पुंयोगादाख्यायाम् । (४-१-४८)

या पुमाख्या पुंयोगाद्विख्यां वर्तते ततो ङीष्स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । ‘पालकान्तान्न (वा २४६१) । गोपालिका । अश्वपालिका । ‘सूर्यादेवतायां

सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनुपदोदाहृताकारसूत्रभाष्यरीत्या सङ्ख्यासंज्ञक-शब्दानां गुणवचनत्वाभावात् अप्राप्तस्य ङीषो विधानार्थं बहुग्रहणमित्याहुः । बह्वी-बहुरिति ॥ वैपुल्यवाची बहुशब्दोऽयम् । त्रित्वादिसमनियतसङ्ख्याविशेषवाचित्वे तु एकवचनानुपपत्तेः । वैपुल्यवाचित्वेऽपि ‘बहुगणवतुडति सङ्ख्या’ इति सङ्ख्याशब्दत्वात् न गुणवचनत्वमिति न वैयर्थ्य-मिति भावः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । कृतो य इकारस्तदन्तात् प्राति-पदिकात् ङीष् वा स्यात्, न तु क्तिन्नन्तादित्यर्थः । रात्रिः-रात्रीति ॥ ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ इति राधातोरौणादिकस्त्रिप् । गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनम् । ‘सर्वतोऽक्ति-न्नर्थादित्येके’ इत्यपि बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रमेव । कृदिकारान्तादकृदिकारान्तादपि ङीष् वा स्यात् । ननु क्तिन्नर्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । शकटिः-शकटीति ॥ शकटिशब्दस्य अव्युत्पन्नप्राति-पदिकत्वात् कृदन्तत्वाभावात् सर्वत इति वचनम् । अव्युत्पत्तिपक्षे राविशब्दोऽप्युदाहरणं बोध्यम् । अजननिरिति ॥ स्त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारे ‘आक्रोशे नञ्यनिः’ इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्ययः, अक्तिन् इत्युक्तौ अत्र निषेधो न स्यात् । अतः अक्तिन्नर्थादित्युक्तिरिति भावः । ननु हनधातोः स्त्रियां कर्मणि क्तिनि ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना नलोपे हतिशब्दः, तस्य क्तिन्नन्तत्वात् कथं पद्धतिशब्दात् ङीषित्यत आह । क्तिन्नन्तत्वादिति ॥ गणे इति ॥ बह्वादिगण इत्यर्थः । ननु पादाभ्यां हतिरिति विग्रहे ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति तृतीया-समासे सुब्लुकि पाद हति इति स्थिते कथं पदादेशः, ‘पादः पत्’ इत्यत्र कृतसमासान्तलोपस्यैव पादशब्दस्य ग्रहणात् भत्वाभावाच्च ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु’ इत्यपि न सम्भवति । तस्य आज्यादिष्वेव परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह । हिमकाषीति ॥ हिमादिषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशस्स्यादिति तदर्थः । पुंयोगात् ॥ पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति पञ्च-म्यास्सप्तम्यादेशः । ‘सुपां स्थाने सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्’ इत्युक्तेः । आख्येयत्वेन वाचक-शब्दो विवक्षितः, कस्य वाचकः इत्यपेक्षायां पुंयोगादित्युपस्थितत्वात् पुंस इति लभ्यते । तथाच आख्यायामित्यनेन पुंसि प्रसिद्धात् शब्दादिति लभ्यते । पुंयोगादिति स्त्रियामित्यत्रान्वेति । तथाच पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति लभ्यते । तदाह । या पुमाख्ये-त्यादिना ॥ ङीषिति ॥ ‘अन्यतो ङीष्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘वोतो गुणवचनात्’

चाब्वाच्यः' (वा २४७१) । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । 'देवतायाम्' किम् । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् ।

इति पूर्वसूत्रे तु 'गुणवचनात् ङीषाद्युदात्तार्थम्' इति वार्तिकात् ङीष् लब्ध इति न तत्रास्यानुवृत्तिः । गोपस्य स्त्रीति ॥ गाः पातीति गोपः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' तज्जायायान्तु गोरक्षणाभावेऽपि तद्गार्यात्वात् तद्वचपदेशः । ततश्च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानत्वात् ङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः इति भावः । हरेः स्त्री, शम्भोः स्त्री, इत्यादौ न ङीष् । स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणे अतः इत्यनुवृत्तेः । या तु स्वयमेव गाः पाति, नतु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा । तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगादवृत्तेः । नच गोपस्य माता श्वश्रुः मातुलानी वा गोपीति स्यादिति वाच्यम् । अकुर्वती पापं भर्तृकृतान् वधवन्धादीन् यथा लभते एवं तच्छब्दमपीति भाष्यस्वारस्येन जायापत्यात्मकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षितत्वात् । दुहितरि केकयी, देवकी, इत्यादयस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । आख्याग्रहणं किम् । प्रसूता । अयं हिशब्दो जातप्रसवामाह । स च प्रसवः पुंयोगानिमित्तकः, तन्निमित्ता चास्य स्त्रियां वृत्तिः, न त्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न ङीष्, अत्र 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । अत्र आदिपदेन अश्वपालिकेत्यादयः पालकान्ता एव गृह्यन्ते । भाष्ये तेषामेवोदाहरणात् । तदाह । पालकान्तान्नेति ॥ पुंयोगलक्षणङीषिति शेषः । गोपालिकेति ॥ गोपालकस्य स्त्रीत्यर्थः । ननु पालयतीति पालकः, कर्तरि ण्वुल्, 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः । 'गेरनिटि' इति णिलोपः । गवां पालकः इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकशब्दः । तत्र किं शेषषष्ठी उत 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । न तावदाद्यः । प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य टापस्समासावयवात् पालकशब्दात् उत्पन्नसुपः परत्वेन असुप इति निषेधात् 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वानुपपत्तेः । नचास्तु कर्मणि षष्ठीति द्वितीयः पक्षः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति वचनेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव पालकशब्देन प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठ्यास्समासे सति समासात् उत्पन्नस्य टापस्सुपः परत्वाभावेन इत्वस्य निर्बाधत्वादिति वाच्यम् । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी न समस्यते' इति कारकषष्ठ्यास्समासनिषेधात् इति चेत् । मैवम् । गाः पालयतीति गोपालः । कर्मण्यण् । उपपदसमासः । गोपाल एव गोपालकः, स्वार्थिकः कः । तद्धितावयवत्वात् सुब्लुक् । गोपालकस्य स्त्री गोपालिकेति व्युत्पत्त्याश्रयणात् । नह्यत्र टाप् सुपः परः, केन व्यवधानात् । अस्तु वा शेषषष्ठ्या समासः । एवमपि न टाप् सुपः परः, शेषत्वविवक्षायामपि वस्तुतः कारकतया सुबुत्पत्तेः प्रागेव शेषषष्ठ्यास्समासप्रवृत्तेः । अत एव प्रकृतसूत्रे 'उपपदमतिङ्' इति सूत्रे च भाष्ये "कुम्भकारपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव कुम्भस्येति शेषषष्ठ्यास्समासः उपन्यस्तस्सङ्गच्छते" इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सूर्या-देवतायामिति ॥ देवताभूतायां स्त्रियां पुंयोगाद्वर्तमानात् सूर्यशब्दात् चाप् वक्तव्यः इत्यर्थः । 'पुंयोगात्' इति ङीषोऽपवादः । चपावितौ । सूर्येति ॥ चापि सवर्णदीर्घः । देवतायां किमिति ॥ सूर्यस्त्रियां देवतात्वाव्यभिचारात् प्रश्नः । सूरी कुन्तीति ॥ ङीषि 'सूर्यतिष्य' इति यकारलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । मानुषीयमिति ॥ इयं कुन्ती मानुषी,

५०५ । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययव-

यवनमातुलाचार्याणामानुक् । (४-१-४९)

एषामानुगागमः स्यान्ङीष्च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णां-मुभयम् । इन्द्राणी । ‘हिमारण्ययोर्महत्त्वे’ (वा २४७२) । महद्भिः हिमानी । अरण्यानी । ‘यवाद्दोषे’ (वा २४७३) । दुष्टो यवो यवानी । ‘यवनाल्लिप्याम्’ (वा २४७४) । यवनानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानु-ग्वा । मातुलानी—मातुली । उपाध्यायानी—उपाध्यायी । या तु स्वयमेवाध्या-

न तु देवतेत्यर्थः । तच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । नच “सूर्यादेवतायात्र” इत्येवोच्यताम्, ङीषि निषिद्धे टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यम्, टापि हि सति पित्वादनुदात्तत्वम् । ‘अनुदात्तौ सुष्पितौ’ इत्युक्तेः । चापि तु ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वमिति भेदः । इन्द्रवरुण ॥ आनुगागम इति ॥ कित्वादागमलिङ्गादिति भावः । ङीष् चेति ॥ ‘अन्यतो ङीष्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । पुंयोग एवेष्यते इति ॥ पुंयोगादित्यनुवृत्तेः तेषां स्त्रीत्वे पुंयोगं विना अप्रवृत्तेश्चेति भावः । नन्वेवं पुंयोगादित्येव सिद्धे ङीष्विधिव्यर्थ इत्यत आह । तत्रेति ॥ तत्र इन्द्रादिषट्सु मातु-लाचार्ययोश्च पुंयोगादित्येव ङीषि सिद्धे तत्सन्नियोगेन आनुगागममात्रं विधीयते इत्यर्थः । इतरेषामिति ॥ हिमारण्ययवयवनानान्तु आनुक् ङीष् चेत्युभयं विधीयते । तत्र पुंयोग-स्यासम्भवादिति भावः । इन्द्राणीति ॥ आनुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्वा-दन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, णत्वमिति भावः । वरुणानी, भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी, इत्युदाहरणानि सुगमत्वात् उपेक्षितानि । दीर्घोच्चारणं विना अनुग्विधौ तु पररूपापत्तिः । अकारोच्चारणस्य अल्लोपनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । नुग्विधौ तु अल्लोपापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । हिमारण्ययोर्महत्त्वे इति वार्तिकम् । महत्त्वविशिष्टे हिमे अरण्ये च वर्तमानयोरानुङ्ङीषा-वित्यर्थः । महद्भिः हिमानीति ॥ महत्त्वयोगे स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । अरण्यानीति ॥ महदरण्यमित्यर्थः । ‘यवाद्दोषे’ इति वार्तिकम् । आनुङ्ङीषाविति शेषः । दुष्टयवे वृत्तौ स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । यवनाल्लिप्याम् इत्यपि वार्तिकम् । लिपिरक्षरविन्यासः । तत्र लक्षणया वृत्तौ आनुङ्ङीषावित्यर्थः । मातुलोपाध्याययोरानुग्वेति ॥ इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्बध्यते । हिमादिष्विवात्र असम्भवाभावात् । अत्र आनुगेव तु विकल्प्यते, आनुगभावेऽपि पक्षे ङीष् भवत्येव । मातुलान्नित्यं प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । मातु-लानी—मातुलीति ॥ मातुलस्य स्त्रीत्यर्थः । उपाध्यायानी—उपाध्यायीति ॥ उपाध्या-यस्य स्त्रीत्यर्थः । या तु स्वयमेवेति ॥ इदन्तु वार्तिकं तृतीयस्य तृतीये ‘इडश्च’ इति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेव अध्यापयति न तूपाध्यायस्य स्त्री, तत्र पुंयोगाभावे-ऽपि केवलङीष्कल्पो वाच्य इत्यर्थः । युगान्तरे ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियस्सन्ति, तद्विषय-

पिकां तत्र वा डीष् वाच्यः । उपाध्यायी—उपाध्याया । ‘आचार्यादणत्वं च’ (वा २४७७) । आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्री । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां वा’ (वा २४७८) । अर्याणी—अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी—क्षत्रिया । पुंयोगे तु, अर्या । क्षत्रियी । कथं ‘ब्रह्माणी’ इति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति । ‘कर्मण्यण्’ (सू २९१३) ।

५०६ । क्रीतात्करणपूर्वात् । (४-१-५०)

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां डीष्स्यात् ‘वस्त्वक्रीती । ‘क्वचिन्न’ धनक्रीता ।

मिदम् । “पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनन्तथा ॥” इति स्मरणात् । आचार्यादणत्वञ्च इत्यपि वार्तिकम् । चकारः आनुङ्डीषोःस्समुच्च-यार्थः । आचार्यानीति ॥ आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थः । ‘अदकुप्वाङ्’ इति णत्वं न भवति । “उपनीय तु यश्शिष्यं वेदमध्यापयेत्तु यः । सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥” ‘एकदेशमुपाध्यायम्’ इति स्मृतिः । पुंयोग इत्येवेति ॥ पुंयोगग्रहणमनुवर्तत एवेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह । आचार्येति ॥ अत्र पुंयोगाभावं विशदयति । स्वयं व्याख्यात्रीति ॥ धर्मोपदेशीत्यर्थः । ‘यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः’ इति स्मरणादिति भावः । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा इति वार्तिकम् । आनुङ्डीषाविति शेषः । स्वार्थ इति व्याख्यानलभ्यम्, तेन पुंयोगनिरासः, अत एव भाष्ये ‘अर्याणी—अर्या’ इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवत् अर्याति डीष्-मेवोदाहरेत् । अर्यशब्दं व्याचष्टे । स्वामिनी, वैश्या वेत्यर्थ इति ॥ ‘अर्यः स्वामिवैश्य-योः’ इति निपातनादिति भावः । क्षत्रियाणी—क्षत्रियेति ॥ क्षत्रियात् क्षत्रियायां भार्या-यामुत्पन्नेत्यर्थः । ‘सर्वर्णेभ्यस्सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः’ इत्युपक्रम्य ‘विनास्वेष्वाधिसृत्तः’ इति स्मरणात् । विनास्वित्यस्य ऊढास्वित्यर्थः । पुंयोगे तु अर्या क्षत्रियीति ॥ अर्यस्य स्त्री अर्या, क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रियी, वैश्या शूद्रा वेत्यर्थः । कथमिति ॥ ‘इन्द्रवरुण’ इत्यादिसूत्रे ब्रह्मणशब्दस्य अग्रहणात् ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थे ब्रह्माणीत्यानुङ्डीषौ कथमिति प्रश्नः । उत्तरमाह । ब्रह्माणमिति ॥ आनयतीत्यस्य व्याख्यानं जीवयतीति । अन प्राणने, प्राणनं जीवनम्, अस्माद्धातोर्हेतुमण्णिचि उपधावृद्धौ तिपि शपि गुणायदेशयोः आनयतीति रूपम् । भर्तृजीवनस्य जायासौमङ्गल्यायत्तत्वात् । ततश्च ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे आनि इति ण्यन्तात् ‘कर्मण्यण्’ इति आणि ‘णेरनिटि’ इति णिलोपे आनशब्देन ब्रह्माणमित्यस्य उपपद-समासे सुबुद्धिः सर्वर्णदीर्घे ब्रह्मानशब्दात् ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीपि ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे ‘पूर्वपदात् संज्ञायाम्’ इति णत्वे ब्रह्माणीति रूपमिति भावः । ‘एकाजुत्तरपदे’ इति तु न । आणि सति प्रातिपदिकस्य द्यच्चत्वात् । छप्तेऽप्यणि लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । पूर्वत्वासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति तु न । ‘तस्य दोषः’ इत्युक्तेः । क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ प्रातिपदिकादित्य-नुवृत्तम् अत इत्यनुवृत्तेन क्रीतादित्यनेन च विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह । क्रीतान्ता-

५०७ । क्तादल्पाख्यायाम् । (४-१-५१)

करणादेः क्तान्तादन्तास्त्रियां ङीष्स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः । ‘अल्पाख्यायाम्’ किम् । चन्दनलिप्ता अङ्गना ।

५०८ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । (४-१-५२)

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादन्तास्त्रियां ङीष्स्यात् । ‘जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्’ (वा २४८४) । तेन ‘बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वाच्च’ ऊरुभिन्नी ।

दित्यादिना ॥ करणमादिर्यस्येति विग्रहः । प्रातिपदिकशब्दो विशेष्यम्, तेन करणादेरिति पुंस्त्वमुपपन्नम् । वस्त्रक्रीतीति ॥ ननु वस्त्रेण क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे ‘कर्तृकरणे कृता बहुळम्’ इति समासात्मकं प्रातिपदिकम् आदन्तमेव, न त्वदन्तमिति कथमत्र ङीषिति चेत्, सत्यम् । समासस्य तावदलौकिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः । वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः’ इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागेव क्रीतशब्देन समासे ‘सुपो धातु’ इति सुबुळकि वस्त्रक्रीतेति प्रातिपदिकस्य अदन्तत्वनिर्बाधमिति भावः । एतच्च ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तर्हि धनक्रीतेत्यत्रापि ङीष् स्यादित्यत आह । क चिन्नेति ॥ ‘कर्तृकरणे कृता बहुळम्’ इति बहुळग्रहणेन ‘गतिकारकोपपदानाम्’ इत्यस्य कचिदप्रवृत्त्यवगमादिह सुबन्तेन समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टापि सति ततस्सुपि टाबन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समासे सुबुळकि धनक्रीताशब्दस्य अदन्तत्वाभावाच्च ङीषित्यर्थः । एवञ्च अत इत्यनुवृत्तेरेतत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । एतच्च ‘उपपदमतिङ्’ इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । करणपूर्वात् किम् । सुक्रीता । नचैवमपि वस्त्रेण क्रीतेति वाक्यात् ङीष्प्रसङ्गः । क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वत्वात् अदन्तत्वाच्चेति वाच्यम् । करणपूर्वादिति हि क्रीतान्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, ननु क्रीतशब्दस्य । करणं पूर्वं यस्मिन् इति बहुव्रीहिः । करणशब्दात्मकपूर्वावयवात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः । एतदर्थमेव पूर्वग्रहणम् । अन्यथा क्रीतात्करणादित्येवावक्ष्यदित्यलम् । क्तादल्पाख्यायाम् ॥ करणादेरिति ॥ करणपूर्वादित्यनुवृत्तेरिति भावः । क्तान्तादिति ॥ क्तान्तान्तादित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । अदन्तादिति ॥ अत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अल्पत्वे द्योत्ये इति ॥ अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा । अभ्रलिप्ती द्यौरिति ॥ अभ्रैरल्पैराच्छन्नेत्यर्थः । अभ्रैरीषदाच्छन्नेति वा । बहुव्रीहेश्च ॥ क्तादिति अत इति चानुवर्तते । तदाह । बहुव्रीहेरिति ॥ क्तान्तादिति ॥ क्तान्तान्तादित्यर्थः । तेनेति ॥ जातिपूर्वादिति विशेषणेन बह्वादिपूर्वाच्च ङीष् इत्यर्थः । ‘सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्’ इत्यत्र सुखादिगणः पठितः । “जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् को कृतमितप्रतिपन्नाः” इति ‘नञ्सुभ्याम्’ इति, बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूभि’ इति च, क्तान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि । अत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बह्वादिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वेऽप्यर्थात् पर्युदास इति भावः । ऊरुभिन्नीति ॥ ऊरु भिन्नौ असंयुक्तौ

नेह बहुक्रीता । ‘जातान्तात्र’ (वा २४७९) । दन्तजाता । ‘पाणिगृहीती भार्यायाम्’ (वा २४८०) । पाणिगृहीता अन्या ।

५०९ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । (४-१-५३)

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती—सुरापीता । ‘अन्तोदात्तात्’ किम् । वस्त्रच्छन्ना । ‘अनाच्छादनात्’ इत्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ।

५१० । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । (४-१-५४)

यस्या इति विग्रहः । ‘निष्ठा’ इति भिन्नशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु न भवति । जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या’ इति वार्तिकात् । ‘जातिकालसुखादिभ्यः’ इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तमिदम् । जातिलक्षणन्तु ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इत्यत्र वक्ष्यते । बहुक्रीतेति ॥ बहवः क्रीताः यथेति विग्रहः । अकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता, इति च भाष्ये प्रत्युदाहृतम् । जातान्तात्र इति वार्तिकम् । ‘बहुव्रीहेश्च’ इत्युक्तो ङीष् नेत्यर्थः । दन्तजातेति ॥ दन्ताः जाताः यस्या इति विग्रहः । ऊरुभिन्नीतिवत् परनिपातः । पाणिगृहीती भार्यायामिति ॥ इदमपि वार्तिकम् । विधिवद्भाष्यं भार्या, तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दात् ङीषिल्यर्थः । विवाहकाले विधिवत् पाणिः गृहीतो यस्या इति विग्रहः । पाणिगृहीतान्येति ॥ दास्यादिरित्यर्थः । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ स्वाङ्गलक्षणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते । अस्वाङ्गं यत् पूर्वपदं तस्मात् परं यत् क्तान्तं तदन्तात् बहुव्रीहेश्च वा स्यात् इति सूत्रार्थः । यद्यपि अस्वाङ्गं पूर्वपदं यस्य तस्मात् क्तान्त-बहुव्रीहेरित्यपि व्याख्यातुं शक्यम् । तथापि उत्तरसूत्रे अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तस्य कर्मधारय-समासाश्रयणात् इहापि तथा व्याख्यानमुचितम् । ननु बहुकृता अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदक्तान्तबहुव्रीहित्वात् ङीष्विकल्पस्यादित्याशङ्क्य आह । पूर्वेणेति ॥ ‘बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्’ इति पूर्वसूत्रेण नित्यं ङीषि प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयते इत्यर्थः । एवञ्च जातिपूर्वादित्यस्य अन्तोदात्तादित्यस्य च इहापि सम्बन्धात् बहुकृता इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । सुरापीती—सुरापीतेति ॥ सुरा पीता यथेति विग्रहः । ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः । अन्तोदात्तात् किमिति ॥ ‘बहुव्रीहेश्च’ इत्यत्र श्रुतं ‘अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा’ इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तोदात्तादित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । वस्त्रच्छन्नेति ॥ ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः । अथ वस्त्रच्छन्नेत्यत्र ‘जातिकालसुखादिभ्यः’ इत्यन्तोदात्तत्वमाशङ्क्य निरस्यति । अनाच्छादनादिति ॥ तथाच बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेन अनुदात्तान्तमेतादिति भावः । अत एवेति ॥ ‘अस्वाङ्गपूर्वपदात्’ इत्यनेन ‘बहुव्रीहेश्च’ इति पूर्वसूत्रेण च वस्त्रच्छन्नेत्यत्र वैकल्पिको नित्यश्च ङीष् नेत्यर्थः । अन्तोदात्तत्व एवोभयोः प्रवृत्तिरिति भावः । स्वाङ्गाच्च ॥ उपसर्जनादिति असंयोगोपधादिति च स्वाङ्गादित्यत्रान्वेति । स्वाङ्गादित्येतत् अत इत्यनुवृत्तश्च प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा डीष् ।
केशानतिक्रान्ता अतिकेशी—अतिकेशा । चन्द्रमुखी—चन्द्रमुखा । संयोगो-
पधात्तु सुगुल्फा । ‘उपसर्जनात्’ किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ।

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

सुस्वेदा, द्रवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्राणिस्थत्वात् ।
सुशोफा, विकारजत्वात् ।

विशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह । असंयोगोपधमित्यादिना ॥ वा डीषिति ॥
‘अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा’ इत्यतः वेति ‘अन्यतो डीष्’ इत्यतः डीषित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ।
बहुव्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य परिहरति । केशानतिक्रान्तेति ॥
‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे’ इति समासस्तत्पुरुषः । अत्र बहुव्रीहिवाभावेऽपि प्राप्त्यर्थमुपसर्जन-
ग्रहणमिति भावः । ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति केशशब्दस्य उपसर्जनत्वम् । चन्द्रमुखी—
चन्द्रमुखेति ॥ चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः । सुगुल्फेति ॥ सु शोभनौ गुल्फौ
यस्या इति विग्रहः । ‘पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्’ । ‘तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ’ इत्यमरः । उपसर्जनात्
किमिति ॥ केवलकेशादिशब्दानां अनुपसर्जनानां स्त्रीत्वविरहादेवाप्राप्तेः प्रश्नः । शिखेति ॥
अत्र स्वाङ्गान्तत्वात् केवलशिखाशब्दात् डीष्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमित्युक्तम् । अन्यथा टापं बाधि-
त्वा पक्षे डीष् स्यादिति भावः । शोभना शिखा सुशिखेति क्वचित् पुस्तकेषु दृष्टम्, तत् प्रक्षिप्तं
वेदितव्यम् । टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वादेव प्राप्तिविरहात् । ननु स्वस्य अवयवीभूतस्य
अङ्गं स्वाङ्गम् । तथा च सुमुखा शालेत्यादावतिव्याप्तिः, तत्र सुस्वशब्दार्थस्य प्रथमभागस्य
अवयवीभूतशालाङ्गत्वात् । किञ्च सुकेशी रथ्येत्यत्राव्याप्तिः । तत्र केशानां रथ्याङ्गत्वाभावादित्यत
आह । स्वाङ्गं त्रिधेति ॥ “अद्रवम्मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतस्त्वं तत्र
दृष्ट्व तेन चेतत्तथा युतम्” इति भाष्ये त्रिधा निरुक्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विवक्षितमि-
त्यर्थः । तत्र प्रथमार्थं प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्याभिप्रेत्य विच्छिद्य पठति । अद्रवमिति ॥ न
विद्यते द्रवः यस्य तत् अद्रवम् । मूर्तिः अवयवसंयोगः अस्यास्तीति मूर्तिमत्, अवयवसंयोगा-
समवायिकारणं द्रव्यमिति यावत् । प्राणिनि प्राणवति जन्तौ विद्यमानं प्राणिस्थम् । अविकारजं
रोगादिविकाराज्यञ्च यत् तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्रवमित्यस्य प्रयोजनमाह । सुस्वे-
देति ॥ सु शोभनः स्वेदः धर्मजः उदकप्रसवः यस्याः इति विग्रहः । स्वेदस्य शोभनत्वन्तु
दुर्गन्धाभावः । द्रवत्वादिति ॥ न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अतो न डीषित्यर्थः । मूर्तिमदि-
त्यस्य प्रयोजनमाह । सुज्ञानेति ॥ सु शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः । अमूर्तत्वादिति ॥
न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । प्राणिस्थमित्यस्य प्रयोजनमाह । सुमुखा शालेति ॥ सु शोभनं
मुखं प्रथमभागः यस्या इति विग्रहः । अप्राणिस्थत्वादिति ॥ न स्वाङ्गत्वमिति शेषः ।
अविकारजमित्यस्य प्रयोजनमाह । सुशोफेति ॥ सु अधिकः शोफः श्वयधुः यस्या इति

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च—

सुकेशी—सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

—तेन चेत्तत्तथायुतम्' ॥

सुस्तनी—सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

५११ । नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । (४-१-५५)

एभ्यो वा ङीष्स्यात्, आद्ययोर्बहुजलक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादप-
वादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधात्' इति पर्युदासे प्राप्ते
विग्रहः । “शोफस्तु श्वयधुः” इत्यमरः । विकारजत्वादिति ॥ रोगजत्वादित्यर्थः । न
स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्चेति ॥ द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम् । तच्छब्देन प्राणी
परामृश्यते । अतत्स्थं अप्राणिस्थं तत्र प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । रथ्येति ॥
रथ्यास्थानां केशानां प्राणिस्थत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वासिद्धेर्लक्षणान्तरमिति भावः ।
उक्तलक्षणमुदाहरणे योजयति । अप्राणिस्थस्यापीति ॥ इदानीं प्राणिस्थत्वाभावेऽपि
कदा चित् प्राणिस्थत्वादपि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः । तेन चेत्तत्तथा युतमिति ॥ तृतीयं स्वाङ्ग-
लक्षणम् । अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि' इति शेषः पूरितः । चेदिति यद्यर्थः । तेन प्राणि-
स्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण तत् अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि तथा प्राणिद्रव्यवत् युतं सम्बद्धं
यदि तदा तत् स्तनाद्याकृतिकं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । सुस्तनी सुस्तना वा प्रति-
मेति ॥ सु शोभनौ स्तनौ स्तनाकृतौ अवयवौ यस्या इति विग्रहः । प्रतिमागतयोः स्तना-
कृतिकावयवयोः कदा चिदपि प्राणिस्थत्वाभावात् प्राण्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रवृत्ते-
र्लक्षणान्तरमिदम् । अथोदाहरणे लक्षणं योजयति । प्राणिवदिति ॥ सप्तम्यन्ताद्वतिः ।
प्राणिवत् प्राणिसदृशे प्रतिमादिद्रव्ये स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । नच कल्याणपाणिपादेति
बहुव्रीहावपि ङीष् स्यादिति वाच्यम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यनुवृत्तेः । अत्र हि पाणि-
पादेति समुदायो न स्वाङ्गम्, किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव । यत्तु स्वाङ्गं पादेति ननु तत् स्वाङ्गात्
पूर्वपदात् परम्, पाणिपदेन व्यवधानात् । तथाच स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्
कल्याणशब्दात् परत्वाभावात् ङीषिति भाष्ये स्पष्टम् । नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्ण-
शृङ्गाच्च ॥ 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतो वेति 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति चानुवर्तते ।
तदाह । एभ्य इति ॥ उपसर्जनभूतनासिकादिशब्दान्तेभ्य इत्यर्थः । पूर्वसूत्रादुपसर्जनादित्य-
नुवृत्तेः । ननु 'स्वाङ्गाच्च' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । आद्ययोरिति ॥
नासिकोदरशब्दयोर्विषये 'न क्रोडादिबह्वचः' इति निषेधः प्राप्तः, सः अनेन ङीष्विकल्पविधिना
बाध्यते इत्यर्थः । बहुजलक्षणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः । ननु सहनासिका,
अनासिका, सहोदरा, अनुदरा, इत्यत्र 'सहनञ्चिद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधोऽपि अनेन
बाध्यताम् । 'सहनञ्' इत्यस्य सकेशा अकेशा इत्यादौ सावकाशत्वादित्यत आह । पुरस्ता-

वचनं मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्चलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः । ‘अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्’ । स्वङ्गी-स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । ‘भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम्’ इति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि । ‘पुच्छाच्च’ (वा २४८९) । सुपुच्छी-सुपुच्छा । ‘कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्’ (वा २४९०) । कबरं चित्तं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरीत्यादि । ‘उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च’ (वा २४९१) । नित्यमित्येव । उल्लूकपक्षी शाला । उल्लूकपुच्छी सेना ।

दिति ॥ ‘पुरस्तादपवादाः अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्यायात् इत्यर्थः । ततश्च ‘सहनञ्’ इति निषेधो न क्रोडादिमुत्रेण व्यवहितत्वात् ‘नासिकोदर’ इत्यनेन बाधं नार्हतीत्यर्थः । ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह । ओष्ठादीनामिति ॥ सुगुल्फेत्यादौ असंयोगोपधादित्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । ननु सहोष्ठा, अनोष्ठा, इत्यादौ ‘सहनञ्’ इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह । मञ्चेऽपवादेति ॥ ‘मञ्चेऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्यायादित्यर्थः । ननु ‘नासिकोदर’ इति डीष्मिकल्पस्तु तुङ्गनासिकी इत्यादौ सावकाशः । ‘सहनञ्’ इति निषेधस्तु सहकेशेत्यादौ सावकाशः, सहनासिकेत्यादौ तु उभयप्राप्तौ कतरस्य बाध इत्यत आह । सहनञ्चलक्षणस्त्विति ॥ अस्येति ॥ ‘नासिकोदर’ इति डीष्मिकल्पविधेरित्यर्थः । तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिकेति ॥ ‘न क्रोडादिवहचः’ इति बहुजलक्षणडीष्मिषेधं बाधित्वा ‘नासिकोदर’ इति विकल्पः । इत्यादीति ॥ कुम्भोदरी-कुम्भोदरा । अत्र बहुजलक्षणनिषेधं बाधित्वा डीष्मिकल्पः । विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठा । सुजङ्गी-सुजङ्गा । शुभ्रदन्ती-शुभ्रदन्ता । सुकर्णी-सुकर्णा । सुशृङ्गी-सुशृङ्गा । ओष्ठादिषु संयोगोपधत्वेऽपि डीष्मिकल्पः । नेह सहनासिकेति ॥ सहशब्दो विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्या इति विग्रहः । अविद्यमाना नासिका यस्या इति च विग्रहः । इह उभयत्रापि ‘सहनञ्’ विद्यमान’ इति डीष्मिषेधः, ननु ‘नासिकोदर’ इति डीष्मिकल्प इत्यर्थः । वक्तव्यमिति ॥ वा डीषिति शेषः । संयोगोपधत्वाद्वचनम् । स्वङ्गीति ॥ सु शोभनानि अङ्गानि यस्या इति विग्रहः । सुगात्री-सुगात्रा । सुकण्ठी-सुकण्ठा । वृत्तिग्रन्थस्य मूलं दर्शयति । एतच्चेति ॥ प्रामाणिकाः इति ॥ एवञ्च तन्वङ्गी, सुगात्री, कळकण्ठी, इत्यपभ्रंशा एवेति भावः । पुच्छाच्चेति ॥ संयोगोपधत्वेऽपि पुच्छशब्दान्तात् डीष्वेति वक्तव्यमित्यर्थः । कबरमणीति ॥ कबरादिभ्यः परो यः पुच्छशब्दः तदन्तात् नित्यं डीषिति वक्तव्यमित्यर्थः । पुच्छाच्चेत्युक्तविकल्पापवादः । कबरमित्यस्य व्याख्यानं चित्रमिति । इत्यादीति ॥ मणिपुच्छी वृश्चिकी । विषपुच्छी, शरपुच्छी पक्षिजातिविशेषः । उपमानादिति ॥ उपमानात् परौ यौ पक्षपुच्छशब्दौ तदन्तादपि डीषित्यर्थः । नित्यमित्येवेति ॥ नित्यमित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । विकल्पापवादः । उल्लूकपक्षी शालेति ॥ उल्लूकः पक्षिविशेषः, उल्लूकपक्षाविव पक्षौ पार्श्वे यस्या

५१२ । न क्रोडादिबह्वचः । (४-१-५६)

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न डीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा ।
आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ।

५१३ । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । (४-१-५७)

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न डीष् । सक्शे । अक्शे । विद्यमाननासिका ।

५१४ । नखमुखात्संज्ञायाम् । (४-१-५८)

डीष्ण स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । ‘संज्ञायाम्’ किम् । ताम्रमुखी
कन्या ।

इति विग्रहः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च’ इति समासः । संयो-
गोपघत्नादप्राप्ते विधिः । **उलूकपुच्छी सेनेति** ॥ उलूकपुच्छमिव पुच्छं पश्चिमान्तः यस्या
इति विग्रहः । पूर्ववदेव बहुव्रीहिः । ‘पुच्छाच्च’ इति विकल्पस्यापवादः । **न क्रोडादिबह्वचः** ॥
क्रोडा आदिर्यस्येति बहवः अचः यस्येति च विग्रहः । क्रोडादिश्च बह्वच च इति समाहारद्वन्द्वः ।
क्रोडादेरिति ॥ क्रोडादिर्गणः बह्वच च यत् स्वाङ्गं तदन्तात् डीष् नेत्यर्थः । **कल्याण-**
क्रोडेति ॥ कल्याणी क्रोडा यस्या इति विग्रहः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति कल्याणशब्दस्य
पुंवत्वम् । **अश्वानामिति** ॥ हरदत्तादिमते क्रोडाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । उपसर्जनद्वन्द्वत्वे
अदन्ततया ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्’ इति प्राप्तो डीष् निषिध्यते । अमरस्तु “न ना क्रोडं भुजा-
न्तरम्” इति स्त्रीत्वन्नपुंसकत्वञ्च आह । क्वचित् कोशे पुंस्त्वमपि दृश्यते । क्रोडादिगणे क्रोडेति
प्रातिपदिकं पठ्यते । एवञ्च लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरणं निर्बाधम् । **आकृतिगणोऽयमिति** ॥
क्रोडादिरिति शेषः । **सुजघनेति** ॥ बह्वच उदाहरणम् । सु शोभनं जघनं यस्या इति
विग्रहः । **सहनञ्** ॥ **त्रिकपूर्वादिति** ॥ स्वाङ्गादिति शेषः । **सक्शेति** ॥ सह केशाः यस्या
इति बहुव्रीहिः । सहशब्दो विद्यमानवचनः । ‘बोपसर्जनस्य’ इति सभावविकल्पः । ‘स्वाङ्गाच्च’
इति प्राप्तस्य निषेधः । ‘नासिकोदर’ इति डीष्विकल्पोऽनेन बाध्यते इत्युक्तं स्मारयितुमुदा-
हरति । **विद्यमाननासिकेति** ॥ विद्यमाना नासिका यस्याः इति बहुव्रीहिः । **नखमुखात्**
संज्ञायाम् ॥ नखमुखादिति समाहारद्वन्द्वः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **डीष् नेति** ॥
‘स्वाङ्गाच्च’ इति प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । **शूर्पणखेति** ॥ राक्षसीविशेषस्य नाम । शूर्पाणीव
कररुहाः यस्या इत्यस्वपदविग्रहः । संज्ञात्वेन नित्यसमासत्वात् । ‘पूर्वपदात् संज्ञायाम्’ इति
णत्वम् । केवल्यौगिकत्वे तु डीष् भवत्येव । णत्वन्तु न । **गौरमुखेति** ॥ कस्याश्चिन्नाम ।
श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः । **ताम्रमुखीति** ॥ यौगिकोऽयम् । ताम्रं मुखं यस्या
इति विग्रहः । **दिक्पूर्वपदान्डीप्** ॥ दिक् पूर्वपदं यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गादित्यनु-
वर्तते । प्रातिपदिकादिति च ‘अन्यतो डीष्’ इत्यतो डीषित्यनुवृत्तं षष्ठा विपरिणम्यते ।

५१५ । दिक्पूर्वपदान्डीप् । (४-१-६०)

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् ।
प्राङ्मुखी । आयुदात्तं पदम् ।

५१६ । वाहः । (४-१-६१)

वाहन्तात्प्रातिपदिकान्डीष्यत् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । ‘दित्यवाद्
च मे दित्यौही च मे’ ।

५१७ । सख्यशिश्वीति भाषायाम् । (४-१-६२)

इतिशब्दः प्रकारे ‘भाषायाम्’ इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि
क्वचित् । सखी । अशिश्वी । ‘आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः’ ।

तदाह । दिक्पूर्वेत्यादिना ॥ प्राङ्मुखीति ॥ प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः । ङीषो
ङीब्विधेः फलमाह । आयुदात्तं पदमिति ॥ ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिप्रकृतिस्वरेणा-
युदात्तत्वम् । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । नच स्वतन्त्रो ङीब्वे विधीयता-
मिति वाच्यम् । तथा सति प्राग्गुल्फेत्यादावपि ‘असंयोगोपधात्’ इति निषेधं बाधित्वा ङीष्प्र-
सङ्गात् । ङीषो ङीबादेशविधौ तु ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्’ इति विहितङीषो ङीब्वि-
धानान्न दोषः । ‘असंयोगोपधात्’ इत्यस्यानुवृत्त्यङ्गीकारे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ।
वाहः ॥ वाह इति पञ्चम्यन्तं प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह ।
वाहन्तादिति ॥ ङीषेवानुवर्तते इति ॥ ‘अन्यतो ङीष्’ इत्यत इति शेषः ।
न ङीब्विति ॥ ‘दिक्पूर्वपदात्’ इति पूर्वसूत्रे सन्निहितमपि ङीष्ग्रहणमिह नानुवर्तते, अश्वरित-
त्वादित्यर्थः । स्वरे विशेषः । दित्यौहीति ॥ गवान्तावत् षण्मासात्मकमेकैकं वयः । “गर्भाश्च
मे वत्साश्च मे” इत्यनुवाके अनुक्रान्तानि वयांसि । “तत्र तृतीयं वयो दित्यशब्देनोच्यते”
इति यजुर्वेदभाष्ये भवस्वामिधूर्तस्वाम्यादिकृतकल्पभाष्येषु च स्पष्टम् । दित्यं वहतीति विग्रहे
‘च्छन्दसि सहः, वहश्च’ इति ण्विः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, दित्यवाहशब्दात् ङीष्,
‘वाह ऊट्, एत्येधत्यूठ्’ इति वृद्धिः । दित्यौहीति रूपम् । ण्विप्रत्ययस्य छन्दोमात्रविषयत्वा-
द्वेदवाक्यमुदाहृतम् । लोके तु वाहयतेः क्विप्, वाह्शब्दात् ङीषि, दित्यौहीति-रूपमस्ति ।
वैदिकप्रक्रियायामुपन्यसनीयमप्येतत् सूत्रमेतदर्थमिहोपन्यस्तम् । सख्यशिश्वी ॥ सखि-
शब्दात् अशिशुशब्दाच्च स्त्रियां ङीष् निपात्यते भाषायाम् । लौकिकप्रयोगो भाषा । तर्हि वेदे
नैव स्यादित्यत आह । इतिशब्दः इति ॥ प्रकारे इत्यनन्तरं वर्तते इति शेषः । प्रकार-
स्सजातीयता । भाषायामित्यस्येति ॥ सच इतिशब्दः भाषायामित्यस्यानन्तरं सन्निवेश्यते
इत्यर्थः । ततश्च भाषायां वेदे चेति फलितम् । नन्वेवं सति भाषायामिति व्यर्थमित्यत आह ।
तेनेति ॥ भाषाग्रहणेन भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति लभ्यते इत्यर्थः । सखीति ॥
सखिशब्दात् ङीषि ‘यस्येति च’ इति खकारादिकारस्य लोपः । भाषायां किम् । “सखा

५१८ । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । (४-१-६३)

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष्स्यात् ।

‘आकृतिग्रहणा जातिः—

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ।

—लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या—

सप्तपदा भव” । अशिश्नीति ॥ न विद्यते शिशुर्यस्या इति विग्रहः । अशिश्नुशब्दात् ङीषि इकारस्य यण् “अशिश्नी शिशुना विना” इत्यमरः । छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदाहरणमाह । आ धेनवो धुनयन्तामशिश्नीरिति ॥ अशिश्नीशब्दात् जसि ‘दीर्घाजसि च’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावश्छान्दसः । जातेरस्त्री ॥ अर्थे कार्यासम्भवाच्छब्दे कार्यं विज्ञायते इत्याह । जातिवाचीति ॥ न च स्त्रियान्नियतमिति ॥ स्त्रीविषयः नियमेन वाच्या यस्याः इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविषयशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गपरः, तथाच स्त्रीविषयादित्यनेन अनियतस्त्री-लिङ्गादिति विवक्षितम्, नैयत्याभायैव विषयग्रहणम् । अन्यथा अस्त्रिया इत्येवावक्ष्यदिति भावः । ननु यदि ‘नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्’ इति तार्किकोक्ता जातिः, तर्हि शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्वपक्षे शुक्लेत्यादावतिव्याप्तिः, औपगवी कठी इत्यादावतिव्याप्तिश्च । सवर्णेभ्यस्स-वर्णासु जायन्ते हि सजातयः’ इत्यादिस्मृत्या जननेन यत् प्राप्यते ब्राह्मणत्वादि सा जाति-श्रेयुवत्त्वादावव्याप्तिः । तथा च युवतितरेत्यत्र ‘जातेश्च’ इति पुंवत्वनिषेधो न स्यात् इति चेन्न । “आकृतिग्रहणा जातिः लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैस्सह” इति भाष्योक्तत्रिविधजातेर्विवक्षितत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्योक्तत्रैविध्यं प्रपञ्चयति । आकृति-ग्रहणा जातिरिति ॥ प्रथमेति शेषः । आकृतिः अवयवसन्निवेशविशेषः गृह्यते अनेनेति ग्रहणं व्यञ्जकम्, करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम्, आकृतिः ग्रहणं यस्या इति विग्रहः । उपसर्जनत्वात् ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीष् । फलितमाह । अनुगतेति ॥ सर्वासु घटादि-तत्तद्व्यक्तिषु एकरूपतत्तदाकारव्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यत इति कर्मणि ल्युट् । आकृत्या ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम् । ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप्प्रसङ्गात् । तटीति ॥ “तटं त्रिषु” इत्यमरः । जलसमीपप्रदेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तटः, अतस्तटत्वमाकृतिव्यङ्ग्यत्वा-ज्जातिः, अतस्तटशब्दस्य जातिवाचित्वादनियतस्त्रीलिङ्गत्वादयोपधत्वाच्च ङीषिति भावः । युव-त्वादिकमप्याकृतिव्यङ्ग्यत्वात् जातिरेव । अनेन प्रथमलक्षणेन अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तट-त्वादिजातिरुक्ता । नन्वेवं सति वृषळत्वादीनां जातित्वं न स्यात् । तदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन वृषळत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्य आह । लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति ॥ अन्या जातिरिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । असमर्थसमास आर्षः । सकृदित्यतः पूर्वं एकस्यां

‘असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिः’ इति लक्षणान्तरम् । वृषळी । ‘सत्यन्तम्’ किम् । शुक्ला । ‘सकृत्—’ इत्यादि किम् । देवदत्ता ।

—गोत्रं च चरणैः सह ॥’

अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाद्धेतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औप-
गवी । कठी । कलापी । बह्वृची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्कीना

व्यक्ताविति शेषः । आख्यातेति भावे क्तः, उपदेश इत्यर्थः । निर्ग्राह्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरे उपदेशं विनापि सुगमेत्यर्थः । निरित्युपसर्गवशात् । निर्ग्राह्येत्यनन्तरमन्या जातिरिति शेषः । फलित-
माह । असर्वेति ॥ एकस्यामिति ॥ एकस्यां व्यक्तौ वृषळ इत्युपदेशात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत् । लक्षणान्तरमिति ॥ जाल्यन्तरमित्यर्थः । अन्यथा उक्ततटत्वादजातेरेव ‘आकृतिग्रहणा जातिः’ इत्युक्तलक्षणादन्यदिदं लक्षणमिति स्यात्, नहीदं युज्यते । तटस्य सर्वलिङ्गत्वात् । वृषळीति ॥ वृषळत्वं ह्यसर्वलिङ्गम्, नपु-
सकत्वाभावात् एकस्यां व्यक्तौ वृषळत्वे उपदिष्टे सति तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुग्रहत्वात् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वेति भावः । ब्राह्मणत्वन्तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमम्, ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाभावात् । तथापि पित्रादौ सुगममेव । एवं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तत्पितादावेव सुग्रहम् । सत्यन्तं किमिति ॥ असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः । शुक्लेति ॥ बलाकेति शेषः । ‘गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणि-
लिङ्गास्तु तद्वति’ इति विशेष्यनिघ्नतया त्रिलिङ्गत्वादसर्वलिङ्गत्वाभावात् शुक्लत्वत्र जातिः । अवयवसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात् पूर्वलक्षणमपि । देवदत्तेति ॥ संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गहीनतया असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः । अनेन द्वितीयलक्षणेन जनननिमि-
त्तकब्राह्मणत्वादजातिसङ्ग्रहः । नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसङ्ग्रहः, औपगवत्वादेरनु-
गतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात् सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह । गोत्रश्च चरणैस्सहेति ॥ जाति-
रित्यनुषज्यते । गोत्रशब्देन अपत्यं विवक्षितम्, नतु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम् । व्याख्यानात् । अत एवानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते अवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति ‘अनुप-
सर्जनात्’ इति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते । शब्देन्दुशेखरे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षित-
मिति प्रपञ्चितम् । चरणशब्दस्तु शाखाद्धेतारि प्रसिद्धः । चरणैस्सह गोत्रं जातिरिति लभ्यते । गोत्रञ्चरणाश्च जातिरिति यावत् । यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननविशेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिलोके प्रसिद्धा । तत्र गोत्रचरणाः नान्तर्भवन्ति । तथापि अतस्मिन् तच्छब्द-
स्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्यार्थं इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अपत्यप्रत्ययान्तः इत्यादिना ॥ गोत्र-
मुदाहरति । औपगवीति ॥ उपगोरपत्यं स्त्री इत्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणि ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीपम्बाधित्वा परत्वादानेन ङीष् । स्वरे भेदः । चरणमुदाहरति । कठीति ॥ कठेन प्रोक्तमधी-
यानेत्यर्थः । कलापीति ॥ वैशम्पायनान्तेवासित्वनिबन्धनो णिनिः । ‘कठचरकाल्लुक्’ इति तस्य लुक् । ततः ‘तदर्धाते’ इत्यणः ‘प्रोक्ताल्लुक्’ इति लुक्, ततो ङीष्, चरणविषये उदा-

ङीष्वाध्यते । ‘जातेः’ किम् । मुण्डा । ‘अस्त्रीविषयात्’ किम् । बलाका । ‘अयोपधात्’ किम् । क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे ‘हयगवयमुकयमनुष्य-
मत्स्यानामप्रतिषेधः’ (वा २४९५) । हयी । गवयी । मुकयी । ‘हलस्तद्धितस्य’
(सू ४७२) इति लोपः । ‘मनोर्जातावज्यतौ षुक्च’ मनुषी । ‘मत्स्यस्य
ङ्याम्’ (वा ४१९८) । मत्सी ।

हरणान्तरमाह । बहवृचीति ॥ बहवः ऋचः अज्येयाः यस्या इति विग्रहः । “ऋक्पूरुधूः
पथामानक्षे” ‘अनुचबहवृचावज्येतयेव’ इत्युत्समासान्तः, ततो ङीष् । ‘पुरा कल्पे तु नारीणां
मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अज्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनन्तथा ॥” इति यमादिस्मृतिः । ननु
‘लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्’ इति ‘गोत्रञ्च चरणैस्सह’ इति च जातिलक्षणे ब्राह्मणीति परित्यज्य
वृषळी औपगवी इत्येवं कुत उदाहृतमित्यत आह । ब्राह्मणीत्यत्रेति ॥ ब्राह्मणः अपत्यमि-
त्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणि ‘ब्राह्मोऽजातौ’ इति टिलोपाभावे आदिवृद्धौ ब्राह्मणशब्दः ।
स्त्रियान्तु जातिलक्षणं ङीष् वाधित्वा ‘शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन्’ इति ङीन् । शार्ङ्गरवादिगणे तत्पा-
ठस्य निरवकाशत्वादिति भावः । तदेवं जातिस्वरूपमुक्त्वा ङीष्विधौ तद्ब्रह्मणस्य प्रयोजनं
पृच्छति । जातेः किमिति । मुण्डेति ॥ मुण्डत्वनाम विलुप्तसर्वकेशत्वम्, तत्तु नाकृति-
व्यङ्ग्यम्, केशदशायामपि तदाकृतैस्सत्त्वात् । ‘नापि लिङ्गानाञ्च’ इति लक्षणलक्षितम्, सर्व-
लिङ्गत्वात् । नापि गोत्रचरणान्तर्भूतम्, अतो न जातिरिति भावः । अस्त्रीविषयात् कि-
मिति ॥ विषयग्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतस्त्रीलिङ्गादिति किमर्थमित्यर्थः । बला-
केति ॥ पक्षिवर्गे ‘बलाका विसकण्ठिका’ इत्यमरः । बलाकात्वस्य आकृतिव्यङ्ग्यतया जाति-
त्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वान्न ङीषित्यर्थः । यद्यपि बलां कायतीति यौगिकत्वे त्रिलिङ्गत्वमस्ति,
तथापि प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितभिन्नादित्यर्थो विवक्षित इति न दोषः । जाति-
विशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् । भाष्ये तु अनियतस्त्रीलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य अजादित्वाद्याबिति समाहि-
तम् । क्षत्रियेति ॥ ‘लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्’ इति जातिलक्षणसत्त्वेऽपि योपधत्वान्न ङीषिति
भावः । योपधनिषेधे हयगवयेति ॥ वार्तिकमिदम् । हयादीनां योपधत्वेऽपि ङीष्
वाच्य इत्यर्थः । हयीति ॥ अश्वा प्रसिद्धा । गवयीति ॥ गोसदृशश्चतुष्पाज्जातिविशेषः । मुक-
यीति ॥ चतुष्पाज्जातिविशेषः । हलः इति ॥ मनुष्यशब्दात् स्त्रियां ङीषि मनुष्य ई इति
स्थिते ‘हलस्तद्धितस्य’ इति यकारस्य लोपे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे मनुषीति रूपमित्यर्थः ।
‘हलस्तद्धितस्य’ इति लोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितुमाह । मनोर्जाता-
विति ॥ तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम् । मनुशब्दादपत्ये अज्यतौ प्रत्ययौ स्तः
प्रकृतेः षुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामिति तदर्थः । मत्स्यशब्दात् ङीषि
यकारस्य तद्धितावयवत्वाभावादप्राप्ते लोपे आह । मत्स्यस्य ङ्यामिति ॥ ‘सूर्यतिष्य’
इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्यावयवस्य यकारस्य लोपस्स्यात् ङ्यामेवेति नियमार्थमिदम् ।
मत्सीति ॥ ङीषि यकारलोपे ‘यस्येति च’ इति लोप इति भावः । ङ्यां किम् । मात्स्योऽव-

५१९ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । (४-१-६४)

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष्स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधि-
विशेषे रूढा एते ।

५२० । इतो मनुष्यजातेः । (४-१-६५)

ङीष्स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी ।
'मनुष्य-' इति किम् । तित्तिरिः ।

५२१ । ऊङुतः । (४-१-६६)

उकारान्तादयोपधानमनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरुः ।
'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (सू ११९०) । तस्य 'स्त्रियामवन्ति-' (सू ११९५)
इत्यादिना लुक् । 'अयोपधात्' किम् । अध्वर्युः । 'अप्राणिजातेश्चरज्ज्वादी-

तारः । पाककर्ण ॥ 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह ॥
स्त्रीविषयादपीति ॥ नियतस्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् जातिवाचित्वन्दर्शयितु-
माह । ओषधिविशेषे रूढाः इति ॥ अवयवव्युत्पत्तिरहिता इत्यर्थः । इतो मनुष्यजातेः ॥
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । ङीष् स्यादिति ॥ इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष्स्यादि-
त्यर्थः । स्त्रीप्रत्ययविधिषु अत इत्यनुवृत्तेरिदन्तात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यप्राप्तौ वचनम् ।
दाक्षीति ॥ दक्षस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इति अल्लोपः, आदिशुद्धिः, ङीष्, 'यस्येति च' इति
इकारलोपः । 'गोत्रञ्च चरणैस्सह' इति जातिवाचित्वम्, दक्षः प्रजापतिविशेषः । योपधा-
दपीति ॥ अयं ङीषिति शेषः । पुनर्जातिग्रहणेन योपधग्रहणस्य अनुवृत्त्यभावबोधनादिति
भावः । औदमेयीति ॥ उदमेयो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इत् ।
'यस्येति च' इत्यल्लोपः । आदिशुद्धिः । औदमेयिशब्दात् ङीष्, 'यस्येति च' इति
इकारलोपः । तित्तिरिरिति ॥ तित्तिरिः पक्षिजातिविशेषः । स्त्रियां ङीष् न । अमनुष्य-
जातिवाचित्वादिति भावः । 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्तः द्विचतुष्पदपदा अपि' इत्यमरकोशादयं
स्त्रियामपि भवति, द्विपात्त्वात् । ऊङुतः ॥ अयोपधादिति मनुष्यजातेरिति चानुवर्तते, उत्त-
इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह । उकारान्तादित्यादिना ॥ कुरुरिति ॥ कुरुक्षेत्र-
स्य राजा कुरुः, तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गोत्रञ्च चरणैस्सह' इति जातिवत् । कुरुशब्दात्
ऊङि सवर्णदीर्घः । ऊङि दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं भाष्ये स्पष्टम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यणमाशङ्क्य
आह । कुरुनादिभ्यो ण्यः इति ॥ अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम् । अनेन सूत्रेण अणप-
वादो ण्यप्रत्यय इत्यर्थः । तर्हि स श्रूयेतेत्यत आह । तस्येति ॥ अध्वर्युरिति ॥ अध्वर्यु-
शाखाध्यायिनीत्यर्थः । चरणत्वात् जातिवत् । "पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥" इति यमादिस्मृतिः । अप्राणिजातेऽप्येति ॥

नामुपसङ्ख्यानम्' (वा २५०२) । रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोङ्धात्वोः' (सू ३७२१) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वा-
देस्तु रज्जुः । हनुः ।

५२२ । बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । (४-१-६७)

स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहुः । 'संज्ञायाम्' किम् । वृत्तबाहुः ।

५२३ । पङ्गोश्च । (४-१-६८)

पङ्गुः । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा ५०३९) । चादूङ् ।

वाचकानामिति शेषः । रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि ङीष् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । नन्वत्र उत इति सम्बध्यते वा न वा, नाद्यः, अलाबूरिति भाष्योदाहरणविरोधात् । अलाबू-
शब्दस्य ऊदन्तत्वात् । न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचिनः ऊडापत्तेरित्यत आह ।
रज्ज्वादिपर्युदासादिति ॥ उत इति न सम्बध्यते । अदन्तेषु नातिप्रसङ्गः 'नञिवयुक्त-
मन्यसदृशाधिकरणे तथाह्वयगतिः' इति न्यायेन रज्ज्वादिसदृशानामुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति
भावः । अलाब्वेति ॥ अलाबूशब्दादूङि सवर्णदीर्घे अलाबूशब्दात् ऊङन्तात् सुबुत्पत्तिः ।
ङयि यणादेशे अलाब्वै इति रूपम् । एवं कर्कन्धूशब्दादूङन्तात् ङयि कर्कन्ध्वै इति रूपम् ।
'कर्कन्धूर्बदरी' इत्यमरः । "तुम्ब्यलाबूरुभे समे" इति च । ननु ऊदन्तत्वादनयोरूङिधि-
व्यर्थ इत्यत आह । अनयोरिति ॥ कृकवाकुरिति ॥ पक्षिजातिविशेषः । अत्र मनुष्य-
जातित्वाभावात् पूर्वैणापि न ङीष् । बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ऊङुत इत्यतः ऊङित्यनुवर्तते,
स्त्रियामित्यधिकृतम्, प्रातिपदिकादिति च । तदाह । स्त्रियामूङ् स्यादिति ॥ भद्रबाहु-
रिति ॥ कस्याश्चित्संज्ञा । संज्ञायां किमिति ॥ संज्ञायामित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः ।
वृत्तबाहुरिति ॥ वृत्तौ बाहु यस्याः इति विग्रहः । स्त्रियामपि नोङ् । पङ्गोश्च ॥ ऊङिति
सूत्रशेषः । भग्नपादत्वं पङ्गुत्वं न जातिः । आसीने शयाने च आकृत्या दुर्ग्रहत्वात्
एकस्यां व्यक्तौ विकलपादोऽयं पङ्गुरिति पङ्गुत्वस्योपदेशोऽपि व्यक्त्यन्तरेषु आसनशयनाद्यवस्थेषु
तस्य दुर्ग्रहत्वात्, गोत्रचरणानन्तर्भावाच्च । ततश्च 'ऊङुतः' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । श्वशु-
रस्येति ॥ वृत्त्यादौ पठितमिदम् । चकारात् ऊङनुकृष्यते । श्वशुरस्य स्त्री इत्यर्थे पुंयोगलक्षणे
ङीषि प्राप्ते तदपवादः ऊङ्, तत्सन्निधौगेन रेफादकारस्य उकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । नच वकारा-
दकारस्य लोपश्चाङ्क्यः । अन्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति वचनात् । 'यस्येति च' इति तु

१ इदं च 'श्वशुरः श्वश्रू' (१-२-७१) इति निर्देशसिद्धमिति भावः । 'ङथाप्—'
(४-१-१) इति सूत्रस्थस्य 'उवर्णान्तादूङ् विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादि-
बद्धावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति' इति भाष्यस्य स्वरसस्तु 'जन्वादित्वानिष्पन्नादूङ् दीर्घो-
कारान्त एव वा कर्तव्यः' इत्येव लभ्यते ।

पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ।

५२४ । ऊरूत्तरपदादौपम्ये । (४-१-६९)

उपमानवाचि पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः ।

५२५ । संहितशफलक्षणवामादेश्च । (४-१-७०)

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः ।

नात्त सम्बध्यते । ईकारे तद्धिते च तद्विधानात् । ननु श्वश्रूरित्यत्र कथं स्वादयः । 'ङ्या-
प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य तद्विधेः । अस्य च ङ्याबन्तत्वाभावात् । ऊङन्तस्य च प्रत्यया-
न्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावादित्यत आह । लिङ्गविशिष्टेति ॥ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्वश्रूरस्येति वचनममूलकमेव । भाष्ये
अदृष्टत्वात् 'ङ्याप्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तत्र हि 'ङ्याप्रातिपदिकात्' इत्यत्र
ऊङोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमित्याक्षिप्य उवर्णान्तादूङ् विधीयते । तत्र सवर्णदीर्घे एकादेशे कृते
पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वलाभादेव सिद्धमित्युक्तम् । यदि ह्युक्तरीत्या श्वश्रूशब्दो व्युत्पाद्यते
तर्हि रेफादकारस्य छुप्तत्वेन एकादेशाप्रसक्तस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तथाच श्वश्रूरित्यव्युत्पन्नं प्राति-
पदिकमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ऊरूत्तर ॥ ऊरुः उत्तरपदं यस्येति बहुव्रीहिः । प्राति-
पदिकादित्यनुवर्तते । उत्तरपदेत्यनेन पूर्वपदमाक्षिप्तम्, औपम्ये इति तत्रान्वेति, उपमीयते
अनयेत्युपमा उपमानम्, उपमैव औपम्यं स्वार्थं ध्यञ् । तदाह । उपमानवाचीति ॥ कर-
भोरूरिति ॥ करभाविष ऊरु यस्या इति विग्रहः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो
बहिः' इत्यमरः । करभोरूत्वस्याजातित्वात् अप्राप्तौ वचनम् । ऊर्वाकृतेः करभसदृशपुरुषोरु-
साधारणत्वेन करभसादृश्यघटितकरभोरूत्वस्य आकृतिग्राह्यत्वाभावात् असर्वलिङ्गत्वाद्यभावाच्च ।
उपमानवाचीति किम् । वृत्तोरुः, करभोपमोरूरित्यादौ नोङ् । करभशब्दस्य करभसदृशे
अवृत्त्या उपमानवाचित्वाभावात् । संहितशफ ॥ संहित शफ लक्षण वाम एतत्पूर्वपदाद-
प्यूरूत्तरपदादूङ् स्यादित्यर्थः । पूर्वैणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह । अनौपम्यार्थमिति ॥
संहितोरूरिति ॥ संहितौ संश्लिष्टौ ऊरु यस्या इति विग्रहः । सैव शफोरूरिति ॥
संहितोरूरेव शफोरूरित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । शफशब्दं विवृणोति । शफौ खुराविति ॥
यद्यपि 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्यमरः । तथापि 'शफः खुरे गवादीनाम्' इति चन्द्रकोशात्
पुंस्त्वमिति भावः । ननु शफत्वमूर्वोः प्रत्यक्षविरुद्धमित्यत आह । ताविवेति ॥ यतः शफा-
विव, अत ऊरु शफशब्देनोच्येते इत्यर्थः । कुतस्तत्सादृश्यमित्यत आह । संश्लिष्टत्वादिति ॥
तर्ह्युपमानवाचिपूर्वपदत्वादेव सिद्धमित्यत आह । उपचारादिति ॥ शफवत् वास्तवं संश्लि-
ष्टत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य आरोपादित्यर्थः । एवञ्च शफशब्दस्य तत्सादृश्याप्रतीतेर्नोक्तदोष इति
भावः । लक्षणोरूरिति ॥ लक्षणौ ऊरु यस्या इति विग्रहः । ननु मार्दवादिगुणपर्यायस्य

‘सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्’ (वा २५०३) । हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ।

५२६ । संज्ञायाम् । (४-१-७२)

कटुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कटूः । कमण्डलूः । ‘संज्ञायाम्’ किम् । कटुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् ।

५२७ । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । (४-१-७३)

शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्स्यात् । शार्ङ्गरवी ।

लक्षणशब्दस्य कथमूरुशब्दसामानाधिकरण्यमित्यत आह । लक्षणशब्दादिति ॥ लक्षण-
मनयोरस्तीति विग्रहे लक्षणशब्दात् ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ इत्यचप्रत्यय इत्यर्थः । तथाच
लक्षणयुक्तौ इत्यर्थलाभादिह नोक्तदोष इति भावः । वामोरूरिति ॥ वामौ सुन्दरौ ऊरू
यस्या इति विग्रहः । ‘वामौ वल्युप्रतीपौ द्वौ’ इत्यमरः । सहितेति ॥ सहित सह आभ्यां परः
यः ऊरुशब्दः तस्मादपि ऊङ् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृत-
न्यायेन सिद्धे पुनस्सहितग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । हितेनेति ॥ हितेन सहेति विग्रहे ‘तेन
सह’ इति बहुव्रीहौ ‘वोपसर्जनस्य’ इति सभावे सहितशब्द इत्यर्थः । ननु सहशब्दस्य विद्यमा-
नवचनत्वे सहोरूरित्यत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह । सहेते इति ॥ रतिकालिकमर्द-
नमिति शेषः । विद्यमानवचनत्वेऽपि सहशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्याह । यद्वेति ॥ अतिशयेन
विद्यमानत्वं विवक्षितमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । संज्ञायाम् ॥ कटुकमण्डल्वोः ऊङिति
चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह । कटुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ्
स्यादिति ॥ अच्छन्दोऽर्थमिति ॥ पूर्वसूत्रे छन्दसीत्युक्तत्वात् लोके संज्ञायामप्राप्तौ
अयमारम्भः । कटूरिति नागानां मातुस्संज्ञा । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । कमण्डलूरिति कस्य
चिन्मृगस्य संज्ञा । अत एव ‘चतुष्पाञ्चो ढञ्’ इत्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यते । पात्रपर्या-
यस्तु नोदाहरणम् । तस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावात् । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ शार्ङ्गरवादीति
लुप्तपञ्चमीकम् । अञ इति षष्ठी, अत इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ते अन्वेति । जातेरित्यनुवृत्तं अता
विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । शार्ङ्गरवादेरित्यादिना ॥ शार्ङ्गरवीति ॥ शृङ्गरो-
रपत्यं स्त्रीत्यर्थे अण्, आदिश्रद्धिः, रपरत्वम्, ओर्गुणः, ‘गोत्रञ्च चरणैस्सह’ इति जातित्वात्
ङीषि प्राप्ते ङीन् । स्वरे विशेषः । वैदीति ॥ विदस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । ‘अनृध्यानन्तर्ये विदा-
दिभ्योऽञ्’ । गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन् । अञा अकारस्य विशेषणान्नेह । शूर-
सेनी । ‘जनपदशब्दात्’ इत्यपत्ये अञ् । ‘अतश्च’ इति तस्य लुक् । अत्र जातिलक्षणङीषेव
न तु ङीन् । अञो लुप्तत्वेन नकारादकारस्य अञोऽवयवत्वाभावात् । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति ॥

वैदी । ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ (ग ५४) इति गणसूत्रम् । नारी ।

५२८ । यङश्चाप् । ४-१-७४)

यङन्तात्त्रियां चाप्स्यात् । व्यङ्ग्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या । ‘षाद्यञश्चाब्वाच्यः’ (वा २५०५) । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या ।

चकारात् ङीन् । नारीति ॥ नृनरशब्दयोरुदाहरणम् । तत्र नृशब्दात् ‘ऋन्नेभ्यः’ इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम् । जातिलक्षणङीषस्तु नृशब्दान्न प्रसक्तिः, तत्र अत इत्यनुवृत्तेः । नरशब्दात् ङीनि नकारादकारस्य वृद्धिः । ननु परमपि ‘यस्येति च’ इति लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादलोऽन्यपरिभाषया रेफादकारस्य वृद्धिस्स्यात् । न च कृतायामपि वृद्धौ ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपस्स्यादिति वाच्यम् । वृद्धिविधिसामर्थ्यादेव तस्य लोपाभावसिद्धेरिति चेदुच्यते । नृनरयोरित्यत्र नर इति रेफान्तस्य लुप्ताकारस्यानुकरणम् । नरः अः नरः, ना च नरश्च नृनरौ, तयोरिति विग्रहः । नचैवमपि वानरीशब्दे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अर्थवत् एव ग्रहणात् । न च नृशब्दात् ङीनि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । नरत्वजातिवाचिनः नरशब्दात् स्त्रियां जातिलक्षणङीषि नरीति व्यावृत्त्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति गणसूत्रं नारब्धव्यमेव । ‘तदस्य धर्म्यम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऋतोऽञ्’ इति सूत्रेण ‘नरस्य चेति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकेन च नुर्धर्म्या नरस्य धर्म्येत्यर्थे नृशब्दान्नरशब्दाच्च अजि ततः ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीपि नारीति सिद्धेः । ‘ञ्नीत्यादिर्नित्यम्’ इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वे ङीपः पित्वादनुदात्तत्वम् । ङीन्यपि नित्स्वरेण प्रकृतेरुदात्तत्वमिति स्वरे विशेषाभावात् । नचैवं सति मनुष्यधर्म्यत्वेनैव बोधस्स्यात्, न तु नरत्वेनेति वाच्यम् । योग्यतया हि तद्धर्म्या नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते । अत एव वास्तुनि भवो वास्तव्य इति रूपस्य ‘दिगादिभ्यो यत्’ इति भवार्थकतया सिद्धत्वात् ‘वसेस्तव्यकर्तरि णिच्’ इति वचनं न कर्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते । रुढानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानमिति कैयटः’ इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । यङश्चाप् ॥ पकारो ‘हृङ्यङ्यभ्यः’ इत्यत्र ग्रहणार्थः । चकारः ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तार्थः । सामान्येति ॥ यङुपस्य उभयत्रापि सत्त्वादिति भावः । व्यङ्मुदाहरति । आम्बष्ठ्येति ॥ आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थः । ‘वृद्धेत्कोसल’ इति व्यङ् । आम्बष्ठ्यशब्दाच्चाप् । गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि प्राप्ते चाप् । व्यङ्मुदाहरति । कारीषगन्धेति ॥ करीषं गवादिपशुपुरीषं, तस्येव गन्धो यस्य सः करीषगन्धिः । ‘उपमानाच्च’ इति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः । करीषगन्धेः गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे अप्रत्ययः । ‘अणिञोरनार्षयोः’ इति तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्धशब्दात् गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि प्राप्ते चाप् । षाद्यञः इति ॥ षकारात् परो यो यञ् तदन्तादपि चाबित्यर्थः । शार्कराक्ष्येति ॥ शर्कराक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । पौतिमाष्येति ॥ पूतिमाष-

५२९ । आवट्याच्च । (४-१-७५)

अस्माच्चाप्स्यात् । 'यञश्च' (सू ४७१) इति ङीपोऽपवादः । अवट-
शब्दो गर्गादिः । आवट्या ।

५३० । तद्धिताः । (४-१-७६)

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

५३१ । यूनस्तिः । (४-१-७७)

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्, स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो
यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्युभयत्र यञ् । आवट्याच्च ॥ ननु कथमवट-
शब्दस्य यञन्तत्वमित्यत आह । अवटशब्दः इति ॥ आवट्येति ॥ अवटस्यापत्यं
स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियवि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धौ आवट्यशब्दात् चाप् । तद्धि-
ताः ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । अधिकारसूत्रमेतत् । उत्तरा-
वधिसाह । आपञ्चमेति ॥ यूनस्तिः ॥ तद्धिताः इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते ।
तदाह । युवन्शब्दात् तिप्रत्ययस्स्यात् स च तद्धितः इति ॥ स्त्रियामिति शेषः ।
'समर्थानाम्' इत्यतः प्राक् तदधिकारस्योक्तत्वादिति भावः । नान्तलक्षणङीपोऽपवादः । नन्वत्र
तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । नच 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकत्वार्थं तदनुवृत्तिरिति वाच्यम् ।
प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्ययान्तात् सुबुत्पत्तिसिद्धेरित्यत आह ।
लिङ्गविशिष्टेति ॥ युवतिरिति ॥ स्वादिष्विति पदत्वात् 'न लोप इति नकारलोपः । अनु-
पसर्जनादित्येवेति ॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः । बहुयुवेति ॥ उपसर्जनत्वात्तिप्रत्ययाभावे
नान्तलक्षणङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि च रूपम् । ननु
युवतीभिः परिवृत्तः इत्यादौ कथं युवतीशब्द ईकारान्तः इत्यत आह । युवतीति त्विति ॥
'यु मिश्रणे' इत्यस्माद्धटशतरि, शपो लुकि, उवडि, उगित्त्वान्ङीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्यः
इत्यर्थः । पतिं सुखेन मिश्रयन्ती योषिदुच्यते । अन्ये तु युधातोरौणादिके बाहुल्यकालेऽप्येत्ये
कित्वात् गुणभावे उवडि उगित्त्वात् ङीपि युवतीशब्दः सिद्ध्यतीत्याहुः ॥

इति श्रीमद्रासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ कारकप्रकरणम् ॥

अथ प्रथमा विभक्तिः ।

५३२ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । (२-३-४६)

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः ।

अथ कारकप्रकरणप्रारम्भः । तदेवं 'इद्याप्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य विहिताः स्वादिप्रत्ययास्सप्रपञ्चनिरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तसप्तविभक्तीनामर्थविशेषव्यवस्थान्दर्शयितुमुपक्रमते । प्रातिपदिकार्थेति ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिश्चेति द्विकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं सङ्ख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं सङ्ख्या कारकश्चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, इत्येते पक्षाः 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ, स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिताः मञ्जूषायां प्रपञ्चिताश्च । तत्र त्रिकादिपक्षेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । नियतेति ॥ नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । एवञ्च तटः तटी तटम् इत्याद्यनियतलिङ्गेषु नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात् प्रातिपदिकार्थशब्देनाग्रहणात् पृथक् लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवान्वयभ्रमं वारयति । मात्रशब्दस्येति ॥ प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गश्च परिमाणश्च वचनश्चेति द्वन्द्वः । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्यस्वपदविग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । "मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे" इत्यमरः । 'मयूरव्यंसादयश्च' इति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रातिपदिकार्थे, लिङ्गे, परिमाणे, वचने च, प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं सङ्ख्येति वक्ष्यति । ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम् । लिङ्गादीनां केवलानां प्रातिपदिकार्थं विना क्वाप्यनुपस्थितेरित्याशङ्क्य अत एव बाधकात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति ॥ लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्योदाहरति । उच्चैरित्यादि ॥ नन्वव्ययेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च

नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थ-
मात्रे इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । तटः—
तटी—तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परि-
च्छिन्नो ब्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्,

भानात् कथं प्रातिपदिकार्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह । अलिङ्गा इत्यादि ॥ ‘अव्यया-
दाप् सुपः’ इति सूत्रे ‘आब्रह्णं व्यर्थमलिङ्गत्वात्’ इति भाष्योक्तरीत्या अव्यये कस्यापि
लिङ्गस्यानुपस्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्य भवत्यव्ययमुदाहरणम् । कृष्णशब्दे पुंस्त्व-
स्य श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन भानमस्ति । तेषां नियतलिङ्गत्वात् ।
अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावात् तेषामपि प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्युदाहरणत्वं
निर्बाधमिति भावः । यद्यपि कृष्णः पटः, कृष्णा पटी, कृष्णं वस्त्रम्’ इत्यादौ कृष्णशब्द-
स्त्रिलिङ्गः । तथापि भगवत्पर एवात्र कृष्णशब्दो विवक्षित इति भावः । नच प्रातिपदिको
क्तार्थे किं प्रथमयेति वाच्यम् । एकत्वादिसङ्ख्याबोधार्थत्वात् । नचाव्ययात् प्रथमोत्पत्तेः फला-
भावः । ‘अव्ययादाप् सुपः’ इति लुकोऽवश्यं प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । पदत्वार्थं सुबुत्पत्तेरावश्य-
कत्वात् । तेन उच्चैरित्यादौ रुत्विसर्गौ ‘उच्चैस्ते सम्यगुच्चारणम्’ इत्यादौ तेमयादिसिद्धिश्च
भवति । अनियतेति ॥ अनियतलिङ्गास्तु तटादिशब्दाः लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम् ।
तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थितिकतया प्रातिपदिकार्थान्तर्भावादित्यर्थः । तटः तटी तट-
मिति ॥ “तटं त्रिषु” इत्यमरः । परिमाणमात्रे इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः ।
द्रोणो ब्रीहिरिति ॥ द्रोणः परिमाणविशेषः । “जालसूर्यमरीचिस्थं तसरेणुरिति स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयष्वट् ते यवो मज्जस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।
पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुण कुडवं मतम् ॥ चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।
आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥ कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ।” इति
स्मरणात् । ब्रीहिरिति ॥ जातावेकवचनम् । ‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्’
इति वचनात् । ब्रीहिराशिरिति यावत् । नह्येकस्याः ब्रीहिव्यक्तेः द्रोणपरिमाणं सम्भवति । ननु
द्रोणाख्यपरिमाणविशेषस्य ब्रीहिव्यक्तेश्च कथमभेदान्वयः । धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यत आह ।
द्रोणरूपमिति ॥ तथाचाभेदान्वयस्य बाधादेव द्रोणपरिमाणस्य ब्रीहिव्यक्तेश्च परिच्छेद्यपरि-
च्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमात्त्रोक्तदोष इति भावः । ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो
नियतपुल्लिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव सिद्धम् । यदि तु ‘अस्त्रियामाढकद्रोणौ’ इति
द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इत्येव सिद्धम्, तत् किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह ।
प्रत्ययार्थे परिमाणे इति ॥ न हि द्रोणत्वेन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात् स्वार्थे
प्रथमा विभक्तिरिष्यते, येन प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात् । किन्तु द्रोणत्वेन परि-
माणवाचिनो द्रोणशब्दात् परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विवक्षिते प्रथमा विभक्तिर्विधी-

प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ।

५३३ । सम्बोधने च । (२-३-४७)

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

इति प्रथमा विभक्तिः ।

यते । ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दार्थात्मकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्य-विशेषात्मकाभेदसंसर्गेणान्वेति । परिमाणसामान्यात्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावन्वेति । तथाच द्रोणाख्यपरिमाणविशेषात्मकं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः फलति । अन्यथा द्रोणाख्यपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नो व्रीहिरित्येव बोधस्स्यात् । परिमाणत्व-सामान्यं न प्रतीयेत । तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः । वचनं सङ्ख्यायेति ॥ पूर्वाचार्यैस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः । तथाच सङ्ख्यामात्रे प्रथमेति लभ्यते । नच लिङ्ग-मात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इतिवत् सङ्ख्यामात्राधिक्ये इति कुतो न व्याख्यातमिति वाच्यम् । केवललिङ्गपरिमाणयोः क्वाप्युपस्थित्यभावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्विवहुशब्देष्वेक-त्वद्विवहुत्वानां केवलानानियतोपस्थितिसत्त्वेन सङ्ख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचनग्रहणस्य एकः द्वौ बहवः इत्युदाहृतम् । ननु एकः द्वौ बहवः इत्यत्र एकत्व-द्वित्वबहुत्वानां नियमेनोपस्थित्या 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । इहेति ॥ प्रकृतिभिरेवैकत्वादीनामुक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रथमा-विभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथाच विभक्तिरिहानुवादशब्दसाधुत्वार्थं प्रयोज्या । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्ययः' इति अनभिहितसूत्रभाष्यसिद्धन्यायादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये । 'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा' इति । मात्रग्रहणात् कारका-द्याधिक्ये प्रथमा न भवति । अत्र "अर्थे प्रथमा, इत्येव सूत्रयितुमुचितम्" इति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् । सम्बोधने च ॥ इहेति ॥ सम्बोधने अधिके गम्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । सम्बोधनमभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । हे रामेति ॥ मां पाहीति शेषः । इह रामं प्रति मद्रक्षणं ज्ञाप्यम् । नच 'हे राजन् सार्वभौमो भव' इत्यल सार्वभौमशब्दादपि प्रथमा ३ स्यादिति वाच्यम् । सम्यक् बोधनमेव हि सम्बोधनम् । समित्युपसर्गबलात् श्रोतरि विशिष्य राजत्वा-दिना ज्ञाते सत्येव तं प्रति कश्चिदर्थो ज्ञापयितुं शक्यः, नान्यथा । ततश्च सम्बोधनविभक्तिरिय-मनुवाद्यविषयैवेति लभ्यते । न तु विधेयविषया । तथाच सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानी-मसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाभावात् सार्वभौमशब्दात् सम्बोधनविभक्तिरिति मञ्जूषायां विस्तरः ॥

इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः ।

५३४ । कारके । (१-४-२६)

इत्यधिकृत्य ।

५३५ । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । (१-४-४९)

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ‘कर्तुः’ किम् । माषेष्वभ्रं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुः । तमग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । ‘कर्म’ इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अथ द्वितीया विभक्तिः—कारके ॥ इत्यधिकृत्येति ॥ संज्ञाः वक्ष्यन्ते इति शेषः । क्रियाजनकं कारकम् । करोति क्रियानिर्वर्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यतीत्यत्र ब्राह्मणस्यान्यथासिद्धत्वान्न कारकत्वम् । कर्तुरीप्सित ॥ कारके इत्यनुवर्तते । प्रथमया विपरिणम्यते । आप्तुमिष्ट्यमाणमीप्सितम् । आप्लव्याप्तौ, अस्मात् सन्नतात् ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्रहणात् । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति कर्तरि षष्ठी । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणीभूतव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते । फलितमाह । कर्तुः क्रिययेत्यादिना ॥ क्तप्रत्ययोपात्तं वर्तमानत्वन्तु न विवक्षितम् । तेन कटं कञ्चति, कृतवान्, इत्यादौ नाव्याप्तिः । आसिस्सम्बन्धः । एवञ्च कर्त्ता स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धमिष्ट्यमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलान् पचति इत्यत्र विक्रित्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनकृतप्रशितिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्रितिः, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रयणोदकासेचनैधोपकर्षणप्रज्वलनादिरूप इति कारके इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव ‘फलव्यापारयोर्धातुः’ इति सिद्धान्तः । तथाच तण्डुलानाधिश्रयणादिव्यापारेण विक्रेदयतीत्यर्थः । अधिश्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्यविक्रितिरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलानां कर्मत्वम् । ननु कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । नच व्यापारलाभाय तदिति वाच्यम् । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारादेव तल्लाभादिति पृच्छति । कर्तुः किमिति ॥ माषेष्वभ्रं बध्नातीति ॥ माषेषु भक्षणाय प्रवृत्त्यनुमुखमुदरव्यधाभयात्तद्भक्षणातिवर्तयितुमन्यत् बध्नातीत्यर्थः । अत्र माषाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणमिति भावः । ननु कर्तृग्रहणे कृते कथं नोक्तदोष इत्याह । कर्मणः ईप्सिताः माषाः, न तु कर्तुरिति ॥ बन्धनकर्माभूतस्याश्वस्यैवात्र माषाः ईप्सिताः, न तु बन्धनकर्तुः । अश्वरक्षणस्यैव तदपेक्षितत्वादित्यर्थः । तमग्रहणं किमिति ॥ तमबन्तमीप्सिततममित्येतत् किमर्थं ‘कर्तुरुद्देश्यं कर्म’ इत्येवास्तु इति प्रश्नः । पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति ॥ पयसा मिश्रमित्यर्थः । यद्यप्यत्र भोक्तुरोदन एव पयसा मिश्रः उद्देश्यः, न तु केवलं पयः, नापि केवल ओदनः । नह्यसौ केवलपयःपानेन दुष्यति,

५३६ । अनभिहिते । (२-६-१)

इत्यधिकृत्य ।

५३७ । कर्मणि द्वितीया । (२-३-२)

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव । अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ्, हरिः सेव्यते । कृत्, लक्ष्म्या सेवितः । तद्धित, शतेन क्रीतः शत्यः ।

नापि केवलौदनेन । तथापि यदा भुक्तवानेव पयोलिप्सया पुनरोदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणम् । तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्मभूतमोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं, नतु भोज्यत्वेन । अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तत्संस्कार्यतया उद्देश्यत्वादोदनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, नतु पयसोऽपि । तस्याप्योदन एव ईप्सिततमः, गुणेष्वस्य नानुरोध इति भावः । ननु तमग्रहणं किमर्थम् । 'कर्तुरीप्सितं कर्म' इत्येवास्त्विति वाच्यम् । 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वनिवृत्त्यर्थत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतद्वारणार्थानामिति सूत्रव्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति । प्राचीनैस्तु कैश्चित् तमग्रहणं किम्, 'पयसा ओदनं भुङ्क्ते' इति ग्रन्थः केवलतमग्रहणप्रयोजनपरतया व्याख्यातः । ते भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्याः । ननु 'अधिशीड्स्थासां कर्म' इत्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **कर्मग्रहणमाधारेति ॥** अधिशीडित्यत्र हि आधारः इत्यनुवर्तते । इहापि तदनुवृत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणमित्यर्थः । ननु हरिं भजतीत्यादावसम्भवादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यतीत्यत आह । **अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यादिति ॥** हरिं भजतीत्यादौ न स्यादित्येवकारार्थः । **अनभिहिते ॥ इत्यधिकृत्येति ॥** द्वितीयादि वक्ष्यते इत्यर्थः । **कर्मणि द्वितीया ॥** 'अनभिहिते' इत्यनुवृत्तं व्याचष्टे । **अनुक्ते इति । हरिं भजतीति ॥** तुल्यनुकूलपरिचरणात्मकव्यापारः भजेरर्थः, पूजादिव्यापारेण हरिं तोषयतीत्यर्थः । कर्तुं निष्ठपूजनादिव्यापारप्रयोज्यतुष्टिरूपफलाश्रयत्वाद्धरिः कर्म । हरिनिष्ठतुल्यनुकूलः एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति बोधः । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तकारयास्कवचनात् क्रियाप्रधानान्तिङन्तमिति तदर्थः । एवञ्च हरिनिष्ठतुल्यनुकूलव्यापाराश्रयो देवदत्त इति प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्ताकिंकसम्मतो नादत्तव्य इति मञ्जूषादौ प्रपञ्चितम् । **अभिहिते त्विति ॥** हरिस्सेव्यते इत्यादाविति शेषः । **प्रथमैवेति ॥** तद्विधावनभिहिताधिकाराभावात् 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकेति भावः । अत्र भाष्ये कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमित्यत्र कटशब्दादुत्पाद्यमानया द्वितीयया कर्मणोऽभिहितत्वात् भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'तिङ्कृतद्वितसमासैरभिधानम्' इति परिगणितम् । तत्र प्रायेणेत्यज्याहृत्य आह । **अभिधानञ्चेति ॥** समासैरित्यनन्तरं विवक्षितमिति शेषः । **तिङ्गिति ॥** अविभक्तिकनिर्देशोऽयं तिङ्भिधानप्रदर्शनाय । **हरिः सेव्यते इति ॥** 'लः कर्मणि' इति कर्मणि लकारः । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम् ।

समास, प्राप्तः आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । कचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा ।
‘विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत
इत्यर्थः ।

तिङन्तेन अभिहितत्वाद्धरेः कर्मणो न द्वितीयेति भावः । हरिं भजतीति वाक्यार्थः । कर्तृकर्म-
लकारयोरैकरूप एव वाक्यार्थबोध इति त्रैयाकरणसमयः । कृदिति ॥ तिङितिवदयमप्यवि-
भक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय । लक्ष्म्या सेवितः इति ॥ हरिरिति शेषः । भूते कर्मणि
क्तः, कर्तरि तृतीया । लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुल्याश्रयो हरिरिति बोधः । ‘सत्त्वप्रधानानि
नामानि’ इति यास्कस्मृतिमनुरुद्ध्य प्रातिपदिकेषु प्रथमान्तेपात्तविशेष्यकबोधस्यैव सर्वसम्मत-
त्वात् । अत्र सेवितहरेः कर्मणः कृता अभिहितत्वान्न द्वितीया । तद्धितेति ॥ अयमप्यवि-
भक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय । शतेन क्रीतः शत्यः इति ॥ पटादिरिति शेषः ।
‘शताच्च ठन्यतावशते’ इति यत्प्रत्ययस्तद्धितः । अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वान्न द्वितीया ।
समासेति ॥ अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय । प्राप्तानन्दः इति ॥ देवदत्ता-
दिरिति शेषः । ‘गल्यार्थकर्मक’ इत्यादिना प्राप्तेति कर्तरि क्तः । अन्यपदार्थस्य कर्मणः बहु-
व्रीहिसमासेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूत इति बोधः । प्रायेणे-
त्यस्य फलन्दर्शयति । कचिदिति ॥ विषवृक्षोऽपीति ॥ असाम्प्रतमित्यत्रान्वेति । संवर्द्धे-
त्यत्र छेतुमित्यत्र चान्वये द्वितीयापत्तेः । तत्र त्वर्थाद्विषवृक्षमिति गम्यते । न साम्प्रतमिति
विग्रहे नन्तत्पुरुषः । युज्यत इत्यर्थः इति ॥ युजिर्येङि कर्मणि लकारः । औचित्या न
युज्यते । औचित्ययुक्तो न भवतीति यावत् । “युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । अत्र
वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः । वस्तुतस्तु छेतुमिति तुमुन्नत्र दुर्लभः ।
कृष्णं द्रष्टुं यातीत्यत्रेव क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन ‘तुमुन्नुवौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इत्यस्या-
प्रवृत्तेः । ‘शकवृष’ इत्यादिनापि तुमुन्न, शकादियोगाभावात् । किन्तु ‘इच्छार्थेषु’ इत्यनुवृत्तौ
‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ इति तुमुन् । अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । यथा इच्छति
भोक्तुमित्यादि । एवञ्च तुमुनस्साधुत्वाय इष्यते इत्यध्याहार्यम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य छेतुम्
इष्यते इति यत् तदसाम्प्रतम् अयुक्तमित्यर्थः । “एवञ्चालापि तिङाभिहितत्वादेव द्वितीया-
निवारणात् कृत्तद्धितसमासैरभिधानम् इति परिगणनवार्तिके प्रायेणेत्यध्याहारो विफलः” इति
शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्र तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती ।
तत्र गुणभूतपचिनिरूपितकर्मत्वशक्तेः क्तप्रत्ययाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितामन-
भिहितां कर्मत्वशक्तिमादाय द्वितीया निर्वाधेति भाष्ये स्पष्टम् । ननु यथा बहुपदुरित्यादौ तद्धितेन
बहुव्यप्रत्ययेन उक्तत्वात् कल्पवादयो न भवन्ति, तथा क्रियते कटः इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तत्वात्
द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायात् । किञ्च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा-
द्वितीया कृतः कटः इत्यादौ न भवत्येव । अनवकाशया प्रथमया बाधात् । नच वृक्षः
प्लक्षः इत्यादिः प्रथमायाः अवकाश इति वाच्यम् । तत्र गम्यामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वे तृतीया-
प्रसङ्गात् । अस्तु वा तत्र प्रथमाया अवकाशः । तथाप्युभयोस्सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव

५३८ । तथायुक्तं चानीप्सितम् । (१-४-५०)

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।
प्राप्तं गच्छंस्तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्के ।

५३९ । अकथितं च । (१-४-५१)

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

स्यात् । एवञ्चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेन्मैवम् । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां 'द्येकयो-
द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनयोश्च एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्वित्वं बहुत्वं
वा तत्र एकद्विबहुवचनानीति लभ्यते । तत्र 'अनभिहिते' इत्यारम्भे अनभिहिते कर्मणि
यदेकत्वं तत्र द्वितीयेत्येवमर्थस्स्यात् । 'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वन्तत्र द्वितीयैक-
वचनमित्येव पर्यवस्येत् । तथा सति कृतः कट इत्यादौ केन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्त-
तया द्वितीयैकवचनन्दुर्वारं स्यात् । नच प्रथमाया निरवकाशत्वं शङ्क्यम् । नीलमिदंरतु रक्त-
मित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियायाः अनावश्यकत्वेन तत्र प्रथमायास्सावका-
शत्वात् । नापि तत्र परत्वात् प्रथमैव भविष्यतीति वाच्यम् । कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि
परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । एवञ्च सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे 'अनभिहिते' इत्या-
रब्धव्यम् । यदि तु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इत्यनाश्रित्य कारकं विभक्त्यर्थ इत्याश्रीयते तदा
कारकस्य क्तप्रत्ययादिनोक्तत्वात् द्वितीयादिविभक्तिप्रसक्तिः । एकत्वादिसङ्ख्याबोधश्च प्राति-
पदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया प्रथमयैव सम्भवति । अतः 'अनभिहिते' इति नारब्धव्यमिति भाष्य-
कैयटकौस्तुभादिषु स्पष्टम् । अतिविस्तरस्तु मञ्जूषायामनुसन्धेयः । **तथायुक्तञ्चानीप्सितम् ॥**
तथाशब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वादाह । **ईप्सिततमवदिति ॥** पूर्वसूत्रे
सन्निहितत्वादीप्सिततममेव सादृश्यप्रतियोगीति भावः । **क्रिययेति ॥** क्रियाजन्यफलयुक्त-
मित्यर्थः । पूर्वसूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम् । द्वेष्योपेक्ष्यसङ्ग्रहार्थमिदं वचनम् । तत्र उपेक्ष्य-
मुदाहरति । **प्राप्तं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति ॥** संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः । अत्र
स्पृश्यमानस्य तृणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य
गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति । **विषं**
भुङ्के इति ॥ यदा कश्चिद्बलवता वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणम् । भुजेहिं
मुखे प्रक्षिप्तस्य गळविवरप्रवेशानुकूलः हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः । विषस्य द्वेष्यतया ईप्सिततम-
त्वाभावेऽपि ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव क्रियाजन्यगळ-
विवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः । नच 'धातूपस्थाप्यफलशालि कर्म' इत्ये-
वास्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् ग्रहणेनेति वाच्यम् । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र हि 'वार-
णार्थानीप्सितः' इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्य-
मेव । एवञ्च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहार्थं 'तथायुक्तञ्च' इति सूत्रमावश्यकमित्यास्तान्तावत् । **अकथि-**
तञ्च ॥ अकथितशब्दं व्याचष्टे । **अपादानादिविशेषैरिति ॥** अपादानं सम्प्रदानम् अधि-

दुह्याचपचदण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ।

‘दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म’ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते

करणं कर्म करणं कर्ता हेतुः इति कारकसप्तकम् । तदेतद्यदा अपादानत्वादिविशेषात्मना न विवक्षितं किन्तु सम्बन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः । ननु ‘नटस्य शृणोति गाधाम्’ इत्यत्र गाधाकर्मकं नटसम्बन्धि श्रवणमित्यर्थकेन नटस्यापि कर्मत्वं स्यात् । तस्य क्रियान्वयित्वेन कारकत्वात् । वस्तुतः अपादानस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति । **दुह्याजिति ॥** वार्तिकार्थसङ्ग्रहश्लोकोऽयम् । अतो व्याचष्टे । **दुहादीनामिति ॥** दुह प्रपूर्णे, दु याच याच्यायाम्, दु पचष् पाके, दण्ड दण्डनिपातने । चुरादिः निग्रह इत्यर्थः । इह ग्रहणार्थकः । रुधिर् आवरणे, प्रच्छ झीप्सायाम् । श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः । इका निर्देशे तु ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । चिञ् चयने, ब्रू व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये, इति द्वादशानामित्यर्थः । **चतुर्णामिति ॥** णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे, इति चतुर्णामित्यर्थः । **कर्मणा यद्युज्यते इति ॥** कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम् । करणे उपपदे कर्मणि वाच्ये ‘सत्सुद्विष’ इत्यादिना क्विविति भावः । यद्यपि “दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिवासुपयोगनिमित्ततमपूर्वविधौ । नुवि-शासिगुणेन च यत् स च ते तदकीर्तितमाचरितं कविना” इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पश्चिमथिमुष्पादयो न पठिताः । तथापि चकारेण तेऽपि सङ्ग्राह्या इति कैयटः । **गां दोग्धि पयः इति ॥** क्षरणानुकूलव्यापारः क्षारणपर्यायो दुहेरर्थः । क्षारणात्मकव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकफलाश्रयत्वात्पयः कर्म । गौस्तु क्षरणे अपादानम् । तदपादानत्वमुपेक्ष्य सम्बन्धत्वात्मना गोर्विवक्षायां कर्मत्वमनेन भवति । ततश्च शेषषष्ठीनिरासे द्वितीया भवति । तादिदमुक्तं प्रौढ-मनोरमायाम् । गोसम्बन्धि पयःकर्मकन्दोहनमर्थ इति । तथाच न माषाणामश्रीयादित्यत्रैव शेषत्वविवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधितुमिदं सूत्रम् । गोरपादानत्वविवक्षायान्तु पञ्चम्येव, गोः पयो दोग्धीति । गोसकाशात् पयः क्षारयतीत्यर्थः । यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा षष्ठ्येव । गोसम्बन्धि यत्पयः तत् क्षारयतीत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युह्यामिति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । वस्तु-तस्तु अपादानत्वादिविशेषरूपेणाविवक्षितं किन्तु कर्मत्वेनैव विवक्षितम् अकथितम् । तादृश-मपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्ये कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोध-कत्वात् बोधोऽपि तथैव । एवञ्च गान्दोग्धि पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयःकर्मकञ्च दोहनमित्येव बोधः । अवधेस्सकाशाद्भवद्रव्यविभागो हि क्षरणम् । तच्च गोपनिष्ठव्यापारप्रयोज्यम् । एवञ्च कर्तृव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकविभागविशेषाश्रयत्वात् गोः पयसश्च पूर्वसूत्राभ्यां कर्मत्वमस्त्येव । अतः उभयकर्मकबोध एव युक्तः, नतु सम्बन्धत्वेन गोबोधः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये

वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाञ्छतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमपचिनोति

‘अकथितम्’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य ईप्सितमात्रस्याप्यनेन कर्म-संज्ञायां ‘वारणार्थानाम्’ इत्यस्मान्नवकाशतया अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्यापादान-संज्ञायां प्राप्तायां ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ इत्यारब्धव्यम् । ततश्च द्वेष्योपेक्ष्यसङ्ग्रहाय ‘तथा-युक्तञ्चानीप्सितम्’ इत्यारब्धव्यमिति समाहितम् । एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवति । अक-थितेन तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः । यत्त्वकथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तञ्च तस्य सिद्ध्यर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेनेति श्लोकद्वयेनेति शब्देन्दु-शेखरे स्थितम् । एतेन कर्मेत्यादिभाष्यार्थस्तु कैयटे भाष्यप्रदीपोद्घोते च स्पष्ट इत्यास्ता-न्तावत् । बलिं याचते वसुधामिति ॥ हरिरिति शेषः । बलिर्नामासुरविशेषः । मह्य-न्देहीति प्रार्थना याचेरर्थः । दानानुकूलो मह्यन्देहीति शब्दप्रयोगरूपव्यापार इति यावत् । बलिकर्तृकं वसुधाकर्मकं दानं प्रार्थयते इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नव्याः । प्रार्थनारूपव्यापारजन्यदाने जनकतया आश्रयत्वात् । बलिसम्बन्धि यद्वसुधाकर्मकं दानं तत् प्रार्थयत इत्यर्थ इति तु प्राचीनाः । अविनीतं विनयं याचते इति ॥ अभ्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः । यदा कश्चिद्वलवान् अविनीतः दुर्बलं कञ्चिद्वाधते तदा दुर्बलमधिकृत्येदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमभ्युपगमं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नवीनाः । अविनीतसम्बन्धिकमिति तु प्राचीनाः । तण्डुलानोदनं पचतीति ॥ विक्लित्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रवेदनजनितप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लितिः । तथा ओदना-ख्यद्रव्यान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यते इति स्थितिः । तत्र शिथिलावयवसंयोगविशेषा-त्मिका विक्लितस्समवायसम्बन्धेन तण्डुलेषु वर्तते । ओदने तु जन्यजनकभावेन वर्तते । तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुलसमवायिकारणिकान्तस्समवेतौदनजनिकां विक्लितिं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्र व्यापारफलं विक्लितिं प्रति जन्यतया आश्रयत्वात् ओदनः प्रधानं कर्म । तादृशौदनजनिकां विक्लितिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् तण्डुलानां गुणकर्मत्वमिति तद्विवक्षायां द्वितीया । तण्डुलसम्बन्धिनीमोदनजनिकां विक्लितिं निर्वर्तयतीति तु प्राचीनाः । गर्गान् शतं दण्डयतीति ॥ दण्डधातुः ग्रहणानुकूलव्यापारार्थकः । ताडनादिना गर्गेभ्यस्सुवर्णशतं गृह्णाती-त्यर्थः । ताडनादिव्यापारप्रयोज्यग्रहणविषयत्वात् शतं प्रधानकर्म । गर्गाणान्तु तद्गणावधि-कत्वात् गुणकर्मत्वम् । ग्रहणं हि परकीयद्रव्यस्य परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वीकरणम् । तत्र स्वत्वविश्लेषे गर्गाणामवधित्वात् अपादानत्वम् । ग्रहणघटकतादृशविश्लेषप्रतियोगिभूतस्वत्वा-श्रयत्वात् कर्मत्वञ्च । तत्रापादानत्वमनादृत्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । गर्गसम्बन्धिकमिति तु प्राञ्चः । व्रजमवरुणद्धि गामिति ॥ निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थि-त्यनुकूलबन्धनद्वारपिधानादिव्यापारो रुधेरर्थः । गात्रिर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं व्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः । अत्र चिरस्थितिं प्रति व्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तत्स्थित्याश्रयतया कर्म-त्वविवक्षायां द्वितीया । व्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थ इति

फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते—शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मश्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति—हरति—कर्षति—

प्राचीनाः । माणवकं पन्थानं पृच्छतीति ॥ जिज्ञासितव्यार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपव्यापारः प्रच्छेरर्थः । तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् पन्थाः प्रधानकर्म । तदज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वात् माणवको गुणकर्म । माणवकेन पन्थानं ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र माणवके करणत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । पथिविषयकं माणवकसम्बन्धिज्ञानमिच्छतीत्यर्थ इति प्राञ्चः । वृक्षमपचिनोति फलानीति ॥ वृक्षात् प्रच्याव्य फलान्यादत्त इत्यर्थः । प्रच्याव्यादानानुकूलव्यापारो लोष्टप्रहारादिरूपः अपपूर्वकचिञ्धा-
तोर्र्थः । तत्र प्रच्याव्यादानविषयत्वात् फलानि प्रधानकर्म । प्रच्यदावधित्वाद्वृक्षः अपादानम् । तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । वृक्षस्य फलप्रच्यवाश्रयत्वेन कर्मत्वात् प्रच्यवस्य विभागस्य द्विनिष्ठत्वात् वृक्षसम्बन्धि यत् प्रच्युतफलादानं तत् करोतीत्यर्थः इति प्राचीनाः । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वेति ॥ बोधनानुकूलव्यापारः चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इत्यादिशब्दप्रयोगात्मको ब्रूजोऽर्थः । माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्य-
बोधविषयत्वादधर्मः प्रधानकर्म । बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रेयमाणत्वान्माणवकस्सम्प्रदानम् । तस्य सम्प्रदानत्वमुपेक्ष्य बोधधर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । धर्मविषयकं माणवकसंबन्धिनं बोधजनयतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः । शासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविधिवदित-
शब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलः अर्थः । इतरत् प्राग्वत् । शतञ्जयति देवदत्तमिति ॥ जि अभिभवे । ग्रहणानुकूलताडनादिव्यापारो जयतेरर्थः । गर्गान् शतं दण्डयतीतिवद्व्याख्येयम् । सुधां क्षीरनिधिं मश्नातीति ॥ मन्थ विलोडने । द्रवद्रव्यगतसारोद्भावनानुकूलः मन्थान-
दण्डभ्रमजनितसंक्षोभात्मकास्फालनपर्यायो व्यापारो मन्थेरर्थः । क्षीरोदधेस्सकाशात् सुधा-
म्मन्थानदण्डभ्रमणेनोद्भावयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्योद्भावाश्रयत्वात् सुधा प्रधानकर्म । क्षीरो-
दधिस्तु उद्भवं प्रत्यपादानम् । तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य सुधाद्वारा उद्भवाश्रयत्वात् कर्मत्वविव-
क्षायां द्वितीया । सुधाश्रयं क्षीरोदधिसम्बन्धिनम् उद्भवं करोतीत्यर्थ इति तु प्राचीनाः । देवदत्तं शतं मुष्णातीति ॥ अपश्यति देवदत्ते तदीयं सुवर्णशतं तस्मादपनीयाद-
त्ते इत्यर्थः । परस्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनस्सकाशादपनीयादानानुकूलः स्वाम्यज्ञातो नि-
शासञ्चारभित्तिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुषेरर्थः । व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वकादानाश्रयत्वा-
च्छतं प्रधानकर्म । अपनयनावधित्वाद्देवदत्तोऽपादानम् । अपादानत्वमनादृत्यापनीयादेय-
द्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयादानाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । शतकर्मकं देवदत्त-
सम्बन्धि अपनीयादानं करोतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः । ग्राममजां नयतीति ॥ ग्रामे अजां प्रापयतीत्यर्थः । णीञ् प्रापणे । देशान्तरसंयोगानुकूलश्चलनगमनपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः । नतु
देशान्तरसंयोगमात्रम् । ग्रामं प्रति चलनदशायामेव प्राप्नोति गच्छतीति प्रयोगदर्शनात् चलनेन
संयोगे जाते तदनुवृत्तिदशायान्तर्दर्शनात् । अजा ग्रामं गता प्राप्तेत्येव दर्शनात् तादृशप्राप्त्यनु-
कूलो दण्डोद्यमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकयोग्यमार्गसंयोजनादिरूपव्यापारो नीधातोर्र्थः ।

वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते—अभिधत्ते—वक्तीत्यादि । ‘कारकम्’ किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । ‘अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्’ (वा ११०३—११०४) । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगतदनुकूलगमनोभयाश्रयत्वात् अजा प्रधानकर्म । तादृशाजाधारत्वात् ग्रामोऽधिकरणम् । अधिकरणत्वमनादृत्य ग्रामस्यापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्व-विवक्षायां द्वितीया । अजाकर्मकं ग्रामसम्बन्धि नयनमित्यर्थः इति तु प्राचीनाः । एवमेव ग्रामं अजां हरति कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम् । तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलम् अजाचलनं बाहकद्वारकं तादृशचलनानुकूलव्यापारस्कन्धग्रहणादिरूपो हरतेरर्थः । रज्जुबन्धनादिना बलाच्चा-लनं कृषेरर्थः । शकटाधारोपणादिरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राप्त्यनुकूलो बहेरर्थ इति विशेषः । **अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति ॥** कैयटादिभिस्तथा व्याख्यातत्वादिति भावः । तथाच एतदर्थकधात्वन्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मकत्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु भाष्ये याचिरुधीत्याद्युदाहृत-श्लोकद्वयपरिगणिताः दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्जूञ्शासयः इत्यष्टावेव धातवो द्विकर्मकाः । न तु पचिदण्डिजिप्रभृतयस्तद्वहिर्भूता अपि । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेत्यपि न युक्तम् । भाष्ये अदर्शनात् । भाष्ये याचिप्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणवैयर्थ्याच्च । नन्वेवं सति अहमपीद-मचोयं चाये इति ‘तद्वाजस्य बहुषु’ इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि चुदधातुः चौरा-दिकः प्रच्छिपर्यायः, कर्मणि लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम्, अपृष्टव्यमहं पृच्छये इत्यर्थः । अत्र चुदेर्द्विकर्मकत्वदर्शनात् अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति विज्ञायत इति चेन्न । चुदश्शङ्कार्थ-कत्वे सति तावता चुदधातोरपि द्विकर्मकत्वलाभेऽपि तदन्येषां द्विकर्मकत्वे मानाभावात् । अत एव ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति सूत्रभाष्ये ‘द्यर्थः पचिस्तण्डुलानां दनं पचतीति तण्डुलान्विक्ले-दयन्नोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । तण्डुलानां नोदनं पचतीति तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । ओदनं पचतीति ओदनार्थान् तण्डुलान् विक्लेदयतीति गम्यते इत्युदाहृतम् । कर्तुरीप्सिततममित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचरेतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भाष्य-परिगणितबहिर्भूतधातूनामन्तर्भावितपर्ययकत्वं एव द्विकर्मकत्वमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ननु कुरुषु स्वपिति देवदत्तः, मासमास्ते, इत्यादौ कुर्वादेरनुद्देश्यत्वात् ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति कर्मत्वं न सम्भवति । कर्तुरेव स्वापादिक्रियाश्रयत्वात् । ‘तथायुक्तम्’ इत्यपि न कर्मत्वमित्यत आह । **अकर्मकधातुभिरिति ॥** ग्रामसमूहात्मकः कुरुपञ्चालावन्त्यादिपरोऽत्र देशशब्दः, ननु ग्रामादिरपि । तेन ग्रामे स्वपितीत्यत न द्वितीया । अत्र च ‘अधिशोड्स्थासां कर्म’ इति लिङ्गम् । अन्यथा अधिशेते अधितिष्ठति अज्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः इत्यन्त्याप्यनेनैव कर्मत्वसिद्धे-स्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योदाहरति । **कुरुन् स्वपितीति ॥** देवदत्त इति शेषः । कुरुषु निद्रां करोतीत्यर्थः । देवदत्तात् न द्वितीया । तिङ् अभिहितत्वादिति भावः । कुर्वादिशब्दाः

५४० । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा-

कर्मकाणामणिकर्ता स णौ । (१-४-५२)

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म
स्यात् ।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

जनपदविशेषेषु स्वभावान्नित्यबहुवचनान्ताः । मासमास्ते इति ॥ मासस्याधिकरणसंज्ञां
बाधित्वा कर्मत्वम् । गोदोहमिति ॥ दोहनन्दोहः । भावे घञ् । भावो धात्वर्थः । गोदोहन-
कालोऽत्र विवक्षितः । नचेह कालत्वादेव सिद्धिश्शङ्क्या । अहोरात्रसमूहस्य मासादेरेव तत्र
ग्रहणात् । गन्तव्यत्वेनाध्वनो विशेषितत्वात् नियतपरिमाणः क्रोशादेरेव गृह्यत इत्यभिप्रेत्योदा-
हरति । क्रोशमास्ते इति ॥ गन्तव्यत्वविशेषणादध्वन्यास्ते इत्यत्र न भवति । अनत्यन्त-
संयोगार्थमिदं वार्तिकम् । अत्यन्तसंयोगे तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येव सिद्धमिति प्राची-
नानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इत्यादिवचनं भाष्ये न दृश्यते । किन्तु
अकर्मकधातूनां कथं द्विकर्मकत्वमित्यागङ्गायां 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।
देशश्च' इत्युक्तम् । हिशब्दघटितत्वादिदं न विधायकम्, किन्तु अनुवादकमेव । तथाहि 'कुरुन्
स्वपिति' इत्यादौ स्वापादिक्रियया कुर्वादीन् व्याप्नोतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थतया कदाचित्
तेषां स्वापादिकरणकव्यापनेऽपि वृत्तेः । ततश्च 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव सिद्धम् । यदा
तु स्वापादिधातूनां स्वापादावेव वृत्तिः, नतु व्याप्तिपर्यन्ते, तदा कुरुषु स्वपिति, मासे आस्ते
इत्यधिकरणत्वमेव । एतच्च 'अकथितञ्च' इत्यत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यत्र च भाष्ये
स्पष्टम् । अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रे समायां समायां विजायते इति विग्रह-
कथनं भाष्ये सङ्गच्छते । अन्यथा द्वितीयाप्रसङ्गात् । अत एव च लकारार्थप्रक्रियायाम् 'अत्य-
न्तापहवे लिङ्गुक्तव्यः' इत्यत्र 'कळिङ्गेष्ववात्सीः' 'नाहं कळिङ्गान् जगाम' इति मूलकृदुदाहृते
वाक्ये कळिङ्गेष्विति सप्तमी सङ्गच्छते । उक्तञ्च हरिणा 'कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूत-
क्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते' इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । गतिबुद्धि ॥
गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्यवसानञ्च तानीति द्वन्द्वः । प्रत्यवसानं भक्षणम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि
अर्थो येषामिति विग्रहः । शब्दः कर्म येषान्ते शब्दकर्माणः, तेषामिति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं
कर्म येषान्ते अकर्मकाः । उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाश्च शब्द-
कर्माणश्च अकर्मकाश्च तेषामिति द्वन्द्वः । अणौ कर्ता अणिकर्ता यच्छब्दोऽष्ट्याहार्यः । तदाह ।
गत्याद्यर्थानामित्यादिना ॥ णौ अनुत्पन्ने सति शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता सः
प्यन्तधातुवाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञकस्यादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति ।
शत्रूनि ॥ 'शत्रूनगमयत् स्वर्गम्' इति गत्यर्थकस्योदाहरणम् । शत्रवः युद्धे मृताः स्वर्ग-
मगच्छन्, तान् यदशस्त्रघातेनागमयत् स्वर्गं, स श्रीहरिर्मे गतिरित्यन्तान्वयः । अत्र गमेरप्य-

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

‘गति—’ इत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । ‘अप्यन्तानाम्’ किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णु-मित्रः । ‘नीवह्योर्न’ (वा ११०९) । नाययति, वाहयति वा भारं भृत्येन । ‘नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः’ (वा १११०) । वाहयति रथं वाहान्सूतः ।

न्तावस्थायां शत्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः । स्वर्गस्तु कर्म । प्यन्तावस्थायान्तु णिज्वाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता, शत्रवस्तु कर्म । शस्त्रघात-जन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तदाश्रयत्वात् । एवञ्च हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः, प्रयोजककर्तुर्हरेः शाब्दं प्राधान्यम्, अन्यानधीनत्वलक्षणञ्चार्थप्राधान्यमस्ति । शत्रूणान्तु अन्या-धीनस्वर्गप्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात् गुणभूतमेव । शेषित्वलक्षणमार्थप्राधान्यन्तु प्रयोज्य-शत्रुगतकर्तृत्वस्यैव । प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिति स्थितिः । तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात् । तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । णिजर्थेनाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्यदि कर्मत्वं भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति । तेन पाचयति देवदत्तेन इत्यादौ प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वम्, किन्तु कर्तृत्वमेव । तदेतत् ‘हेतुमति च’ इति सूत्रे भाष्य-कैयटयोः स्पष्टम् । उक्तञ्च हरिणा । “गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्माता गतः । नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥” इति । स्वधर्मेणेति तृतीययेत्यर्थः । एवञ्च स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्रेऽयूह्यम् । **वेदार्थं स्वानवेदयदिति ॥** बुद्ध्यर्थघातोरुदाहरणम् । स्वशब्दः आत्मीय-परः, स्वे स्वकीयाः विधिप्रमुखाः वेदार्थमविदुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः । अत्र स्वेषां प्रयोज्यकर्तृणां कर्मत्वम् । **आशयञ्चामृतन्देवानिति ॥** प्रत्यवसानार्थस्य उदाहरणम् । देवा अमृतमाश्रन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः । **वेदमञ्चापयद्विधिमिति ॥** शब्दकर्मणः उदाहरणमेतत् । विधिः ब्रह्मा वेदमधीतवान्, तं हरिः अञ्चापयदित्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्विधेः कर्मत्वम् । **आसयत्सलिले पृथ्वीमिति ॥** अकर्मकस्योदाहरणम् । सलिले पृथ्वी आस्त, तां हरिराशयदित्यर्थः । अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्र्याः कर्मत्वम् । यः स मे श्रीहरि-र्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः । **नीवह्योर्निति ॥** णीब् प्रापणे, वह प्रापणे, इत्यनयोः, प्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तुः ‘गतिबुद्धि’ इत्युक्तं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । **नाययति वाहयति** वेति ॥ भृत्यो भारं नयति वहति वा, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य णिच्प्रकृत्यर्थत्रयनं वहनञ्च प्रति कर्तुः प्रयोजकव्यापारं प्रति कर्मत्वे निवृत्ते णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरप-वादत्वेनावस्थानात् तृतीया बोध्या । यद्यपि नीवह्योः प्रापणमर्थः, तथापि गत्यनुकूलव्यापारा-र्थके प्रापणे गतेर्विशेषणत्वेन प्रविष्टतया गत्यर्थत्वात् प्राप्तिरिति भावः । **नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः इति ॥** एवञ्च तत्र प्रयोज्यकर्तुरुक्तस्य ‘नीवह्योर्न’ इति प्रतिषेधस्याभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम् । **वाहयतीति ॥** वाहाः अश्वाः वहन्ति,

‘आदिखाद्योर्ने’ (वा ११०९)। आदयति, खादयति वा अन्नं वटुना । ‘भक्षे-
रहिंसार्थस्य न’ (वा ११११) भक्षयत्यन्नं वटुना । ‘अहिंसार्थस्य’ किम् ।
भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् । ‘जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्’ (वा ११०७) ।
जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । ‘दृशेश्च’ (वा ११०८) ।
दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु
तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन ‘स्मरति’ ‘जिघ्रति’ इत्यादीनां न ।

तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः । “नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः” इत्यमरः ।
“वहन्ति बलीवर्दाः यवान्, वाहयति बलीवर्दान् देवदत्तः” इति भाष्योदाहरणात् । नियन्ता
पशुप्रेरक एव विवक्षितः । आदिखाद्योर्नेति ॥ अद भक्षणे, खाद भक्षणे, अनयोः प्रयोज्य-
कर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्राप्तिः । आदयति खादयति
वेति ॥ अत्ति खादति वा अन्नं वटुः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । भक्षेरिति ॥ अहिंसार्थकस्य भक्षधातोः
प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वनेति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु ‘गतिबुद्धि’ इति सूत्रे अणौ कर्तुः णौ कर्मत्व-
मुक्तम् । भक्षधातुस्तु चुरादित्वात् नित्यं स्वार्थिकण्यन्तः । तस्याणिकर्ता नास्त्येव । अतस्तस्य
कर्मत्वनिषेधोऽनुपपन्नः, अप्रसक्तत्वादिति चेन्न । अत एव निषेधाल्लिङ्गात् ‘गतिबुद्धि’ इति
सूत्रे णिग्रहणेन हेतुमत एव विवक्षितत्वात् । एवञ्च हेतुमणिवि अनुत्पन्ने सति अप्यन्तभिक्षि-
धातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्तुः हेतुमण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थः पर्यवस्यतीति न
दोषः । भक्षयत्यन्नं वटुनेति ॥ चुरादिप्यन्तात् भक्षधातोर्हेतुमणिवि पूर्वणेलोपे हेतु-
मण्यन्तात्तिबादौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवञ्च भक्षयत्यन्नं वटुः, खादतीत्यर्थः । तं प्रेर-
यतीति प्यन्तस्यार्थः । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति ॥ क्षेत्रे प्ररूढमलूनं सस्यमिह
विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रज्ञजीवत्वात् तद्भक्षणं हिंसैवेति भावः । जल्पतिप्रभृती-
नामिति ॥ एतेषामणौ यः कर्ता सः णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । जल्पयति
भाषयति वेति ॥ धर्ममिति शेषः । पुत्रो धर्मं जल्पति भाषते वा, तं देवदत्तः प्रेरयती-
त्यर्थः । गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावाद्वचनम् । नच शब्दनक्रियार्थत्वादेव सिद्धे वचनमिदं व्यर्थमिति
वाच्यम् । अत एव शब्दकर्माकर्मकाणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा
वेदमध्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना व्याहरतिवदत्यादीनां सङ्ग्रहः । भाष्ये तु
‘के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः, जल्पति विलपति आभाषते’ इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके, उदाहरण-
मात्रप्रदर्शनमित्यन्ये । दृशेश्चेति ॥ ‘दृशेर् प्रेक्षणे’ अस्याप्यणौ यः कर्ता सः णौ कर्म
स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । दर्शयतीति ॥ हरिं भक्ताः पदयन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः ।
ननु दृशेर्बुद्धिविशेषात्मकत्वादेव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह । सूत्रे इति ॥ ‘गति-
बुद्धि’ इति सूत्रे बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां ‘विद ज्ञाने, ज्ञा अवबोधने’ इत्यादीनामेव
ग्रहणम्, ननु ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् ‘दृशेश्च’ इत्यनेन विज्ञायते । अन्यथा ‘दृशेश्च’
इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेनेति ॥ ज्ञापनेनेत्यर्थः । स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनामिति ॥

स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन । ‘शब्दायतेर्न’ (वा ११०५) । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन ‘मासमासयति देवदत्तम्’ इत्यादौ कर्मत्वं भवति । ‘देवदत्तेन पाचयति’ इत्यादौ तु न ।

५४१ । हृक्रोरन्यतरस्याम् । (२-४-५३)

हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा श्रुत्यं-श्रुत्येन वा कटम् । ‘अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्’ (वा १११४) । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं-भक्तेन वा ।

आदिना प्रेक्षत्यादीनां सङ्ग्रहः । स्मारयतीति ॥ स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिप्रति चन्दनं देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । शब्दायतेर्नेति ॥ शब्दं करोतीत्यर्थे ‘शब्दवैर’ इत्यादिना क्यङि, ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घे, ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वे शितपा निर्देशोऽयम् । शब्दायेति क्यङन्तधातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः । शब्दाययति देवदत्तेनेति ॥ शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोज्यकर्तृत्वमादाय तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात् प्राप्तिरिति भ्रमं निरस्यति । धात्वर्थेति ॥ शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यङन्तस्य धातोरर्थः । एवञ्च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम् । अतश्शब्दायेति क्यङन्तधातुरकर्मकः । ‘धात्वर्थवहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्’ इति ‘सुप आत्मनः’ इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादकर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः । एवञ्च ‘शब्दाययति सैनिकै रिपून्’ इति कर्म प्रयुज्जानाः परास्ताः । ननु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमासयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वन्न स्यात् । आसधातोर्गत्यादिष्वनन्तर्भावात् । नचाकर्मकत्वात्तदन्तर्भाव इति वाच्यम् । ‘अकर्मकधातुभिर्योगे’ इति मासस्य कर्मतया आसरकर्मकत्वासम्भवात् । किञ्च ओदनादिकर्मणः अविवक्षायां देवदत्तः पचति, पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्तः, इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वन्न स्यात् । तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्यादिष्वन्तर्भावादित्यत आह । येषामिति ॥ इदञ्च प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । हृक्रो ॥ हा च का च हृक्रौ तयोरिति विग्रहः । हारयति कारयति वेति ॥ हरति करोति वा कटं श्रुत्यः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्धृत्यस्य कर्मत्वविकल्पः । हृक्रोर्गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावादप्राप्ते विभाषेयम् । हृक्रोर्थान्तरे तु प्राप्ताविभाषा । अभ्यवहारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा । अत्र अभ्यवहरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तिः । अभिवादीति ॥ हेतुमण्यन्तस्याभिपूर्वकवधातोर्हृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चात्मनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेल्यर्थः । अभिवादयते इति ॥ अभिबदति नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । कर्तृगामिनि फले ‘णिचश्च’ इत्यात्मनेपदम् । अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविकल्पः । अप्राप्तविभाषेयम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । पश्यति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयति । दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ।

५४२ । अधिशीङ्स्थासां कर्म । (१-४-४६)

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

५४३ । अभिनिविशश्च । (१-४-४७)

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । ‘परिक्रयणे सम्प्रदानम्—’ (सू ५८०) इति सूत्रादिह मण्डू-कप्लुत्या अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न । पापेऽभि-निवेशः ।

५४४ । उपान्वध्याङ्सः । (१-४-४८)

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति-अनुवसति-अधि-वसति-आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । ‘अभुक्त्यर्थस्य न’ (वा १०८७) । वने उपवसति ।

‘गतिबुद्धि’ इत्यत्र बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम् । तथापि ‘दशेश्व’ इति नित्यं प्राप्ते विकल्पः । अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ शीङ्, स्था, आस्, एषां द्वन्द्वः । अधि-पूर्वाङ्शीङ्स्थासः इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपः । तदाह । अधिपूर्वाणा-मिति ॥ अधिकरणसंज्ञापवादोऽयम् । अधिशेते इति ॥ अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, अधिति-ष्ठति वैकुण्ठं हरिः, अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु सप्तम्यर्थस्याधारस्य द्योतकः । वैकुण्ठे शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः । अभिनिविशश्च ॥ आधारे इति कर्मेति चानुवर्तते । अभि-नीति सङ्घातग्रहणम् । तदाह । अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्येति ॥ अभिनिविशते स-न्मार्गमिति ॥ आग्रहवानित्यर्थः । अप्रतिहतप्रवृत्तिमानिति यावत् । नन्वेवं सति पापेऽभि-निवेशः इत्यत्रापि कर्मत्वात् द्वितीया स्यादित्यत आह । परिक्रयणे इति ॥ ‘परिक्रयणे’ इति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्य विभाषाश्रयणात् कचित्रेत्यन्वयः । तर्हि अभिनिविशते सन्मार्ग-मित्यत्रापि विकल्पस्यादित्यत आह । व्यवस्थितेति ॥ ननु ‘परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतर-स्याम्, आधारोऽधिकरणम्, अधिशीङ्स्थासां कर्म, अभिनिविशश्च’ इति सूत्रक्रमः । तत्र ‘अभिनिविशश्च’ इत्यत्र कथमन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तिः । ‘आधारोऽधिकरणम्’ ‘अधिशीङ्स्था-सां कर्म’ इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावादित्यत आह । मण्डूकप्लुत्येति ॥ तुल्यमिति शेषः । मण्डूकाः यथा मध्ये पदानि सन्ततमप्राक्षिपन्त एव उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्येत्यर्थः । ‘एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्’ इति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । उपान्वध्याङ्सः ॥ उप अनु अधि आङ् इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्पूर्वो वस् इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् समासस्तदाह । उपादिपूर्वस्येति ॥ उपवसतीत्यादि ॥ वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गाः

“उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाभेदितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥” (वा १४४४)

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । अभितःपरितःसमयानि-
कषाहाप्रतियोगेऽपि’ (वा १४४२-१४४३) । अभितः कृष्णम् । परितः
कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यता
इत्यर्थः । ‘बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्’ ।

आधारत्वद्योतकाः । अत्र ‘वसेर्यर्थस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् । तत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः ।
“अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । भोजनस्यार्थः निवृत्तिर्यस्मात् प्रतीयते सः
अर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य अशेराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध इति यावत् । तदेतदर्थतस्स-
ङ्गुह्यति । अभुक्त्यर्थस्य नेति ॥ अथोपपदविभक्तयः । उभसर्वतसोः इति ॥ वार्तिकम् ।
उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः । धिगिति ॥ धिक्श-
ब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया कार्या । ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । उपर्यादि-
ष्वित्यनेन ‘उपर्यध्यधसस्सामीप्ये’ इति सूत्रोपात्तान्यव्ययानि गृह्यन्ते । द्विरुक्तस्य परमाभेदितम् ।
तदन्तेषु द्विर्वचनेष्विति यावत् । तथाच कृतद्विर्वचनेषु उपर्यादिषु त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्विती-
येत्यर्थः । ततः इति ॥ उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यते इत्यर्थः । उभयतः कृष्णं
गोपाः इति ॥ कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात् तसिः । ‘उभयोऽन्यत्र’ इत्यञ्च् ।
षष्ठ्यर्थे द्वितीया । सर्वतः कृष्णमिति ॥ कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । धिक्
कृष्णाभक्तमिति ॥ धिक् निन्दायाम् । कृष्णाभक्तस्य निन्देत्यर्थः । केचित्तु कृष्णाभक्तो
निन्द्य इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः । धिङ्मुखैत्यत्र तु निषिद्धाचरणमित्यध्याहार्यम् ।
उपर्युपरिति ॥ ‘उपर्यध्यधसस्सामीप्ये’ इति द्विर्वचनम् । लोकस्य समीपे उपरि हरि-
रस्तीत्यर्थः । अध्यधीति ॥ लोकस्य समीपदेशे हरिरस्तीत्यर्थः । अधोऽधः इति ॥
लोकस्य समीपे अधो हरिरस्तीत्यर्थः । अभितःपरितः इति ॥ ‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’
इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । योगेऽपीत्यनन्तरं द्वितीयेति शेषः । अभितः कृष्णमिति ॥ गोपा
इति शेषः । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । परितः कृष्णमिति ॥ कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु
गोपा इत्यर्थः । ‘पर्यभिभ्याञ्च’ इति तसिल् । ग्रामं समया, निकषेति ॥ ‘समया निकषा’
इति च आकारान्ते अव्यये । ग्राममित्यस्य प्रत्येकमन्वयः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । “निकषा-
न्तिके, समयान्तिकमध्ययोः” इति चामरः । “विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति” इति
माधवः । हा कृष्णाभक्तमिति ॥ हा इत्याकारान्तमव्ययं खेदे । “हा विषादशुगार्तिषु”
इत्यमरः । तदाह । तस्य शोच्यतेत्यर्थ इति ॥ कृष्णाभक्तशोच्य इत्यर्थ इत्यन्ये ।
प्रतियोगमुदाहरति । बुभुक्षितमिति ॥ क्षुधार्तस्य किञ्चिदपि न स्फुरतीत्यर्थः । ‘भा दीप्तौ’
इह तु उपसर्गबलात् स्फुरणे वर्तते । ततो लक्षणादाववृत्तेः प्रतेर्न कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवञ्च

५४५ । अन्तरान्तरेणयुक्ते । (२-३-४)

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

५४६ । कर्मप्रवचनीयाः । (१-४-८३)

इत्यधिकृत्य ।

५४७ । अनुर्लक्षणे । (१-४-८४)

लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ।

५४८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । (२-३-८)

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं

‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ इत्यनेन गतार्थत्वन्न भवति । अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ “अन्तरा इत्याकारान्तमव्ययं, नतु टावन्तम् । अन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव, नतु तृतीयान्तम्” इति भाष्ये स्थितम् । अन्तरा त्वां मां हरिरिति ॥ तव च मम च मध्ये हरिरित्यर्थः । ‘अन्तरा मध्ये’ इत्यमरः । अन्तरेण हरिमिति ॥ हरेर्वर्जने सुखन्नास्तीत्यर्थः । “पृथग्विनान्तरेणेतं हिरुङ्-नाना च वर्जने” इत्यमरः । किमनयोरन्तरेण गतेनेत्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची । अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । अत्र अन्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वादव्ययत्वाभावाच्च तद्योगे द्वितीया । नन्वेवं सति ‘हलोऽनन्तरास्संयोगः’ इत्यत्र ‘द्वयोश्चैवान्तरा कश्चित्’ इति भाष्यप्रयोगः कथमिति शङ्क्यम् । मध्यत्वनिमित्तमवधित्वं हि ययोर्निर्णीतं तत्र द्वितीया । ययोस्तु न तन्निर्णयस्तत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्येव भवति । युक्तग्रहणादिति कैयटः । कर्मप्रवचनीयाः ॥ इत्यधिकृत्येति ॥ ‘प्राप्तीश्वरान्निपाताः’ इति पर्यन्तमिति बोध्यम् । अनुर्लक्षणे ॥ लक्षणे द्योत्ये इति ॥ लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धे द्योत्ये इत्यर्थः । उक्तसंज्ञः इति ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवक्षितम्, नतु वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदितिवत् चिह्नमात्रम्, तथा सति ‘लक्षणेत्थम्’ इत्येव सिद्धेरिति वक्ष्यते । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः इति ॥ अनेन क्रियायोग एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति सूचितम् । ‘कर्मप्रवचनीयाः’ इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् अन्वर्थत्वम् । कर्मेति क्रियोच्यते, तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तरि बाहुल्लादनीयप्रत्ययः । ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति । एवञ्च अनुप्रत्यादिषु क्रियानिरूपितसम्बन्धस्य द्योत्यत्वेन अन्वयात् तत्र गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्तिर्बोद्ध्या । कर्मप्रवचनीय ॥ युक्ते इति भावे क्तः । तदाह । एतेन योगे इति ॥ पर्जन्यो जपमन्विति ॥ कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र वृष्टिकाल उपदेशः, सच दुर्ज्ञानत्वात् शाखाग्रं प्रति द्विकलश्चन्द्र इतिवत् प्रज्ञानं किञ्चिदवलम्ब्यैव ज्ञाप्यः । जपोऽत्र प्रज्ञानम्, तत्र जपकाले पर्जन्यः प्रावर्षदिति सम्भवति । हेतुभूतजपो ह्यत्र लक्षणम्, हेतुत्वञ्च पूर्वकालवृत्तित्वघटितम् । एवञ्च वर्षहेतुभूतवरुणजपोत्तरकाले

वर्षणमित्यर्थः । परापि “हेतौ तृतीया” अनेन बाध्यते । ‘लक्षणेत्थम्भूत—’ (सू ५५२) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ।

५४९ । तृतीयार्थे । (१-४-८५)

अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववासिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । ‘षिञ् बन्धने’ क्तः ।

५५० । हीने । (१-४-८६)

हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ।

पर्जन्यः प्रावर्षदित्युत्तरं पर्यवस्यति । तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वञ्चेति द्वयं तृतीयार्थः, तदुभयमनुना द्योत्यते । लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्, जपज्ञानेन तदुत्तरकालविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । ततश्च जपात्मकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः । तदाह । हेतुभूतेति ॥ अनभिहिताधिकारान्न पर्जन्यात् द्वितीया । तस्य तिङा अभिहितत्वात् । ननु हेतुत्वांशस्य कथमिह लाभः, ‘अनुर्लक्षणे’ इत्यत्र तदनुपादानात् । एवञ्च हेतुत्वाविवक्षायां वृक्षमनु विद्योतते विद्युदित्यत्र ‘अनुर्लक्षणे’ इति सावकाशम् । ‘हेतौ’ इति तृतीया तु धनेन कुलमित्यादौ सावकाशा । पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम् । तत्र परत्वात् हेतुतृतीयैव स्यादित्यत आह । परापीति ॥ ‘अनुर्लक्षणे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनैत्यर्थः । पुनस्संज्ञेति ॥ वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् इत्यत्र हि ‘अनुर्लक्षणे’ इत्यस्य न प्रयोजनम् । ‘लक्षणेत्थम्’ इत्येव सिद्धेः । ततश्च ‘अनुर्लक्षणे’ इत्यारम्भसामर्थ्यात् हेतुभूते लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वलब्धया द्वितीयया हेतौ तृतीया बाध्यत इति विज्ञायते इत्यर्थः । ततश्च हेतुत्वमपि शाब्दबोधे विषय इति फलति । तृतीयार्थे ॥ अनुरित्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतम् । अस्मिन् द्योत्ये इति ॥ ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति तृतीया । साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । अत्र ‘तृतीयार्थे’ इत्यनेन कर्तृकरणे न गृह्यते । रामेण शरेणानुहतो वालीत्यत्र ‘उपपदविभक्तेः कःरकविभक्तिर्बलीयसी’ इति न्यायेन तृतीयाया एव प्रवृत्त्या अस्यास्संज्ञायाः फलाभावात्, नापि ‘येनाङ्गविकारः’ इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायेन ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ इत्यस्य ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इत्यस्यैव बाधकत्वात् । तदाह । नद्या सह सम्बद्धेति ॥ साहित्यं द्वितीयार्थः, अनुस्तद्द्योतक इति भावः । ननु अवसितशब्दस्य अवपूर्वात् ‘षो अन्तकर्मणि’ इति धातोरुत्पन्नत्वात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यत आह । षिञ् बन्धने क्तः इति ॥ उपसर्गबलेन सम्बन्धवृत्तेरस्मात् क्तप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र यदवश्यं पुनःपुनर्लक्ष्यस्य ज्ञापकं तदेव न लक्षणम् । किन्तु सकृत् ज्ञापकमपि । यथा यं कमण्डलुना भवान् अद्राक्षीत्, स छात्र इति । सकृदेव हि कमण्डलुपाणिर्दृष्टः, तस्य कमण्डलुर्लक्षणमिति ‘अनुर्लक्षणे’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन व्याप्यत्वात्मकलिङ्गमेवात्र लक्षणमिति न भ्रमितव्यम् । हीने ॥ हीने द्योत्ये इति ॥

५५१ । उपोऽधिके च । (१-४-८७)

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्यञ्चं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके, सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः ।

५५२ । लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । (१-४-९०)

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति-परि-अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थम्भूताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रति-परि-अनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति-परि-अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः ।

निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः । हीन इति भावे क्तः । 'ओ हाक् त्यागे' इति धातोरोदित्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । अनुः प्राग्वदिति ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । अनु हरिं सुराः इति ॥ अत्र निकृष्टभावोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः । तदाह । हरेर्हीना इत्यर्थः इति ॥ हरेरिति षष्ठी प्रतियोगितायाम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः । उपोऽधिके च ॥ चकारात् हीने इति समुचीयते । तदाह । अधिके हीने चेति ॥ आधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः । प्राक्संज्ञमिति ॥ प्रायुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः । अधिके संज्ञाविधातं न द्वितीयार्थमित्याह । अधिके सप्तमी वक्ष्यते इति ॥ 'यस्मादधिकम्' इत्यनेन कर्म-प्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी वक्ष्यत इत्यर्थः । हीने इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यते इति शेषः । उपहरिं सुराः इति ॥ हरेर्हीना इत्यर्थः । लक्षणेत्थंभूत ॥ लक्षणं ज्ञापकम्, अयं प्रकारः इत्थं, तं प्राप्तः इत्थंभूतः, तस्याख्यानमुपपादकमित्थंभूताख्यानम्, भागः स्वीकार्योऽंशः, तत्त्वामी विवक्षितः, व्याप्तुं कात्स्न्येन सम्बद्धमिच्छा वीप्सा, लक्षणञ्च इत्थंभूताख्यानञ्च भागश्च वीप्सा चेति द्वन्द्वाद्विषयसप्तमी । तदाह । एष्विति ॥ एष्वर्थेषु द्योत्येष्विति तु नाश्रितम् । व्याप्तुमिच्छायास्तद्योत्यार्थत्वाभावादिति भावः । लक्षणे इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यते इति शेषः । वृक्षं प्रतीति ॥ लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धो द्वितीयार्थः । स च प्रत्यादिद्योत्यः । वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थः । उत्पन्नविनष्टा विद्युत्, तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविनष्ट एव । तथाच वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽसत्त्वेन प्रत्यक्षाभावादनुमेया सा । ततश्च प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युद्ज्ञानात् वृक्षो लक्षणम् । इत्थम्भूताख्याने इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । भक्तो विष्णुं प्रतीति ॥ भज सेवायाम् । भक्तिरस्त्यस्येति भक्तः, मत्वर्थीयोऽर्थ आद्यच्, विषयतासम्बन्धः प्रत्यादिद्योत्यो द्वितीयार्थः, तस्य भक्तावेकदेशोऽन्वयः, विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः । अत्र भक्तः भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वात् इत्थम्भूतः, तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्यत्वाद्विषयतासम्बन्धस्तदुपपादकः प्रतियोत्य इति ज्ञेयम् । भागे इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति ॥ स्वामित्वं द्वितीयार्थः प्रत्यादिद्योत्यः । तदाह । हरेर्भाग इत्यर्थः इति ॥ हरेः स्वभूतेति

वीप्सायाम्, वृक्षं वृक्षं प्रति—परि—अनु वा, सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । ‘एषु’ किम् । परिषिञ्चति ।

५५३ । अभिरभागे । (१-४-९१)

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । ‘अभागे’ किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम् ।

५५४ । अधिपरी अनर्थकौ । (१-४-९३)

यावत् । वीप्सायामिति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । वृक्षं वृक्षं प्रतीति ॥ ‘नित्य-वीप्सयोः’ इति द्विवचनम् । अत्र सन्वाच्या इच्छास्वरूपा सती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा च कात्स्न्येन सम्बन्धात्मिका । तथाच प्रकृत्यर्थगतकात्स्न्यमेव व्याप्तिः, सा यद्यपि द्विवचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तद्द्योत्यत्वमपि । तथाच कृत्स्नं वृक्षं सिञ्चतीत्यर्थः । व्यक्तिकात्स्न्यमिह विवक्षितम्, नत्ववयवकात्स्न्यमिति ‘नित्यवीप्सयोः’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ननु सेचने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्यत आह । अत्रेति । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तम्, अतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति षत्वन्न भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु प्रतेरुपसर्गत्वात्ततः परस्य सिञ्चतेस्सस्य षत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्ये तु “किमर्थमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीया सिञ्चति, उपसर्गसंज्ञानिवृत्तिस्तु न प्रयोजनम् । क्रियायोगाभावेन तदप्रसक्तेरित्याक्षिप्य द्वितीयार्थमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानम्” इत्युक्तम् । “वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तदविवक्षायां सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीं बाधितुमिदं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम् । किञ्च वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतियोग्यसम्बन्धे अन्वयेन अन्तरङ्गत्वात्त्रिमित्तषष्ठीबाधनार्थमिदम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पक्षिण आसते इत्यादौ अकर्मकधातुयोगे अधिकरणादिसंज्ञानिरासार्थञ्चेदमिति भाष्याशयः” इति शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायाञ्च स्पष्टम् । एषु किमिति ॥ ‘लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु’ इति किमर्थमित्यर्थः । परिषिञ्चतीति ॥ अग्रिमित्यादि शेषः । अत्र लक्षणाद्यभावात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावे ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वमिति भावः । अभिरभागे ॥ लक्षणादाविति ॥ आदिना इत्थंभूताख्यानवीप्सयोस्सङ्ग्रहः । लक्षणे उदाहरति । हरिमभि वर्तत इति ॥ जयः क्रेति प्रश्ने इदमुत्तरम् । लक्ष्यभावः अभियोलो द्वितीयार्थः । हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः । भक्तो हरिमभीति ॥ इत्थम्भूताख्याने उदाहरणमिदम् । विषयतासम्बन्धः अभियोलो द्वितीयार्थः । हरिविषयकभक्तिमानित्यर्थः । वीप्सायामुदाहरति । देवं देवमभि सिञ्चतीति ॥ कात्स्न्यसम्बन्धात्मिका व्याप्तिद्वितीयार्थः, अभियोलश्च । कृत्स्नं देवमभि सिञ्चतीत्यर्थः । षत्वाभावादि पूर्ववत् । यदत्रेति ॥ बहूनां द्रव्यं तण्डुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेदं वाक्यम् । स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः । अभिस्तद्द्योतकः । अत्र संसृष्टद्रव्ये यत् वस्तु मम स्वभूतं स्यात्, तत् मह्यं दीयतामित्यर्थः । स्यादित्यस्तेलिङ्गि रूपम् । अत्र मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभाग इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासाभावे उपसर्गत्वस्य निर्बाधत्वात् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः’ इति षत्वम् । अधिपरी अनर्थकौ ॥

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञा-
बाधात् ‘गतिर्गतौ’ (सू ३९७७) इति निघातो न ।

५५५ । सुः पूजायाम् । (१-४-९४)

सु सिक्तम्, सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । ‘पूजायाम्’ किम् ।
सुषिक्तं किं स्यात् तवान्न । क्षेपोऽयम् ।

५५६ । अतिरतिक्रमणे च । (१-४-९५)

अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान्कृष्णः ।

५५७ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । (१-४-९६)

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः ।

उक्तसंज्ञौ स्त इति ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञकावित्यर्थः । कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पर्या-
गच्छतीति ॥ अत्र कुत इत्यपादानपञ्चम्यास्तसिल् । कस्मात् प्रदेशादागच्छतीत्यर्थः ।
नन्वत्र अधिपर्योरनर्थकतया सम्बन्धस्य तद्द्योत्यत्वाभावेन द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपकर्म-
प्रवचनीययुक्तत्वस्याभावान्न द्वितीयाप्रसक्तिरित्यत आह । गतिसंज्ञाबाधादिति ॥ अत्र
‘गतिर्गतौ’ इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदात्परत्वसम्पत्तये कुत इत्युपात्तमिति भावः । अत्र
प्रभवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरिवार्थान्तरद्योतकत्वाभावेऽपि धात्वर्थद्योतकत्वमस्येव ।
अर्थान्तरद्योतकत्वाभावेन अनर्थकत्वव्यवहारः । उक्तञ्च भाष्ये—“अर्थान्तरवाचिनौ धातुनो-
क्तक्रियामेवाहुः” इति । एवञ्च क्रियायोगाभावात् गतित्वस्यापि न प्रसक्तिरिति शङ्का निरस्ता ।
सुः पूजायाम् ॥ कर्मप्रवचनीय इति शेषः । सु सिक्तं, सु स्तुतमिति ॥ अत्र सोः कर्म-
प्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह । अनुपसर्गत्वान्न षः इति ॥ ‘उपसर्गात् सुनोति’ इत्यनेनेति
शेषः । पूजायां किमिति ॥ सुना पूजायाः नित्यं प्रतीतेः प्रश्नः । सुषिक्तं किं स्यात्
तवान्नेति ॥ त्वया सम्यक् सिक्तं किन्तु अत्रास्मिन् सुसेके कृते सति सेक्तुस्तव किं, न किञ्चि-
दपीत्यर्थः । क्षेपोऽयमिति ॥ निन्दात्र गम्यत इत्यर्थः । सेकक्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्य
एवात्र कर्मप्रवचनीयत्वम् । तदभावात् ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति षत्वमिति भावः ।
अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारात् पूजायामिति समुच्चीयत इत्याह । पूजायाश्चेति ॥
अतिक्रमणमुचितादाधिक्यम् । अति देवान् कृष्णः इति ॥ प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवेभ्यो-
ऽधिकः कृष्ण इत्यर्थः । देवानां पूज्य इति वा । आद्येऽर्थे ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासो न ।
‘स्वती पूजायाम्’ इति नियमात् । द्वितीये त्वनभिधानान्नेत्याहुः । अपिः पदार्थः ॥ पदार्थश्च
सम्भावनञ्च अन्ववसर्गश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति द्वन्द्वः । एषु द्योतकतया विद्यमानः अपिः
कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह । ष्विति ॥ अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थः पदार्थः,

सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । ‘सर्पिषः’ इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम्, सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमा-

तद्द्योतकमपिमुदाहरति । **सर्पिषोऽपि स्यादिति ॥** यत्नातिदौर्लभ्यादत्यल्पमाज्यं भुज्जानेभ्यो दीयते तदुपहासार्थमिदं वाक्यम् । अत्रापिः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह । **अनुपसर्गत्वान्न षः इति ॥** ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्’ इत्यनेनेति शेषः । अपिद्योत्यं पदार्थं विशदयितुमाह । **सम्भावनायां लिङिति ॥** ‘उपसंवादाशङ्कयोश्च’ इति सूत्रे ‘उपसंवादाशङ्कयोलिङ्’ इति पठितवचनेनेति शेषः । तत्र आशङ्का उत्कटान्यतरकोटिका शङ्का । सम्भावनैवेति भावः । सा च प्रकृत्यर्थगता भवति, ‘प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । असंघातोश्च भवनमर्थः । ‘अस भुवि’ इत्युक्तेः । भवनञ्च सत्ता । ‘भू सत्तायाम्’ इत्युक्तेः । ततश्च सम्भावनाविषयीभूतभवनार्थकादसंघातोः कर्तरि लिङि श्रसोरल्लोपे यासुडागमादौ स्यादिति रूपम् । तेन च सम्भावनाविषयभवनान्तरयः कर्ता अवगतः, सच कर्ता क इत्याकाङ्क्षायां प्रकरणात् औचित्यात् सर्पिष इत्यवयवषष्ठीबलाच्च बिन्दुरिति गम्यते, तमेवापिशब्दो द्योतयति, सच बिन्दुरपिशब्दद्योत्यः कर्ता प्रकृत्यर्थे सम्भावनाविषये भवने स्वस्य बिन्दोर्दौर्लभ्यात् तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति । सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात्, तदिदं दौर्लभ्यमपिशब्दो द्योतयति । एवञ्च बिन्दोः कर्तृविशेषरूपेण स्वद्योत्योक्तदौर्लभ्यसम्बन्धेन स्यादित्यन्तान्वयः । तदाह । **तस्या एवेति ॥** सम्भावनाया एवेत्यर्थः । कर्तुर्बिन्दोर्दौर्लभ्यात् भवनक्रियायां यत् दौर्लभ्यं तद्द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्यर्थः । ननु सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेतु इत्यत आह । **सर्पिषः इति ॥** सम्बन्ध इत्यनन्तरं वर्तते इति शेषः । एवञ्च सर्पिरवयवबिन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती बिन्दुकर्तृका सम्भावनाविषयीभूता सत्तेति बोधः । **इयमेवेति ॥** बिन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः । ननु कर्मप्रवचनीयेनापिना अन्वयसत्त्वात् सर्पिषो द्वितीया स्यादित्यत आह । **द्वितीया तु नेति ॥** कुत इत्यत आह । **सर्पिष इति ॥** सर्पिषः बिन्दुर्नैव योगः, न त्वपिनेत्येवं सर्पिष इति षष्ठी त्वित्यादिसन्दर्भेण उक्तत्वादित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य सर्पिषः उक्तसम्बन्धस्य बिन्दुरेव प्रतियोगी, ननु सर्पिरिति भावः । तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहृत्य सम्भावनाद्योतकमपिमुदाहरति । **अपि स्तुयाद्विष्णुमिति ॥** ‘सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे’ इति लिङ् । सम्भावनपदं व्याचष्टे । **सम्भावनमित्यादिना ॥** अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयान् । स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । अत्युक्तिरियम् । अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि स्तोतुमशक्यत्वात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वेन उपसर्गत्वबाधात् ‘उपसर्गात् मुनोति’ इति षत्वम् ।

विष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि, अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । धिग्देवदत्तम्
अपि स्तुयाद्दृषळम्, गर्हा । आपे सिञ्च, अपि स्तुहि, समुच्चये ।

५५८ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । (२-३-५)

इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः ।
क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । 'अत्यन्तसंयोगे' किम् ।
मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

इति द्वितीया विभक्तिः ।

अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति । अपि स्तुहीति ॥ स्तुहि वा न वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । अन्व-
वसर्गपदं व्याचष्टे । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञेति ॥ 'प्रैषातिसर्ग' इति लोट् । गर्हाद्यो-
तकमपिमुदाहरति । अपि स्तुयाद्दृषळमिति ॥ 'गर्हायां लडपिजात्वोः' इति लट् बाधित्वा
परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सम्भावनायां लिङ् । अत्र दृषळस्य निन्द्यत्वात् तत्स्तुतेर्निन्द्यत्वं गम्यमान-
मपिशब्दो द्योतयति । धिग्देवदत्तमिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिमुदाहरति । अपि
सिञ्च, अपि स्तुहीति ॥ अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वा-
दुभयत्रापि षत्वाभावः । सिञ्च, स्तुहि चेत्यर्थः । कालाध्वनोः ॥ इहेति ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः अत्यन्तसंयोगः । अन्तः विच्छेदः तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयो-
गश्चेति विग्रहः । गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्यात् गम्यते । गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे
गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वभ्यामेव भवति, श्रुतत्वात् । तत्र गुणात्यन्तसंयोगे
उदाहरति । मासं कल्याणीति ॥ भवतीति शेषः । त्रिंशद्दिनात्मको मासः । तस्मिन्विच्छि-
न्नमङ्गलवानित्यर्थः । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति । मासमधीते इति ॥ त्रिंशद्दिनात्मके
प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे उदाहरति । मासं गुडधानाः
इति ॥ मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुडधानास्सन्तीत्यर्थः । कालात्यन्तसंयोगमुदाहृत्य अध्वात्यन्त-
संयोगे उदाहरति । क्रोशं कुटिला नदीत्यादि ॥ मासस्य द्विरिति ॥ मासे त्रिंशद्दि-
नात्मके द्वयोर्दिनयोः प्रतिदिनमेकवारमित्येवं द्विरधीत इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्' इति द्वि-
शब्दात् कृत्पोऽर्थे सुच् । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी । शेषषष्ठीति केचित् ।
'शिवरात्रौ जाग्रयात्' इत्यत्र तु अधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् सप्तमीत्याहुः । उपपदविभक्तीनां
शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्तेरिति तदाशयः ॥

इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः ।

५५९ । स्वतन्त्रः कर्ता । (१-४-५४)

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ।

५६० । साधकतमं करणम् । (१-४-४२)

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमब्रह्णं किम् । गङ्गायां घोषः ।

५६१ । कर्तृकरणयोस्तृतीया । (२-३-१८)

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा १४६६) । प्रकृत्या चारुः ।

अथ तृतीया विभक्तिः—स्वतन्त्रः कर्ता ॥ कारकाधिकांशत्वात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितमित्याह । क्रियायामिति ॥ स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु स्थाली पचतीत्यादौ कथं स्थाल्यादीनां कर्तृत्वं, स्वातन्त्र्यभावादित्यत आह । विवक्षितोऽर्थ इति ॥ ‘विवक्षातः कारकाणि भवन्ति’ इति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । तत्र पचतीत्यत्र विवक्षितिरूपफलाश्रये तदणुले-
 ऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । उक्तञ्च हरिणा—“धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते” इति । धातूपातव्यापारवतीत्यर्थः । साधकतमं करणम् ॥ क्रियासिद्धाविति ॥ क्रियोत्पत्तावित्यर्थः । कारकाधिकारलभ्यमिदम् । प्रकृष्टोपकारकमिति ॥ कर्त्रा क्रियायां जनयितव्यायां यत् सहायभूतं तदुपकारकमित्युच्यते । साधकतममित्यस्य व्याख्यानमेतत् । साधकशब्दात् ‘अतिशयने तमप्’ इति तमप् । अतिशयितं साधकं साधकतममिति भावः । यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत् प्रकृष्टम् । कर्तृव्यापाराधीनयद्व्यापाराव्यवहिता क्रियानिष्पत्तिः तत्तस्यां करणमिति यावत् । तमब्रह्णं किमिति ॥ साधकमित्येवोच्यताम् । कारकाधिकारादेव सिद्धे पुनस्ताधकप्रहणादेव प्रकृष्टं साधकमिति विज्ञायत इति प्रश्नः । गङ्गायां घोषः इति ॥ अयमाशयः । कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायः एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं तमब्रह्णम् । अन्यथा ‘आधारोऽधिकरणम्’ इत्यत्र अन्वर्थमहासंज्ञाबलादेवाधारलाभे पुनस्तद्ब्रह्णसामर्थ्यात् सर्वावयवव्याप्त्या य आधारस्सोऽधिकरणमित्यर्थस्तस्यात् । एवञ्च तिलेषु तैलं, दग्निं सर्पिरित्यादावेव स्यात् । गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलमित्यादौ न स्यात् । अतस्तमब्रह्णमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत् ‘आधारोऽधिकरणम्’ ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इत्यत्र वक्ष्यते । कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ ‘अनभिहिते’ इत्यधिकारादाह । अनभिहित इति ॥ रामेणेति ॥ रामकर्तृकबाणकरणकर्हिंसाक्रियाविषयो वालीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति ॥

प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं
क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ।

५६२ । दिवः कर्म च । (१-४-४३)

दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा
दीव्यति ।

५६३ । अपवर्गे तृतीया । (२-३-६)

अपवर्गः फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया
स्यात् । अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ।

तृतीयाया इति शेषः । उपपदविभक्तिरियम् । यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः । प्रकृत्या
चारुरिति ॥ सम्बन्धस्तृतीयार्थः । प्रकृतिः स्वभावः, तत्सम्बन्धिचारुत्ववानित्यर्थः । यदा तु
स्वभावेनैवायमभिरूपः न त्वलङ्कारादिनेति करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेः करणत्वं विवक्ष्यते तदा
'कर्तृकरणयोः' इत्येव सिद्धमिति भाष्यम् । प्रायेण याज्ञिक इति ॥ प्रायशब्दो बहुळ-
वाची । बहुळाचारसम्बन्धियाज्ञिकत्ववानित्यर्थः । सम्बन्धश्च ज्ञाप्यज्ञापकभावः । बहुळेन आचा-
रेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थम्भूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् । बहुळेन आचारेण
सम्पन्नयाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । गोत्रेण गार्ग्य इति ॥
गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः । अत्र प्रथमा प्राप्ता । "गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्ववानित्यर्थे तु
'इत्थम्भूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्" इति भाष्यम् । समेनैति, विषमेणैतीति ॥ क्रियाविशे-
षणमेतत् । समं विषमञ्च गमनं करोतीत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । "समेन विषमेण वा
पथा एतीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम्" इति भाष्यम् । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति ॥
द्वयोर्द्रोणयोस्समाहारः द्विद्रोणम् । पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । द्विद्रोणसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः । षष्ठी
प्राप्ता । "यदा तु द्विद्रोणपरिमितधान्यमूल्यं हिरण्यं द्विद्रोणं, तेन क्रीणातीत्यर्थे तु करणत्वादेव
सिद्धम्" इति भाष्यम् । सुखेनेति ॥ सुखजनकं यानं करोतीत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् ।
द्वितीया प्राप्ता । इत्यादीति ॥ नाम्ना सुतीक्ष्णः नामसम्बन्धिसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थः । नामज्ञाप्य-
सुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थम्भूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् । धान्येन धनवानित्यत्र तु अभेदस्तृतीयार्थः ।
धान्याभिन्नैर्धनवानित्यर्थः । वहित्वेन वहिं जानामीत्यत्र तु प्रकारत्वं तृतीयार्थः । वहित्वप्रकारकवहि-
ज्ञानवानस्मीत्यर्थः । इत्याद्यूहम् । दिवः कर्म च ॥ साधकतममित्यनुवर्तते । तदाह ।
दिवस्साधकतममिति ॥ दिवुधात्वर्थं प्रति साधकतममित्यर्थः । चादिति ॥ चकारात्
करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः । अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गसमाप्तिः । 'कर्मापवर्गे
लौकिका अम्रयः' इत्यादौ दर्शनात् । इह तु फलप्राप्तिर्विवक्षिता । फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्रायेण
क्रियायाः । तदाह । अपवर्गः फलप्राप्तिरिति ॥ कालाध्वनोः इति ॥ अनेन 'काला-
ध्वनोः' इति द्वितीयाया अयमपवाद इति सूचितम् । अहेति ॥ अहि क्रोशे वा निरन्तरम्

५६४ । सहयुक्तेऽप्रधाने । (२-३-१९)

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्धसमयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । ‘वृद्धो यूना—’ (सू ९३१) इत्यादिनिर्देशात् ।

५६५ । येनाङ्गविकारः । (२-३-२०)

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ।

५६६ । इत्थम्भूतलक्षणे । (२-३-२१)

कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटा-
ज्ञाप्यस्तापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

अनुवाकोऽध्ययनेन गृहीत इत्यर्थः । नायात इति ॥ न गृहीत इत्यर्थः । सहयुक्ते ॥ ‘पृथ-
ग्विनानानाभिः’ इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं सहार्थकशब्दानां साकमित्यादीनामपि ग्रहणा-
र्थमित्याह । सहार्थेनेति ॥ पुत्रेणेति ॥ पितुरन्वागमनक्रियासम्बन्धशब्दः । पुत्रस्य तु तत्सा-
हिल्यगम्य आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम् । ‘यद्यप्यागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात् तृतीया सिद्धा ।
तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्येवास्य मुख्योदाहरणम्’ इति भाष्ये स्पष्टम् । अर्थग्रहणस्य प्रयो-
जनमाह । एवं साकमिति ॥ ननु ‘पुत्रेणागतः पिता’ इत्यत्र सहादिशब्दाभावात् कथं
तृतीयेत्यत आह । विनापीति ॥ ‘वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेत्’ इति सूत्रे सहादिशब्दाभावेऽपि
तदर्थवगमेऽपि तृतीयानिर्देशदर्शनादित्यर्थः । येनाङ्गविकारः ॥ अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गं
शरीरम् । अर्श आद्यच् । तस्य विकार इति विग्रहः । येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परामृश्यते ।
नह्यविकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारस्सम्भवति । तदाह । येनाङ्गेनेत्यादिना ॥ अक्षणा काणः
इति ॥ काणशब्दः काणत्ववति वर्तते । सम्बन्धस्तृतीयार्थः । स च काणत्वेऽन्वेति । तदाह ।
अक्षिसम्बन्धीति ॥ सम्बन्धश्च विकारप्रयुक्तत्वरूपः । अक्षिविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति
यावत् । यद्यपि एकमक्षि विकलं काणमित्युच्यते । तथाप्यवयवविधर्मस्य शरीरे तदवच्छिन्नात्मनि
व्यवहारो निरूढः । द्वौ विप्राविति वत् अक्षणेति पदस्य प्रयोगस्समर्थः । इत्थम्भूतलक्षणे ॥
अयं प्रकारः इत्थं, तं भूतः प्राप्तः इत्थम्भूतः, ‘भू प्राप्तौ’ इति चौरादिकात् ‘आधृषाद्वा’ इति
णिजभावे ‘गल्यार्थाकर्मक’ इत्यादिना कर्तरि क्तः । लक्षणं ज्ञापकं प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके
सम्बन्धे द्योत्ये इत्यर्थः । तदाह । कञ्चित्प्रकारमिति ॥ जटाभिस्तापस इति ॥ तपः
अस्यास्तीति तापसः । ‘तपस्सहस्राभ्यां विनीनी’ ‘अण्व’ इति मत्वर्थीय अण्वप्रत्ययः तापसत्व-
वति वर्तते । लक्ष्यलक्षणभावस्तृतीयार्थः । तदाह । जटाज्ञाप्येति ॥ नच ज्ञापने करणत्वा-

५६७ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । (२-३-२२)

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सञ्जानीते ।

५६८ । हेतौ । (२-३-२३)

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । 'गम्यमानापि

देव तृतीया सिद्धेति वाच्यम् । करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां तृतीयार्थत्वात् । **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि** ॥ सम्पूर्वस्य ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनं संज्ञ इति । तदाह । **सम्पूर्वस्य जानातेरिति** ॥ द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः । **सञ्जानीते इति** ॥ सम्यक् जानीते इत्यर्थः । 'सम्प्रतिभ्यामनाद्याने' इत्यात्मनेपदम् । **हेतौ** ॥ **हेत्वर्थे इति** ॥ हेतुरिह कारणपर्यायो लौकिक एव विवक्षितः, ननु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः । ननु हेतोरपि करणत्वा-
देव तृतीयासिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह । **द्रव्यादिसाधारणमिति** ॥ आदिना गुणक्रियासङ्ग्रहः । द्रव्यं गुणं क्रियाञ्च प्रति यज्जनकं तत्र सर्वत्र विद्यमानमित्यर्थः । **निर्व्यापार-
साधारणञ्चेति** ॥ द्वारीभूतव्यापारवति तद्रहिते च विद्यमानञ्चेत्यर्थः । एवञ्च द्रव्यगुण-
क्रियात्मककार्यत्रयनिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत् तद्धेतुत्वमिति फलति । **करण-
त्वन्त्विति** ॥ क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारवृत्ति च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः । एवञ्च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदादन्यतरेण अन्यतरस्य नान्यथासिद्धिरिति भावः । तत्र द्रव्यं प्रति हेतुमुदाहरति । **दण्डेन घटः इति** ॥ दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः । क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति । **पुण्येन दृष्टो हरिरिति** ॥ यागादिना स्वर्गादिफले जननीये यदवान्तरव्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते । तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न करणत्वमिति भावः । गुणं प्रति हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवर्चसमित्याद्युदाहार्यम् । ननु अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया । अध्ययनस्य गुरुकुल-
वासं प्रति हेतुत्वाभावात् । प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वादित्यत आह । **फलमपीह हेतुरिति** ॥ अध्ययनं यद्यपि वासफलं, तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति । इष्टसाधनताज्ञा-
नस्य प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासजनकत्वात् । यदा त्वज्ज्यने फले एतादृशं हेतुमविवक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो विवक्ष्यते, तदा चतुर्थ्येव भवति, अध्ययनाय वसतीति । एतच्च प्रकृतसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ननु अलं श्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिदप्यश्रव-
णात् करणत्वहेतुत्वयोरसम्भवात् कथं तृतीयेत्यत आह । **गम्यमानापीति** ॥ न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किन्तु गम्यमानापीत्यर्थः । करणतृतीयैवेयमित्यभिप्रेत्याह ।

क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः ।
इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः ।
शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे-चतुर्थ्यर्थे तृतीया'
(वा ५०४०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ॥

इति तृतीया विभक्तिः ।

अलं श्रमेणेति ॥ ऊषरक्षेत्रं परिष्कुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति नञर्थे निषेधे
वर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । साध्यमित्यध्याहारलभ्यम् । तदाह ।
श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थ इति ॥ सद्यः खेदाधायकत्वात् साधने व्याघृतिरेव श्रम
इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिफलस्य क्रियारूपत्वाभावात् कथं श्रमस्य तत्र
करणत्वमित्यत आह । इहेति ॥ साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धात्वर्थः साधनक्रिया
उत्पत्त्यात्मिका तां प्रतीत्यर्थः । एतेन श्रमस्य साधनक्रियायांश्चाभेद इति निरस्तम् । श्रमशब्देन
व्रीह्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादिव्यापारस्य साधनक्रियां प्रतीत्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेश्च विवक्षितत्वात् ।
'गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणान्तरमाह । शतेनेति ॥ वीप्सायां
द्विर्वचनम् । एकैकेन शतेन सङ्ख्याया वत्सान् पाययतीति प्रतीयमानार्थः । तत्र वत्सनिष्ठ-
शतसङ्ख्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते । एकैकशतसङ्ख्याया वत्सान्
परिच्छिद्य तदधिकवत्सेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः । तथाच शतसङ्ख्यायाः परिच्छेदं प्रति
करणत्वमिति भावः । अशिष्टेति ॥ इदञ्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत
इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते । वैदिकमार्गानुयायिनश्शिष्टाः, वेदमार्गादपेताः अशिष्टाः, तेषां
व्यवहारः आचारः, तस्मिन् विषये दाणधातोः प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे सम्प्रदाने तृतीया
वाच्येत्यर्थः । दास्या संयच्छते कामुक इति ॥ दास्यै कामुकः प्रयच्छतीत्यर्थः ।
कामुक इत्यनेन रत्यर्थमिति गम्यते । दास्यां रतिः धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वात् अशिष्टव्यवहार इति
भावः । अशिष्टपदप्रयोजनमाह । धर्म्ये त्विति ॥ धर्मानपेत् इत्यर्थः । न. तृतीयेति
शेषः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यदिति रत्नकारः । धर्मे त्विति पाठस्तु सुगम एव ॥

इति तृतीया विभक्तिः ।

१ इदं च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' (१-३-५४) इति सूत्रज्ञापितम् । तत्र 'अशिष्टव्यवहारे'
इत्यंशो भाष्यकृतो वाचनिकः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः ।

५६९ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । (१-४-३२)

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

५७० । चतुर्थी सम्प्रदाने । (२-३-१३)

विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।
 ‘क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्’ (वा १०८५) । पत्ये शेते ।
 ‘कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा’ (वा १०८६) । पशुना रुद्रं
 यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

५७१ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । (१-४-३३)

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये

अथ चतुर्थी विभक्तिः—कर्मणा यमभि ॥ कर्मसंज्ञकेन गवादिद्रव्येण यमभिप्रैति
 शेषित्वेनाध्यवस्यति स सम्प्रदानमित्यर्थः । शेषित्वं भोक्तृत्वम् । सम्प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्र-
 दानमित्यन्वर्थसंज्ञैषा । ततश्च कस्याः क्रियायाः कर्मणेत्याकांक्षायां दानस्येति गम्यते । तदाह ।
 दानस्येत्यादिना ॥ देयद्रव्योद्देश्यं सम्प्रदानमिति फलितम् । दानस्येति किम् । पयो नयति
 देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तस्य पयोनयनोद्देश्यत्वेऽपि न सम्प्रदानत्वम् । पयसो दानकर्मत्वा-
 भावात् । चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ विप्रायेति ॥ विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः । अनभिहिते
 इत्येवेति ॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः । दानीयो विप्र इति ॥ दानोद्देश्य इत्यर्थः । ‘कृत्यल्युटो
 बहुळम्’ इति बहुळप्रहणात् सम्प्रदाने अनीयर् । तेन कृता सम्प्रदानस्य विप्रस्याभिहितत्वान्न
 चतुर्थीति भावः । ननु दानक्रियाकर्मोद्देश्यस्यैव सम्प्रदानत्वे पत्ये शेते इत्यत्र अकर्मकशयन-
 क्रियोद्देश्यस्य पत्युः कथं सम्प्रदानत्वमित्याशङ्कायां ‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति वार्तिकं
 प्रवृत्तम् । तदेतदर्थतस्सङ्गृह्णाति । क्रियया यमिति ॥ क्रियोद्देश्यमपि सम्प्रदानमिति यावत् ।
 पत्ये शेते इति ॥ पतिमुद्दिश्य शेते इत्यर्थः । नन्वेवमपि ओदनं पचतीत्यादावपि सम्प्रदानत्व-
 प्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञाविधिवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । अत एव तत्र कर्तृत्वसम्प्रदानत्वयोर्विकल्पोप-
 पत्तेरिति चेन्न । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः सम्प्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्थले कर्म-
 संज्ञाया बाधात् । तथाच अकर्मकक्रियोद्देश्यमपि सम्प्रदानमिति फलतीति भावः । कर्मणः करण-
 संज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा इति ॥ वार्तिकम् । एकस्मिन् वाक्ये कर्मणस्सम्प्रदानस्य
 च समवाये सतीति शेषः । यजधातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्य उदाहरति । पशुना रुद्रं यजते
 इति ॥ अत्र यजधातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्य आह । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति ॥
 इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः । रुच्यर्थानाम् ॥ रुच्यर्थानां धातूनामिति ॥

रोचते. भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री ।
'प्रीयमाणः' किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ।

५७२ । श्लाघद्भुङ्क्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । (१-४-३४)

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय
श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । 'ज्ञीप्स्यमानः' किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ।

५७३ । धारेरुत्तमर्णः । (१-४-३५)

'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' दीप्तिरिह न रुच्यर्थः । प्रीयमाण इति विरोधात् । तथाच प्रीतिजनना-
र्थानामित्यर्थः । प्रीयमाण इति ॥ समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः । हरये रोचते भक्ति-
रिति ॥ भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः
कर्मत्वं प्राप्तम्, तदपवादोऽयम् । नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषय-
त्वात् सम्प्रदानत्वं स्यादित्यत आह । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति ॥ समवायेन
प्रीत्याश्रयापेक्षया यदन्यत् तत्कर्तृकाभिलाषः रुचधात्वर्थः । प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्विषयक
इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथाच अभिलषते रुच्यर्थकत्वाभावात् तद्योगे सम्प्रदानत्वम् ।
प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यत् अन्यत् भक्तिः, तत्कर्तृकैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः ।
नन्विह भक्तेस्सम्प्रदानत्वं कुतो न स्यात् । विषयतासम्बन्धेन भक्तेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत
आह । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्रीति ॥ हरेरेव समवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयतया
प्रीयमाणत्वात् भक्तेः कर्त्र्या उक्तरीत्या प्रीयमाणत्वाभावाच्च न सम्प्रदानत्वमिति भावः ।
भक्तिर्हरिं प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न भक्तेस्सम्प्रदानत्वप्रसक्तिः । तिङ् अभिहितत्वात्
समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च । नापि हरेः । प्रीयमाण इति कर्मणि शानच्प्रयोगबलेन
प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्यस्याप्रसक्तेर्विज्ञानात् । अन्यथा प्रीधातुकर्मणः सम्प्रदानत्वे कर्मणि
शानचो दौर्लभ्यात् । मोदकः पथीति ॥ अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावाच्च सम्प्रदानत्वमिति
भावः । श्लाघद्भुङ्क् ॥ 'श्लाघ कथने, हुङ् अपनयने, घा गतिनिवृत्तौ, शप उपालम्भे' एषां
द्वन्द्वः । शपामित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ज्ञीप्स्यमान
इति लिङ्गात् ज्ञापनवाचिनो ज्ञपेस्सन्नतात् कर्मणि शानच् । तदाह । एषां प्रयोगे इत्यादि-
ना ॥ गोपी स्मरादिति ॥ मन्मथपीडावशात् गोपी आत्मस्तुत्या विरहवैदनां कृष्णं
बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । हुते इति ॥ सपत्न्यपनयनेन स्वाशयं
कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । तिष्ठते इति ॥ गन्तव्यमित्युक्तेऽपि स्थित्या स्वाशयं कृष्णं बोधय-
तीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । शपते इति ॥ उपालम्भेन स्वाशयं कृष्णं
बोधयतीत्यर्थः । धारेरुत्तमर्णः ॥ धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । 'धृङ् अवस्थाने'
इत्यस्य हेतुमण्यन्तस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह । धारयतेरित्यादिना ॥ अन्यस्वामिकं
द्रव्यं नियतकाले पुनरर्पणबुद्ध्या गृहीतम् ऋणमित्युच्यते । तत्र ऋणस्य ग्रहीता अधमर्णः, ऋण-

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । 'उत्तमर्णः' किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ।

५७४ । स्पृहेरीप्सितः । (१-४-३६)

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । 'ईप्सितः' किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ।

५७५ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । (१-४-३७)

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति, दुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । 'यं प्रति कोपः' किम् । भार्यामीर्ष्यति ।

स्यापयिता धनस्वामी उत्तमर्णः । प्रतिमासमशीतिभागादिब्रह्मा उत्तमम् अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यस्येति विग्रहः । भक्तायेति ॥ भक्तसम्बन्धी यो मोक्षः अपरिमितनित्यसुखविशेषः तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेरयति धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन् हि भक्तः तुलसीदादादिद्रव्यं प्रयच्छति, तच्च गृह्णन् तुष्टो हरिः तत्प्रदत्तद्रव्यं मोक्षदानेन निष्क्रीणाति । तदाहुः पौराणिकाः—“तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या । तदणं मत्वा देवो निश्श्रेयसमेव निष्क्रियम्मनुते ॥” इत्यादि । तथाचात्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्णत्वात् सम्प्रदानत्वं सम्बन्धषष्ठ्यपवादः । स्पृहेरीप्सितः ॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिचि अल्लोपस्य स्थानिवच्चात् लघूपधगुणाभावे स्पृहिशब्दात् षष्ठ्येकवचनम् । प्रयोग इत्यध्याहार्यम् । तदाह । स्पृहयतेरित्यादिना ॥ ननु पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्येव स्यात्, ननु पुष्पाणि स्पृहयतीत्यपि । उभयं त्विष्यते । तत्राह । ईप्सितमात्र इति ॥ यदा त्वीप्सितत्वस्यापि न विवक्षा, किन्तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुष्पाणां स्पृहयतीति साधु । 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यादिदर्शनात् । वाक्यपदीये तु स्पृहयति-योगे कर्मसंज्ञायाश्शेषषष्ठ्याश्चायमपवाद इति स्थितम् । हेलाराजोऽप्येवम् । तन्मते पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः । क्रुधद्रुह ॥ क्रुधाद्यर्थानामिति ॥ 'क्रुध क्रोधे, द्रुह द्रोहे' इत्यन्विकरणौ । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायां' शब्विकरणः । 'असूय उपतापे' कण्ठ्वादिः । एषामर्थो एवार्था येषामिति विग्रहः । हरये क्रुध्यतीति ॥ रावणादिरिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । घातेच्छासमनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । द्रुह्यतीति ॥ कोपात् हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका क्रिया । धात्वर्थोपसङ्गहादकर्मकः । ईर्ष्यतीति ॥ ईर्ष्या असहनम् । हरिं कोपान्न सहत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । असूयति वेति ॥ असूया गुणेषु दोषारोपः । यथाविहितकर्मचारे दम्भादिकृतकत्वारोपणम् । इह कोपात् हरिं दुर्गुणं मन्यत-

मैनामन्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति ।

५७६ । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । (१-४-३८)

सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूर-
मभिक्रुध्यति—अभिद्रुहति ।

५७७ । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । (१-४-३९)

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते ।
कृष्णाय राध्यति—ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

५७८ । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । (१-४-४०)

आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य व्यापारस्य कर्ता सम्प्र-

इत्यर्थः । मैनामिति ॥ एनां भार्यामन्यो न पश्येत् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोतीत्यर्थः । नात्र भार्या प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षित-
मिति । एवञ्च क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्वं एवेदमिति भाष्ये स्थितम् । तथाच कुप्यति
कस्मै चिदित्याद्यसाध्वेव । कोपस्य कोपमूलकत्वाभावात् कुधार्थकत्वाभावाच्च । प्ररूढकोप एव
हि क्रोधः, 'नह्यकुपितः कुञ्चति' इति भाष्यात् । क्रुधद्रुहोः ॥ उपसृष्टयोरित्येतत् व्याचष्टे ।
सोपसर्गयोरिति ॥ पूर्वसूत्रापवादोऽयम् । हरेः क्रोधद्रोहोद्देश्यत्वाभावात् 'क्रियया यमभि-
प्रेति' इति सम्प्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः । नापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः । कुधद्रुहोरकर्मकत्वात् न हरेः
कर्मत्वम् । अतः शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वाचनिकं कर्मत्वम् । राधीक्ष्योः ॥ यदीय इति ॥
यद्विषयक इत्यर्थः । विप्रश्न इत्येतद्व्याचष्टे । विविधः प्रश्न इति ॥ कृष्णाय राध्यति
ईक्षते वा, पृष्ठो गर्ग इति ॥ गर्गो नाम ज्योतिर्दशास्त्रवित् ऋषिविशेषः, सः कृष्णाय
राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः । 'राध संसिद्धौ, ईक्ष दर्शने' । इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालो-
चनमर्थः । यस्य विप्रश्न इति लिङ्गात् । तदाह । शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः इति ॥
अत्र शुभाशुभस्य च प्रश्नविषयस्य धात्वर्थोपसङ्गहादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति
इत्यनुपपद्यते । अन्यथा 'राधोऽकर्मात्' इति नियमात् इयन् न स्यात् । एवञ्च किं कृष्णस्य
शुभमशुभं वेति पृष्ठो गर्गः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । कृष्णस्य सम्प्रदानत्वं
षष्ठ्यपवादः । प्रत्याङ्भ्याम् ॥ प्रत्याङ्भ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यज्याहार्यम् ।
श्रुव इत्यस्य विशेषणम् । 'श्रु श्रवणे' । इह तु प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते । पूर्वशब्दः प्रेरणा-
त्मकव्यापारं परामृशति । तदाह । आभ्यामित्यादिना ॥ पूर्वस्येत्यस्य व्याख्यानम् ।

दानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति—आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

५७९ । अनुप्रतिगृणश्च । (१-४-४१)

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रे-ऽनुगृणाति—प्रतिगृणाति वा । होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

५८० । परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । (१-४-४४)

नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम्, तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन—शताय वा परिक्रीतः । ‘तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या’ (वा १४५८) । मुक्तये हरिं भजति । ‘क्वपि सम्पद्यमाने च’

प्रवर्तनारूपस्येति ॥ प्रेरणारूपस्येत्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यामित्यनेन समुदिताभ्यां परस्येति नाथौ विवक्षितः । किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा ‘अभिनिविशश्च’ इतिवत् ‘प्रत्याङ्-श्रुवः’ इत्येव ब्रूयादित्यभिप्रेत्य उदाहरति । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वेति ॥ अत्र प्रतिपूर्वकः आङ्पूर्वकश्च श्रुधातुः प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रवर्तितः प्रतिजानीते इति लभ्यते । केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति । तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् सम्प्रदानत्वं कर्तृतृतीयापवाद इत्यभिप्रेत्य आह । विप्रेणेति ॥ मह्यं गवादि-द्रव्यं देहीति विप्रेण पृष्ठस्सन् देवदत्तः तुभ्यं ददामीत्याभ्युपगच्छतीति योजना । अनुप्रति-गृणश्च ॥ पूर्वस्य कर्तृत्यनुवर्तते । ‘गृ’ शब्दे’ इत्यस्य श्रान्तस्य अनुकरणशब्दात् गृण इति षष्ठी । अत्र गृधातुः शंसितृकर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने वर्तते । तत्र पूर्वव्यापारस्य शंस-नस्य कर्ता सम्प्रदानमित्यर्थः । तदाह । आभ्यामिति ॥ पूर्वसूत्रे प्रत्याङ्भ्यामिति द्विवचन-निर्देशबलात् प्रत्येकमेव धातुसम्बन्धावधारणात् तत्साहचर्यात् इहापि प्रत्येकमेव धातुसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य उदाहरति । होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वेति ॥ होता प्रथममिति । शंसितारं होतारं उत्तरोत्तरशंसनविषये प्रोत्साहयतीति यावत् । “ओऽथ मोदै व” इति प्रति-गरमन्तः । ओ इति सम्बोधने, मोदै इति लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व इत्येवकारार्थे, हे होतः अथ त्वदीयशंसनानन्तरं तुष्याम्येवेति तदर्थः । प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृत्वाद्धोतुस्सम्प्रदानत्वम् । परिक्रयणे ॥ नियतकालमिति ॥ तुभ्यमे-तावद्वेतनं दीयते, तत् गृह्णन् एतावन्तं कालं त्वं मम कर्मकरो भव इत्येवं परिमितकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणमित्यर्थः । साधकतममित्यनुवर्तते । तदाह । तस्मिन् साधकतम-मिति ॥ सम्प्रदानत्वाभावे करणसंज्ञा । शतेनेति ॥ सुवर्णादियत्किञ्चिद्रव्यशतेनेत्यर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति ॥ ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ इति सूत्रभाष्ये पठितमेतत् । तस्मै इदं तदर्थम् । अर्थेन नित्यसमासः । तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तेन च उपकार्योपकारकभावसम्बन्धो विवक्षितः । तत् उपकार्यादेव चतुर्थी । भाष्ये यूपाय

(वा १४५९) । भक्तिज्ञानाय कल्पते—सम्पद्यते—जायते इत्यादि । ‘उत्पातेन ज्ञापिते च’ (वा १४६०) । वाताय कपिला विद्युत् । ‘हितयोगे च’ (वा १४६१) । ब्राह्मणाय हितम् ।

५८१ । क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः । (२-३-१४)

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं ‘स्वयम्भुवे नमस्कृत्य’ इत्यादावपि ।

दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, इत्युदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्योदाहरति । **मुक्तये इति** ॥ मुक्त्यर्थ-मित्यर्थः । उपकार्यत्वञ्च बहुविधं जन्यत्वादि । यथा मुक्तये हरिं भजतीति मुक्तिर्जन्येति गम्यते, प्राप्यत्वं वा । ब्राह्मणाय दधीति ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते । इत्यादि । नचैवमपि अनेनैव सिद्धे ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ इति सूक्ते सम्प्रदानसंज्ञाविधानञ्च व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘हरये रोचते भक्तिः’ इत्यादौ ‘रुच्यर्थानां प्रियमाणः’ इत्याद्यर्थे तदावश्यकत्वात्, इति भाष्ये स्पष्टम् । **कल्पि सम्पद्यमाने चेति** ॥ कल्पीति सप्तमी, सम्पत्तिः विकारात्मना उत्पत्तिः, परिणाम इति यावत् । कल्पिधातौ प्रयुज्यमाने सति सम्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । **भक्तिरिति** ॥ ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः । कल्पीत्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति । **सम्पद्यते, जायते इत्यादीति** ॥ आदिना परिणमते इत्यादिसङ्ग्रहः । परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम् । अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः । **उत्पातेन ज्ञापिते चेति** ॥ अशुभसूचकः आकस्मिकः भूताविकारः उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे विद्यमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । **वातायेति** ॥ महावातस्य सूचिकेत्यर्थः । **हितयोगे चेति** ॥ चतुर्थी वाच्येति शेषः । **ब्राह्मणाय हितमिति** ॥ ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः । याजनादिरिति शेषः । **क्रियार्थे** ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्यास्ता क्रियार्था । क्रियेति विशेष्यमध्याहार्यम्, क्रियाफलक्रियावाचकमिति यावत् । क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्येति विग्रहः । तुमुनो विशेषणमेतत् । उपोच्चारितं पदम् उपपदम् । स्थानिन इत्यपि तद्विशेषणम् । स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी, तस्येति विग्रहः । अप्रयुज्यमानस्येति यावत् । तादृशस्य तुमुन्नतस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम् । ‘तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इति तुमुन्विधिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते । तदाह । **क्रियार्था क्रियेति** ॥ स्थानिन इत्यस्य व्याख्यानम् । **अप्रयुज्यमानस्येति** ॥ फलेभ्यो यातीत्यत्र कस्य तुमुन्नतस्य प्रसक्तिरित्यत आह । **फलान्याहर्तुमिति** ॥ इह फलाहरणक्रियार्था यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमित्यध्याहारलभ्यतुमुन्नतार्थाहरणक्रियां प्रति फलानां कर्मत्वात् सम्प्रदानत्वम् । द्वितीयापवादः । नच तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थता शङ्क्या । नहि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियाथैव, अतो न फलेभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थीप्रसक्तिः । एवञ्च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति बोधः । उदाहरणान्तरमाह । **नमस्कुर्म इति** ॥ तुमुन्नतार्थाध्याहारन्दर्शयति ।

५८२ । तुमर्थाच्च भाववचनात् । (२-३-१५)

‘भाववचनाश्च’ (सू ३१८०) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ।

५८३ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च । (२-३-१६)

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

नृसिंहमनुकूलयितुमिति ॥ नचात्र ‘नमःस्वस्ति’ इत्येव चतुर्थी सिद्धेति वाच्यम् । ‘उपपदविभक्तेः’ कारकविभक्तिर्बलीयसी’ इति द्वितीयापत्तेः । एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् । तुमर्थाच्च ॥ ‘तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इति सूत्रम् । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुन्वुलौ स्तः । भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति, भविष्यद्भुजिक्रियार्थो व्रजतिरत्नोपपदम्, अस्य तुमुनः अर्थ इवार्थो यस्य तस्मादिति विग्रहः । भावः, क्रिया उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनः भाववचनः, तस्मादिति विग्रहः । क्रियावाचिन इति यावत् । प्रत्ययादिति शेषः । तत्र ‘अव्ययकृतो भावे’ इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह । भाववचनाश्चेति ॥ भावे इत्यधिकृत्य ये घञादिप्रत्यया विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति स्युरिति तदर्थः । यागाय यातीत्याद्युदाहरणम् । एवञ्च क्रियार्थत्वलाभार्थं तुमर्थादिति विशेषणम् । अत्र तादर्थ्यस्य तुमुनेव, घञा द्योतितत्वात् ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायेन तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ प्रथमायाः प्राप्ताविदं वचनम् । तुमर्थादिति किम् । पाकः त्यागः इत्यादौ ‘घञो भावे’ इत्यधिकारस्थत्वेऽपि न चतुर्थी । क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात् । भाववचनादिति किम् । पाचको व्रजति । पक्वुं व्रजतीत्यर्थः । ‘तुमुन्वुलौ’ इति ण्वुल् । तस्य तुमर्थकत्वेऽपि ‘भावे’ इत्यधिकारो विध्यभावात् चतुर्थी । तादर्थ्यस्य ण्वुलैवोक्तत्वान्न तादर्थ्यचतुर्थी, किन्तु प्रथमैव । नमःस्वस्ति ॥ युज्यत इति योगः, कर्मणि घञ् । नमस् इत्यादिभिर्युक्तादित्यर्थः । फलितमाह । एभिर्योगे इति ॥ न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थत्वं शङ्क्यम् । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षयां षष्ठीनिवारणार्थत्वात् । तादर्थ्यं हि उपकार्योपकारकभावः, तस्य यदा सम्बन्धत्वेन भानन्तदा षष्ठी । यथा ‘गुरोरिदं गुर्वर्थम्’ इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रम् । ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह । उपपदविभक्तेरिति ॥ पदान्तरयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः । ‘अन्तरान्तरेण’ इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम्, तच्च न्यायासिद्धम् । क्रियाकारकयोर्हि सम्बन्धः अन्तरङ्गः । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बाहिरङ्गेति कैयटः । अन्ये तु उपपदविभक्त्या सम्बन्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः । कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसम्बन्धविशेषः ।

बलीयसी' (प १०३) । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं—
प्रभुः—समर्थः—शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । 'तस्मै प्रभवति—'
(सू १७६५) 'स एषां ग्रामणीः' (सू १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभु-
र्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः ।
तेनाशीर्विवक्षायां परामपि 'चतुर्थी चाशिषि—' (सू ६३१) इति षष्ठीं बाधित्वा
चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

५८४ । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । (२-३-१७)

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं
मन्ये तृणाय वा । इयना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ।
झटिलेबावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः । नमस्करोति देवानिति ॥ करशिरस्संयोगादिना
तोषयतीत्यर्थः । करशिरस्संयोगादिमात्रार्थत्वे अकर्मकत्वापातात् । प्रजाभ्यः स्वस्तीति ॥
प्रजासम्बन्ध कुशलमित्यर्थः । अग्नये स्वाहेति ॥ अग्नये देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । पितृ-
भ्यः स्वधेति ॥ पितृदेश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव
ग्रहणे कुमारीणामलङ्कारः इत्यत्रातिव्याप्तिः । किञ्च दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्रैव स्यात्, दैत्येभ्यो
हरिः प्रभुरित्यादौ न स्यादित्यत आह । अलमिति ॥ वार्तिकमेतत् । अलमित्यनेन पर्या-
प्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । तेनेति ॥ पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । इत्यादीति ॥ आदिना
कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिरित्याससङ्ग्रहः । ननु 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इत्यादौ कथं
षष्ठीत्यत आह । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुरिति ॥ कुत इत्यत आह । स एषां
ग्रामणीरिति निर्देशादिति ॥ नन्वेवं सति दैत्येभ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात् । अलं-
शब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव भविष्यतीत्यत आह । तस्मै प्रभवतीति ॥ वषडिन्द्रायेति ॥
इन्द्रोद्देश्यकं हविर्दानमित्यर्थः । ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीर्विवक्षे चतुर्थ्यैवेत्यत । तत्र
'चतुर्थीचाशिष्यायुष्य' इत्यादिना परत्वात् पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह । चकारः पुनर्विधा-
नार्थः इति ॥ तेनेति ॥ पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः । मन्यकर्मणि ॥ अप्राणिष्विति च्छेदः ।
'मन ज्ञाने' दिवादिः श्यन्विकरणः, 'मनु अवबोधने' तनादिरुविकरणः । तत्र मङ्ग्येति श्यना
निर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणमित्याह । मन्यतेरिति ॥ कर्मणीति ॥ अतो द्वितीयां बाधित्वा
पक्षे चतुर्थीति सूचितम् । तिरस्कारे इति ॥ अनादर इत्यस्य व्याख्यानमेतत् । "अनादरः
परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया" इत्यमरः । न त्वां तृणमिति ॥ हे देवदत्त त्वां तृणत्वेनापि
न मन्ये इत्यर्थः । ननुपादानादयमर्थो लभ्यते । तृणादप्यधमत्वप्रतीतिस्तिरस्कारातिशयः
फलितः । तृणं त्वां मन्ये तृणाय वेत्युचौ तु तृणसाम्यमेव प्रतीयेत । न तु ततोऽप्यपकृष्टत्वम् ।
एतदेवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि ननुपात्तः । न च मन्यकर्मत्वाविशेषात् त्वामिति युष्मच्छब्दादपि चतुर्थी

‘अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकाञ्चशुकसृगालवर्जेष्विति वाच्यम्’ (वा १४६४) । तेन ‘न त्वां नावं मन्ये’ इत्यत्राऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । ‘न त्वां शुने मन्ये’ इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

५८५ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ

चेष्टायामनध्वनि । (२-३-१२)

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । ‘चेष्टायाम्’ किम् । मनसा हरिं व्रजति । ‘अनध्वनि’ इति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

इति चतुर्थी विभक्तिः ।

शङ्क्या । अनादरद्योतके कर्मणि इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तृणमेव ह्यत्रानादरद्योतकम्, न तु युष्मदर्थः । श्यनेति ॥ तानादिकमनुधातुकर्मणि द्वितीयैव, नतु पक्षे चतुर्थीति भावः । न त्वां तृणं मन्ये इति ॥ मनुधातोरुविकरणस्य लङुक्तमपुरुषैकवचनम् । ननु ‘न त्वान्नावमन्नं मन्ये’ इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिव्याप्तिः । न त्वां शुने मन्ये इत्यादौ तु प्राणित्वात् चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यव्याप्तिः । कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह । अप्राणिष्वित्यपनीयेति ॥ न त्वान्नावमन्नं मन्ये इति ॥ जीर्णान्नावं प्रति वाक्यमेतत् । न त्वामन्नमन्ये इत्यप्युदाहार्यम् । कुत्सितमन्नं प्रति वाक्यमेतत् । उभयत्राप्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किन्तु द्वितीयैवेति भावः । न त्वां शुने मन्ये इति ॥ हे देवदत्त त्वां श्वत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः । न त्वां काकमन्ये, न त्वां शुकमन्ये, न त्वां सृगालमन्ये, इत्यप्युदाहार्यम् । एषु प्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्प इति भावः । गत्यर्थः ॥ शारीरपरिस्पन्दश्चेष्टा । मनसेति ॥ अत्र शारीरचेष्टायाः अभावान्न द्वितीयाचतुर्थ्यै, किन्तु द्वितीयैवेति भावः । ‘आस्थितप्रतिषेधोऽयं वक्तव्यः’ इति वार्तिकमर्थतस्संगृह्णाति । गन्त्राऽधिष्ठिते इति ॥ गन्त्राक्रान्ते अध्वन्येव अनध्वनीत्ययन्निषेध इत्यर्थः । यथा पन्थानं गच्छतीति । पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पथः प्राप्तयाश्रयत्वेन गन्त्राधिष्ठितत्वान्निषेधः । अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह । यदा त्विति ॥ उत्पथादिति ॥ अमार्गादित्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितः मोहात्तन्मार्गात् प्रच्युतः मार्गान्तरं प्रविष्टः, तं परित्यज्य पुनरुज्जयिनीमार्गः आक्रमितुमिष्यते, तदा अनध्वनीति निषेधाभावाच्चतुर्थ्यपि भवत्येवेत्यर्थः । तादृशं लक्ष्यन्दर्शयति । उत्पथेन पथे गच्छतीति ॥ उत्पथेनेत्यनन्तरं गन्तुमशक्त इति शेषः । उत्पथेन उज्जयिनीं प्राप्तुमशक्तः उत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवृष्टुं तदीयममार्गमनुसरतीत्यर्थः । अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावात् अनध्वनीति निषेधो न भवति, अतश्चतुर्थी भवति, पक्षे द्वितीया चेति भावः ॥

इति चतुर्थी विभक्तिः ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः ।

५८६ । ध्रुवमपायेऽपादानम् । (१-४-२४)

अपायो विश्लेषः, तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ।

५८७ । अपादाने पञ्चमी । (२-३-२८)

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । 'कारकम्' किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्' (वा १०७९) । पापाज्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ।

५८८ । भीतार्थानां भयहेतुः । (१-४-२५)

भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्विभेति । चोरात्त्रायते । 'भयहेतुः' किम् । अरण्ये विभेति, त्रायते वा ।

५८९ । पराजेरसोढः । (१-४-२६)

अथ पञ्चमी विभक्तिः—**ध्रुवमपाये** ॥ अपायपदं व्याचष्टे । **अपायो विश्लेष इति** ॥ वियोग इत्यर्थः । ध्रुवपदं व्याचष्टे । **अवधिभूतमिति** ॥ द्रव्योस्संयुक्तयोरन्यतरस्य चलनाद्विश्लेष इति स्थितिः । तत्र तादृशचलनानाश्रयभूतं ध्रुवम् । तच्चेदार्थादवधिभूतं विवक्षितमिति भावः । **अपादाने पञ्चमी** ॥ स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् । **ग्रामादायातीति** ॥ अगच्छतीत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वात् ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात् पञ्चमी । माधुराः पाटलीपुत्रेभ्यः आढ्यतराः' इत्यादौ बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विश्लेषानुकूलचलनानाश्रयभूतं यत् तदेव ध्रुवमिति व्याख्यायताम् । किमवधित्वविवक्षयेत्यत आह । **धावतोऽश्वात् पततीति** ॥ अश्वस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवधित्वं न विरुद्धमिति भावः । **जुगुप्सेति** ॥ जुगुप्सावर्धकधातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादानत्वमित्यर्थः । **पापाज्जुगुप्सते इति** ॥ पापविषये कुत्सितत्वबुद्ध्या न रमते इत्यर्थः । **विरमतीति** ॥ पापादित्यनुषज्यते । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । **धर्मात् प्रमाद्यतीति** ॥ धर्मविषये मुह्यतीत्यर्थः । वास्तवसंयोगविश्लेषयोरभावात् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सते इत्यादेर्निवर्तत इत्यर्थः आश्रीयते, तदा बुद्धिकृतविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **भीत्रा** ॥ **चोराद्विभेतीति** ॥ चोरेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुतृतीया प्राप्ता । **चोरात्त्रायते इति** ॥ चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवधबन्धनादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोरात् विभेति भीत्या निवर्तते, चोरात्त्रायते आत्मानं त्रातुं निवर्तयतीत्यर्थः आश्रीयते, तदा बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्धमिति इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **पराजेरसोढः** ॥ सहधातोः कप्रत्यये

पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लाय-
तीत्यर्थः । ‘असोढः’ किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ।

५९० । वारणार्थानामीप्सितः । (१-४-२७)

प्रवृत्तिविघातो वारणम्, वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो-
ऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ‘ईप्सितः’ किम् । यवेभ्यो गां
वारयति क्षेत्रे ।

‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इत्योत्त्वे यत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु सोढ इति रूपम् । तत्र क्त्वाथो
भूतकालो न विवक्षितः । तदाह । असह्योऽर्थ इति ॥ सोढुमशक्य इत्यर्थः । हेतुतृतीया-
पवादोऽयम् । ग्लायतीत्यर्थ इति ॥ असहनादिति शेषः । यदा तु असहनान्निवर्तत
इत्यर्थ आश्रीयते, तदा ध्रुवमित्यपादानत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । अभिभवतीति ॥
तिरस्कोतीत्यर्थः । अत्र शत्रूणामभिभवनीयतया असह्यत्वाभावान्नापादानता । वारणार्था-
नामीप्सितः ॥ प्रवृत्तिविमुखीकरणं वारणम् । यवेभ्य इति ॥ यवेषु प्रवर्तितुकामां गां
प्रवृत्तिविमुखीकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविश्लेषाभावात् ‘ध्रुवमपाये’ इत्यप्राप्ताविदं वचनम् ।
तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वादपादानत्वं, नतु गोः, तस्याः परकीयत्वे-
नानीप्सितत्वात् वारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च । तथाच ‘तथायुक्तञ्च’ इति गोः कर्मत्वात्
द्वितीया । यदा तु यवाः परकीयाः गौस्तु स्वकीया तदा वारणमसम्भावितमेव । वस्तुतस्तु
यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशादधर्मस्स्यात् । यवस्वामी गामपहृत्य बध्नीयात् । गोस्वामि-
नञ्च यवस्वामी दण्डयेत् । अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वात् ईप्सितत्वादपादानत्वमस्यैव । गोस्तु
स्वकीयत्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम् । नच गोरीप्सिततमत्वेऽपि
ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वादपादानत्वं किञ्च स्यादिति वाच्यम् । ईप्सिततमत्वे ‘वारणार्थानाम्’
इत्यपादानत्वम् बाधित्वा ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः । नच ‘वारणा-
र्थानामीप्सितः’ इत्यपादानत्वस्य ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति कर्मत्वापवादत्वं शङ्क्यम् । ‘कर्तु-
रीप्सिततमम्’ इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममात्रविषयम् । वारणार्थानामित्यपादानत्वन्तु ईप्सित-
विषयम्, तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु सावकाशत्वात् न ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति
कर्मत्वापवादत्वम् । अतः परत्वात् गोः स्वकीयायाः परकीययवापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्म-
त्वमेव । नच अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम् ।
इष्टवभ्रमादमौ विषये स्पर्शनफलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः ।
तत्रामिस्पृशे माणवकस्य दाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणात्मकवारणक्रियया आप्तुमिष्ट-
तमत्वेन वारयितुमीप्सिततमत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् । अग्नेस्तु वारणक्रियेप्सिततममाणवकीय-
स्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वात् अपादानत्वम् । एतेन ‘कर्तुर्व्यापारजन्य-
फलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु, ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तञ्चानीप्सितम्’ इति किमीप्सिततमानीप्सि-

५९१ । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । (१-४-२८)

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । 'अन्तर्धौ' किम्, चौरान्न दिदृक्षते । 'इच्छति' ग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । देवदत्ताद्य-ज्ञदत्तो निलीयते ।

५९२ । आख्यातोपयोगे । (१-४-२९)

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । 'उपयोगे' किम् । नटस्य गाथां शृणोति ।

तयोः पृथग्ग्रहणेन । एतावतैव हरिं भजति, ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति, विषं भुङ्के, इत्यादिसर्वलक्ष्य-सङ्ग्रहादिति निरस्तम् । कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म इत्युक्तौ हि 'वारणार्थानाम्' इति सूत्रमस्याप-वादः स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथाच माणवकस्य कर्मत्वत्र स्यात् । नचाग्नौ 'वारणार्थानाम्' इति सावकाशमिति वाच्यम् । वारयतेर्ह्यत्र स्पर्शफलकप्रवृत्तिविघटनमर्थः । तच्चान्यतो नयनादि-रूपः तादृशव्यापारप्रयोज्यफलं माणवककर्तृकस्पर्शफलकप्रवृत्तिविरहः । तत्र स्पर्शांशोऽग्निनिष्ठः माणवकनिष्ठश्च । संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठत्वात् । प्रवृत्तिविरहश्च विषयतया अग्निनिष्ठः समवायेन माणवकनिष्ठश्च । तथाच कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वादुभय-त्रापि प्राप्तौ 'वारणार्थानाम्' इत्यपादानत्वं निरवकाशत्वादपवादस्स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्, तद्वाधनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धव्यम् । एवञ्च ईप्सितमात्रे अग्नौ सावकाशस्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधस्सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धे च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहार्थं 'तथायुक्तम्' इत्यप्यारब्धव्यमित्यास्तान्तावत् । भाष्ये तु बुद्धिकल्पित-संयोगविश्लेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । अन्तर्धौ ॥ अन्तर्धावित्येतत् व्याचष्टे । व्यवधाने सतीति ॥ व्यवधानेनेति यावत् । यत्कर्तृकस्येति ॥ येनेति कर्तृतृतीयेति भावः । आत्मनो दर्शनस्येति ॥ आत्मन इति दर्शनशब्दयोगे कर्मणि षष्ठी । आत्मन इत्यध्याहारलभ्यम् । अत एव येनेति कर्तरि तृतीया सङ्गच्छते । अन्यथा कृद्योग-षष्ठीप्रसङ्गात् । आत्मन इत्यध्याहारे तु उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमान्न कृद्योगषष्ठी । आत्म-शब्देन इच्छतिकर्ता विवक्षितः । व्यवधानेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । मातुर्निलीयते कृष्ण इति ॥ 'लीङ् श्लेषणे' इत्यन्विकरणः । इह तूपसर्गवशात् व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहानुकूलव्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णः मातृकर्तृक-स्वविषयकदर्शनविरहाय कुड्यादिना प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः । अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृक-स्वविषयकदर्शनविरहस्य कृष्णेनेष्ट्यमाणतया मातुरपादानत्वात् पञ्चमी । कर्तृतृतीयापवादोऽयं षष्ठ्यपवादो वा । भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम् । आख्यातो-पयोगे ॥ आख्याता उपयोगे इति छेदः । आख्यातेति तृजन्तात् प्रथमैकवचनम् । उपयोग-

५९३ । जनिकर्तुः प्रकृतिः । (१-४-३०)

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ।

५९४ । भुवः प्रभवः । (१-४-३१)

भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशते इत्यर्थः । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४-१४७५) । प्रासादात्प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य, प्रेक्षते

पदं व्याचष्टे । **नियमपूर्वकेति** ॥ भाष्ये तथोक्तेरिति भावः । आख्यातेति तृजन्तं व्याचष्टे । **वक्तेति** ॥ अद्यापयितेत्यर्थः । **उपाध्यायादधीते इति** ॥ नियमविशेषपूर्वकं उपाध्याय-स्योच्चारणम् अनुच्चारयतीत्यर्थः । षष्ठ्यपवादोऽयम् । भाष्ये तु उपाध्यायान्निर्गतं वेदं गृह्णाती-त्यर्थमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । **जनिकर्तुः प्रकृतिः** ॥ जनिर्जननमुत्पत्तिः । 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकोऽकर्मकः । 'इणजादिभ्यः' इति भावे इण् । 'जनीवध्योश्च' इति निषेधान्नोपधावृद्धिः । जनेः कर्तेति विग्रहः । शेषषष्ठ्या समासः । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधस्तु कारकषष्ठ्या एवेति वक्ष्यते । **जायमानस्येति** ॥ जनधातोः कर्तरि लटश्चानच्, इयन्, 'ज्ञाजनोर्जा' 'आने मुक्' उत्पत्त्याश्रयस्येत्यर्थः । प्रकृतिशब्दं व्याचष्टे । **हेतुरिति** ॥ ब्रह्मणः इति ॥ हिरण्यगर्भादित्यर्थः । घटादिषु कुलालादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति भावः । वृत्तिकन्मतमेतदयुक्तम् । संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात् । अतोऽत्र मूले हेतुशब्दः उपादानकारणपर एव । अत एव भाष्यकैयट्योः "गोमयादृश्विका जायन्ते गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते" इत्युदाहृत्य परिणामेषु प्रकृतिद्रव्यावयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि बुद्धिकृतविश्लेषसत्त्वात् 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । एवञ्च 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन मायोपहितमीश्वरचैतन्यमेव विवक्षितम् । तद्धि सर्वकार्यो-पादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः । **भुवः प्रभवः** ॥ पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमेक-देशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिहानुवर्तते । तदाह । **भूकर्तुरिति** ॥ भवनं भूः सम्पदादि-त्वात् क्तिप् । भुवः कर्ता भूकर्ता तस्येत्यर्थः । **प्रभवः इति** ॥ प्रभवति प्रथमं प्रकाशते-ऽस्मिन्निति प्रभवः । प्रथमप्रकाशस्थानमित्यर्थः । प्रभवतीत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थे तु असङ्गतिः । गङ्गायास्तत्रानुत्पत्तेः । तदाह । **प्रकाशते इत्यर्थः इति** ॥ प्रथमं प्रकाशते इति यावत् । अत एव हिमवति प्रकाशते इत्यत्र न भवति । एतेन जनिकर्तुरित्यनेन 'ध्रुवमपाये' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम् । भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'ध्रुवमपाये' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम् । अथोपपदविभक्तयः । **ल्यब्लोपे इति** ॥ ल्यबन्तस्य लोपे अदर्शने अप्रयोगे सति गम्यमानतदर्थं प्रति कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । **जिह्वेतीति** ॥ लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र ल्यबन्तस्य प्रयोगाभावात् कथं तदर्थं प्रति कर्माद्यवगतिरित्यत आह ।

इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्वेति । श्वशुरं वीक्षयेत्यर्थः । ‘गम्यमानापि क्रिया कारक-
विभक्तीनां निमित्तम्’ (वा ५०४१) । कस्मात्त्वम्, नद्याः । ‘यतश्चाध्व-
कालनिमानं तत्र पञ्चमी’ (वा १४७७) । ‘तद्युक्ताध्वनः प्रथमासप्तम्यौ’
(वा १४७९) । ‘कालात्सप्तमी च वक्तव्या’ (वा १४७८) । वनाद्ग्रामो
योजनं—योजने वा । कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे ।

५९५।अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । (२-३-२९)

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । ‘अन्य—’ इत्यर्थग्रहणम् । ‘इतर’ ग्रहणं
प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् ।

गम्यमानापीति ॥ प्रकरणादिनेत्यर्थः । गम्यमानापीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह । कस्मा-
त्त्वमिति ॥ आगतोऽसीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । नद्या इत्युत्तरम् ।
आगतोऽस्मीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । यतश्चेति ॥ यत इति तृतीयाथै
तसिः । येनावधिना अध्वनः कालस्य वा निमानं परिच्छेदः इयत्ता गम्यते, ततः पञ्चमी
वाच्येत्येकं वाक्यम् । तत्र पञ्चमीति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तद्युक्तादिति ॥ तेन पञ्चम्यन्तेन
युक्तादन्वितात् अध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ वाच्ये इति द्वितीयं वाक्यम् । ‘कालात्सप्तमी च
वक्तव्या’ इति वाक्यान्तरम् । तद्युक्तादित्यनुषज्यते । तेन पञ्चम्यन्तेन अन्वितात् कालवाचि-
नस्सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । वनादिति ॥ अत्र योजनात्मकमध्वपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना
परिच्छिद्यते । कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोत्थानात् । योजने योजनमिति प्रथमासप्तम्योरपि
स्वोत्तराव्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः । वनात्मकपूर्वावधिकयोजनान्तरदेशे ग्राम इत्यर्थः । अवधि-
त्वसत्त्वेऽपि विश्लेषाप्रतीतिर्ध्रुवमित्यपादानत्वाभावाद्वचनम् । कार्तिक्याः इति ॥ कार्तिक्याः
मासे आग्रहायणीत्यन्वयः । अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परि-
च्छिद्यते । कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात् । मास इति सप्तम्यास्तु स्वोत्तराव्यवहित-
कालवृत्तित्वमर्थः । कार्तिक्यौर्णमास्यात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाले मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः ।
अन्यारात् ॥ युक्त इति भावे क्त इत्याह । एभिर्योगे इति ॥ अन्य, आरात्, इतर, ऋते,
दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि, एतैरष्टभिर्योगे सतीत्यर्थः । भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चमी
साधयितुमाह । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अन्यार्थकशब्दयोगे
पञ्चमीति फलितम् । तर्हीतरग्रहणं व्यर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह । इतरग्रहणं
प्रपञ्चार्थमिति ॥ ‘पचि विस्तार’ अन्यशब्दस्य अन्यार्थकशब्दग्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य
प्रयोजनकथनार्थमिति यावत् । अन्यो भिन्न इतरो वेति ॥ भेदवान् विलक्षण इत्याद्युप-
लक्षणमिदम् । कृष्णप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः । षष्ठ्यपवादेऽयम् । अन्यादिशब्दानामवधिनि-
यमसत्त्वेऽपि संयोगविश्लेषाभावादपादानत्वस्य न प्रसक्तिः । एवमग्रेऽपि । आराद्वनादिति ॥

१. भाष्ये तु ‘प्रश्नाख्यानयोश्च’ (वा १४७८) इति वार्तिकमेतदर्थं वर्तते ।

पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । ‘तस्य परमाग्नेडितम्’ (सू ८३) इति निर्देशात् । पूर्व कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि ‘षष्ठ्यतसर्थ—’ (सू ६०९) इति षष्ठीं बाधितुं पृथग्रहणम् । प्राक्—प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । ‘अपादाने पञ्चमी’ (सू ५८७) इति सूत्रे ‘कार्तिक्याः प्रभृति’ इति भाष्यप्रयोगात्प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति—आरभ्य वा सेव्यो वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः । ‘आराहूरसमीपयोः’ इत्यमरः । ऋते कृष्णादिति ॥ ऋते इत्यकारान्तमव्ययम् । “ऋते वर्जने” इत्यमरः । कृष्णस्य वर्जने सुखत्रास्तीत्यर्थः । ‘क्व कर्म-प्रध्वंसः फलति पुरुषाराधनमृते’ इति शिवरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वार्षः । ‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ इति वा द्वितीया । ‘ऋते द्वितीया च’ इति चान्द्रं सूत्रम् । अथ दिक्छन्दयोगे उदाहरति । पूर्वो ग्रामादिति ॥ ग्रामावधिकपूर्वदिग्वर्ती ग्राम इत्यर्थः । ननु चैत्रात् पूर्वः फाल्गुन इत्यत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचकतया दिग्वाचकत्वाभावात् कथन्तद्योगे पञ्चमीत्यत आह । दिशि दृष्ट इति ॥ रूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते । नत्वैन्द्रीककुवादयः । सम्प्रतीति ॥ कदाचिद्दिग्वाचकानामिदानीं कालवाचकानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्व कायस्येत्यत्रापि स्यादित्यत आह । अवयववाचीति ॥ तस्य परमिति ॥ तस्येति हि प्रकृतं द्विरुक्तं परामृशति । द्विरुक्तस्य परावयवं परभूतमाग्नेडितमिति तदर्थः । पूर्व कायस्येति ॥ शरीरस्य पूर्वावयव इत्यर्थः । अञ्चुधातुः उत्तरपदं यस्य सः अञ्चूत्तरपदः प्रागादिदिक्छन्दः । ननु सध्र्यङ् इत्यादिशब्दोऽपि । दिक्शब्दसाहचर्यात् । तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी । ननु दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे अञ्चूत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । अञ्चूत्तरपदस्येति ॥ षष्ठ्यतसर्थेत्यनन्तरं परत्वात् प्राप्तमिति शेषः । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादिति ॥ ग्रामावधिक इत्यर्थः । आजिति ॥ आच्प्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वक्ष्यत इति सूचनमिदम् । दक्षिणा ग्रामादिति ॥ ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । आहीति ॥ आहिप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणसूचनमिदम् । दक्षिणाहि ग्रामादिति ॥ ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशि दूर इत्यर्थः । ‘आहि च दूरे’ इत्याहिप्रत्ययः । आज्ञाहिप्रत्ययान्तयोर्दिकृशब्दत्वेऽपि ‘षष्ठ्यतसर्थ’ इति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम् । नन्वेवमपि ‘भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः’ इत्यादौ कथं पञ्चमी । अन्यादिशब्दयोगाभावादित्यत आह । अपादाने इति ॥ प्रभृति-योगे इति ॥ प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः । तथा हि । ‘अपादाने पञ्चमी’ इति सूत्रे भाष्ये “यतश्चाध्वकालनिमानम्” इति वार्तिकं पठित्वा कार्तिक्याः आप्रहायणी मासे इत्युदाहृत्य ‘इदं न वक्तव्यम्’ इति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानमुपक्षिप्य ‘इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते, कार्तिक्याः प्रभृत्याप्रहायणी मासे” इत्युक्तम् । प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धेत्यर्थः । एवं वदता भाष्यकृता प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमीति वचनं ज्ञाप्यते । अन्यथा प्रभृतिपदाभावे पञ्च-

हरिः । ‘अपपरिबहिः—’ (सू ६६६) इति समासविधानात् ज्ञापकाद्वहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्वहिः ।

५९६ । अपपरी वर्जने । (१-४-८८)

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

५९७ । आङ्ग्यार्थादावचने । (१-४-८९)

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ।

५९८ । पञ्चम्यपाङ्परिभिः । (२-३-१०)

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परिहरेः, संसारः । परिरत्र वर्जने, लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्रह्य ।

म्यर्थे वार्तिकस्यावश्यकत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च प्रभृतिशब्दपर्यायशब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवति । अत एव च ‘कार्तिक्याः प्रभृति’ इति भाष्यव्याख्यावसरे तत आरभ्येत्यर्थः इति कैयट आह । तत्र हि । तत इति पञ्चम्यास्तसिः । एतत् सर्वमभिप्रेत्योदाहरति । भवात् प्रभृति, आरभ्य वेति ॥ भवः उत्पत्तिः, आरभ्येत्यस्यावधिं परिगृह्येत्यर्थः । प्रभृतीयव्यय-मप्येतदर्थक्रमेव । भवमवधिं परिगृह्य हरिस्सेव्य इत्यर्थः । उत्पत्तिक्षणात्मकपूर्वावधिकोत्तरकाले सर्वदा आमरणं हरिस्सेव्य इति यावत् । अत्रारभ्येति क्रियापेक्षया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयैव । ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी’ इत्युक्तेः । यथा ‘सूर्योदयमारभ्य आस्तमयात् जपति’ इत्यादौ । शेषत्वविवक्षायान्तु षष्ठीं बाधित्वा भवशब्दात् पञ्चमी । प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थे कदापि न द्वितीया । प्रभृतिशब्दार्थस्यावधिं परिगृह्येत्यस्यावध्यादिघटितत्वेन क्रियात्वाभावात् । अपपरीति ॥ बहिःशब्दयोगे पञ्चमी सिद्धवत्कृत्य ‘अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या’ इति समासविधानात् बहिःशब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः । इदञ्च ‘अपपरि’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ‘करस्य करभो बहिः’ इति त्वसाध्वेव । ‘ज्ञापकसिद्धन्न सर्वत्र’ इति वा कथञ्चित्समाधेयम् । अपपरी वर्जने ॥ कर्मप्रवचनीयौ स्त इति ॥ कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतस्य द्विवचनेन विपरिणाम इति भावः । वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वतास्सिञ्चतीत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् ‘उपसर्गात्पुनोति’ इति षत्वम् । आङ्ग्यार्थादावचने ॥ उक्तसंज्ञः इति ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । ननु ‘आङ्ग्यार्थादायाम्’ इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । वचनग्रहणादिति ॥ तेन विनेति मर्यादा, तेन सहेत्यभिविधिः । मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते तन्मर्यादावचनम् ‘आङ्ग्यार्थादाभिविध्योः’ इति सूत्रम् । तत्र य आङ् दृष्टः स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकस्यादित्यर्थः । तथाच मर्यादाभिविध्योराङ् कर्मप्रवचनीय इति फलतीति भावः । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ एतैरिति ॥ अप आङ् परि

५९९ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । (१-४-९२)

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

६०० । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । (२-३-११)

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति ।
तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

६०१ । अकर्तर्युणे पञ्चमी । (२-३-२४)

कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शताद्वद्धः । 'अकर्तरि'
किम् । शतेन बन्धितः ।

इत्येतैरित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयैरिति ॥ कर्मप्रवचनीया इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप
हरेः, परिहरेः, संसारः इति ॥ अपहरेस्संसारः परिहरेस्संसार इत्यन्वयः । हरिं वर्जयित्वा
जनिमृतिचक्रात्मकं संसरणमित्यर्थः । ननु 'वृक्षं प्रति विद्योतते, भक्तो हरिं प्रति' इत्यादौ 'लक्षणे-
त्थम्भूत' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयां परत्वात् अपवा-
दत्वाच्च बाधित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी स्यादित्यत आह । परिरत्रेति ॥
'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इत्यत्र वर्जनार्थकेनापेन साहचर्यात् परिरपि वर्जनार्थक एव गृह्यते इत्यर्थः ।
आ मुक्तेरिति ॥ मुक्तेः प्रागिति यावत् । आ सकलादिति ॥ ब्रह्म सकलमभिव्याप्य
वर्तत इत्यर्थः । प्रतिः प्रतिनिधिः ॥ सदृशः प्रतिनिधिः, दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ।
उक्तसंज्ञः इति ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । प्रतिनिधिः ॥ अत्रेति ॥ सूत्रोक्तविषये
इत्यर्थः । सूत्रे यस्मादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी अस्मादेव निर्देशात् । 'कृष्णस्य प्रतिनिधिः' इति तु
'ज्ञापकसिद्धञ्च सर्वत्र' इति समाधेयम् । तथाच यत्सम्बन्धिनी प्रतिनिधिप्रतिदाने, तस्मात्
कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः फलति । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रतीति ॥ युद्धादौ प्रद्युम्नः कृष्ण-
निरूपितसादृश्यवानित्यर्थः । पञ्चम्यर्थस्सादृश्यम् । प्रतिस्तु तद्द्योतकः । तिलेभ्यः इति ॥
ऋणत्वेन गृहीतान् तिलान् स्वरूपेण मूल्याद्यात्मना वा प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । कर्मणि पञ्चमी ।
अकर्तर्युणे ॥ 'हेतौ' इति सूत्रमनुवर्तते । अकर्तरि हेतुभूते ऋणे विद्यमानादित्यर्थः ।
फलितमाह । कर्तृवर्जितमिति ॥ कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः । शताद्वद्धः इति ॥ नियमित-
काले प्रत्यर्पणाभावे सति सुवर्णादिशतेन ऋणेन हेतुना अधमर्णो बद्ध इत्यर्थः । हेतुतृतीयाप-
वादः । शतेन बन्धितः इति ॥ अधमर्णः उत्तमर्णेनेति शेषः । बन्धेर्हेतुमण्यन्तात्कर्मणि
क्तः । अधमर्णः उत्तमर्णेन बद्ध इत्यप्यन्तस्यार्थः । शतेन ऋणेन प्रयोजककर्त्रा उत्तमर्णेन
प्रयोज्यकर्त्रा बन्धनं कारितः अधमर्ण इति प्यन्तस्यार्थः । अत्र शतमृणं प्रयोजकत्वात् कर्तृ-
संज्ञं हेतुसंज्ञञ्च । 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यत्र चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि विधानात् । ततश्च
शतशब्दात् कर्तरि तृतीयां बाधित्वा अपवादत्वात् 'पञ्चमी स्यात्' अतः अकर्तरीत्युक्तमिति

६०२ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । (२-३-२५)

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्यात्—जाड्येन वा बद्धः ।
'गुणे' किम् । धनेन कुलम् । 'अस्त्रियाम्' किम् । बुद्ध्या मुक्तः । 'वि-
भाषा' इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति
घटोऽनुपलब्धेः ।

६०३ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । (२-३-३२)

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्याग्रहणं समुच्च-
यार्थम्, पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तते । पृथग्रामेण—रामात्—रामं वा । एवं
विना, नाना ।

भावः । शतस्य हेतुत्वेऽपि कर्तृत्वान्न ततः पञ्चमीति भावः । विभाषा ॥ हेतावित्यनुवर्तते ।
तदाह । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे इति ॥ विद्यमानादिति शेषः । जाड्यादिति ॥ जडस्य
भावो जाड्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ध्यञ् । ननु धूमादग्निमानित्यादौ
कथं पञ्चमी । धूमादेरगुणत्वादित्यत आह । योगविभागादिति ॥ 'विभाषा' इति योगो
विभज्यते । हेतावित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च । हेतौ पञ्चमी वा स्यादित्यर्थः । ततश्च धूमादग्नि-
मानित्यादि सिद्धम् । ततः गुणे स्त्रियामिति । तत्र विभाषेत्यनुवर्तते, पञ्चमीति च । गुणे
हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यादित्युक्तोऽर्थः । ततश्च जाड्याद्वद्ध इत्यादि सिद्धम् । ननु विभाषे-
त्येव सिद्धे गुणे स्त्रियामिति व्यर्थमित्यत आह । अगुणे स्त्रियाञ्च क्वचिदिति ॥ योग-
विभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति भावः । अत्रागुणे उदाहरति । धूमादिति ॥ अग्निमानि-
त्यनन्तरं ज्ञायत इति शेषः । धूमस्य अग्निहेतुत्वात् । अत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात् ततः
पञ्चमीति भावः । स्त्रियामुदाहरति । नास्ति घटः इति ॥ घट इत्यनन्तरं ज्ञायत इति
शेषः । अनुपलब्धेरिति ॥ उपलब्धिः ज्ञानम्, तस्या अभावः अनुपलब्धिः । नञ्तत्पुरुषः ।
न चार्थाभावेऽव्ययीभावश्चाङ्गयः । अर्थाभावे तयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पृथग्विना ॥
पञ्चमीद्वितीये चेति ॥ तृतीयाभावपक्षे इति शेषः । 'अपादाने पञ्चमी, षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन,
एनपा द्वितीया, पृथग्विना' इति सूत्रक्रमः । तत्र षष्ठीत्यस्वरितत्वान्नानुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति
चानुवर्तते । तथाच तृतीयाभावपक्षे पञ्चमी द्वितीया चेति भावः । ननु तृतीयाभावपक्षे
द्वितीयैव सन्निहितत्वात् स्यात्, ननु पञ्चम्यपि, षष्ठ्यतसर्थेनेत्यत्र तदनुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र
पञ्चम्यास्समावेशोऽनुपपन्न इत्यत आह । अन्यतरस्याग्रहणमिति ॥ तृतीया चेत्तेतावतैव
सन्निहितद्वितीयासमुच्चयसिद्धेरन्यतरस्याङ्गुर्यल्लक्षणं व्यवहिताया अपि पञ्चम्यास्समुच्चयार्थम् ।
अव्ययानामनेकार्थकत्वादिति भावः । ननु पञ्चम्याः 'षष्ठ्यतसर्थ' इत्यत्रानुवृत्ताया इहानुवृत्ते-
रसम्भवात् कथमिह तदुपस्थितिरित्यत आह । पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तते इति ॥
मण्डूकप्लुत्येति शेषः । पृथग्रामेणेति ॥ रामप्रतियोगिकभेदानित्यर्थः । एवं विना नानेति ॥

६०४ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्या-

सत्त्ववचनस्य । (२-३-३३)

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

६०५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । (२-३-३५)

एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये च । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरम्-दूरात्-दूरेण वा, अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा । 'असत्त्ववचनस्य' इत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥

इति पञ्चमी विभक्तिः ।

विना रामेण, रामात्, रामम् । नाना रामेण, रामात्, रामम्, वा । पृथग्विनानानास्त्रयोऽपि भेदार्थका इति केचित् । "पृथग्विनान्तरेणर्ते हि रुद् नाना च वर्जने" इत्यमरः । रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । करणे च ॥ एभ्य इति ॥ स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय एभ्यश्चतुर्भ्यः इत्यर्थः । असत्त्वपदं व्याचष्टे । अद्रव्येति ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च । ततश्च करणे पञ्चमी वेति लभ्यते । तदभावे तु तृतीया सिद्धैव । तदाह । तृतीयापञ्चम्याविति ॥ स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः इति ॥ लघुना अनायासेन मुक्त इत्यर्थः । आयासो न द्रव्यमिति भावः । द्रव्ये त्विति ॥ द्रव्ये वृत्तौ स्तोकेन विषेण हत इति तृतीयैवेत्यर्थः । अल्पेनाल्पाद्वा मुक्तः, कृच्छ्रेण कृच्छ्राद्वा मुक्तः । कष्टेनेत्यर्थः । कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः । अकृत्स्नेन साधनेनेत्यर्थः । दूरान्तिक ॥ एभ्य इति ॥ दूरार्थकेभ्यः अन्तिकार्थकेभ्यश्चेत्यर्थः । चकारः व्यवहितयोरपि पञ्चमीतृतीययोस्समुच्चयार्थः, ननु दूरान्तिकार्थैष्वन्यतरस्याम्' इति सन्निहितषष्ठ्या अपि । व्याख्यानात् । तदाह । चात्पञ्चमीतृतीये चेति ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । तथाच प्रथमापवाद इति फलितम् । 'दूरादावसथान्मूत्रन्दूरात्पादावनेजनम्' इति भाष्यप्रयोगात् सप्तम्यर्थेऽधिकरणेऽप्ययं विधिः । ननु दूरः पन्थाः इत्यत्र कथं न पञ्चमीत्यत आह । असत्त्ववचनस्येति ॥ दूरः पन्था इत्यत्र पन्थाः द्रव्यम् । तद्विशेषणं दूरशब्दस्सत्त्ववचन इति भावः ॥

इति पञ्चमी विभक्तिः ।

अथ षष्ठी विभक्तिः ।

६०६ । षष्ठी शेषे । (२-३-५०)

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । षष्ठी शेषे ॥ उक्तादन्यशेषः । ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादि-सूत्रेषु द्वितीयादिविधिषु हि कर्मकर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकाण्यनुकान्तानि । प्रथमाविवधौ प्रातिपदिकार्थोऽनुकान्तः । एतेभ्यः अन्यः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषपदार्थ इत्यर्थः । तत्रासति बाधके सम्बन्धो विशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते । न हि ‘निर्विशेषं सामान्यम्’ इति न्यायात् । सति तु बाधके मातुः स्मरतीत्यादौ सम्बन्धत्वेनैव भानम् । कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भाने द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थितिः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना सम्बन्धत्वरूपसामान्यात्मना च सम्बन्धषष्ठ्यर्थः । राजाश्रितस्वामित्वनिरूपित-स्वत्वात्मकसम्बन्धाश्रयः पुरुष इति बोधः । आश्रयत्वादि तु संसर्गमर्यादया भासते । तत्र पुरुषो मुख्यं विशेष्यम् । सम्बन्धस्त्वाधेयतया पुरुषविशेषणम् । राजा तु आश्रयतया सम्बन्धविशेषणम् । सम्बन्धस्त्वाधेयतया राजानं प्रति विशेष्यम् । ‘प्रधानप्रत्ययार्थवचनम्’ इति वचनेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात् । अत एव पुरुषशब्दादपि न षष्ठी । राजनिरूपित-सम्बन्धाश्रयः पुरुष इति बोधे सम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थपुरुषं प्रति विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन भानानुपपत्तेः । यदा तु पुरुषगतस्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपसम्बन्धाश्रयो राजेति बोधः, तदा पुरुषस्य राजेति पुरुष-शब्दात् षष्ठी भवत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । सतां गतमित्यादौ कर्तृतृतीयादिकमाशङ्क्य आह । **कर्मादीनामपीति ॥** कर्मत्वकर्तृत्वादीनामपि सम्बन्धत्वसामान्यात्मना विवक्षायां षष्ठ्येव, नतु कारक-विभक्त्य इत्यर्थः । तथाच ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति सूत्रे भाष्यम् । ‘कर्मत्वादीनामविवक्षा शेषः’ इति । **सतां गतमिति ॥** भावे क्तः । सत्सम्बन्धिगमनमित्यर्थः । कर्तृत्वविवक्षायान्तु सद्भिर्गत-मिति तृतीया भवत्येव । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु न भवति । ‘न लोक’ इति निषेधात् । **सर्पिषो जानीते इति ॥** करणत्वविवक्षायां सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । करणत्वस्य सम्बन्धत्वविवक्षायान्तु षष्ठी । कर्त्राश्रिता सर्पिस्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः । **मातुः स्मर-तीति ॥** कर्मत्वविवक्षायां मातरं स्मरतीत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायान्तु देवदत्तकर्तृक-मातृसम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः । **एधोदकस्योपस्कुरुते इति ॥** एधशब्दः अकारान्तः पुच्छिङ्गः ‘कारके’ इति सूत्रे “एधाः पश्यन्ते” इति भाष्यप्रयोगात् । एधाश्च उदकानि चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । कर्मत्वविवक्षायां एधोदकं शोषणगन्धद्रव्या-धानादिना परिष्कुरुते इत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायान्तु एधोदकसम्बन्धि परिष्करणमिति

६०७ । षष्ठी हेतुप्रयोगे । (२-३-२६)

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

६०८ । सर्वनाम्नस्तृतीया च । (२-३-१७)

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात्षष्ठी च ।
केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । ‘निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्राय-
दर्शनम्’ (वा १४७३) । किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय,
इत्यादि । एवं ‘किं कारणम्’ ‘को हेतुः’ ‘किं प्रयोजनम्’ इत्यादि ।
‘प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः’ । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः
सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय, इत्यादि ।

६०९ । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । (२-३-३०)

बोधः । एधशब्दस्सकारान्तोऽप्यस्ति नपुंसकलिङ्गः । ‘काष्ठन्दार्विन्धनन्त्वेध इध्ममेधस्समित्
स्त्रियाम्’ इति कोशात् । ‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निः’ इत्यादिदर्शनाच्च । तथा सति एधः दकस्येति
छेदः । उदकशब्दसमावेशे एध उदकस्येत्यापत्तेः । उदकशब्दपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति ।
“भुवनममृतं जीवनं स्यात् दकञ्च” इति हलायुधकोशात् । तथाच एधः कर्तृ उदकं परि-
ष्कृस्ते इत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायान्तु षष्ठी । निम्बकरञ्जादिकाष्टविशेषप्रज्वलिताग्नि-
तप्तोदकस्य गुणविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । भजे शम्भोश्चरणयोरिति ॥ अत्र चरणयोः
कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । शम्भुचरणसम्बन्धि भजनमित्यर्थः । फलानां तृप्तः इति ॥
अत्रापि करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । फलसम्बन्धिनी तृप्तिरिति बोधः । षष्ठी हेतु-
प्रयोगे ॥ हेतावित्यनुवर्तते । तदाह । हेतौ द्योत्ये इति ॥ हेतुत्वे द्योत्ये इत्यर्थः ।
हेतुवाचकात् षष्ठीति फलितम् । ‘हेतौ’ इति तृतीयां बाधित्वा षष्ठी । हेतुप्रयोगे किम् ।
अन्नेन वसति । हेतौ द्योत्ये इति किम् । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नमः । अत्र युष्मच्छब्दान्न भवति ।
सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ सर्वनाम्नः इति षष्ठी । तदाह । सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति ॥
कस्माद्भवतीत्यपेक्षायां सन्निहितत्वात् सर्वनामहेतुभ्यामिति गम्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति । केन
हेतुनेनेति ॥ सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्, तदा हेतुशब्दात् षष्ठी न स्यादिति बोध्यम् ।
निमित्तपर्यायेति ॥ निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्तीनां
प्रायेण प्रयोगो भवतीत्यर्थः । किन्निमित्तं वसतीति ॥ प्रथमान्तं द्वितीयान्तश्च ज्ञेयम् ।
इत्यादीति ॥ कस्मात् निमित्तात्, कस्य निमित्तस्य, कस्मिन्निमित्ते । पर्यायग्रहणस्य प्रयोजन-
माह । एधं किं कारणमित्यादि ॥ प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह । प्रायग्रहणादिति ॥ एवञ्च
‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यमेवेति भावः ।
षष्ठ्यतसर्थ ॥ एतद्योगे इति ॥ ‘दिवशब्देभ्यस्तप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । ‘—दिक्छब्द—’ (सू ५९५) इति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

६१० । एनपा द्वितीया । (२-३-३१)

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । ‘एनपा’ इति योगविभागात्षष्ठ्य-
पि । दक्षिणेन ग्रामं—ग्रामस्य वा ।

६११ । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । (२-३-३४)

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं, निकटं, ग्रामस्य—ग्रामाद्वा ।

६१२ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । (२-३-५१)

कालेष्वस्तातिः’ इत्यारभ्य ‘आहि च दूरे’ ‘उत्तराच्च’ इत्यन्तैस्सूत्रैर्दिग्देशकालवृत्तिभ्य-
श्शब्देभ्यः स्वार्थे प्रत्यया विहिताः । तत्र ‘दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्’ इति विहितः यः अतसु-
च्प्रत्ययः तस्यार्थः दिग्देशकालरूपः स एवार्थो यस्य सः अतसर्थप्रत्ययः तद्योगे इत्यर्थः ।
यद्यप्यतसर्थप्रत्ययेषु अस्तातिरेव प्रथमः । तथापि लाघवादतसर्थेत्युक्तम्, न त्वस्तात्यर्थेति ।
संयुक्ताक्षरघटितत्वेन गौरवात् । दिक्शब्देतीति ॥ ‘अन्यारात्’ इति सूत्रे दिक्शब्देत्यनेन
या पञ्चमी विहिता तदपवाद इत्यर्थः । दक्षिणतः इति ॥ सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वार्थे
दिग्देशकालवृत्तेः दक्षिणशब्दात् अतसुच् । दक्षिणस्यां, दक्षिणस्याः, दक्षिणा, वा दिगित्यर्थः ।
एवं देशे काले च । पुरः इति ॥ पूर्वाशब्दादस्तात्यर्थे ‘पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैवाम्’
इत्यसिप्रत्ययः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा, वेत्यर्थः । पुरस्तादिति ॥ पूर्व-
शब्दादस्तातिप्रत्यये सति ‘अस्ताति च’ इति प्रकृतेः पुरादेशः । पुरश्शब्दसमानार्थकमिदम् ।
उपरीति ॥ ‘उपर्युपरिष्ठात्’ इति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दात् रिप्प्रत्ययः रिष्ठातिल्प्रत्ययश्च । प्रकृते-
रुपादेशश्च निपातितः । ऊर्ध्वायान्दिशि, ऊर्ध्वाया दिशः, ऊर्ध्वा दिगिति वा, अर्थः । एवं देशे
कालेऽपि । एनपा द्वितीया ॥ ‘षष्ठ्यतसर्थ’ इति षष्ठाः नित्यं बाधे प्राप्ते आह । योग-
विभागादिति ॥ एनपेति योगो विभज्यते । ‘षष्ठ्यतसर्थ’ इति पूर्वसूत्रात् षष्ठीत्यनुवर्तते ।
एनबन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे
द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । दक्षिणेनेति ॥ ‘एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः’ इत्येनप् ।
एवमुत्तरेणेति ॥ उत्तरेण ग्रामं, ग्रामस्य, वेत्युदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य
वेत्याद्यपि बोध्यम् । दिक्शब्देभ्य एनन्विधेः । भाष्ये तु ‘षष्ठ्यतसर्थ’ इति सूत्रात् प्राक्
‘एनपा द्वितीया’ इत्यस्य पाठ इति ‘पृथग्विना’ इति सूत्रे उक्तम् । अतोऽत्र सत्यपि योग-
विभागे षष्ठीग्रहणानुवृत्तेरसम्भवादेनपा योगे षष्ठ्यसाधुरेवेति युक्तम् । दूरान्तिकार्थैः ॥
एतैरिति ॥ दुरार्थकैरन्तिकार्थकैश्च शब्दैर्योगे इत्यर्थः । पञ्चमी चेति ॥ षष्ठ्यभावे ‘अपादाने
पञ्चमी’ इत्यतः अनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । ‘एनपा द्वितीया’ इति, पृथग्विनानानाभिस्तृतीया’
इति, द्वितीयातृतीये सन्निहिते अपि न समुचीयेते । व्याख्यानात् । ज्ञोऽविदर्थस्य ॥ ज्ञः

जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ।

६१३ । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । (२-३-५२)

एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशानं वा ।

६१४ । कृञः प्रतियत्ने । (२-३-५३)

प्रतियत्नो गुणाधानम् । कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यादगुणाधाने । एधोदकस्योपस्करणम् ।

६१५ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । (२-३-५४)

भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ।

अविदर्थस्येति च्छेदः । ज्ञ इति ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनम् । वित् ज्ञानं अर्थः यस्य विदर्थः, स नभवतीति अविदर्थः । ज्ञानार्थकमित्रस्येति यावत् । तदाह । जानातेरज्ञानार्थस्येति ॥ शेषत्वेनेति ॥ सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः । शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः । सर्पिषो ज्ञानमिति ॥ वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविदर्थस्येति लिङ्गादेव 'ज्ञा अवबोधने' इति धातोः प्रवृत्तौ वृत्तिः । 'षष्ठी शेषे' इति सिद्धेऽपि 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतदर्थं वचनम् । अधीगर्थः ॥ एषामिति ॥ 'इक् स्मरणे' नित्यमधिपूर्वः, तस्यार्थ इवार्थो यस्य सः अधीगर्थः, स्मरणार्थक इति यावत् । शेष इति ॥ 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुः स्मरणमिति ॥ वस्तुतः कर्माभूतमातृसम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः । सर्पिषो दयनमिति ॥ वस्तुतः कर्माभूतसर्पिस्सम्बन्धि दयनमित्यर्थः । 'दय दानगतिरक्षण हिंसादानेषु,' दीनान् दयते इत्यत्र दुःखाद्वियोजयितुमिच्छतीत्यर्थः । परदुःखापहरणेच्छा दया । ईशानं वेति ॥ सर्पिषः इत्यनुषज्यते । वस्तुतः कर्माभूतसर्पिस्सम्बन्धियथेष्टविनियोग इत्यर्थः । इदमपि समासनिषेधार्थमेव । लोकानीष्टे इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः । कृञः प्रति ॥ कर्मणीति, शेष इति, चानुवर्तते । प्रतियत्नो गुणाधानम् । तदाह । कृञः कर्मणीति ॥ एधोदकस्योपस्करणमिति ॥ एधदशब्दस्सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । दकशब्द उदकवाची । एधश्च दकञ्चेति द्वन्द्वः । यद्वा एधशब्दः अकारान्तः पुल्लिङ्गः । एधश्च उदकञ्चेति द्वन्द्वः इत्यनुपदमेवोक्तम् । वस्तुतः कर्माभूतैधोदकसम्बन्धि परिष्करणमित्यर्थः । रुजार्थानाम् ॥ रुजा पीडा रोगः इत्यर्थो येषामिति विग्रहः । भाववचनानामित्येतद्व्याचष्टे । भावकर्तृकामिति ॥ वक्षीति वचनः, कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः । भावः धात्वर्थः वचनः कर्ता येषामिति विग्रहः । भावकर्तृकाणामिति फलितमिति भाष्ये स्पष्टम् । शेष इति कर्मणीति चानुवर्तते । तदाह । कर्मणि शेष इति ॥ इदमपि समासाभावार्थमेव । चौरस्य रोगस्य रुजेति ॥ अत्र रुजेति व्याधिकृतसन्तापादिपीडोच्यते । रोगश्चौरं सन्तापादिना

चौरस्य रोगस्य रुजा । ‘अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्’ (वा १५०७) ।
रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ।

६१६ । आशिषि नाथः । (२-३-५५)

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् ।
‘आशिषि’ इति किम् । माणवकनाथनम् । तत्सम्बन्धिनी याच्येत्यर्थः ।

६१७ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । (२-३-५६)

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् ।
निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम्—प्रणिहननम्—

पीडयतीति पर्यवसन्नोऽर्थः । रोगकर्तृका वस्तुतः कर्माभूतचौरगतसन्तापादिपीडयत्र भाव-
घञन्तेन रोगशब्देन शारीरक्षयादिविकारविशेषो विवक्षितः । सच रुजायां कर्ता । तत्कर्म-
णश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । रोगस्य चौररुजेति समासो न भवतीति योजना । अज्वरि-
सन्ताप्योरिति ॥ रुजार्थानां भाववचनानां ज्वरिसन्तापिवर्जितानाम् इति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः ।
रोगस्य चौरज्वरः इति ॥ अत्र चौरज्वरशब्दे शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव । शेषषष्ठ्याः
पुनर्विध्यभावात् । एवं रोगस्य चौरसन्ताप इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्राज्वरिसन्ताप्योरित्यनुक्तौ
तु रुजार्थानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशब्दात् षष्ठी स्यादित्यतिव्याप्तिं दर्शयितुमाह ।
रोगकर्तृकमिति ॥ रोगकर्तृकः वस्तुतः कर्माभूतचौरसम्बन्धी ज्वरः सन्तापो वेति यावत् ।
एवञ्च ज्वरिसन्ताप्योः रुजार्थकत्वात् रोगात्मकभावकर्तृकत्वाच्च तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां
नानेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, षष्ठी शेषे इत्येव षष्ठी वा । अतः चौरज्वरः चौरसन्ताप
इति समासो भवत्येवेति भावः । आशिषि नाथः ॥ ‘शेषे कर्मणि’ इति चानुवर्तते ।
तदाह । आशीरर्थस्येति ॥ इदमपि समासाभावार्थमेव । सर्पिषो नाथनमिति ॥
इदम्मे भूयादितिच्छा आशासनम् । तदेवाशीः नाथतेरर्थः । वस्तुतः कर्माभूतसर्पिस्सम्बन्धि
आशासनमित्यर्थः । जासिनिप्र ॥ ‘कर्मणि शेषे’ इत्यनुवर्तते । तदाह । हिंसार्थाना-
मित्यादिना ॥ इदमपि समासाभावार्थमेव । चौरस्योज्जासनमिति ॥ ‘जसु ताडने’
‘जसु हिंसायाम्’ इति चुरादौ । वस्तुतः कर्माभूतचौरसम्बन्धिनी हिंसेत्यर्थः । ‘जसु मोक्षणे’
इति दैवादिकस्य तु न प्रहणम् । हिंसार्थत्वाभावात् जासीति निर्देशाच्च । निप्राविति ॥ निप्र-
हणेति निप्रपूर्वस्य हनधातोः निर्देशः । तत्र निप्र इत्येतौ समस्तौ गृह्येते, प्रनीत्येवं व्युत्क्रमेण
च गृह्येते । प्रति नीति च पृथगपि गृह्येते, व्याख्यानादित्यर्थः । समस्ताबुदाहरति । चौरस्य
निप्रहणनमिति ॥ वस्तुतः कर्माभूतचौरसम्बन्धि हननमित्यर्थः । ‘हन्तेर्नपूर्वस्य’ इति
णत्वम् । विपर्यस्ताबुदाहरति । प्रणिहननमिति ॥ ‘नेर्नाद’ इति णत्वम् । हन्तेर्नकारस्य तु न
णत्वम् । ‘अट्कुप्वाड्’ इति नियमात् । नेर्नकारस्य तदनन्तर्भावात् । व्यस्ताबुदाहरति ।

निहननम्—ग्रहणं वा । ‘नट अवस्कन्दने’ चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् ।
चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । ‘हिंसायाम्’ किम् । धानापेषणम् ।

६१८ । व्यवहृपणोः समर्थयोः । (२-३-५७)

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता ।
शतस्य व्यवहरणं, पणनं वा । ‘समर्थयोः’ किम् । शलाकाव्यवहारः ।
गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं, स्तुतिरित्यर्थः ।

६१९ । दिवस्तदर्थस्य । (२-३-५८)

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् ।
शतस्य दीव्यति । ‘तदर्थस्य’ किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । सौतीत्यर्थः ।

निहननं ग्रहणनं वेति ॥ निमिताभवाभिहननमित्यत्र ‘हन्तेरत्पूर्वस्य’ इति णत्वं न ।
चुरादिरिति ॥ ‘नट वृत्तौ’ इति तु न गृह्यते । नाटंति दीर्घोच्चारणादिति भावः । चौरस्यो-
न्नाटनमिति ॥ उपसर्गवशान्नाटोहिंसायां वृत्तिरिति भावः । चौरस्य क्राथनमिति ॥
‘कथ हिंसायाम्’ इति घटादौ । ‘घटादयो मितः’ इति तस्य मित्वेऽपि ‘मितां ह्रस्वः’ इति न
भवति । इह दीर्घनिपातनात् । वृषलस्य पेषणमिति ॥ हिंसैत्यर्थः । व्यवहृपणोः ॥
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति ॥ समौ तुल्यौ अर्थौ ययोरिति
विग्रहः । शकन्ध्वादिन्वात् पररूपम् । एकार्थकस्य व्यवपूर्वकहृज्धातोः पणधातोश्च कर्मणि
शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थः । इदमपि समासनिवृत्त्यर्थमेव । ननु ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’
इति पणधातुः स्तुतावपि वर्तते, ननु व्यवहार एव, तत्कथमनयोरेकार्थकत्वमित्यत आह ।
द्यूते इति ॥ द्यूते अक्षैः क्रीडने क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादे चानयोः व्यवहृपणोः एकार्थ-
कत्वमित्यर्थः । तथाच एतादृशव्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः । शतस्य व्यवहरणं
पणनं वेति ॥ द्यूतव्यवहारेण क्रयविक्रयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः । केवलव्यवहारार्थकत्वे
अकर्मकत्वापातात् । तथाच वस्तुतः कर्माभूतशतसम्बन्धि अक्षक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविक्रयविषय-
कमूल्यविसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः । समर्थयोः किमिति ॥ व्यवहारार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः ।
शलाकाव्यवहार इति ॥ प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेन व्यवहारार्थकत्वमित्याह । गणनेत्यर्थः
इति ॥ वस्तुतः कर्माभूतशलाकासम्बन्धिगणनेति फलितम् । अत्र षष्ठ्याः पुनर्विध्यभावा-
दस्येव समास इति भावः । ब्राह्मणपणनमिति ॥ पणतेः प्रत्युदाहरणम् । अत्र पणिर्न
व्यवहारार्थ इत्याह । स्तुतिरित्यर्थः इति ॥ वस्तुतः कर्माभूतब्राह्मणसम्बन्धिनी स्तुति-
रित्यर्थः । अत्रापि अस्त्येव समास इति भावः । दिवस्तदर्थस्य ॥ पूर्वसूत्रे निर्दिष्टव्यवह-
रणौ तच्छब्देन परामुद्ध्येते । तयोः व्यवहृपणोः अर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः । तदाह ।
द्यूतार्थस्येति ॥ द्यूतमक्षक्रीडनेन ग्रहणं अर्थो यस्य दिव इति विग्रहः । क्रयेति ॥ क्रय-
विक्रयविषयकमूल्यविसंवादेऽर्थः यस्य दिव इति बहुव्रीहिः । कर्मणि षष्ठीति ॥ इह शेष

६२० । विभाषोपसर्गे । (२-३-५९)

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

६२१ । प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । (२-३-६१)

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविषो वाचका-
च्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य
अनुब्रूहि वा ।

६२२ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २-३-६४)

इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । तथाच कर्मणश्शेषत्वविवक्षाभावात् ‘षष्ठी शेषे’
इत्यप्राप्तौ इदं वचनम्, नतु कृदन्तयोगे समासनिवृत्त्यर्थम्, तत् ध्वनयन्नुदाहरति । **शतस्य
दीव्यनीति ॥** शतमक्षकीडनन कयविकयविषयकमूल्यविसंवादेन वा गृह्णातीत्यर्थः । अत्र
शेष इत्यनुवृत्तेः कर्मत्वप्रकार एव बोधः । अत एव ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इत्युत्तरसूत्रे ‘आमस्य
तदहस्यमायां दीव्येयुः’ इत्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमित्युक्तं भाष्यकैयटयोस्सङ्गच्छते
इत्यन्यत्र विस्तरः । **विभाषोपसर्गे ॥** उपसर्गे सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्या-
दित्यर्थः । **प्रेष्यब्रुवोः ॥ देवतासम्प्रदाने इति ॥** देवता सम्प्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ।
प्रेष्यब्रुवोरिति ॥ ‘इष गतौ’ दिवादिश्यन्नन्तः, उपसर्गवशात् प्रेरणे वर्तते । प्रेष्यश्च ब्रूश्च
तयोरिति विग्रहः । **कर्मण इति ॥** ‘अधीगर्थ’ इत्यतः कर्मणीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते
इति भावः । **हविषः इति ॥** हविश्शब्दः न स्वरूपपरः, किन्तु हविर्विशेषवाचकशब्दपरः,
व्याख्यानात् । तथाच देवतासम्प्रदानक्रियावाचिनोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मभूतः । हविर्विशेषः
तद्वाचकाच्छब्दात् षष्ठीति फलितम् । अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानात् । तथाच
द्वितीयापवादोऽयम् । **अग्नये छागस्येति ॥** मैत्रावरुणं प्रति अध्वर्युकर्तृकोऽयं सम्प्रेषः । हे
मैत्रावरुण, अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य ।
‘होतायक्षदग्निं छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतयज’ इति प्रैषेण प्रकाशयत्यर्थः । अत्र
यद्यपि ‘अग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्य’ इत्येव कल्पसूत्रेषु दृश्यते, नतु हविष इत्यपि । तथापि
तथाविधः प्रैषो भाष्योदाहरणान् कचिच्छाखायां ज्ञेयः । मेदश्शब्देन वस्त्रखण्डतुल्यो भासविशेषः
उच्यते । **अनुब्रूहि वेति ॥** अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्युदाहरणम् ।
हे मैत्रावरुण, अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत्पुरोऽनुवाक्यया
प्रकाशयेत्यर्थः । प्रेष्यब्रुवोः किम्, अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविषः किम् ।
अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाश प्रेष्य । ‘हविषः प्रस्थि-
तत्वाविशेषेण प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रथितं प्रेष्य । प्रस्थित-
मिति अव्यक्तमित्यर्थः । **कृत्वोऽर्थ ॥ कृत्वोऽर्थानामिति ॥** कृत्वोऽर्थप्रत्ययस्यार्थ एवार्थः

कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्च-
कृत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । ‘शेषे’ किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ।

६२३ । कर्तृकर्मणोः कृति । (२-३-६५)

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता
कृष्णः । ‘गुणकर्मणि वेष्ट्यते’ (वा ५०४२) । नेता अश्वस्य सुग्नस्य—सुग्नं वा ।
‘कृति’ किम् । तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

येषां ते कृत्वोऽर्थाः, तेषां प्रयोग इत्यर्थः । शेषे षष्ठीति ॥ ‘दिवस्तदर्थस्य’ इत्यादिपूर्वसूत्रे
विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं मण्डूकप्लुत्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजन-
मिति ॥ पञ्चवारं वस्तुतः अधिकरणीभूतं यदहः तत्सम्बन्धि भोजनमित्यर्थः । ‘सङ्ख्यायाः
क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्’ इह षष्ठ्याश्शेषे पुनर्विधानान्न समासः । द्विरहन्यध्ययन-
मिति ॥ ‘द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्’ इति कृत्वोऽर्थे सुच् । अत्राधिकरणस्य विवक्षितत्वात्सप्तमेव,
ननु, षष्ठी । कर्तृकर्मणोः कृति ॥ कृतप्रत्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । फलितमाह ।
कृद्योग इति ॥ तत्र कर्तृयुदाहरति । कृष्णस्य कृतिरिति ॥ भावे स्त्रियां क्तिन् । कृष्णकर्तृका
सृष्टिरित्यर्थः । कर्मण्युदाहरति । जगत इति ॥ जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः ।
गुणकर्मणीति ॥ कृदन्तद्विकर्मकधातुयोगे अप्रधानकर्मणि षष्ठीविकल्प इष्यत इत्यर्थः ।
प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी । ‘अकथितञ्च’ इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत् । नेता अश्वस्येति ॥
‘अकथितञ्च’ इत्यत्र ‘ग्राममजानयति’ इत्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकर्मैति प्रपञ्चितं
प्राक् । तद्रीत्या अत्र अश्वः प्रधानकर्म, सुग्नस्तु गुणकर्मैति ज्ञेयम् । स्यादेतत् । कृतीति व्यर्थम् ।
नच तिङ्श्रव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । ओदनं पचतीत्यादौ ‘न लोक’ इति लादेशयोगे षष्ठी-
निषेधादेव षष्ठ्यभावसिद्धेः । शतेन क्रीतः शत्योऽश्वः, इत्यादौ तु तद्धितयत्प्रत्ययाभिहितत्वादेव
अश्वदेः षष्ठी न भविष्यति । नच देवदत्तं हिरुगित्यादौ हिरुगाद्यवयवबोधवर्जनादिक्रियां प्रति
कर्मत्वादानेन षष्ठी शङ्क्या । ‘न लोकाव्यय’ इति तानिषेधात् । शेषत्वविवक्षायान्तु षष्ठ्यत्र
इष्यत एव । एवञ्च परिशेषात् कृद्योग एवेयं षष्ठी पर्यवस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति पृच्छति ।
कृति किमिति ॥ उत्तरमाह । तद्धिते इति ॥ तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत् ।
कृतपूर्वी कटमिति ॥ कटः पूर्वं कृतः अनेनेति लौकिकविग्रहः । तत्र पूर्वमिति क्रिया-
विशेषणम् । ‘सुप्सुपा’ इति समासः । अनेनेत्यनुवृत्तौ कृतपूर्वशब्दात् ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’
इति इतिप्रत्ययस्तद्धितः । तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वादानेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयो-

१. अत्र च ‘अथेह कथं भवितव्यम्—नेता अश्वस्य सुग्नम्—इति, आहोस्वित्—नेता अश्वस्य
सुग्नस्य—इति । ‘उभयथा गोणिकापुत्रः’ इति ‘अकथित—’ (१-४-५१) सूत्रभाष्यमूलिक
‘प्रधाने नियता षष्ठी गुणकर्मणि वेष्ट्यते’ इति शिष्टोक्तिरेव मानम् ।

गान्न भवति । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न सम्भवति । कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात् । अत एव तद्धितः इतिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः । किञ्च कृत इति क्तप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततष्षष्ठाः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन । क्तप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटात् द्वितीया दुर्लभेति चेत्, कृत अम् पूर्व अम् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्यासन्निहिततया कर्मत्वेनान्वयासम्भवेन कृञ्धातोस्तदानीमकर्मकतया कर्मणि क्तप्रत्ययस्यासम्भवे सति 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ निर्बाधौ । ततश्च कृतपूर्वाति तद्धितान्तस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किं कृतवानिति कर्मजिज्ञासायां कटमित्यन्वेति । गुणभूतयापि क्रियया कारकसम्बन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् । तच्च कर्मत्वं न क्तप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात् । नापीनिप्रत्ययेन । तस्य कर्तरि विधानात् । तथाच असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । नच निष्ठायोगे निषेधादेवात्र षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यम् । 'नपुंसके क्ते भावे षष्ठा उपसङ्ख्यानम्' इति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रस्थवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्यात्राप्रसक्तेः । तथाच षष्ठ्यभावे उत्करीत्या अनभिहितत्वात् द्वितीया सुलभैव । नच कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्बारा । कृतेति क्तप्रत्ययात्मककृद्योगस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च वृत्त्यन्तर्भावानापन्नकृद्योगस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्भूतत्वात् तद्योगषष्ठीनिमित्तम् । नचैवं सति ओदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकग्रहणम्, इत्यादौ षष्ठी न स्यात् । वृत्त्यन्तर्भूतकृद्योगाभावात् । तथाच ओदनं पाचकतमः, ओदनं पाचकग्रहणम्, इति द्वितीयैव स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अत एव मतुबधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्यो णः' इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरणम्' इति उदाहरिष्यते मूलकृता । नचैवं घटः क्रियते इत्यत्रापि कर्मणो विवक्षाभावमाश्रित्य भावलकारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनान्वयसम्भवात् अनभिहितत्वात् द्वितीया दुर्वीरिति वाच्यम् । वैषम्यात् । कृतपूर्वात्यत्र हि अलौकिकविग्रहदशायां कटशब्दस्यासन्निधानात् कर्मणो विवक्षा न सम्भवतीति भावे क्तप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम् । क्रियते इत्यल तु न सम्भवत्येवाविवक्षा । कृतद्धितसमासैकशेषसान्धनधातुरूपवृत्तिपञ्चकानन्तर्भूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहाभावात् । तथाच वृत्तिविषय एवायं व्युत्पत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । शब्देन्दुशेखरे तु ओदनं पाचकतमः इत्यादौ द्वितीया असाधुरेव, षष्ठ्येव साधुरिति प्रपञ्चितम् । विस्तरभयान्नेह तल्लिख्यते । ननु भट्टिकाव्ये "ददैर्दुःखस्य माहृग्न्यो धायैरामोदमुत्तमम् । लिपैरिव तनोर्वातैः श्वेतस्यस्यात् ज्वलो न कः ॥" इति श्लोकोऽस्ति । श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाक्यमेतत् । अत्र दुःखस्येति तनोरिति च कर्मणि षष्ठी । माहृग्न्यो दुःखं ददैर्ददद्भिः पुष्पादीनाम् आमोदं परिमळं धायैः पोषकैः तनोः तनुं शरीरं लिपैः लिपद्भिः कः चेतयः प्राणी ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादित्यर्थः । अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि षष्ठा भाव्यम् । धायशब्दस्य पोषणार्थकधाञ्धातोः 'ददातिदधात्योः' इति णप्रत्ययात्मककृदन्तत्वादिति चेन्न । उत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा

६२४ । उभयप्राप्तौ कर्मणि । (२-३-६६)

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । ‘स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः’ (वा १५१३) । भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । ‘शेषे विभाषा’ (वा १५१३) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः—हरिणा वा । ‘केचिद्विशेषेण विभाषा-मिच्छन्ति’ । शब्दानामनुशासनमाचार्येण—आचार्यस्य वा ।

६२५ । क्तस्य च वर्तमाने । (२-३-६७)

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । ‘नलोक—’ (सू ६२७) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

दुःखस्य पोषकैरित्येवं गृहीत्वेल्यङ्गाहृत्य तद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः । उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ पूर्वसूत्रात् कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थः कृत् । तदाह । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीति ॥ एकस्मिन् कृति उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसक्तौ कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, ननु कर्तरीति यावत् । आश्चर्य इति ॥ अगोपकर्तृकः गोकर्मकः यो दोहः सः अद्भुत इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति षष्ठीसमासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादु-र्भाव इत्यत्रापि कर्मण्येव षष्ठी स्यात् न तु कर्तरि । बहुव्रीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्व-लाभात् भिन्नक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । स्त्रीप्रत्यययो-रिति ॥ वार्तिकमेतत् । ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारविहितयोः अकाकारप्रत्यययोः कृतोः प्रयोगे कर्मण्येवेत्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति फलितम् । भेदिकेति ॥ धात्वर्थनि-र्देशे ण्वुल् । अकादेशः, टाप्, ‘प्रत्ययस्थात्’ इतीत्वम् । विभित्सेति ॥ भिदेस्सन्नन्तात् ‘अ प्रत्ययात्’ इत्यकारप्रत्ययः, टाप् । रुद्रकर्तृकं जगत्कर्मकं भेदनं, भेदनेच्छा वेत्यर्थः । शेषे विभाषेति ॥ इदमपि वार्तिकम् । अकाकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे ‘उभयप्राप्तौ’ इति नियमो विकल्प्यत इत्यर्थः । स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति ॥ उक्तो विकल्पः स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः । विचित्रेति ॥ हरिकर्तृका जगत्कर्मिका कृति-रित्यर्थः । केचिद्विशेषेणेति ॥ अकाकारभिन्नस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः । शब्दानामिति ॥ आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकमनुशासनमित्यर्थः । अनुशासनमसाधुभ्यो विवेचनम् । क्तस्य च वर्तमाने ॥ ननु ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । न लोकेति ॥ राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति ॥ मनुधातोः बुधधातोः पूजधातोश्च ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्तप्रत्ययः । तत्र मतिरिच्छा । बुद्धेः पृथक् ग्रहणात् । राजकर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः राजकर्तृकवर्तमानज्ञान-विषयः राजकर्तृकवर्तमानपूजाश्रय इति क्रमेणार्थः । ‘पूजितो यस्सुरासुरैः, त्वया ज्ञातो घटः’

६२६ । अधिकरणवाचिनश्च । (२-३-६८)

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

६२७ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । (२-३-६९)

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन्-कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः-अलङ्कारिष्णुर्वा । उकः । दैत्यान्घातुको हरिः । कमेरानिषेधः । (वा १५१९) । लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जग-

इत्यत्र तु भूते क्तप्रत्ययो बोध्यः । नच 'मतिबुद्धि' इत्यनेन भूतक्तस्य बाधश्शङ्क्यः । 'तेन' इत्यधिकारे उपज्ञात इति लिङ्गात् तदबाधज्ञापनादित्याहुः । अधिकरणवाचिनश्च ॥ शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे । क्तस्य योगे षष्ठीति ॥ शयितमिति ॥ शेतेऽस्मिन्निति शयितम् । 'शीङ् स्वप्ने' 'क्तोऽधिकरणे च प्रौढ्य' इति क्तप्रत्ययः । तत्र एषामिति कर्तरि षष्ठी । 'न लोक' इति निषेधापवादः । भुजेस्तु प्रत्यवसानार्थकत्वात् अधिकरणे क्तप्रत्ययः । इदमेषां भुक्तमोदनस्य, इत्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी । 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते । मध्येऽपवादन्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तन्नियमाभ्युपगमात् । न लोक ॥ एषामिति ॥ ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, तृन्, एषामित्यर्थः । उ, उक, इत्यत्र सवर्णदीर्घे सति ऊकेति भवति । ततः ल, ऊकेत्यत्र आहुणे लोकेति भवति । लादेश इति ॥ अविभक्तिकनिर्देशोऽयं लादेशोदाहरणसूचनार्थः । ल इति लडादीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगाभावात् तदादेशग्रहणमिति भावः । कुर्वन् कुर्वाणो वेति ॥ लटश्शतृशानचौ । इह कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । उ इत्युदाहरणसूचनमिदम् । उ इत्यनेन कृतो विशेषणान्तदन्तविधिः । हरिं दिदृक्षुरिति ॥ दृशेस्सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः कृत् । व्यपदेशिवत्त्वेन उकारान्तोऽयं कृत् । हरिकर्मकदर्शनेच्छावानित्यर्थः । अलङ्कारिष्णुर्वेति ॥ हरिमित्यनुषज्यते । 'अलं कृञ्' इत्यादिना ताच्छील्यदाविष्णुच् । उवर्णस्यैव ग्रहणे त्वत्र निषेधो न स्यात् । उक इति ॥ इदमपि तदुदाहरणसूचनार्थम् । दैत्यान् घातुको हरिरिति ॥ 'आ केस्तेच्छीलतद्धर्म-तत्साधुकारिषु' इत्यधिकारे 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्' इति तच्छील्लादिषु हनधातोः कर्तरि उकञ्प्रत्ययः, उपधावृद्धिः । 'हो हन्तेः' इति हस्य घत्वम् । 'हनस्तोऽचिण्लोः' इति नकारस्य तकारः । घातनशीलः घातनधर्मा घातनसाधुकारी नेत्यर्थः । कमेरिति ॥ वार्तिकमिदम् । उकान्तकमेयोगे षष्ठ्या निषेधो नास्तीत्यर्थः । लक्ष्म्याः कामुक इति ॥ 'लषपत' इत्यादिना उकञ् । अव्ययमिति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । जगत्सृष्टेति ॥ हरिरास्ते इति शेषः । 'समानकर्तृकयोः' इति क्ताप्रत्ययः । 'क्ता तोसुनक्तुनौ' इति अव्ययत्वम् । सुखं कर्तुमिति ॥ भक्तस्य हरिः प्रभवतीति शेषः । 'तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुन् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । इह कृदव्ययमेव गृह्यते

त्सद्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान्हतवान्विष्णुः ।
 खलर्थाः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । ‘तृन्’ इति प्रत्याहारः । ‘शतृशानचौ’
 इति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् ।
 आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् । ‘द्विषः
 शतुर्वा’ (वा १५२२) । मुरस्य—मुरं वा द्विषन् । ‘सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः
 प्रतिषेधः’ । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

इति केचित् । वस्तुतस्तु अविशेषात् अकृदन्तमपीति तत्त्वम् । देवदत्तं हिरुक् । तत्कर्मकं
 वर्जनमित्यर्थः । निष्ठेति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । ‘क्तवतू निष्ठा’ । विष्णुना हता
 इति ॥ अत्र भूते इति कर्मणि क्तः । कर्तरि षष्ठीनिषेधात्तृतीया । दैत्यान् हतवानिति ॥
 भूते कर्तरि क्तवतुः । कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । खलर्था इति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् ।
 ईषत्कर इति ॥ ‘ईषदुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्’ इति कर्मणि खल् । अर्थग्रहणात्
 ‘आतो युच्’ इति खलर्थको युजपि गृह्यते । ईषत्पानस्सोमो भवता । ननु तृनित्यनेन यदि
 तृनेव गृह्येत, तर्हि सोमं पवमान इत्यादौ निषेधो न स्यादित्यत आह । तृन्निति प्रत्याहारः
 इति ॥ कुत आरभ्य किमन्तानामित्यत आह । शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो
 नकारादिति ॥ लटश्शतृशानचावित्यत्र शत्रादेशस्य एकदेशस्तृशब्दः, तत आरभ्य ‘तृन्’
 इति सूत्रस्थनकारपर्यन्तानामित्यर्थः । ‘लटश्शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे, सम्बोधने च,
 तौ सत्, पूङ्ग्यजोऽशानन्, ताच्छील्यवयवचनशक्तिषु चानश्, इङ्धार्योऽशत्रकृच्छ्रिणि, द्विषो-
 ऽमित्रे, सुजो यज्ञसंयोगे, अर्हः प्रशंसायाम्, आ क्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु, तृन्’ इति
 सूत्रक्रमः । अत्र शानन्नादितृन्नन्तानां ग्रहणम्, ननु ‘लटश्शतृ’ इति तृशब्दस्यापि शत्रादेशैक-
 देशस्य । तस्य कापि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात् । नापि शानचः । लादेशत्वादेव सिद्धेः इति स्थितिः ।
 शानन्निति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । सोमं पवमान इति ॥ ‘पूङ्ग्यजोऽशानन्’ ।
 आत्मानं मण्डयमान इति ॥ ‘मडि भूषायाम्’ ‘ताच्छील्यवयवचन’ इति चानश् ।
 शतृ इति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । वेदमधीयन्निति ॥ ‘इङ्धार्योः’ इति शतृप्रत्ययः ।
 तृन्निति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । कर्ता लोकानिति ॥ तृन्निति सूत्रेण तच्छीलादिषु
 तृन्प्रत्ययः । शानन्नादितृन्नन्तानां लादेशत्वाभावात् प्रत्याहाराश्रयणमिति बोध्यम् । द्विष-
 शतुर्वेति ॥ शत्रन्तद्विषधातुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । मुरस्य मुरं वा
 द्विषन्निति ॥ ‘द्विषोऽमित्रे’ इति शतृप्रत्ययः । तस्य तृन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वान्नित्यनिषेधे
 प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सर्वोऽयमिति ॥ ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायादिति भावः । शेषे
 षष्ठी त्विति ॥ शाब्दबोधे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः । ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति ॥
 हविरिति शेषः । लटश्शत्रादशः । मुखतो ब्राह्मणसम्बन्धिसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः ।
 कर्मत्वविवक्षायान्तु द्वितीयैव । नरकस्य जिष्णुरिति ॥ ‘ग्लाजिस्थश्च गस्तुः’ इति
 तच्छीलादिषु गस्तुप्रत्ययः । नरकसम्बन्धियवानित्यर्थः । कर्मत्वविवक्षायान्तु द्वितीयैव ।

६२८ । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । (२-३-७०)

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी ।

६२९ । कृत्यानां कर्तरि वा । (२-३-७१)

षष्ठी वा स्यात् । मया—मम वा सेव्यो हरिः । ‘कर्तरि’ इति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । ‘भव्यगेय—’ (सू २८९४) इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । ‘कृत्यानाम्’ ‘उभयप्राप्तौ’

अकेनोर्भविष्य ॥ नेत्यनुवर्तते । अकश्च इन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यञ्च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासङ्ख्यं नेष्यते, भाष्यात् । भविष्यति आधमर्ण्ये च वर्तमानयोः योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्यांशः अकेन नान्वेति । ‘आवश्यकधमर्ण्ययोर्णिनिः’ इत्युक्तेः । अतः भविष्यदंश एवाके अन्वेति । इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरुभयोरप्यन्वयः । सम्भवात् । तदाह । भविष्यत्यकस्येति ॥ भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति ॥ भविष्यदर्धकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चेन इत्यर्थः । सतः पालकः इति ॥ सज्जनान् पालयिष्यन् हरिः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । ‘तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इति भविष्यति ण्वुल् । तत्र ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्यतः भविष्यतीत्यनुवृत्तेः । ओदनस्य पाचकः इत्यत्र तु न षष्ठीनिषेधः । ‘ण्वुल्लुचौ’ इत्यस्य भविष्यति विधानाभावात् । ब्रजं गामीति ॥ ‘गमेरिनिः’ इत्यौणादिक इनिः । स च भविष्यति विहितः । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्युक्तेः । गोष्ठं गमिष्यन्नित्यर्थः । शतं दायीति ॥ ऋणत्वेन गृहीतं शतमृणं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । ‘आवश्यकधमर्ण्ययोर्णिनिः’ इत्याधमर्ण्ये णिनिः । तस्य भविष्यति विधानाभावात् भविष्यदर्धकतया गतार्थत्वं न शङ्क्यम् । कृत्यानाम् ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । षष्ठी वा स्यादिति ॥ कृत्या इत्यधिकृत्य विहिताः कतिपयकृतप्रत्ययविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । ‘कर्तृकर्मणोः’ इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । मया मम वा सेव्यो हरिरिति ॥ ‘षष्ठि सेवायाम्’ ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः । अस्मच्छब्दार्थस्य कर्तुः अनभिहितत्वात् षष्ठीतृतीये । गेय इति ॥ नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य ‘अचो यत्’ इति यत्प्रत्ययाभिहितत्वात् कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह । भव्येति ॥ ननु ‘नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णेन’ इत्यत्र कृत्यसंज्ञकतव्यप्रत्यययोगात् ‘उभयप्राप्तौ’ इति बाधित्वा कृष्णात् षष्ठीविकल्पस्स्यात्, ब्रजात् ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह । अत्र योगो विभज्यते इति ॥ विभागप्रकारं दर्शयति । कृत्यानामिति ॥ अनुवर्तते इति ॥ तथाच कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः फलति । नेतव्या ब्रजमिति ॥ ‘गुणकर्मणि वेष्यते’ इति ब्रजाद्विकल्पस्तु न भवति । नेता अश्वस्य सुग्रस्य सुग्रं वेति उभयप्राप्तिरहिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य ‘दोगधव्याः गाः पयः कृष्णेन’ इत्यादौ गुणकर्मणः

इति 'न' इति चानुवर्तते । तेन नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णेन । ततः 'कर्तरि वा' उक्तोऽर्थः ।

६३० । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । (२-३-७२)

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

६३१ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्र-

कुशलसुखार्थहितैः । (२-३-७३)

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी । आशिषि, आयुष्यं चिरजीवितं कृष्णाय—कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । 'आशिषि' किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥

इति षष्ठी विभक्तिः ।

उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थेनानेन परत्वात् बाधात् । ततः कर्तरि वेति ॥ 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक् प्रणेतव्यमित्यर्थः । उक्तोऽर्थः इति ॥ 'कृत्यानाम्' इत्यनुवर्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । अनुभयप्राप्तिविषये मया मम वा सेव्यो हरिरित्यादाविदमवतिष्ठते । अथोपपदविभक्तयः । तुल्यार्थैः ॥ शेषषष्ठ्यां नित्यं प्राप्तायां तृतीयाविकल्पोऽयम् । तुल्यैरिति बहुवचनादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षश्चेत्तुल्यार्थस्तेषां ग्रहणार्थम् । तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात् अनव्यययोग एवेदमित्यन्ये । चतुर्थी च ॥ एतदर्थैरिति ॥ आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित, एतदर्थकैरित्यर्थः । पक्षे षष्ठीति ॥ चकारेण तत्समुच्चयावगमादिति भावः । आयुष्यपर्यायश्चिरजीवितमिति । कुशलं निरामयमिति मद्रभद्रपर्यायौ । शमिति सुखपर्यायः । प्रयोजनमित्यर्थपर्यायः । पथ्यमिति हितपर्यायः । 'हितयोगे च' इति नित्यचतुर्थी तु नाशिषि ज्ञेया । ननु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषया आयुष्यादिशब्दानामेव ग्रहणमुचितमित्यत आह । व्याख्यानादिति ॥ ननु मद्रभद्रयोः पृथग्ग्रहणादेतदर्थैरिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह । मद्रभद्रयोरिति ॥

इति षष्ठी विभक्तिः ।

अथ सप्तमी विभक्तिः ।

६३२ । आधारोऽधिकरणम् । (१-४-४५)

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ।

६३३ । सप्तम्यधिकरणे च । (२-३-३६)

अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्यः—' (सू ६०५) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः

अथ सप्तमी विभक्तिः—आधारोऽधिकरणम् ॥ कारके इत्यधिकृतं प्रथमान्त-
तया विपरिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्, आधारः कारकमधिकरणमिति लभ्यते ।
क्रियान्वयि कारकम् । एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाम् उपस्थितत्वात् क्रियाया इति लभ्यते ।
क्रिया च कर्तृकर्मगता विवक्षिता । तदाधारत्वञ्च न साक्षात्, किन्तु कर्तृकर्मद्वारैव । व्याख्या-
नात् । तदाह । कर्तृकर्मद्वारेति ॥ तन्निष्ठेति ॥ कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः । सप्तम्यधिकरणे
च ॥ चकारादूरेति ॥ 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात् दूरान्तिकार्थेभ्य
इत्यस्य चकारेणानुकर्षणादिति भावः । औपश्लेषिक इति ॥ उपश्लेषस्संयोगादिसम्बन्धः ।
तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः । वैषयिक इति ॥ विषयतासम्बन्धकृत आधारः द्वितीय
इत्यर्थः । अभिव्यापक इति ॥ सकलावयवव्याप्तिकृत आधारस्तृतीय इत्यर्थः । तत्र औपश्लेषिकं
कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति । कटे आस्ते इति ॥ देवदत्त इति शेषः । तत्र साक्षाद्देवदत्ता-
त्मककर्तृगतामासनक्रियां प्रति कटस्य संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वादधिकरण-
त्वम् । अथ कर्मद्वारकमौपश्लेषिकमाधारमुदाहरति । स्थाल्यां पचतीति ॥ तण्डुलानिति
शेषः । अत्र साक्षात्तण्डुलात्मककर्मगतां पाकक्रियां प्रति स्थाल्यास्संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य
तण्डुलद्वारा आधारत्वादधिकरणत्वम् । रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे चेष्टास्तीत्यादौ समवायेन औप-
श्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम् । अथ वैषयिकमाधारमुदाहरति । मोक्षे इच्छास्तीति ॥
अत्र कर्तृभूतेच्छागतां सत्ताक्रियां प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धपुरस्कारेण इच्छाधारत्वादधि-
करणत्वम् । अथाभिव्यापकमाधारमुदाहरति । सर्वस्मिन्नात्मास्तीति ॥ अत्र आत्मरूप-
कर्तृगतां सत्ताक्रियां प्रति कृत्वव्याप्तिं पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधारत्वासर्वस्याधिकरणत्वम् ।
अथ चकारानुकृष्टदूरान्तिकार्थेभ्यः उदाहरति । वनस्य दूरे अन्तिके वेति ॥ दूरान्तिक-
मित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । विभक्तित्रयेणेति ॥ द्वितीयापञ्चमीतृतीयाभि-
रित्यर्थः । वस्तुतस्तु उप समीपे श्लेषः सम्बन्धः तत्कृतमौपश्लेषिकमिति व्युत्पत्त्या सामीपिकमेवा-
धारत्वमौपश्लेषिकम् । “अत एव अधिकरणनाम त्रिप्रकारम् । व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति,

फलिताः । ‘क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्’ (वा १४८५) । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे ‘इष्टादिभ्यश्च’ (सू १८८८) इति कर्तरीनिः । ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ (वा १४८६) । साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले । ‘निमित्तात्कर्मयोगे’ (वा १४९०) । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

शब्दस्य तु शब्देन कौऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात् । ‘इको यणचि’ अच्युपश्लिष्टस्य” इति संहितायाम् इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अच्युपश्लिष्टस्य अन्तर्मीपोच्चारितस्येत्यर्थ इति कैयटः । अत एव मासेऽतिक्रान्ते दीयत इत्यत्र मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति ‘तत्र च दीयते कार्यं भववत्’ इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च ‘तदस्मिन्नधिकम् इति दशान्ताङ्कः’ इत्यत्र एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इत्यत्राधिकानां एकादशानां कथं शतमधिकरण-मित्याक्षिप्य व्यापकवैषयिकाधिकरणासम्भवात् औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञायत इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्च ‘कटे आस्ते’ इत्यादौ औपश्लेषिकाधारोदाहरणम्मूलोक्तमनुपपन्नमेव । उक्तभाष्य-विरोधात् । एवञ्च ‘कटे आस्ते’ इत्यादौ एकदेशव्याप्त्या गौणमभिव्यापकाधारत्वम् । सर्वा-वयवव्याप्तिकृताधिकरणत्वमेव मुख्यम्, वैषयिकमौपश्लेषिकञ्च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वात् । अत एव ‘स्वरितेनाधिकारः’ इति सूत्रे ‘साधकतमं करणम्’ इति सूत्रे च भाष्ये “अधिकरण-माचार्यः किं मन्यते? यत् कृत्स्नमाधारात्माव्याप्तो भवति, तर्हि इहैव सप्तमी स्यात्, ‘तिलेषु तैलं, दक्षि सर्पिः’ इति ‘गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम्’ इत्यत्र तु न स्यात् । मुख्य एव कार्यसम्प्रत्यया-दित्याशङ्क्य स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति वचनात् तमव्यहणाच्च न दोषः” इति समाहितम् । एवञ्च ‘कटे आस्ते, गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गौणमप्यधिकरणं सप्तम्यर्थ एव । यदि तु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ सामीपिकं अधिकरणत्वञ्च विवक्ष्यते तदा लक्षणेति बोध्यम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । **क्तस्येन्विषयस्येति** ॥ न च ‘कृतपूर्वा कटम्’ इत्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या । इन्प्रत्ययान्तः यः क्तप्रत्ययान्तः तस्य कर्मणांत्यर्थाभ्युपगमात् । **कर्तरीनिरिति** ॥ भावक्तान्तात् अधीतशब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवा-नित्यर्थः पर्यवस्यति । किम् अधीतवानिति कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणम् अज्जयने कर्मत्वे-नान्वेति । तच्च व्याकरणकर्मत्वञ्च केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वा कटम्, इतिवत् द्वितीयायां प्राप्ता-यामनेन सप्तमीति भावः । **साध्वसाधुप्रयोगे चेति** ॥ सप्तमी वक्तव्येति शेषः । **साधु-रिति** ॥ हितकारीत्यर्थः । **असाधुरिति** ॥ अहितकारीत्यर्थः । उभयत्र शेषषष्ठ्यपवादः । ‘साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्’ इत्येव सिद्धे इह साधुग्रहणमनर्थम् । यथा साधुर्भृत्यो राजनि । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र साधुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । **निमि-त्तादिति** ॥ कर्मयोगे हेतुवाचकाच्छब्दात् सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ननु ‘जाड्येन बद्धः’ इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह । **निमित्तमिह फलमिति** ॥ फलमेवेत्यर्थः । इष्टसाधनतज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोध्यम् । जन्यजनकत्वादिसम्बन्धं व्यावर्तयितुमाह । **योगः**

‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥’ [इति भाष्यम् ।]

हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । ‘योगविशेषे’
किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ।

६३४ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् । (२-३-३७)

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमा-
नासु गतः । ‘अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च’ (वा १४८७-
१४८८) । सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति ।
सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

संयोगसमवायात्मक इति ॥ अयुतसिद्धयोस्सम्बन्धस्समवायः । अन्ययोस्तु संयोगः ।
चर्मणीति ॥ चर्मार्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा चर्मणः समवाय एव ।
अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । दन्तयोरिति ॥ दन्तार्थमित्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा
दन्तयोस्समवाय एव । केशेष्विति ॥ केशार्थमित्यर्थः । चमरी मृगविशेषः । सीम्नीति ॥
सीमार्थमित्यर्थः । हेतुतृतीया प्राप्तेति ॥ तादर्थ्यचतुर्थ्यपीति बोध्यम् । सीमा
अण्डकोशः इति ॥ “सीमा घटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ।
पुष्कलको गन्धमृगः इति ॥ “अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षेपणकालयोः” इति मेदिनी ।
अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीमस्समवाय एव । हरदत्तस्तु सीमा ग्रामादिमर्यादा । तस्याः
ज्ञानार्थं पुष्कलकश्शङ्कुर्हृतः निखात इति व्याचष्ट । अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीमस्संयोगो
बोध्यः । वेतनेनेति ॥ अत्र वेतनं भृतिद्रव्यम्, तदर्थमित्यर्थः । अत्र वेतनस्य ल्यमानस्य
धान्यस्य च तादर्थ्यमेव सम्बन्धः, न तु संयोगः, नापि समवायः, इति भावः । यस्य च ॥
भावशब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । यस्य क्रिययेति ॥ क्रिया च कर्ताश्रया
कर्माश्रया च । तत्र कर्माश्रयमुदाहरति । गोष्विति ॥ देवदत्तः कदा गत इति प्रश्ने उत्तरमिदम् ।
अत्र लक्षकत्वसम्बन्धे सप्तमी । शेषषष्ठ्यपवादः । वर्तमानदोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानि-
त्यर्थः । अत्र दोहनक्रियायाः साक्षालक्षकता । गवान्तु तदाश्रयतया । ततश्च गोदोहनदशायां गत
इत्युत्तरं पर्यवस्यति । दुग्धासु गत इत्यत्र तु अतीतदोहनविशिष्टाभिः गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवा-
नित्यर्थः । गोदोहोत्तरकाले गत इति फलितम् । कर्तृगतक्रियायास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इत्युदा-
हार्यम् । अत्र यदवश्यं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम् । किन्तु सकृत् ज्ञापकमपि ।
यथा । यं कमण्डलुपाणिं भवानद्राक्षीत् स च्छात्र इति । यद्यपि सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टः ।
तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ‘उदिते आदित्ये जुहोति’
इत्यत्र तु सामीपिकमधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः । उदितादित्यसमीपकाल इत्यर्थः । आदित्योदयो-
त्तरसमीपकाल इति पर्यवसन्नोऽर्थः । ‘उपरागे स्नायात्’ इत्यत्र तु उपरागपदेन उपरागाश्रय-

६३५ । षष्ठी चानादरे । (२-३-३८)

अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राब्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ।

६३६ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । (२-३-३९)

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिक-सप्तम्यर्थं वचनम् । गवां—गोषु वा स्वामी । गवां—गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

६३७ । आयुक्तकुशलाम्बां चासेवायाम् । (२-३-४०)

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः—कुशलो वा हरिपूजने—हरिपूजनस्य वा । ‘आसेवायाम्’ किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

कालो लक्ष्यत इत्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । षष्ठी चानादरे ॥ चात्सप्तमीत्यनुकृत्यते । अनादरे इति विषयसप्तमी । ‘यस्य च’ इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः । फलितमाह । अनादराधिके इति ॥ अनादरो अधिको यस्मादिति विग्रहः । रुदति रुदत इति ॥ कदा सन्नयस्तवानिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र लक्षकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः । षष्ठी-सप्तम्यौ तात्पर्यग्राहिके । अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविवयः । वर्तमानरोदनक्रियाविशिष्ट-पुत्रादिज्ञाप्यं प्रव्रजनमित्यर्थः । फलितमाह । रुदन्तं पुत्रादिकमिति ॥ स्वामीश्वर ॥ षष्ठी सप्तम्याविति ॥ चकारेण तदुभयानुकर्षणादिति भावः । ननु शेषषष्ठ्यैव सिद्धे किमर्थमिह षष्ठीविधानमित्यत आह । षष्ठ्यामेवेति ॥ गवां गोषु वेति ॥ गोसम्बन्धीत्यर्थः । गवां गोषु वा ईश्वरः । गवां गोषु वा अधिपतिः । गवां गोषु वा दायादः । पुत्रादिभिर्ग्रहीतुं योग्यः पित्राद्यार्जितधनांशो दायः । तमादत्ते इति दायादः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति अङ्विधौ उपसर्ग-प्रहणे सत्यपि अत एव निपातनात् कः । गोसम्बन्धिदायाद इत्यर्थः । गवाश्च दाये अन्वयः । नित्यसाकङ्क्षत्वाद्वृत्तिः । गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः । ‘यस्मादधिकम्’ इति सूत्रभाष्ये तु दायादशब्दः स्वामिपर्याय इति स्थितम् । गवां गोषु वा प्रसूत इति ॥ गोसम्बन्धीत्यर्थः । सम्बन्धश्च भोक्तृत्वरूपः । तदाह । गा एवेति ॥ एवशब्दात् महिषादि-व्यावृत्तिः । आयुक्त ॥ आसेवापदं व्याचष्टे । तात्पर्ये इति ॥ औत्सुक्ये इत्यर्थः । ‘तत्परं प्रसि-तासक्ताविष्टार्थोयुक्त उत्सुकः’ इत्यमरः । आयुक्तपदं व्याचष्टे । व्यापारित इति ॥ प्रवर्तित इत्यर्थः । आयुक्तः कुशलो वेति ॥ हरिपूजनविषये आयुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणत्व-विवक्षायां सप्तम्यामेव प्राप्तायां सम्बन्धमालविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां वचनम् । आयुक्तो

६३८ । यतश्च निर्धारणम् । (२-३-४१)

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यत-
स्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां—नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां—गोषु वा कृष्णा
बहुक्षीरा । गच्छतां—गच्छत्सु वा धावच्छीघ्रः । छात्राणां—छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

६३९ । पञ्चमी विभक्ते । (२-३-४२)

विभागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् ।
माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आहत्यतराः ।

६४० । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । (२-३-४३)

गौरिति ॥ आङीषदर्थे । 'युजियोगे' । तदाह । ईषद्युक्त इत्यर्थ इति ॥ यतश्च निर्धा-
रणम् ॥ जातिगुणेति ॥ यत इति तत इति च पञ्चम्यर्थे तसिः । यस्मात्समुदायात् एक-
देशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशेषवत्त्वबोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं
गम्यते तस्मात् षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । अत्र स्वशब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जाल्या पृथक्करण-
मुदाहरति । नृणां नृषु वेति ॥ नृशब्दो मनुष्यसमुदाये वर्तते । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां
बहुवचनम् । द्विज इति तु जाल्यभिप्रायमेकवचनम् । षष्ठीसप्तम्योः अवयवावयविभावस्सम्बन्धो-
ऽर्थः उदाहृतनिर्धारणविषयत्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तश्रेष्ठ-
रूपधर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति । गवां गोषु वेति ॥ गोसमुदायैकदेशभूता
कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरत्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियाया पृथक्करणमुदाहरति । गच्छतां
गच्छत्सु वेति ॥ गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन् स्वेतरव्यावृत्तशीघ्रवधर्मक इत्यर्थः ।
संज्ञया पृथक्करणमुदाहरति । छात्राणामिति ॥ छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्रनामा स्वेतर-
व्यावृत्तपटुत्वधर्मक इत्यर्थः । पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्तमिति ॥ भावे
क्तप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनुवर्तते । निर्धारणावधिभूतानां मनुष्या-
दीनां निर्धार्यमाणानां द्विजातीनाञ्च सामान्यात्मना अभेदो विशेषात्मना भेदश्च स्थितः । एवञ्च
निर्धारणे सर्वत्र कथञ्चिद्भेदस्य सत्त्वात् विभक्त इत्यनेन भेद एवेत्यर्थो विवक्षितः । ततश्च यत्र
निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेद एव, नतु केनाप्युपात्तरूपेण अभेदः, तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्य-
भिप्रेत्य आह । निर्धार्यमाणस्येति ॥ निर्धारणावधेरिति शेषः । 'यतश्च निर्धारणम्'
इत्यनुवृत्तेः । अत्रावधिव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनमेव, नतु समुदायादेकदेशस्येत्यंशो विवक्षितः ।
असम्भवादित्यभिप्रेत्योदाहरति । माधुरा इति ॥ अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । मधुरादेशीयाः
पाटलीपुत्रकदेशीयापेक्षया अतिशयेनाढ्या इत्यर्थः । अत्र मधुरादेशीयत्वपाटलीपुत्रकदेशी-
यत्वयोः गोत्वाश्वत्ववद्विरोधात् कथञ्चिदपि तद्रूपेण नाभेद इति निर्धारणावधेः पञ्चमीति भावः ।
साधुनिपुणाभ्याम् ॥ शेषषष्ठ्यपवादः । मातरि साधुरिति ॥ हितकारीत्यर्थः ।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, नतु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । ‘अर्चायाम्’ किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । ‘अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्’ (वा १४९३) । साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा ।

६४१ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । (२-३-४४)

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको हरिणा-हरौ वा ।

६४२ । नक्षत्रे च लुपि । (२-३-४५)

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमाना-तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । ‘मूलेनावाह्येदेवीं श्रवणेन विसर्जयेत्’ । मूले श्रवणे इति वा । ‘लुपि’ किम् । पुष्ये शनिः ।

६४३ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । (२-३-७)

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वायं ब्रह्मे-ब्रह्माद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे-क्रोशाद्वा

निपुणो वेति ॥ मातरि कुशल इत्यर्थः । शुश्रूषायामिति शेषः । **निपुणो राज्ञ इति** ॥ साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चा विनापि सप्तमी भवत्येव । ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ इत्युक्तेः । इह साधुग्रहणन्तु अर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् । **अप्रत्यादिभिरिति** ॥ प्रति, परि, अनु, एतैर्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां योगेऽपि न सप्तमीति भावः । **प्रसितोत्सुकाभ्याम्** ॥ ‘तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः’ इत्यमरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायामिदं वचनम् । **नक्षत्रे च लुपि** ॥ नक्षत्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुप्शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह । **नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति** ॥ **अधिकरण इति** ॥ ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । **मूलेनेति** ॥ मूलनक्षत्रयुक्ते काले इत्यर्थः । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यण् । ‘लुबविशेषे’ इति तस्य लुप् । अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते । नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह ‘जनपदे’ इति लुप् । **सप्तमी-पञ्चम्यौ** ॥ कारकशब्दः कर्तृत्वादिशक्तिपरः, न तु कर्त्रादिपरः, व्याख्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोर्मध्यमिति विग्रहः । तदाह । **शक्तिद्वयमध्ये इति** ॥ ‘कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे’ इत्यनुवृत्त्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते इत्याह । **यौ कालाध्वानाविति** ॥ **अद्य भुक्त्वेति** ॥ सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायां वचनम् । अद्य भुक्ता ब्रह्मे अतीति तत्सप्तमीपे तृतीयेऽहि भोकेत्यर्थः । भविष्यति लुट् । **कर्तृशक्त्योरिति** ॥ अद्यतन-भुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य ब्रह्मोत्तरदिनगतभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य चेत्यर्थः । कारकशब्दस्य

लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमी-
पञ्चम्याविष्येते । ‘तदस्मिन्नधिकम्-’ (सू १८४६) इति ‘यस्मादधिकम्-’
(सू ६४५) इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः ।

६४४ । अधिरीश्वरे । (१-४-९७)

स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

६४५ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । (२-३-९)

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धा-
दधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः ।
अधि रामे भूः । ‘सप्तमी शौण्डैः’ (सू ७१७) इति समासपक्षे तु रामा-
धीना । ‘अषडक्ष-’ (सू २०७९) इत्यादिना खः ।

कर्त्रादिपरत्वे त्विह न स्यात् । क्ताप्रत्ययस्य कर्त्रेकत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रिया-
भेदात् भिद्यत एव । कारकद्वयमध्येऽप्युदाहरति । इहस्थोऽयमिति ॥ इहापि देशतस्सामी-
पिकमधिकरणत्वं पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । इह तिष्ठन्नयं इष्वासः इषुणा क्रोशोत्तरसमीपदेशे
लक्ष्यं विध्येदित्यर्थः । कर्तृकर्मशक्त्योरिति ॥ कर्तृत्वकर्मत्वरूपशक्त्योर्मध्ये इत्यर्थः ।
कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विहैव स्यात् । अद्य भुक्तायमित्यत्र न स्यादिति सूचयितुमिदमप्यु-
दाहृतम् । ननु लोके लोकाद्वा अधिको हरिरित्यत्र अवधित्वसम्बन्धे शेषषष्ठ्येवोचितेत्याशङ्क्य
आह । अधिकशब्देनेति ॥ लोके लोकाद्वेति ॥ अवधित्वसम्बन्धस्सप्तमीपञ्चम्योरर्थः ।
लोकापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः । अथैः कर्मप्रवचनीयकार्यं वक्ष्यन् कर्मप्रवचनीयमाह । अधिरीश्वरे ॥
ईश्वरशब्देन ईश्वरत्वं स्वस्वामिभावसम्बन्धात्मकं विवक्षितम् । ‘कर्मप्रवचनीयाः’ इत्यधिकृतम्
एकवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह । स्वस्वामीति ॥ यस्मादधिकम् ॥ कर्मप्रवचनी-
ययुक्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । अत्र कर्मप्रवचनीयेति ॥ शेषषष्ठ्यपवादः । उपपरार्धे
इति ॥ अवधित्वं सप्तम्यर्थः । तदाह । परार्धादधिका इत्यर्थः इति ॥ यस्मादधिकं
सङ्ख्यानंतरं न विद्यते तत्परार्धम् । तदपेक्षयेत्यर्थः । ‘उपोऽधिके च’ इति उपेत्यस्य कर्म-
प्रवचनीयत्वस्येदं फलम् । यस्येश्वरवचनमित्यस्य यत्सम्बन्धी ईश्वर उच्यते तत्सप्तमीत्येको-
ऽर्थः । इह यच्छब्देन स्वमुच्यते । एवञ्च स्ववाचकात्सप्तमीति लभ्यते । ईश्वरशब्दो भाव-
प्रधानः । यस्येश्वरत्वमुच्यते तत्सप्तमी इत्यन्योऽर्थः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते तत्सप्तमीति
यावत् । एवञ्च स्वामिवाचकात्सप्तमीति लभ्यते । तदाह । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां
पर्यायेण सप्तमीति ॥ अधिभुवि राम इति ॥ अधिरीश्वरपर्यायः । सम्बन्धस्सप्तम्यर्थः ।
भुवः स्वामी राम इत्यर्थः । अत्र स्ववाचकात्सप्तमी । अधिरामे भूरिति ॥ अत्र अधिः
स्वशब्दपर्यायः । सम्बन्धस्सप्तम्यर्थः । रामस्य स्वभूता भूरित्यर्थः । अत्र स्वामिवाचकात्सप्तमी ।
समासपक्षे त्विति ॥ शौण्डादिगणे अधिशब्दस्य पठितत्वेन तेनाधिशब्देन रामे इति

६४६ । विभाषा कृञि । (१-४-९८)

अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवति' (सू. ३.९७८) इति निघातो न ॥

इति सप्तमी विभक्तिः ।

इति कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

सप्तम्यन्तस्य समासे सति 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि रामादिशब्दात् 'अषडक्षाशितङ्गुलङ्कर्मालम्पुरुषाभ्युत्तरपदात् खः' इति खप्रत्यये 'आयनंयीनीयियः' इति तस्य ईनादेशे रामाधीना भूरिति सिद्ध्यति । रामस्वामिकेत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावे त्वधिरामं भूः । रामाधिकरणिका भूरित्यर्थः । खप्रत्ययस्तु न । अभ्युत्तरपदत्वाभावात् । विभाषा कृञि ॥ 'अधिरीश्वरे' इत्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृतम् । तदाह । अधिः करोताविति ॥ कृञ्धातौ परे अधिः कर्मप्रवचनीयो वा स्यादीश्वरत्वे इति यावत् । यदत्र मामधिकरिष्यतीति ॥ अस्मिन्विषये मामधिकरिष्यतीति यत्तद्युक्तमित्यर्थः । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे मामिति द्वितीया । अधिकरिष्यतीत्येतत् व्याचष्टे । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः इति ॥ तर्हि कर्मत्वादेव द्वितीया-सिद्धेः किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह । अगतित्वादिति ॥ तिङि चेति ॥ उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति तदर्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्तमुदात्तवत् । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' इत्यादिना निषेधात् । ततश्च अधेरत् गतित्वान्निघातः इह प्राप्तः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु स न भवति । तेन गतित्वस्य बाधात् । अतः अर्धनिघाताभावा-र्थमिदं सूत्रमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमद्वायुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथाव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

६४७ । समर्थः पदविधिः । (२-१-१)

पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासानिरूपयिष्यन् तदुपोद्धातत्वेनाह—**समर्थः पदविधिः** ॥ विधीयते इति विधिः कार्यम् । पदस्य विधिः पदविधिरिति शेषषष्ठ्या समासः । तदाह । **पदसम्बन्धी यो विधिरिति ॥ समर्थाश्रित इति ॥** सूत्रे समर्थशब्दस्समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः । सामर्थ्यं द्विविधम् । ‘व्यपेक्षालक्षणम्, एकार्थीभावलक्षणञ्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात् परस्परान्वयः तत् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम् । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः । सम्बन्धार्थस्समर्थ इति व्युत्पत्तेश्च । इदञ्च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति । तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो यस्सन्निहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः, इति च । एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यन्तु प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथक् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतारूपम् । सङ्गतार्थस्समर्थः, संसृष्टार्थस्समर्थ इति व्युत्पत्तेः । सङ्गतिस्संसर्गश्च एकीभाव एव । यथा सङ्गतं घृतं तैलेनेति, एकीभूतमिति गम्यते । यथा वा संसृष्टोऽग्निरिति, एकीभूत इति गम्यत इति भाष्याच्च । इदञ्च सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्येवं राज्ञि पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणन्नान्वेति । विशिष्टस्य एकपदार्थतया राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र तु उपसर्जनस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः । यदा गुरुवद्देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुल एवान्वेति, तत्र गुरुणा कुलस्य उत्पाद्यत्वसम्बन्धेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरुत्पाद्यतयाऽन्वयो गुरुगर्भः । उक्तञ्च हरिणा—“सम्बन्धिशब्दस्सापेक्षो नित्यं सर्वस्समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥” इति । “समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । *संसृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥” इति च । एतेन ‘अयश्शूल’ इति सूत्रे भाष्ये ‘शिवस्य भक्तः’ इत्यर्थे शिवभागवतः इत्यादि व्याख्यातम् । एकार्थीभावश्चायम् अलौकिकविप्रहवाक्ये कल्प्यते । यथा लादेशभूतशतृशानचोः अप्रथमासामानाधिकरण्यं लकारेऽपि कल्प्यते तद्वत् । अत एव ‘लस्य अप्रथमासामानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशेऽनुपपत्तिः, तस्य कापि प्रयोगाभावादित्याक्षिप्य

* “संसृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह” इति पाठान्तरम् ।

६४८ । प्राक्कडारात्समासः । (२-१-३)

‘कडाराः कर्मधारये’ (सू ७५१) इत्यतः प्राक्समास इत्यधिक्रियते ।

६४९ । सह सुपा । (२-१-४)

‘सह’ इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योग-विभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव ।

आदेशो सामानाधिकरण्यन्वद्वा अनुमानात् गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद्भवति’ इति ‘लटश्चतुश्चानचौ’ इति सूत्रभाष्ये समाहितम् । ‘सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तन्देवदत्तं पश्यत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियार्थं कल्पितस्य अप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयते’ इति कैयटः । अत्र प्रक्रियार्थं कल्पितस्येत्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य बोधकत्वकल्पना सूचिता । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानाञ्च शब्दानां क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात् । प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः । ततश्च अयमेकार्थाभावः अजहत्स्वार्था वृत्तिरिष्यते । वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमनर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता । महाबाहुः सुपन्थाः इत्यादौ आत्वाद्यनापत्तेः । वृत्तौ महदादिशब्दानामनर्थकत्वात् । अर्थवद्ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य ‘आन्महतः’ इत्यादौ ग्रहणायोगात् । तदुक्तम् । “जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विशोधिनी” इति । अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा अश्वकर्णपाण्डवादौ । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायाञ्चानुसन्धेयः । समर्थः किम् । पश्य कृष्णश्रितो राममित्रम् । अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाभावाद्विशिष्टैकार्थोपस्थित्यजनकत्वान्न सामर्थ्यम् । **प्राक्कडारात् ॥** ‘आकडारात्’ इत्येव प्रागिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारेऽपि अव्ययीभावादिसंज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । सम्पूर्वकस्य अस्यतेरेकीकरणात्मकसंश्लेषोऽर्थः । समस्यते अनेकं पदमिति समासः । ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ इति कर्मणि घञ् । अत एव मूले समस्यते इति वक्ष्यते । तथाच अन्वर्थेयं संज्ञा । **सह सुपा ॥** ‘सुबामन्त्रिते’ इत्यतः सुबिल्यनुवर्तते । सुबन्तं सुबन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं भवतीति फलति । एवं सति पर्यभूषयदित्यादौ सुबन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात् । तत्राह । **सहेति योगो विभज्यते इति ॥** समाससंज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याप्रसङ्गात् सुपेल्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं योगविभागार्थमिति भावः । सहेत्यत्र ‘सुबामन्त्रिते’ इत्यतस्सुबिल्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । ‘समर्थः पदविधिः’ इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरिणम्यते । तदाह । **सुबन्तमित्यादिना ॥ समस्यत इति ॥** एकीक्रियते प्रयोक्तृभिरित्यर्थः । समाससंज्ञां लभते इति यावत् । केचित्तु सुबन्तं कर्तुं समर्थेन समस्यते एकीभवतीत्यर्थः । कर्तरि लट् । ‘उपसर्गादस्यत्यूह्योः’ इत्यात्मनेपदम् । समासशब्दोऽपि कर्तरि बाहुळकाद्वजन्त एव, कर्मणि घजन्तो वा । तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थकथनपरमित्याहुः । ननु घटो भवतीत्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगस्यादित्यत आह । **योगविभागस्येति ॥ कतिपयेति ॥** कतिपयानि तिङन्ताति उत्तरपदानि यस्येति

पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । ‘सुपा’ । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

६५० । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । (२-४-७१)

एतयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यात् । ‘भूतपूर्वे चरद्’ (सू १९९९) इति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्व भूतो भूतपूर्वः । ‘इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च’ (वा १२३६, १३४१) । जीमूतस्येव ।

विग्रहः । पर्यभूषयदिति ॥ समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति ‘कुगति’ इति सूत्रे कैयटः । देवो देवान् कतुना पर्यभूषयदित्यत्र तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः । अनुव्यचलदिति ॥ अचलदित्यनेन वेः पूर्वं समासे सति तेन अनोस्समासः । नत्वनुव्योर्गुणपत्समासः । सुबिलेकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र क्षीरशब्देन सुबन्तयोर्न समास इति कैयटः । सुपा ॥ ‘सुबामन्त्रिते’ इत्यतस्सुबिल्यनुवर्तते । समासे इत्यधिकृतम् । तदाह । सुप्सुपेति ॥ सुबन्तं सुबन्तेनेत्यर्थः । ततश्च पूर्वं भूत इति विग्रहे समाससंज्ञा स्थिता । समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञेति ॥ ‘कृतद्धितसमासाश्च’ इत्यनेनेति शेषः । सुपो धातु ॥ धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवषष्ठीत्याह । एतयोरवयवस्येति ॥ लुक् स्यादिति ॥ ‘प्यक्षत्रियार्षजितो यूनि लुक्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न च सुपः इत्यनेन सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणं किन्न स्यादिति वाच्यम् । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्यलुग्विधानात् । सुप्प्रत्याहारस्यैवात्र ग्रहणमिति ज्ञापनात् । नचैवमपि पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्ये परिनिष्ठितसन्धिकार्ययोस्सुबन्तयोस्समासे सति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्व-रूपस्य एकादेशस्य परादित्वमाश्रित्य अमो लुकि समासदशायां वकारादकारो न श्रूयेत । पूर्वान्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्त्वाभावात् कथं लुगिति वाच्यम् । ‘सुपो धातु’ इति लुग्विषये ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते, इत्याश्रित्य सन्धिकार्यप्रवृत्तेः प्रागेवालौकिकविग्रहवाक्ये समासप्रवृत्तिरिति ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । ‘कृतद्धितसमासाश्च’ इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिष्कृतमिदम् । ‘भक्षेष्वा’ इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितञ्चास्माभिः । एवञ्च पूर्वं अम् भूत स् इत्यलौकिकविग्रहदशायामेव अमो लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः । तथाच सुपो लुकि भूतपूर्वेति स्थितम् । ननु ‘सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते’ इति समासशास्त्रे सुबन्तं प्रथमानिर्दिष्टम् । सुबन्तत्वञ्च द्वयोरप्यविशिष्टम् । ततश्च प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्, इति वक्ष्यमाणोपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह । भूतपूर्वे चरडिति ॥ पूर्वं भूत इति ॥ लौकिकविग्रहोऽयम् । पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । भूतपूर्व इति ॥ समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनर्यथायथं सुबुत्पत्तिरिति भावः । इवेनेति ॥ इवेत्यव्ययेन सुबन्तस्य समासः । ‘सुपो धातु’ इति लुगभावः । पूर्वपदस्य प्रकृतिसिद्धस्वरश्च भवति, नतु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘सह सुपा’ इति सिद्धे समासविधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम् ।

६५१ । अव्ययीभावः । (२-१-५)

अधिकारोऽयम् ।

६५२ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्यया-
सम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्य-
सम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । (२-१-६)

‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते ।

सोऽव्ययीभावः ।

६५३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । (१-२-४३)

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

अन्यथा अत्र इवशब्दस्यापि सुबन्तत्वाविशेषात् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्व-
निपातस्स्यात् । जीमूतस्येवेति ॥ अत्र जीमूतशब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वमेव,
नतु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र यथार्थत्वप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न । ‘तत्र तस्येव’ इति
निर्देशात् । क्वाचित्कश्चायं समासः । अत एव बहुधा एव पदपाठे अवगृह्णन्ति । याजुषास्तु
भिन्ने एव पदे पठन्ति । ‘उद्वाहुरिव वामनः’ इत्यादिव्यस्तप्रयोगाश्च सङ्गच्छन्ते । ‘हरीतर्का
भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्’ इत्यत्र तु मातरमिवेति भवितव्यम् । ‘तिङ्समाना-
धिकरणे प्रथमा’ ‘अभिहिते प्रथमा’ इति वार्तिकस्वारस्येन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्ति-
परभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमायाः मातृसदृशीमित्यर्थे असाधु-
त्वादित्यास्तान्तावत् । अव्ययीभावः ॥ अधिकारोऽयमिति ॥ एकसंज्ञाधिकारेऽपि
अनया सज्ञया समाससंज्ञा न बाध्यते इति ‘प्राक्कारात्’ इत्यत्रोक्तम् । अव्ययं विभक्ति ॥
विभक्त्यर्थभावोऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह । अव्ययमिति ॥ योगो विभज्यत
इति ॥ अत्र ‘समर्थः पदविधिः’ इत्यतस्समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते ।
समास इति अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह । अव्ययं समर्थेनेति ॥ सोऽव्ययी
भाव इति ॥ स समासः अव्ययीभावसंज्ञस्स्यादित्यर्थः । तथाच दिशयोर्मध्यमित्यस्वपदविग्रहे
मध्यार्थकस्य अपेक्ष्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन समाससंज्ञा । तस्य समासस्याव्ययीभावसंज्ञा च
सिद्धा । तथाच समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे ‘सुपो धातु’ इति सुबुद्धिं सति दिशा अप इति
स्थितम् । अत्र उपसर्जनकार्यं वक्ष्यन्नुपसर्जनसंज्ञामाह । प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ ननु समासे
प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इति व्याख्यानं असम्भवः । समासे सति, ‘सुपो धातु’ इति प्रथमायाः
सुप्तत्वात् । समासे चिकीर्षिते प्रथमानिर्दिष्टम् इति व्याख्यानं तु ‘कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः’ इत्यत्र
विग्रहे कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वम् स्यात् । श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुप-
सर्जनत्वं स्यात् । अतो व्याचष्टे । समासशास्त्रे इति ॥ समासपदं समासविधायकशास्त्र-

६५४ । उपसर्जनं पूर्वम् । (२-२-३०)

समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् ।

६५५ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । (१-२-४४)

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् , न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

६५६ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । (१-२-४८)

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । ‘अव्ययीभावश्च’ (सू ४५१) इत्यव्ययत्वम् ।

परमिति भावः । एवञ्च ‘द्वितीया श्रित’ इति समासविधायकशास्त्रे द्वितीयान्तस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वम् । एवञ्च ‘अव्ययम्’ इति समासविधावपेक्ष्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्थितम् । **उपसर्जनं पूर्वम् ॥** प्राक्कारात् समासः इत्यधिकृतम् । समास इति प्रथमान्तं योग्यतया सप्तम्यन्तं विपरिणम्यते । तदाह । **समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यमिति ॥** पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थ इति भावः । एवञ्च प्रकृते अपेक्ष्यस्य पूर्वं प्रयोगनियमः सिद्धः । अपदिशा इति स्थितम् । अत्र दिशाशब्दस्यापि उपसर्जनत्वमाह । **एकविभक्ति ॥** ‘प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्’ इत्यतस्समास इति उपसर्जनमिति चानुवर्तते । समास इत्यनेन विग्रहवाक्यं लक्ष्यते । एकैव विभक्तिर्यस्य तदेकविभक्ति । नियतविभक्तिकमिति यावत् । एवञ्च विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तत्पूर्वनिपातभिन्नकार्ये कर्तव्ये उपसर्जनं स्यादित्यर्थः । फलितमाह । **विग्रहे यन्नियतेति ॥** निष्कांशाम्बिशब्द उदाहरणम् । तत्र कौशाम्ब्याः निष्कान्तः निष्कान्तं निष्कान्तेन निष्कान्ताय निष्कान्तात् निष्कान्तस्य निष्कान्ते इति विग्रहेषु ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ इति समासे निष्कौशाम्बिः निष्कौशाम्बि निष्कौशाम्बिना इत्यादि इति स्थितिः । अत्र कौशाम्बीशब्द एव विग्रहे नियतविभक्तिक इति तस्योपसर्जनत्वमनेन भवति । समासशास्त्रे कौशाम्बीशब्दस्य पञ्चमीनिर्दिष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दिष्टत्वमिति ‘प्रथमानिर्दिष्टम्’ इत्यप्राप्तौ वचनम् । तत्र कौशाम्बीशब्दस्य अनेन उपसर्जनत्वेऽपि न पूर्वनिपातः । तत्तद्विभक्त्यन्तैरेव समास इत्यत्र इदमेव सूत्रं प्रमाणम् । ‘तुल्यार्थैः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति ‘अनेकम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रकृते च दिशयोर्मध्यः मध्यं मध्येनेत्यादिविग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वात् समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेऽपि अनेनोपसर्जनत्वं भवति । पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् । **गोस्त्रियोः ॥** ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ इत्यतः ह्रस्व इति प्रातिपदिकस्येति चानुवर्तते । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययोऽगृह्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते । तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह । **उपसर्जनमित्यादिना ॥** अत्र च शास्त्रीयमेव उपसर्जनं गृह्यते, नत्वप्रधानमात्रम् । कुमारीमिच्छन् कुमारी-

६५७ । नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः । (२-४-८३)

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्येऽपदिशम् । ‘क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

६५८ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । (२-४-८४)

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावः स्यात् । अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुलग्रहणात् ‘सुमद्रम्’ ‘उन्मत्तगङ्गम्’ इत्यादौ सप्तम्याः नित्यममभावः । ‘विभक्ति—’ इत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्था-

वाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्यत्रातिप्रसङ्गात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति ॥ तथाच अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपां ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुक् स्यादिति शङ्कायामाह । नाव्ययीभावात् ॥ अम् तु अपञ्चम्या इति छेदः । नाव्ययीभावादतः, इत्येकं वाक्यम् । ‘ण्यक्षत्रियार्थ’ इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । ‘अव्ययादाप्सुपः’ इत्यतस्सुप इति च । अता अव्ययीभावो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुगिति ॥ अम् तु अपञ्चम्याः, इति वाक्यान्तरम् । पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपः अमादेशस्स्यात् । पञ्चम्यास्तु अम् न भवतीति लभ्यते । तदाह । तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति ॥ अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽयम् अनन्तरत्वादम एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि । एवञ्चादन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो न लुक्, किंत्वमादेशः । पञ्चम्यास्तु लुक् अमादेशश्च न भवतीति स्थितिः । सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव तु शब्दः । ‘अव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः’ इत्येवोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपः लुकोऽपवादः अमादेशस्स्यादित्येव लभ्येत । एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुक् स्यात् । अतो लुङ् निषिध्यत इत्यास्तान्तावत् । अपदिशमिति ॥ पञ्चमीभिन्नविभक्तीनामुदाहरणम् । पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । यद्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनाप्येतत् सिद्ध्यति । ‘अव्ययीभावश्च’ इति नपुंसकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथापि चित्रगुः अतिखट्वाः इत्याद्यर्थमावश्यकमिति ‘गोस्त्रियोः’ इति सूत्रं इहापि न्याय्यत्वाद्वापुन्यस्तम् । तदेवमव्ययमिति भाष्यादृष्टेनापि योगविभागेन अपदिशमिति रूपसम्बन्धं वृद्धसम्मतमित्याह । क्लीबाव्ययमिति ॥ तृतीया ॥ ‘नाव्ययीभावात्’ इत्यस्मात् अत इत्यनुवर्तते । तदाह । अदन्तादिति ॥ अमादेशाभावे तु ‘नाव्ययीभावात्’ इत्यलुक् । ननु वेति सिद्धे किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह । बहुलग्रहणादिति ॥ तदेवमव्ययमिति योगं विभज्य व्याख्याय तदुत्तरखण्डं व्याख्यातुमुपक्रमते । विभक्तीत्यादेरयमर्थ इति ॥ विभक्तीत्यनेन विभक्त्यर्थो विवक्षितः । उच्यन्त इति वचनाः । कर्मणि ल्युट् । विभक्ति, समीप, समृद्धि, वृद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, असम्प्रति, शब्दप्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य, सादृश्य, सम्प्रति, साकल्य, अन्त, एतेषां षोडशानां द्वन्द्वः ।

दिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः । ‘विभक्तौ तावत्’ । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ।

६५९ । अव्ययीभावश्च । (२-४-१८)

अयं नपुंसकं स्यात् । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ (सू ३१८) । गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः, तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे, कृष्णस्य

ते च ते वचनाश्च इति विग्रहः । विभक्त्यर्थादिषु वाच्येष्वित्यर्थः । अव्ययमित्यनुवर्तते । अव्ययीभावस्समास इति चाधिकृतम् । तदाह । विभक्त्यर्थादिष्विति ॥ विभक्तौ तावदिति ॥ विभक्त्यर्थे प्रथममुदाहृत्य इत्यर्थः । हरौ इत्यधिहरीति ॥ हरौ इति लौकिकविग्रहः । तेन यावदवगम्यते तावदेवाधिहरीति समासेनाप्युच्यते इत्यर्थः । अधिशब्दस्य हरावित्यनेन अव्ययीभावसमासे सुबुद्धिः समासविधायकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् अन्धेः पूर्व-निपाते समासादुत्पन्नस्य सुपः ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुगिति भावः । ननु लौकिकविग्रहे समस्य-मानः अधिशब्दः कुतो नोपात्त इत्यत आह । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिरिति ॥ तथाचाधिद्योत्यार्थस्य अधिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वात् अधिशब्दो न पृथगुपात्तः । नित्य-समासतया वक्ष्यमाणत्वेन स्वपदविग्रहानौचित्यादिति भावः । ननु हरौ इति परिनिष्ठितसन्धि-कार्यस्य समासे सति औ इत्यस्य सुपो लुकि समासे रेफादिकारः कुतः न श्रूयेत इत्यत आह । हरि ङि इति ॥ सन्धिकार्यात् प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तेः । ‘प्रत्ययोत्तरप-दयोश्च’ इति भाष्यसम्मतत्वादिति भावः । यथा चैतत् तथा भूतपूर्वः इत्यत्रानुपदमेवोक्तम् । नन्वधिना निपातेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत आह । अत्र निपाते-नेति ॥ वचनेति ॥ सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेनात्र समासविधिसामर्थ्यात् सप्तमी स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृतद्धितसमासैरित्येव परिगणनं दृष्टम् । अतो निपातेनाधिना अभिहितेऽप्यधिकरणत्वे सप्तमी निर्वाधा । “विषवृक्षोऽपि संवर्धे स्वयं छेतुम-साम्प्रतम्” इत्यत्र तु प्रत्येतव्यमित्यध्याहार्यम् । कृताभिधानात् विषवृक्षात् द्वितीया न भवति । नच कृतद्धितसमासैरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् । ‘कटं करोति, मीष्ममुदारं दर्शनीयम्’ इत्यत्र परिगणनफलस्यान्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत् । अव्ययीभावश्च ॥ अयं नपुंसकं स्यादिति ॥ ‘स नपुंसकम्’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । नपुंसकत्वस्य फलमाह । ह्रस्वो नपुंसके इति ॥ गोपायतीति ॥ रक्षतीत्यर्थः । ‘गुपू रक्षणे’ विच् । ‘आयादय आर्धधातुके वा’ इत्यायप्रत्ययः । ‘लोपो व्योः’ इति यलोपः । ‘वेरपृक्तस्य’ इति वकारलोपः । गोपाशब्दः आकारान्तः । गाः पातीति ॥ पातेर्विचि उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः । अधिगोपमिति ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे सुबुद्धिः नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति

समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु ना-
व्ययीभावः ‘अभितः परितः—’ (वा १४४२) ‘अन्यारात्—’ (सू ५९५) इति
द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सम्मद्रम् । यवनानां
व्यूद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यूद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् ।

‘नाव्ययीभावात्’ इत्यमि पूर्वरूपमिति भावः । ‘गोत्रियोः’ इति तु नात्र प्रसज्यते । स्त्रीप्रत्यया-
न्तत्वाभावात् । **समीपे** इति ॥ समीपार्थकाव्ययस्य समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः ।
कृष्णस्य समीपमिति ॥ लौकिकविग्रहवाक्यमेतत् । अत्र समस्यमानस्य उपशब्दस्य
स्थाने समीपमिति प्रयुक्तम् । कृष्णस्य उप इति तु न विग्रहः । नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौ-
चित्यात् । ननु ‘समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात्’ इत्यत्रापि समयाद्यव्ययानां समीपा-
र्थकत्वात् अव्ययीभावस्स्यात् । ततश्च ‘ग्रामं समया, ग्रामं निकषा, वनादारात्’ इति च प्रयोगो न
स्यात् । अव्ययीभावसमासे अव्ययस्य पूर्वनिपातनियमादित्यत आह । **समयेति ॥ विधा-**
नसामर्थ्यादिति ॥ ‘समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात्’ इत्यत्र शेषषष्ठ्यां सत्यामपि
अव्ययीभावसमासे सति प्रातिपदिकावयवत्वात् उपपदविभक्तयोः द्वितीयापञ्चम्योः षष्ठ्या वा
लुकि समासात् प्रातिपदिकार्थादिविवक्षायां सर्वासु विभक्तिषु जातासु यथायथं अम्भावे तद्विकल्पे
च ‘समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनं, समया ग्रामेण, निकषा लङ्केन, आराद्वनेन, समया ग्रामे,
निकषालङ्के, आराद्वने’ इति स्यादेव । ततश्च द्वितीयापञ्चम्योर्विधिः व्यर्थस्स्यात् । षष्ठ्यैव गतार्थ-
त्वात् । नच समासात् पुनरुपपदविभक्तौ द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्क्ये । सकृत्प्रवृत्तयोः पुनः प्रवृत्त्य-
योगात् । वस्तुतस्तु मद्ध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमी-
विधानस्य चरितार्थत्वात् इदमयुक्तम् । नचैवं सति ‘समया ग्रामम्’ इत्यादौ अव्ययीभावश्शङ्क्यः ।
अब्भक्ष इत्यादौ इव विभक्त्यर्थसमीपादिमात्राव्ययस्यैव ग्रहणात् । समयानिकषाराच्छ-
ब्दानाञ्चाधिकरणशक्तिप्रधानतया समीपमात्रवृत्तित्वाभावात् । ग्रामस्य समीपे इति हि
तेषामर्थः । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची । उपकृष्णं भक्ता इत्यत्र कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधात् ।
मद्राणां समृद्धिरिति ॥ समित्यव्ययपर्यायः समृद्धिशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । एतत्सूत्र-
विहितसमासस्य नित्यतया अस्वपदविग्रहः । एवमप्रेऽपि ज्ञेयम् । **सम्मद्रमिति ॥** सर्वत्र
सुब्लुगादि पूर्ववत् ज्ञेयम् । समृद्धा मद्राः सम्मद्रा इत्यादौ तु नाव्ययीभावः । वचनग्रहण-
सामर्थ्येनाव्ययार्थेप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । **यवनानां व्यूद्धिः दुर्यवन-**
मिति ॥ दुर्शब्दार्थको व्यूद्धिशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । **विगतेति ॥** अभावप्रतियोगिनीत्यर्थः ।
ऋद्धेरभावो व्यूद्धिरिति यावत् । नचार्थाभावेऽयमिति भ्रमितव्यम् । समस्यमानपदार्थाभाव-
स्यैव विवक्षितत्वात् । इह च यवनाभावस्याप्रतीतेः । यवनीयवृद्धभावस्यैव प्रतीतेः । तत्
ध्वनयन् अर्थाभावे उदाहरति । **मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमिति ॥** विग्रहे निर्शब्द-
समानार्थकमभावपदमिति भावः । घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः । अर्थग्रहणसामर्थ्येना-

हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यति-
निद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य
तु नायं समासः । ‘ततः पश्चात्संस्थते’ ध्वंस्यते इति (१-१-५७ सूत्रे) भाष्यप्र-
योगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम्, रूपस्य
योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
विधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ।

त्यन्ताभावस्यैव विवक्षितत्वात् । हिमस्यात्ययोऽतिहिममिति ॥ अतीत्यव्ययपर्यायः ।
अत्ययशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । अर्थाभावेत्यनेन पौनरुक्त्यन्निरस्यति । अत्ययो ध्वंसः इति ॥
अर्थाभावशब्देनात्यन्ताभाव एव विवक्षितः । तेन पटस्य प्रागभावः निष्पटमिति न भवतीति
भावः । सूत्रे असम्प्रतीत्यस्य सम्प्रति न युज्यते इत्यर्थः । “एतर्हि सम्प्रतीदानीम्” इत्यमरः ।
युजिक्रियान्तर्भावेण एकार्थीभावात्तस्मात्समासः । तदाह । निद्रासम्प्रति न युज्यते इति ॥
अतिनिद्रमिति ॥ अतीत्यव्ययस्यासम्प्रत्यर्थकस्य स्थाने सम्प्रति न युज्यते इति विग्रहवाक्यं
ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भाव इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितम् । तदाह । हरिशब्दस्य
प्रकाशः इतिहरि इति ॥ इतीत्यव्ययं शब्दप्रकाशे वर्तते । तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण
षष्ठ्यन्तेन समास इति भावः । विष्णोः पश्चादनुविष्णु इति ॥ अनु इत्यव्ययं पश्चादर्थे
वर्तते इत्यर्थः । भाष्येति ॥ ‘अचः परस्मिन्’ इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । ‘ततः पश्चात्’
इत्यत्राव्ययीभावे तु पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातस्स्यादिति भावः । एतद्भाष्यप्रयोगादेव एतत्सूत्रे
तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेनायं समासो नेति विज्ञायते । अत एव
‘यथाऽसादृश्ये’ इति सूत्रे सादृश्यसम्प्रतीति प्राप्नोतीत्येव । उक्तं भाष्ये । यथाशब्देन तु भवत्येव
समासः । उत्तरसूत्रारम्भात् । सूत्रे यथाशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । यथार्थे विद्यमानमव्ययं
समस्यते इति लभ्यते इत्यभिप्रेत्य आह । योग्यतेति ॥ अनुरूपमिति ॥ अत्रानु
इत्यव्ययं योग्यतायाम्, अतो यथार्थे वर्तते इति भावः । अर्थमर्थं प्रतीति ॥ लौकि-
कविग्रहवाक्यम् । अत्र वीप्सायां द्विर्वचनम् । ‘लक्षणेत्थम्भूताह्वयान’ इति वीप्सायां द्योत्यायां
प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । समासे तु द्विर्वचनं न । समासेन वीप्सायाः द्योतित-
त्वात् इति ‘हयवरट्’ इति सूत्रे कैयटः । प्रतिना तस्योक्तत्वादिति तु तत्त्वम् । नन्वर्थमर्थं प्रतीति
लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न सम्भवति । नित्यसमासत्वादित्यत आह । प्रतिशब्दस्येति ॥ साम-
र्थ्यादिति ॥ अव्ययीभावसमासस्य नित्यत्वे तु शेषषष्ठ्यामपि अव्ययीभावे सुबुद्धिः समासात्
सर्वविभक्तीनामभावे तद्विकल्पे च प्रत्यर्थं प्रत्यर्थेनेत्यादिसिद्धे द्वितीयाफलकं प्रतेः कर्मप्रवचनीय-
त्वविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति
षत्वाभावसम्पादनेन कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थमेव । ‘अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्’ इति ‘स्वं रूपम्’
इति सूत्रे भाष्ये ण्योगदर्शनात् इह वैकल्पिकसमास इति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्य
यथाशक्तीति ॥ ‘परावरयोगे च’ इति क्ताप्रत्ययः । परावरत्वञ्च बौद्धम् । अत्र यथेष्टव्ययं

हरेः सादृश्यं सहृरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् ।
चक्रेण युगपदिति विग्रहे ।

६६० । अव्ययीभावे चाकाले । (६-३-८१)

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वा-
हम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुण-
भूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धे-
राधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरि-
त्यज्य सतृणमस्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते,
अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते, साग्नि ।

पदार्थानतिक्रमे वर्तते इत्यर्थः , हरेस्सादृश्यं सहृरीति ॥ अत्र सहेत्यव्ययं सादृश्ये
वर्तत इति भावः । वक्ष्यमाणेनेति ॥ ‘अव्ययीभावे चाकाले’ इत्यनेन इत्यर्थः । ज्येष्ठस्या-
नुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठमिति ॥ कार्यं कृतमिति शेषः । तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभिप्राये-
णेदम् । पूर्वस्य क्रमेण इत्यनुपूर्वम्, ततस्स्वार्थे ष्यञ् । एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन समासो नेत्यनु-
पदमेवोक्तम् । सूत्रगृहीतानुनाप्यनुज्येष्ठमिति समासः । अनुपूर्वेति निर्देशात् । सूत्रे युगपच्छ-
ब्दात् स्वार्थे ष्यञ्, यौगपद्यशब्दः । तत् ध्वनयन्नाह । चक्रेण युगपदिति ॥ युगपत्पर्या-
यस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सतीत्यर्थः । युगपच्छब्देन तु न समासः ।
सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः । अव्ययीभावे सहस्य सस्स्यादिति ॥ ‘सहस्य सस्संज्ञा-
याम्’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । न तु काले इति ॥ कालवाचके परे सहस्य सो
नेत्यर्थः । चक्रेण युगपत्प्रयुक्तमित्यर्थः । सहपूर्वाहमिति ॥ समीपादौ अव्ययीभावः ।
सूत्रे सादृश्येति स्वार्थे ष्यञ् । तद्ध्वनयन्नाह । सदृशस्सख्या ससखीति ॥ सहेत्यव्ययं
सदृशार्थकमिति भावः । गुणभूनेऽपीति ॥ वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव समास-
प्रवृत्तेः । गुणीभूतसादृश्ये अप्राप्त्या तद्ग्रहणमिति भावः । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रमिति ॥
क्षत्रियाणामनु रूपं कर्मेत्यर्थः । सहेत्यव्ययमत्र सम्पत्तौ वर्तते इति भावः । सम्पत्तिसमृद्धि-
शब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति । ऋद्धेरिति ॥ धनधान्यादेरित्यर्थः । अनुरूप इति ॥
अनुरूपं योग्यः आत्मभावः स्वभावः, स्वोचितं कर्मेति यावत् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृण-
मस्तीति ॥ ‘परावरयोगे च’ इति क्ता । परावरत्वं बौद्धमेव । सहशब्दोऽत्रापरिवर्जने वर्तते ।
नतु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये कथमिदमुदाहरणं स्यादित्यत आह ।
साकल्येनेत्यर्थ इति ॥ पात्रे परिविष्टं सकलं भक्षयतीति यावत् । नत्वत्रेति ॥
तृणभक्षणस्याप्रसक्तोरिति भावः । अन्ते इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । सूत्रे
अन्तशब्देन अन्तावयवसाहित्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते
साग्नीति ॥ अग्निशब्देन अग्निचयनप्रतिपादको ग्रन्थो विवक्षितः । तेनान्तावयवेन सहित-

६६१ । यथाऽसादृश्ये । (२-१-७)

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन 'सादृश्य' इति वा 'यथार्थ' इति वा प्राप्तं निषिध्यते ।

६६२ । यावदवधारणे । (२-१-८)

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

६६३ । सुप्रतिना मात्रार्थे । (२-१-९)

शाकस्य लेशः शाकप्रति । 'मात्रार्थे' किम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

ङ्ग्रन्थमिति विग्रहः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति फलितम् । ग्रन्थमिति अन्यपदार्थाध्याहारः । अधीत इति तु न समासप्रविष्टम् । अन्तावयवेन अग्निग्रन्थेन सहितं वेदकल्पसूत्रादिभागमधीते इत्यर्थः । अत्र कृत्स्नस्याध्येतव्यत्वात् अग्निग्रन्थपर्यन्ताध्ययने तत्कात्स्न्यावगमात् साकल्यात्पृथ-
गुक्तिः । यथाऽसादृश्ये ॥ असादृश्ये इति छेदः । व्याख्यानात् । असादृश्ये योग्यता-
धीप्सापदार्थानतिवृत्तिरूपे वर्तमानं यथेत्यव्ययं समस्यते इत्यर्थस्य यथार्थत्वादेव सिद्धे निय-
मार्थमिदमित्याह । असादृश्ये एवेति ॥ ननु 'प्रकारवचने थाल्' इति विहितथाल्प्रत्य-
यान्तस्य कथं सादृश्ये वृत्तिरित्यत आह । हरेरिति ॥ सामान्यस्य भेदको यो विशेषः
स प्रकारः, तस्मिन् प्रकारे थालिति 'प्रकारवचने थाल्' इत्यस्यार्थः । ततश्च यद्विशेषधर्मवान्
हरिः तद्विशेषधर्मवान् हर इति बोधे सति यत्तच्छब्दाभ्यां तयोः प्रकारयोः अभेदावगमात्
उपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । तेनेति ॥ प्राप्तमित्यत्रान्वयः । सादृश्यार्थकत्वेनेत्यर्थः । सादृश्य
इति वेति ॥ 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रगतेन सादृश्ये वर्तमानमव्ययं समस्यते इत्यंशेन वा यथार्थे
विद्यमानमव्ययं समस्यते इत्यंशेन वा प्राप्तमव्ययीभावसमासकार्यनिषिध्यते इति भावः । भाष्ये तु
प्रकारवचने यथाशब्दयोगे सादृश्यत्यनेनैव प्राप्तिरुक्ता, ननु यथार्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता । यथाशब्दस्य
सूत्रगृहीतत्वेन तद्योगे यथार्थेत्यप्रवृत्तेरिति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । यावदवधा-
रणे ॥ इयत्तापरिच्छेदे गम्ये यावदित्यव्ययं समस्यते । सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । यावन्त
इति ॥ यत् परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्प्रत्ययः ।
यावदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तनैव । नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौ-
चित्यात् । अवधारणे किम् । यावद्वत्तन्तावद्भुक्तम् । इयत् भुक्तमिति नावधारयतीत्यर्थः ।
सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ सुबिति छेदः । मात्रा लेशः तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना सुबन्तं
समस्यत इत्यर्थः । सुबित्यनुवर्तमाने पुनस्सुब्रह्मणं सन्निहितस्याव्ययमित्यस्यानुवृत्त्यर्थम् । तत्
ध्वनयन्नुदाहरति । शाकस्य लेशः शाकप्रतीति ॥ अत्र प्रतीत्यव्ययं मात्रार्थकम् ।

६६४ । अक्षशलाकासंख्याः परिणा । (२-१-१०)

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि ।
शलाकापरि । एकपरि ।

६६५ । विभाषा । (२-१-११)

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् ।
'सुप्सुपा' इति तु न नित्यसमासः । 'अव्ययम्' इत्यादिसमासविधानाज्ज्ञा-
पकात् ।

अतस्तेन शाकस्येति सुबन्तस्य समासः । समासविधौ सुबन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जन-
त्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः । तस्य समासविधौ तृतीयानिर्दिष्टत्वात् । वृक्षं प्रतीति ॥ अत्र
प्रतेः मात्रार्थकत्वाभावात् न तेन समासः । नच 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधान-
सामर्थ्यादेवात्र समासो न भविष्यति । सति समासे द्वितीयायाषष्ठ्या वा लुकि समासात्तद्विभ-
क्त्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । 'वृक्षं प्रति सिञ्चति' इत्यादौ 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वनिवृत्त्या
कर्मप्रवचनीयस्य चरितार्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अक्षशलाका ॥ समस्यते सोऽव्ययीभाव
इति शेषः । द्यूतव्यवहारे इति ॥ वार्तिकमिदम् । द्यूतं तावत् अक्षैश्शलाकाभिर्वा भवति ।
यदि अक्षाश्शलाका वा कृत्स्नाः उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति ।
अन्यथा पराजयतीति स्थितिः । अक्षेणेति ॥ कर्तरि तृतीया । विपरीतं वृत्तमित्यत्र वृत्ते-
र्भावे क्तः । विपरीतमिति क्रियाविशेषणम् । जये यथा परिवर्तितव्यं न तथा परिवृत्तमित्यर्थः ।
शलाकापरीति ॥ शलाकया विपरीतं वृत्तमिति भावः । एकपरीति ॥ एकेन विपरीतं
वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरि त्रिपरि इत्यादि । विभाषा ॥ अधिकारोऽयमिति ॥ ततश्च
उत्तरत्र समासविधिषु एतदनुवर्तते इति लभ्यते । ननु 'प्राक्कडारात् समासः' इत्यत ऊर्ध्वं
'सह सुपा' इत्यतः प्रागेव कुतो विभाषाधिकारो न कृत इत्यत आह । एतत्सामर्थ्यादिति ॥
मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेवेतः प्राचीनानां नित्यसमासत्वं गम्यत इत्यर्थः । यद्यपीतः
प्राचीनानां विकल्पे प्रमाणाभावादेव नित्यत्वं सिद्धम् । तथापि तस्यैव लिङ्गे दृढीकरणमिति
बोध्यम् । नन्वेवं सति 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यसमासस्स्यात् । ततश्च पूर्वं भूतः इति लौकिक-
विग्रहवाक्यमनुपपन्नं स्यात् । 'सुप्सुपा' इति विषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्श-
नपरम् 'आकडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यमपि विरुद्धेत इत्यत आह । सुप्सुपेति तु न
नित्यसमासः इति ॥ कुत इत्यत आह । अव्ययमित्यादीति ॥ 'आकडारात्' इत्येव
सिद्धे 'प्राक्कडारात्' इति प्राग्रहणं समाससंज्ञायाः अव्ययीभावादिसंज्ञासमावेशार्थम् । अन्यथा
एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायस्स्यादिति 'आकडारात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अव्ययं
विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु 'सुप्सुपा' इति समासमनूय नाव्ययीभावादिसंज्ञा विधेयाः ।

६६६ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । (२-१-१२)

अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः । परिविष्णु—परि विष्णोः । बहिर्वनम्—बहिर्वनात् । प्राग्वनम्—प्राग्वनात् ।

६६७ । आङ्ग्यार्यादाभिविध्योः । (२-१-१३)

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः—आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः—आ बालेभ्यः ।

‘उपपदमतिङ्’ ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इत्यादौ सुबन्तस्य सुबन्तेन समासस्य उद्देश्यस्याप्रसिद्धेः । अतस्तेषु समासविधानस्यावश्यकत्वात् अर्थाधिकारानुरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पकमित्यास्थेयम् । तत्र ‘सुप्सुपा’ इत्येव सिद्धे ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । ततः प्राचीनविधेः वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादिविधिषु समासविध्यभावे अव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन उपसर्जनत्वाभावात् पूर्वनिपातनियमो न स्यात् । तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानञ्चरितार्थमिति वाच्यम् । प्रथमानिर्दिष्टम्’ इति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्याव्ययीभावादिविधायके शास्त्रे इत्यर्थाभ्युपगमेन अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वसिद्धेः वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं ‘सुप्सुपा’ इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम् । ‘आकङ्कारात्’ इति सूत्रभाष्ये “‘सुप्सुपा’ इति समासविषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः” इति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यञ्चेह लिङ्गमित्यलं बहुना । एवञ्च ‘इवेन समासः’ इत्यादि वैकल्पिकमिति सिद्धम् । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे ‘कुगति’ इत्यत्रापि इवेनेति वार्तिकं पठितम् । तथापि ‘सुप्सुपा’ इत्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मार्यत इति कैयटः । अपपरिवहिः ॥ समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव इति शेषः । अपविष्ण्वति ॥ अत्र अप इत्यव्ययं वर्जने । विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः । अपविष्णोरिति ॥ लौकिकविग्रहवाक्यम् । समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वप्रदविग्रहनियमाभावात् । ‘अपपरी वर्जने’ इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे ‘पञ्चम्याङ्परिभिः’ इति पञ्चमी । तदन्तेन अपेत्यस्याव्ययीभावसमासः, सुब्लुक् । अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । समासात् सुबुत्पत्तिः । ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुक् । एवं यथायथमग्रेऽपि ज्ञेयम् । परिविष्ण्वति ॥ अत्रापि परिवर्जने । पञ्चम्यादि पूर्ववत् । बहिर्वनम्—बहिर्वनादिति ॥ अस्मादेव ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । इतरत् पूर्ववत् । अदन्तत्वादम्भावः । प्राग्वनम्—प्राग्वनादिति ॥ अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी । आङ्ग्यार्यादाभिविध्योः ॥ एतयोरिति ॥ मर्यादाभिविध्योः विद्यमानादित्यर्थः । मर्यादायामुदाहरति । आमुक्तीति ॥ मुक्तेः प्रागित्यर्थः । अभिविधानुदाहरति । आबालमिति ॥ बालानारभ्य इत्यर्थः । ‘आङ्ग्यार्यादावचने’

६६८ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । (२-१-१४)

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि । प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति ।

६६९ । अनुर्यत्समया । (२-१-१५)

यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययी-
भावः । अनुवनमशनर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

६७० । यस्य चायामः । (२-१-१६)

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गा
वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

६७१ । तिष्ठद्रुप्रभृतीनि च । (२-१-१७)

इत्युभयत्रापि कर्मप्रवचनीयत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । लक्षणेनाभि ॥ लक्षणे-
त्येतद्वाच्ये । चिह्नवाचिनेति ॥ प्राग्वदिति ॥ समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः ।
अभ्यग्नि शलभाः पतन्तीति ॥ शलभाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः स्थूलमक्षिकाः । अग्निम-
भीति ॥ विग्रहोऽयम् । 'अभिरभागे' इति 'लक्षणेत्थम्' इति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वं
अग्निज्ञाप्यं, तदभिमुखञ्च शलभपतनमित्यर्थः । अनुर्यत्समया ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तते ।
यदिति समययोगे 'अभितः परितः' इति द्वितीयान्तम्, सामान्ये नपुंसकम् । तदाह ।
यं पदार्थमिति ॥ अनुवनमिति ॥ अत्र वनशब्दः वनसमीपदेशे लाक्षणिकः । वन-
समीपस्य लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तदाह । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः इति ॥
वस्तुतो लक्षणीभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सिद्धे
विभाषार्थमिदं सूत्रम् । ततश्च वनस्यानु इति लौकिकविग्रहवाक्यमुदाहार्यम् । नात्र कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा शङ्क्या । वस्तुतस्सैवात्र लक्षणत्वनिमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य निमि-
त्तत्वे तु वनमनु इत्येव वाक्यमुदाहार्यम् । यस्य चायामः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुरित्य-
नुवृत्त्य आहृत्य आयाम इत्यत्र तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र सम्बध्यते ।
द्वितीयन्तु अनुनेत्येतत् 'यस्य चायामः' इत्यनन्तरं सम्बध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो
दैर्घ्यम् । तदाह । यस्य दैर्घ्यमिति ॥ यदैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । समस्यते इति ॥
सोऽव्ययीभावः इत्यपि बोध्यम् । अनुगङ्गमिति समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति । गङ्गायाः अ-
न्विति ॥ इहापि लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम्, नत्वनुद्योत्यम् । अतो न कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
द्योत्यत्वेनान्वये तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं
लक्ष्यते । तदेवानुद्योत्यम् । तदाह । गङ्गादैर्घ्येति ॥ तिष्ठद्रुप्रभृतीनि च ॥ एतानीति ॥

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शब्दादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवम् इत्यादि ।

६७२ । पारे मध्ये षष्ठ्या वा । (२-१-१८)

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयो-
निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय-गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात्-
गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।
शब्दरूपाणीत्यर्थः । तिष्ठन्ति गाव इति ॥ फलितार्थकथनम् । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्
काले स तिष्ठद्गुः इत्येव वक्तव्यम् । 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्तेः । दोहनकालः इति ॥ तदा गवां
शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । आयतीगवमिति ॥ आयत्यो गावो यस्मिन् काले इति
विग्रहः । इहेति ॥ उदाहरणद्वये इत्यर्थः । शब्दादेश इति ॥ तिष्ठन्त्यो गाव इति
आयत्यो गाव इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वात् 'लटश्शतृशानचौ' इत्यप्राप्तौ तन्निपातन
मिति भावः । पुंवद्भावेति ॥ तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्दस्यापि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति
पुंवत्वस्य प्राप्तौ तदभावः निपात्यते इति भावः । समासान्तश्चेति ॥ आयतीगोशब्दस्य
टच् समासान्तो निपात्यते । तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टज्विधेरिति भावः । समासान्तश्चेति
चकारात् अव्ययीभावश्च निपात्यते इति ज्ञेयम् । तथाच तिष्ठद्गोशब्दस्य नपुंसक-
ह्रस्वत्वम् । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । आयतीगवशब्दात् 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावे इत्यादि
फलति । इत्यादीति ॥ खलेयवं खलेबुसम् इति सप्तम्या अलुक् इत्यादि ग्राह्यम् । पारे मध्ये
षष्ठ्या वा ॥ पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणम् । किन्तु पारमध्यशब्दयोरेव इत्याह । पार-
मध्यशब्दाविति ॥ समस्येते इति ॥ अव्ययीभावसंज्ञौ चेत्यपि बोध्यम् । ननु पारमध्यशब्द-
योरकारान्तयोः ग्रहणे कथं एकारनिर्देश इत्यत आह । एदन्तत्वश्चेति ॥ ननु विभाषा इत्यधि-
कारादेव सिद्धे वाग्रहणं किमर्थमित्यत आह । पक्षे षष्ठीतत्पुरुष इति ॥ वाग्रहणाभावेऽय-
मव्ययीभावसमासः विशेषविहितत्वात् षष्ठीसमासं बाधेत । तदबाधार्थं वाग्रहणमिति भावः ।
पारेगङ्गादानयेति ॥ गङ्गायाः पारात् इति विग्रहे अव्ययीभावसमासे सति सुब्लुकि
पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेत्वे नपुंसकह्रस्वत्वे पारेगङ्गशब्दात् समासात् पुनः पञ्चम्युत्पत्तिः ।
'अव्ययादाप्' इति न लुक् । अदन्ततया 'नाव्ययीभावात्' इति निषेधात् । अपञ्चम्याः इति पर्यु-
दासादम्भावश्च नेति भावः । गङ्गापारादिति ॥ षष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम् । मध्येगङ्गादिति ॥
पारेगङ्गादिति वदूपम् । गङ्गामध्यादिति ॥ षष्ठीसमासे ज्ञेयम् । पारे मध्ये इति सप्तम्यन्ते
षष्ठ्या समस्येते इति व्याख्यानानु गङ्गायाः पारे मध्ये इति विग्रहे समासे सति 'तत्पुरुषे कृति
बहुळम्' इति बहुळग्रहणात् सप्तम्योरलुकि नपुंसकह्रस्वत्वे समासात् पुनरुत्पन्नायाः सप्तम्याः
अम्भावे 'पारेमध्यं, पारेगङ्गम्' इति सिद्धेः एकारनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । अतः यत् सप्तम्यर्थो
न सम्भवति तदर्थमेकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम् । एतत्सूचनायैव पञ्चम्यन्तोदाहरणमिति
बोध्यम् । ननु यदि वाग्रहणमिह पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात् । तर्हि गङ्गायाः पारात्

६७३ । सङ्ख्या वंश्येन । (२-१-१९)

वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह सङ्ख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां, त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ।

६७४ । नदीभिश्च । (२-१-२०)

नदीभिः सङ्ख्या प्राग्वत् । 'समाहारे चायमिष्यते' (वा १२४६) । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

मध्यादिति वाक्यं न स्यादित्यत आह । **महाविभाषयेति ॥** विभाषेत्यधिकृता महाविभाषा सर्वेषु समासविधिषु प्रायेण तस्यानुवृत्तेः महत्त्वं बोध्यम् । ननु अव्ययीभावसमासस्य षष्ठी-समासापवादत्वेऽपि तस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्सर्गतः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते एव । तस्यापि षष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् । तदभावपक्षे वाक्यमपि सिद्ध्यत्येव । तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेदुच्यते । “यत्न उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते” इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम् । तेन पूर्वं कायस्येत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इना मुक्ते 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न भवति । किन्तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । **सङ्ख्या वंश्येन ॥ वंशो द्विधेति ॥** वंशस्सन्ततिः । 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजानन्वयौ । वंशोऽन्वयायस्सन्तानः' इत्यमरः । **विद्यया जन्मनेति ॥** तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परेति प्रसिद्धमेव । विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा । “यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः । तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः” इत्याद्यापस्तम्बस्मरणात् । **तत्र भवो वंश्य इति ॥** दिगादित्वात् यत् । **वा समस्यते इति ॥** सोऽव्ययीभावः इत्यपि बोध्यम् । **द्वौ मुनी वंश्याविति ॥** विग्रहोऽयम् । मुनिशब्दो विद्यावंशवाचीति सूत्रनाय वंश्यावित्युक्तम् । **द्विमुनि व्याकरणस्येति ॥** द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुळम्' इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । अव्ययत्वात् सुब्लुक् । व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः । **त्रिमुनीति ॥** त्रयो मुनयः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय इति विग्रहः । नन्वेवं त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह । **विद्यातद्वतामिति ॥** यद्यपि बहुव्रीहिणाप्येतत् सिद्धम् । तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपभेद इत्याहुः । अथ जन्मना वंश्यमुदाहरति । **एकविंशतिभारद्वाजमिति ॥** एकविंशतिभारद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दात् बिदादित्वादञ् । 'यञञोश्च' इति लृक् । समासे तु 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' इति लुगभावः । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुळम्' इति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाजम्' इति प्रयोगदर्शनेन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठाऽनुमानात् । **नदीभिश्च ॥ प्राग्वदिति ॥** नदीभिस्सङ्ख्या समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । **समाहारे**

६७५ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । (२-१-२१)

अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

६७६ । समासान्ताः । (५-४-६८)

इत्यधिकृत्य ।

६७७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । (५-४-१०७)

चेति ॥ वार्तिकम् । चकार एवार्थे । भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात् । सप्तगङ्गमिति ॥ सप्तानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति द्विगुसमासं बाधित्वा अव्ययीभावसमासः । द्वियमुनमिति ॥ द्वयोर्यमुनयोस्समाहार इति विग्रहः । “अत नदी-शब्देन नदीशब्दविशेषस्य नदीवाचकानाञ्च ग्रहणम्” इति सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमित्यादि सिद्ध्यति । अन्यपदार्थे च ॥ सङ्ख्येति निवृत्तम् । नदीभिरित्यनुवर्तते । तदाह । सुबन्तं नदीभिरिति ॥ समस्यत इति ॥ सोऽव्ययी-भावः इत्यपि बोध्यम् । संज्ञानवगमादिति ॥ सम्यक् ज्ञायत इति संज्ञा । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्मण्यङ् । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति वाक्येन देशविशेषस्यानवगमादिह नित्यसमास इत्यर्थः । ततश्च नास्ति लौकिकविग्रहः अस्वपदविग्रहो वेति फलति । वस्तुतस्तु विभाषाधि-काराद्यमपि समासो वैकल्पिक एव । अत एव ‘द्वितीयतृतीय’ इति सूत्रे अन्यतरस्या-ङ्गद्वेणेन उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वात् अपवादाभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम् । “अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न” इति चोक्तं भाष्ये । अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । कदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसम्भवात् । समासान्ताः ॥ इत्यधिकृत्येति ॥ आपादपरिसमाप्तेरिति भावः । “अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रह-वाक्यपरमेव । अत एव बहुकुमारीत्यत्र ह्रस्वो न” इति ‘गोत्रियोः’ इति सूत्रे ‘अन्तः’ इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्त इति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्चरमावयववाची, अत एव उपशरदमित्यादौ ‘नाव्ययीभावात्’ इत्यम् । तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाभावादम् न स्यात् । तथाच टचस्त-दनवयवत्वे ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोपः’ इति प्रसज्येत । टचस्तद्वयवत्वे तु तदन्तस्यैवाव्ययी-भावसमासतया अव्ययत्वादुपशरद् इत्यस्याव्ययत्वाभावान्न टिलोपः । समासान्तप्रत्ययाश्चालौ-किकविग्रहवाक्ये सुपः पुरस्तादेव भवन्ति । अत एव ‘प्रत्ययस्थात्’ इति सूत्रभाष्ये ‘बहु-चर्मिका’ इत्युदाहृतं सङ्गच्छते । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । अव्ययीभावे ॥ ‘राजा-ह्रस्वविभ्यष्टच्’ इत्यतः टजिति अनुवर्तते । तदाह । शरदादिभ्यः इति ॥ अव्ययीभावे

शरदादिभ्यश्चस्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । ‘जराया जरस् च’ (ग १४७) । उपजरसम् । ‘प्रतिपर-समनुभ्योऽक्ष्णः’ (ग १४८) । ‘यस्येति च’ (सू ३११) । प्रत्यक्षम् । ‘अक्ष्णः परम्’ इति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । ‘परोक्षे लिट्’ (सू २१७१) इति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । ‘परोक्षा क्रिया’ इत्यादि तु अर्शाद्यच्चि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

उत्तरपदं यत् शरदादिप्रकृतिकं सुवन्तं तदन्तात् टच् स्यात् । स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्ता-वयव इत्यर्थः । **उपशरदमिति** ॥ ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना समीपार्थकस्य उपेयव्यय-स्य शरद इति षष्ठ्यन्तेनाव्ययीभावः, टच् । टच्स्तमासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमास-त्वात् ‘नाव्ययीभावात्’ इत्यम् । उपशरद् इत्यस्य अव्ययीभावसमासत्वाभावात् ‘अनव्ययत्वा-दव्ययानां भमात्रे टिलोपः’ इति न भवति । विपाद्शब्दो नदीविशेषे वर्तते । “विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम्” इत्यमरः । ‘लक्षणेनाभिप्रती’ इति अव्ययीभावसमासः । शरदादिगणं पठति । **शरदित्यादिना** ॥ अत्र ज्ञयन्तानां ‘ज्ञयः’ इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । ‘जराया जरश्च’ इति शरदादिगणसूत्रम् । जराशब्दस्य जरसादेशश्चास्मिन् गणे वाच्यः इत्यर्थः । **उपजरसमिति** ॥ जरायास्समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेयव्ययस्य जराया इति षष्ठ्यन्ते-नाव्ययीभावसमासे कृते टच्, सुब्लक्, उपेयस्य पूर्वनिपातः । टचो विभक्तित्वाभावात् तस्मिन् परेऽप्राप्ते जरसि अनेन जरस् । टजन्ताद्यथायथं सुप् अम्भाव इति भावः । ‘प्रतिपरसम्’ इत्यपि गणसूत्रम् । एतेभ्यः परस्याक्षिशब्दस्य इह गणे पाठ इत्यर्थः । ‘यस्येति च’ इति टचस्त-द्धितत्वात्तस्मिन् परे इकारस्य लोप इति भावः । **प्रत्यक्षमिति** ॥ अक्षिणी प्रतीति विग्रहः । अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थः । ‘लक्षणेत्थम्’ इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । ‘लक्षणेनाभिप्रती’ इत्यव्ययीभावः । टच्, सुब्लक् । ‘यस्येति च’ इति इकारलोपः । प्रत्यक्षशब्दात् यथायथं सुबुत्पत्तिः । अम्भाव इति भावः । **परमिति** ॥ व्यवहितमित्यर्थः । अविषय इति यावत् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे अव्ययीभाव इत्यन्वयः । ननु परशब्दस्यानव्ययत्वात् कथमिहाव्ययी-भाव इत्यत आह । **समासान्तविधानसामर्थ्यादिति** ॥ प्रतिपरमिति परशब्दात् परस्याक्षिशब्दस्य टजर्थं शरदादिगणे पाठोऽवगतः । ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः’ इत्यव्ययी-भावे टज्विहितः । तत्सामर्थ्यादनव्ययस्यापि परशब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः । **परोक्षमिति** ॥ अक्ष्णः परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावसमासः । टच्, सुब्लक् । परशब्दस्य ओकारोऽन्तादेशः पररूपम् । परोक्षाद्यथायथं सुप् अम्भाव इति भावः । **अर्शाद्यच्चीति** ॥ परोक्षमस्यास्तीत्यर्थं परोक्षशब्दात् धर्मप्रधानात् ‘अर्शादिभ्योऽच्’ इति मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे टापि च कृते, परोक्षा क्रिया, इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र गणसूत्रे

६७८ । अनश्च । (५-४-१०८)

अन्नन्तादव्ययीभावादृचस्यात् ।

६७९ । नस्तद्धिते । (६-४-१४४)

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

६८० । नपुंसकादन्यतरस्याम् । (५-४-१०९)

अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावादृच्वा स्यात् । उपचर्मम्—उपचर्म ।

६८१ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । (५-४-११०)

वा टचस्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्णमासम्—उपपौर्णमासि ।

उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि ।

परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति युक्तम् । 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरत्र समासान्तस्यापि निपातनेनैव साधितत्वात् । **समक्षमिति** ॥ अक्ष्णोर्योग्यमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । टच्, इकारलोप इति भावः । **अन्वक्षमिति** ॥ अक्ष्णोः पश्चादित्यर्थः । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । शेषं समक्षवत् । **अनश्च** ॥ अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह । **अन्नन्तादिति** ॥ **नस्तद्धिते** ॥ न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते, तदन्तविधिः । टेरिति सूत्रमनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति च । तदाह । **नान्तस्येति** ॥ **उपराजमिति** ॥ राजस्समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः । 'अनश्च' इति टच्, सुब्लुक्, टिलोपः । उपराजशब्दाद्यथायथं सुप् अम्भावः । टजन्तस्यैवाव्ययीभावसमासत्वाद्वाचि परे अव्ययानां भमात्रे टिलोपाप्रवृत्तेः 'नस्तद्धिते' इत्यारम्भः । **अध्यात्ममिति** ॥ आत्मनीत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् । **नपुंसकादन्यतरस्याम्** ॥ अन इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । अन्नन्तात् क्लीवादिति लब्धम् । तेनाव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । **अन्नन्तादिति** ॥ **उपचर्मम्—उपचर्मैति** ॥ चर्मणस्समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः । टचि टिलोपः अम्भावः । टजभावे उपचर्मैति रूपम् । **नदीपौर्णमासी** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **वा टजिति** ॥ अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते इति भावः । नदी पौर्णमासी आग्रहायणी एतदन्तादव्ययीभावसमासादृच्वा स्यादिति यावत् । अत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणम् । पौर्णमास्याग्रहायणी-ग्रहणास्तिज्ञात् । **उपनदमिति** ॥ नद्यास्समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावसमासः । टच्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । उपनदशब्दात् सुप् अम्भाव इति भावः । **उपनदीति** ॥ टजभावे रूपम् । नपुंसकह्रस्वः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लृक् । **उपपौर्णमासमिति** ॥ पौर्णमास्यास्समीपमित्यर्थः । टचि उपनदमितिवद् रूपम् । टजभावे उपपौर्णमासीति रूपम् ।

६८२ । झयः । (५-४-१११)

झयन्तादव्ययीभावादृज्वा स्यात् । उपसमिधम्—उपसमित् ।

६८३ । गिरेश्च सेनकस्य । (५-४-११२)

गिर्यन्तादव्ययीभावादृज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम्—
उपगिरि ॥

इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

एवम् उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम् । अग्रे हायनमस्याः आग्रहायणी मार्गशीर्षपौर्णमासी,
अत ऊर्ध्वं मकरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्तेः । उदगयनादिरेव हि संवत्सरस्यादिः । “अयने
द्वे गतिरुदगदक्षिणार्कस्य वत्सरः” इति सिद्धेः । झयः ॥ झया अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या
विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते । तदाह ।
झयन्तादिति ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ सेनको नाम आचार्यः । पूजार्थमिति ॥
अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पसिद्धेरिति भावः । उपगिरमिति ॥ गिरेस्समीपमित्यर्थः ।
टचि ‘यस्येति च’ इति इकारलोपः अम्भावः । इह सेनकग्रहणात् ‘नदी पौर्णमासी’ इत्यत्र
‘झयः’ इत्यत्र चान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवर्तते इति केचित् ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायाम् अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥

६८४ । तत्पुरुषः । (२-१-२२)

अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहिः ।

६८५ । द्विगुश्च । (२-१-२३)

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । ‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च’ इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

६८६ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । (२-१-२४)

अथ तत्पुरुषसमासनिरूपणम्—तत्पुरुषः ॥ प्रागिति ॥ ‘शेषो बहुव्रीहिः’ इत्यतः प्रागित्यर्थः । द्विगुश्च ॥ द्विगुरपीति ॥ ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति वक्ष्यमाणसमासस्य ‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः’ इति द्विगुसंज्ञा विधास्यते । स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति यावत् । एतत्सूत्राभावे एकसंज्ञाधिकारात् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेति भावः । इदमिति ॥ ‘द्विगुश्च’ इत्येतदित्यर्थः । तर्हि द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह । सङ्ख्येति ॥ ‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः’ इति द्विगुसंज्ञाविधायकं सूत्रम् । तत्र चकारः पठनीयः । ततश्च सङ्ख्यापूर्वसमासः द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते । एवञ्च चकारेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञासमुच्चयाभात् ‘द्विगुश्च’ इति गुरुभूतं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । ननु मास्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्वमित्यत आह । समासान्तः प्रयोजनमिति ॥ तदुदाहृत्य दर्शयति । पञ्चराजमिति ॥ पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुः । तस्य तत्पुरुषत्वात् ‘राजाहस्सस्त्रिभ्यष्टच्’ इति टच् । ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियाम्’ इति तु न भवति । समासान्तस्य टचस्समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावात् । नच ‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च’ इति पाठे द्विगतत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात् । अतस्समुच्चयार्थं ‘द्विगुश्च’ इति पृथक्सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । सङ्ख्यापूर्वं इति द्विगुरिति च यागे विभज्य पूर्वैण सङ्ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधिः, द्विगुरित्यनेन द्विगुसंज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकारमन्तरेणापि पर्यायेण प्रवृत्तिरिति चकारस्य समुच्चयार्थत्वोपपत्तेः । द्वितीया श्रिता ॥ द्वितीयान्तमिति ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्तदन्तविधिः । ननु सुपेत्यनुवृत्तं बहुवचनेन

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ।
कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि । ‘गम्यादीनामुप-
सङ्ग-यानम्’ (वा १२४७) । ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

६८७ । स्वयं तेन । (२-१-२५)

‘द्वितीया—’ (सू ६८६) इति न सम्बध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्या-
पत्यं स्वायंकृतिः ।

विपरिणतं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तपरम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहणे प्रकृति-
प्रत्ययसमुदायग्रहणं लभ्यते । तथाच सुबन्तैरित्यस्य, सुप्तत्प्रकृतिकसमुदायैरित्यर्थः पर्यवस्यति ।
श्रितादिशब्दास्तु क्तप्रत्ययान्ता एव, नतु सुबन्ताः । तेषां सुबन्तितसमुदायात्मकत्वाभावा-
दित्यत आह । श्रितादिप्रकृतिकैस्सुबन्तैरिति ॥ श्रितादिशब्दाः श्रितादिप्रकृतिकेषु
लाक्षणिका इति भावः । “गतिकारकोपपदानां कृद्धिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः” इत्यस्य
तु नायं विषयः । ‘कर्तृकरणे कृता’ ‘साधनं कृता’ इतिवत् कारकविशेषानुपादानात्” इति
प्रौढमनोरमायां स्थितम् । नच श्रितादीनां समर्थविशेषणत्वात्तदन्तविधौ श्रितादिशब्दप्रकृतिकै-
रित्यर्थलाभात् परमः कृष्णश्रित इत्यत्रापि समासः स्यादिति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ
तदन्तविधिप्रतिषेधात् । कृष्णं श्रितः इति ॥ श्रयतेर्गतिविशेषार्थकत्वात् ‘गत्यर्थकर्मक’
इति कर्तरि क्तः । ‘न लोक’ इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । समासविधौ
द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् कृष्णशब्दस्य पूर्वनिपातः । दुःखातीत इति ॥ दुःखमतीत
इति विग्रहः । ‘इण् गतौ’ । अतिपूर्वात् कर्तरि क्तः । इत्यादीति ॥ गर्तं पतितो गर्त-
पतितः । ‘पतल गतौ’ कर्तरि क्तः । तनिपतिदरिद्रातिभ्यस्सनो वेत्कत्वेन ‘यस्य
विभाषा’ इति इष्णिषेधप्राप्तावपि अत एव निपातनादिद् । ग्रामं गतः ग्रामगतः ग्राममत्यस्तः
अतिक्रान्तः ग्रामाल्यस्तः ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः । संशयापन्नः संशयापन्नः । गम्यादीना-
मिति ॥ गम्यादिप्रकृतिकैस्सुबन्तैरपि द्वितीयान्तं समस्यते स तत्पुरुष इति यावत् । ग्रामं
गमीति ॥ ‘गमेरिनिः’ इति औणादिक इनिप्रत्ययः सच ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति वचनात्
भविष्यति काले भवति । ‘अकेनोः’ इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । ग्रामं गमिष्य-
न्नित्यर्थः । अन्नं बुभुक्षुरिति ॥ भुजेस्सन् । ‘सनाशंसमिक्ष उः’ ‘न लोक’ इति कृद्योग-
षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । बुभुक्षुशब्दो गम्यादौ पठित इति भावः । स्वयं तेन ॥
क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन स्वयमित्यव्ययं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अयोग्यत्वा-
दिति ॥ स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तृशक्तिप्रधानतया तृतीयाया एवाचितत्वादिति
भावः । स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि को भेदः । असमासेऽपि ‘अव्ययादाप्सुपः’
इति लुक्ः प्रवृत्तेरित्यत आह । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिरिति ॥ स्वयंकृतस्याप-
त्यमित्यर्थं ‘अत इञ्’ इति स्वयंकृतशब्दात् षष्ठ्यन्तादिणि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात्
सुब्लुकि ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे आदिब्रह्मौ स्वायंकृतिशब्दः । समासाभावे तु कृतशब्दस्यैव

६८८ । खट्वा क्षेपे । (२-१-२६)

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते, निन्दा-
याम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दाऽवगम्यते ।

६८९ । सामि । (२-१-२७)

सामिकृतम् ।

६९० । कालाः । (२-१-२८)

‘क्तेन’ इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिप-
च्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

६९१ । अत्यन्तसंयोगे च । (२-१-२९)

‘कालाः’ इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखम् मुहूर्तसुखम् ।

षष्ठ्यन्तत्वात्त इति ऋकारस्यादिवृद्धौ रपरत्वे स्वायंकार्तिः इत्येव स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु
असामर्थ्यादिह न तद्धितः । स्वयंकृतशब्दस्य समासस्वरः प्रयोजनम् । खट्वा क्षेपे ॥ केने-
त्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिः । क्षेपो निन्दा । द्वितीयेति सुपेति चानुवर्तते । तदु-
भयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरं सत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरम् । खट्वाशब्दस्य
आरूढशब्दस्य च सुबन्धितसमुदायात्मकत्वासम्भवात् । अतः खट्वाशब्दः क्तप्रत्ययान्तशब्दश्च
तत्प्रकृतिके लाक्षणिक इत्याह । खट्वाप्रकृतिकमिति ॥ खट्वारूढो जाल्मः इति ॥
“जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी” इत्यमरः । खट्वा अम् आरूढ स् इत्यलौकिकविग्रहः । लौकिकविग्रहस्तु
नास्तीत्याह । नित्यसमासोऽयमिति ॥ तत् कुत इत्यत आह । न हि वाक्येन निन्दा-
ऽवगम्यत इति । वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं लौकिकविग्रहः । तत्र खट्वामारूढ इति वाक्यं हि
ग्रहस्थाश्रमिणि निन्दां न गमयति । खट्वारूढ इति समासस्तु रूढ्या निन्दां गमयति । तथाच
भाष्यम् । “अधील्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन खट्वा आरोढव्या । यस्तावदन्यथा करोति, सः ‘खट्वारूढो-
ऽयं जाल्मः’ इत्युच्यते । अत्र जाल्म इत्यनेन उद्धृते अयं शब्दो रूढः । अवयवार्थं तु
नाभिनिवेष्टव्यम्” इति सूचितम् । सामि ॥ सामीत्यव्ययमर्थे वर्तते । तत् कान्तप्रकृतिक-
सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । सामिकृतमिति ॥ समासाभावे तु तद्धितवृत्तौ सामिकार्ति-
रिति स्यादिति भावः । कालाः ॥ केनेत्येवेति ॥ केनेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । कालवाचि-
प्रकृतिकद्वितीयान्ताः क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः । ननु ‘अत्यन्तसंयोगे
च’ इत्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अनत्यन्तेति ॥ मासप्रमित इति ॥
मासं प्रमित इति विग्रहः । प्रपूर्वकात् माधातोः ‘आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’ इति कर्तरि
क्तः । तदाह । मासं परिच्छेत्तुमिति ॥ इह प्रतिपचन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग इति
भावः । अत्यन्तसंयोगे च ॥ काला इत्येवेति ॥ तेन अत्यन्तसंयोगे कालवाचिनो

६९२ । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । (२-१-३०)

‘तत्कृत—’ इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । ‘तत्कृत—’ इति किम् । अक्षणा काणः ।

द्वितीयान्तास्सुपा वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः । ननु ‘कालाः’ इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अक्षान्तार्थमिति ॥ अत्र केनेति निवृत्तमिति भावः । मुहूर्तं सुखमिति ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्तव्यापि सुखमित्यर्थः । तृतीया तत्कृत ॥ तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं वक्तुमाह । तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकमिति ॥ तत्र तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम् । “तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं पदम् । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते । तत्कृतेनेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचनेऽन्वेति । ततश्च तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणः तद्वाचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृतीयान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं सम्पद्यते” इति भाष्ये स्थितम् । तदाह । तृतीयान्तमित्यादिना ॥ गुणेत्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः । “इदं सूत्रं कृतशब्दार्थद्वारक एव सामर्थ्यं प्रवर्तते । ननु साक्षात्परम्परान्वये” इति भाष्ये स्पष्टम् । नच घृतेन पाठवमित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्क्यः । गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणात् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिशब्दो गृह्यते, व्याख्यानात् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड इति ॥ देवदत्त इति शेषः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्तः, इत्येव भाष्ये उदाहृतम् । ‘खडि भेदने’ भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । शङ्कुलयेति करणे तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । यत्तु ‘आकडारात्’ इति सूत्रभाष्ये “समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति” इत्युक्तम् । तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते । गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्ये यौगिकत्वावगमात् । अतोऽत्र गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम् । एवञ्च खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न क्षतिः । तत्त्वबोधिण्यान्तु ‘वोतो गुणवचनात्’ इत्यत्र “सत्त्वे निविशतेऽपैति” इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यत इत्युक्तम् । तद्याख्यावसरे क्रियाया गुणत्वं नास्तीत्यप्युक्तम् । इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वात् पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति । धान्येनेति ॥ अर्थशब्दो धनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः । अत्र धनस्य धान्यहेतुकत्वेऽपि तत्करणकत्वाभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । धान्येनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । धान्याभिन्नं धनमित्यर्थ इति केचित् । ननु शङ्कुलया खण्डः इत्यत्र ‘कर्तृकरणे कृता बहुळम्’ इत्येव सिद्धे तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति । तत्कृत इति किमिति ॥ गुणवचनेन चेत् तत्कृतेनैवेति नियमार्थन्तत्कृतग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति । अक्षणा काणः इति ॥ नह्यक्षणा काणत्वं कृतं, किन्तु रोगादिनेति भावः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपवान् । गोसम्बन्धिक्षीरादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्वमस्तीति तत्कृतत्वम् । किन्तु न गुणवचनम् ।

६९३ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । (२-१-३१)

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे, माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्' । 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' (सू ३८८८) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसम्मिश्रा धानाः । 'अवरस्योपसङ्ख्यानम्' (वा १२५६) । मासेनावरो मासावरः ।

६९४ । कर्तृकरणे कृता बहुलम् । (२-१-३२)

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' पूर्वसदृश ॥ एतैरिति ॥ पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण, एतैरित्यर्थः । मासपूर्व इति ॥ मासेन पूर्व इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः । यद्यप्यवधित्वसम्बन्धे 'अन्यारादितरतै' इति । दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता । दिशि दृष्टशब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया । हेतौ तृतीयेत्यन्ये । मातृसदृश इति ॥ मात्रा सदृश इति विग्रहः । पितृसम इति ॥ पित्रा सम इति विग्रहः । 'तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया । 'तुल्यार्थैः' इति षष्ठाषष्ठीसमासेनैव सिद्धत्वमित्याहुः । ऊनार्थेति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । माषोनमिति ॥ माषाख्यपरिमाण-विशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अत एव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया हेतौ वा । अर्थग्रहणञ्च ऊनेनैव सम्बध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि । समसदृशयोः पृथगुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । माषविकलमिति ॥ माषेण विकलमिति विग्रहः । हीनमित्यर्थः । पूर्ववत् तृतीया । वाक्कलह इति ॥ वाक्का कलह इति विग्रहः । आचारनिपुण इति ॥ आचारेण निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । गुडमिश्र इति ॥ गुडेन मिश्र इति विग्रहः । आचारश्लक्ष्ण इति ॥ आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु गुडसम्मिश्रा इत्यत्र कथं समासः । सविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति ॥ कुत इत्यत आह । मिश्रञ्चेति ॥ असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । मासेनावर इति ॥ मासेन पूर्व इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थे ऊनार्थकत्वादेव सिद्धम् । कर्तृकरणे ॥ कर्ता च करणञ्चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह । कर्तरि करणे चेति ॥ प्राग्वदिति ॥ समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कृद्ग्रहणेन क्तप्रत्यय एव गृह्यते । बहुल्यग्रहणादिति भाष्यम् । अतः क्तान्तमेवोदाहरति । हरिणा त्रात इति ॥ पालित इत्यर्थः । ननु कृदन्तस्य

(प २९) । नखनिभिन्नः । ‘कर्तृकरणे’ इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतवेषा तृतीया । बहुळग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन ‘दात्वेण लून-
वान्’ इत्यादौ न । ‘कृता’ किम् । काष्ठैः पचतितराम् ।

६९५ । कृत्यैरधिकार्थवचने । (२-१-३३)

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम् । तत्र कर्तरि करणे
च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ।

६९६ । अन्नेन व्यञ्जनम् । (२-१-३४)

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्यो-
दनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

६९७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । (२-१-३५)

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

समर्थविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नखनिभिन्न इत्यत्र न स्यादित्यत
आह । कृद्ग्रहणे इति ॥ परिभाषेयं ‘गतिरनन्तरः’ इति सूत्रे भाष्ये स्थिता । पचतितरा-
मिति ॥ अतिशयेन पचतीत्यर्थः । अतिशायने ‘तिङश्च’ इत्यनुवृत्तौ ‘द्विवचनविभज्य’ इति
तरप् । ‘किमेत्तिङव्ययघादामद्रव्यप्रकर्षे’ इत्याम् । अत्र तद्धितान्तेन समासनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहण-
मिति भावः । कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ अर्थवादवचनमिति ॥ असदुक्तिरित्यर्थः ।
वातच्छेद्यं तृणमिति ॥ वातेन च्छेद्यमिति विग्रहः । छेत्तुं योग्यमित्यर्थः । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति
कृत्यप्रत्ययः । कोमलत्वेन स्तुतिः । दुर्बलत्वेन निन्दा वा । काकपेयेति ॥ ‘अचो यत्’ इति
यत् ‘ईद्यति’ इति ईत्वं, गुणः । अत्र पूर्णाम्भस्त्वेन स्तुतिः । अल्पाम्भस्त्वेन निन्दा वा । अन्नेन
व्यञ्जनम् ॥ व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे । संस्कारेति ॥ संस्कियते गुणविशेषवत्तया क्रियते
अनेनेति संस्कारः, उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । अन्नेनेति ॥ अन्नम् ओदनः ।
तद्वाचकशब्देनेत्यर्थः । ‘भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्’ इति कोशः । दध्ना ओदनो दध्यो-
दन इति ॥ नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापेक्षत्वात् असामर्थ्यात् कथमिह समास
इत्यत आह । अन्तर्भूतेति ॥ उपसेकक्रियां विना दध्नः अन्नसंस्कारत्वानुपपत्त्या दध्ना इत्यस्य
दधिकरणकोपसेके प्रवृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—“युक्तार्थसम्प्रत्ययात् सामर्थ्यम्”
इति । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं, गुडादि ।
तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यते इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यम् । पृथुकादि भक्ष्यं
विवक्षितम् । गुडेन धाना गुडधाना इति ॥ “धाना भ्रष्टयवेऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ।
गुडेन मिश्रा धाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदापेक्षत्वान्न सामर्थ्यमित्यत आह ।

६९८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । (२-१-३६)

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । 'तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव' । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूप-
दारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः । 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' (वा १२७३-१२७४) ।
द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः ।
गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

मिश्रेणेति ॥ गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रेणे वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । चतुर्थी ॥ प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थं, अर्थं, बलि, हितं, सुख, रक्षितं,
एषां द्वन्द्वः । चतुर्थ्यन्तं एतैष्वङ्भिस्समस्यते, स तत्पुरुषः इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र तच्छब्देन
चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदन्तदर्थम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' इति
वक्ष्यमाणस्समासः । चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थमिति पर्यवस्यति । तदाह ।
चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना ॥ तदर्थेनेति ॥ तदर्थेन समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृति-
भाव एव भवति, नत्वन्यत्रेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । बलिरक्षितेति ॥ यदि तादर्थ्यमात्रे
अयं समासः स्यात्, प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नोच्येत, तर्हि बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं स्यात् ।
भूतेभ्यो बलिः, गोभ्यो रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया रक्षिततृणस्य गवार्थतया च
तदर्थेत्येव समाससिद्धेरिति भावः । यूपायेति ॥ अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दारु । अतो
दारुशब्देन यूपायेत्यस्य समासः । यूपस्य दारुविकृतित्वाच्च । तक्षादिना अष्टाश्रीकृतवृक्षस्यैव
यूपशब्दार्थत्वात् । अथ प्रकृतिविकृतिभावग्रहणस्य प्रयोजनमाह । नेहेति ॥ रन्धना-
येति ॥ पाकायेत्यर्थः । 'रध हिंसायाम्' । इह पाको विवक्षितः । भावे ल्युट्, अनादेशः ।
'रधिजभोरवि' इति नुम् । स्थाल्याश्चतुर्थ्यन्तवाच्यपाकार्थत्वेऽपि प्रकृतिविकृतिभाववि-
रहान्न समासः । ननु अश्वेभ्यो घासः अश्वघासः, धर्माय नियमः धर्मनियमः इत्यादौ कथं तदर्थेन
समासः । प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः इति ॥
नचैवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभावनियमो व्यर्थ इति
वाच्यम् । शाब्दबोधे सम्बन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येन उक्तनियमसाफल्यत् । एवञ्च
रन्धनाय स्थालीति सम्बन्धत्वेन भावे षष्ठीसमास इष्ट एव । तादर्थ्यत्वेन भावे चतुर्थीसमास-
वारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयणमित्यास्तान्तावत् । तदेवन्तदर्थेत्यंशः प्रपञ्चितः ।
अथेदानीमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य समासे विशेषमाह । अर्थेनेति ॥ अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य
नित्यसमास इति वक्तव्यम् । अन्यथा विभाषाधिकाराद्विकल्पस्स्यात् । विशेष्यस्य प्रधानस्य
यलिङ्गं तलिङ्गमित्यपि वक्तव्यम् । अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुल्लिङ्गत्वात् 'परवलिङ्गम्' इति
सर्वत्र पुल्लिङ्गतैव स्यादित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र वस्तुपरः । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु'

६९९ । पञ्चमी भयेन । (२-१-३७)

चोराद्भयं चोरभयम् । 'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५)
वृकभीतः ।

७०० । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । (२-१-३८)

एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः ।
चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तुरङ्गापलस्तः । 'अल्पशः' किम् । प्रासादात्पतितः ।

७०१ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । (२-१-३९)

इत्यमरः । इह उपकारकं वस्तु विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति । द्विजायायं द्विजार्थस्सूप
इति ॥ तत्र द्विजायायमित्यस्वपदविग्रहः । तत्र अर्थशब्दस्थाने अयमिति शब्दः ।
नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात् । द्विजायेति ॥ तादर्थ्यचतुर्थी । तदन्तस्य अर्थशब्देन
समासः । विशेष्यसूपशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् समासस्य पुल्लिङ्गता च । द्विजस्य उपकारकस्सूप
इत्यर्थः । द्विजार्था यवागूरिति ॥ द्विजस्येयमिति विग्रहः । अर्थशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वे-
ऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति पुल्लिङ्गं बाधित्वा अनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता । द्विजार्थ
पयः इति ॥ द्विजस्येदमिति विग्रहः । अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारानुपसक्तत्वम् । भाष्ये तु चतुर्थ्यैव
तादर्थ्यस्योक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन अर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तैर्नित्यसमा-
सत्वं न्यायसिद्धमेव । गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोकत एव सिद्धमिति
वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । भूतबलिरिति ॥ भूतेभ्यो बलिरिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्य-
न्तस्य बलिशब्देन समासः । गोहितमिति ॥ गोभ्यो हितमिति विग्रहः । गवामनुकूलमि-
त्यर्थः । 'हितयोगे च' इति शेषषष्ठ्यपवादश्चतुर्थी । तदन्तस्य हितशब्देन समासः ।
गोरक्षितमिति ॥ तृणादिकमिति शेषः । गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्य-
न्तस्य रक्षितशब्देन समासः । इति चतुर्थीसमासः । पञ्चमी भयेन ॥ पञ्चम्यन्तं भयशब्देन
सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । चोराद्भयं चोरभयमिति ॥ 'भीत्रार्थानां भयेहतुः' इति
अपादानत्वात् पञ्चमी । भयभीतभीतिभीभिरिति ॥ सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणात् भीता-
देरप्राप्ते समासे वचनम् । वृकभीत इति ॥ वृकभीतः वृकभीरित्यप्युदाहार्यम् । अत्र
भाष्ये "अपर आहेत्युक्ता भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम्" इत्युक्ता 'वृकभयं, ग्राम-
निर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः' इत्युदाहृतम् । चोरत्रस्तः, भोगोपरतः, इत्यादौ 'सुप्सुपा' इति
वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा समासः । अपेतापोढ ॥ अल्पशः इति स्वार्थे शस् । अत एव
निपातनात् । तदाह । अल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥ 'बहुल्परार्थात्' इति शस् तु न भवति ।
'बहुल्परार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्तोकान्तिक ॥ स्तोक, अन्तिक,
दूर, एतदर्थकानि, कृच्छ्र एतानि पञ्चम्यन्तादि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्ते इत्यर्थः । अर्थग्रहणं

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः ।
दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’
(सू ९५९) इत्यलुक् ।

७०२ । षष्ठी । (२-२-८)

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।

७०३ । याजकादिभिश्च । (२-२-९)

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ (सू ७०९) इत्यस्य
प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः । ‘गुणात्तरेण तरलोपश्चेति
वक्तव्यम्’ (वा ३८४१) । तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च ।
‘न निर्धारणे’ (सू ७०४) इति ‘पूरणगुण—’ (सू ७०५) इति च निषेधस्य
प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

स्तोकान्तिकदूरेषु सम्बध्यते । अल्पान्मुक्तः इति ॥ स्तोकपर्यायस्योदाहरणम् । अभ्याशा-
दागतः इति ॥ अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम् । विप्रकृष्टादागतः इति ॥ दूरशब्दपर्याय
उदाहार्यः । ‘करणे च स्तोक’ इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यत्र तु ‘दूरान्तिकार्थेभ्यः’ इति
पञ्चमी । अत्र ‘सुपो धातु’ इति लुकमाशङ्क्य आह । पञ्चम्यास्तोकादिभ्य इत्यलु-
गिति ॥ इति पञ्चमीसमासः । षष्ठी ॥ षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
राजपुरुष इति ॥ राजन् अस् पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासे सति सुबुद्धि-
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य नलोपः । नच लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणमिति
वाच्यम् । पदत्वस्य सुबुद्धितसमुदायधर्मत्वेन तस्य अङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । याज-
कादिभिश्च ॥ ननु ‘षष्ठी’ इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । तृजकाभ्यामिति ॥
ब्राह्मणयाजकः इति ॥ ब्राह्मणस्य याजकः इति विग्रहः । यजतेर्ण्यन्तात् कर्तरि ल्युट् ।
अकादेशः । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्मणि षष्ठी । देवपूजक इति ॥ देवानां पूजक इति
विग्रहः । पूजकशब्दो याजकादिरिति भावः । भूभर्तेति तृजन्तस्योदाहार्यम् । भर्तृशब्दस्य
याजकादित्वात् । गुणात्तरेणेति ॥ वार्तिकमिदम् । ‘सर्वं गुण’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ।
गुणवाचकात् विहितो यस्तरप् तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते, तरपो लोपश्चेत्यर्थः । फलितमाह ।
तरबन्तं यदिति ॥ ननु ‘षष्ठी’ इति सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । ननिर्धा-
रणे इति ॥ ‘सर्वं गुण’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘पूरणगुण’ इत्यस्यापवाद इत्येवोक्तम् । सर्व-
शब्दानुवृत्तेस्सर्वशब्द एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति । सर्वेषां श्वेततरस्सर्वश्वेतः इति ॥
बकानां गुण इति शेषः । द्रव्यान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां बकानां श्वेतगुणोऽयमधिक

‘कृद्योगा च षष्ठी समख्यत इति वाच्यम्’ (वा १३१७) । इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चनः ।

७०४ । न निर्धारणे । (२-२-१०)

निर्धारणे या षष्ठी सा न समख्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । ‘प्रतिपद-विधाना षष्ठी न समख्यत इति वाच्यम्’ (वा १३२०) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

७०५ । पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्य-

समानाधिकरणेन । (२-२-११)

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समख्यते । पूरणे, सतां षष्ठः । गुणे, काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं

इत्यर्थः । ‘द्विवचनविभज्य’ इति विभक्त्योपपदे तरप् । अत्र सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तस्य श्वेत-तरशब्देन समासे तरपो लोपे सर्वश्वेत इति रूपम् । **सर्वमहानिति** ॥ ईश्वर इति शेषः । पूर्ववत्तरप् । सर्वेषां महत्तरः इति विग्रहः । इतरसम्बन्धिमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिक-मित्यर्थः । **कृद्योगेति** ॥ कृता योगो यस्या इति विग्रहः । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति विहिता इति भाष्यम् । **इध्मप्रव्रश्चन इति** ॥ कुठार इति शेषः । प्रवृश्चयतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः । करणे ल्युट् । इध्मानां प्रव्रश्चन इति विग्रहः । कर्मणि षष्ठी । ‘प्रतिपदविधाना’ इति वक्ष्य-माणनिषेधस्यापवादोऽयम् । **न निर्धारणे ॥ नृणां द्विजश्रेष्ठः इति** ॥ अत्र नृणामिति षष्ठ्यन्तस्य द्विजशब्देन समासो न भवति । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः इत्यत्र तु शेषषष्ठ्येव, न तु निर्धारणषष्ठी । यतो निर्धारणम्, यच्च निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसन्निधान-एव तस्याः प्रवृत्तेरिति कैयटः । गुणेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे कैयटः । केचित्तु “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” इति गीतावाक्यात् कर्मधारय एव । उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वे-ऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपातः । **प्रतिपदविधानेति** ॥ पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययी-भावः । प्रतिपदं विधानं यस्यास्सा प्रतिपदविधाना ‘षष्ठी शेषे’ इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधानेति भाष्यम् । **सर्पिषो ज्ञानमिति** ॥ अत्र ‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’ इति विहितषष्ठ्यास्समासो न भवति । ‘न निर्धारणे’ इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्टमि-त्यलम् । **पूरणगुण** ॥ पूरणगुणसुहितानि अर्था येषान्ते पूरणगुणसुहितार्थाः, ते च सच्च अव्ययञ्च तव्यश्च समानाधिकरणञ्चेति समाहारद्वन्द्वात् तृतीया । तदाह । **पूरणाद्यर्थैरिति** ॥ **पूरणे इति** ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **सतां षष्ठ इति** ॥ षण्णां पूरणः इत्यर्थे ‘तस्य पूरणे ङट्, षट्कृतिकतिपयचतुरां थुक्’ नच कुम्भपूरणमित्यत्रापि स निषेधस्स्यादिति वाच्यम् । ‘सोऽवि लोपे चेत् पादपूरणम्’ इति निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । ‘उञ्छषष्ठाङ्कित-सैकतानि’ इत्यत्र तु उञ्छात्मकषष्ठ इति व्याख्येयम् । **गुण इति** ॥ उदाहरणं वक्ष्यते

ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । ‘अनित्योऽयं गुणेन निषेधः’ । ‘तदशिष्यं संज्ञा-
प्रमाणत्वात्’ (सू १२९५) इत्यादिनिर्देशात् । तेन ‘अर्थगौरवम्’ ‘बुद्धि-
मान्द्यम्’ इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृतीयार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीया-
समासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्, द्विजस्य कुर्वन्-कुर्वाणो वा । किङ्कर

इत्यर्थः । प्रधानत्वेन वा उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्दः । व्याख्यानात् । तदाह ।
काकस्य काष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति ॥ कृष्णशब्दात् ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’ इति
भावे ष्यञ् । शुक्लशब्दात् ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो लृक्’ इति लृक् । ननु दन्ता इति शेषपूरणेन
ब्राह्मणस्य दन्ताशुक्लाः इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनैवान्वयात् शुक्लशब्देनान्वयाभावा-
दसामर्थ्यात् कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आह । यदा प्रकरणादिनेति ॥ प्रकरणादर्थद्वे-
त्यर्थः । दन्तास्संयुक्ताशुभावहाः, न तु विरळा इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा ब्राह्मणस्य शुक्लाः
इत्युच्यते, तदा प्रकरणात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः । यदा वा कृष्णवर्णेषु कृष्णवस्त्रभूषणेषु
प्रकृतेषु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा अर्थात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः, तत्र सामर्थ्य-
सत्त्वात् समासे प्राप्ते निषेधः इत्यर्थः । अत्र ‘आकडारात्’ इति सूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकानां
‘तृतीया तत्कृत’ इति सूत्रे प्रपञ्चितानां गुणानां न ग्रहणम् । अत्र गुणवचनशब्दाभावात् । किन्तु
‘वोतो गुणवचनात्’ इत्यत्र सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितानां ‘सत्त्वे निविशतेऽपैति’ इत्यादिलक्षण-
लक्षितगुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन ‘आकडारात्’ इति सूत्रभाष्ये तद्वितान्तस्य गुण-
वचनत्वपूर्णदासात् कथं काष्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम् । अथ अर्थगौरवमित्यादौ
षष्ठीसमासं साधयितुमाह । अनित्योऽयमिति ॥ संज्ञाप्रमाणत्वादिति ॥ संज्ञायाः
प्रमाणत्वं संज्ञाप्रमाणत्वं तस्मादिति विग्रहः । अत्र प्रमाणत्वस्य गुणत्वात् तेन षष्ठीसमास-
निषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नस्यात् । अतो गुणेन समासनिषेधः अनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः ।
इत्यादीति ॥ आदिना गुणकार्त्तृमिल्यादिसङ्ग्रहः । वस्तुतस्तु अनित्यो गुणेन निषेध इत्यथ-
मर्थो भाष्ये न दृश्यते । नच कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ‘पङ्क्तिर्विशति’
इति सूत्रे विशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्तीत्युक्ता गुणवाचित्वमास्थाय गवां विंशतिर्गवां
सहस्रमित्यर्थे गोविंशतिर्गोसहस्रमित्यादिप्रयोगात् । अर्थगौरवमित्यादौ तु अर्थगतं गौरवमिति
मध्यमपदलोपिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सुहितपदं व्याचष्टे । सुहिता-
र्थास्तृतीयार्था इति ॥ फलानां सुहित इति ॥ करणत्वस्याविवक्षायां सम्बन्धविवक्षायां
षष्ठी । अर्थग्रहणात् फलानां तृप्तिरित्यादावपि न समासः । नपुंसकत्वे सति फलसुहितमिति
कथं समास इत्यत आह । तृतीयासमासस्तु स्यादेवेति ॥ करणत्वविवक्षायां तृतीया ।
‘कर्तृकरणे कृता बहुळम्’ इति समास इति भावः । तर्हि सुहितयोगे षष्ठीसमासनिषेधो
व्यर्थ इत्यत आह । स्वरे विशेष इति ॥ तृतीयासमासे ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिति फलभेद इति भावः । सदिति ॥ सयोगे
षष्ठीसमासनिषेधः उदाह्रियत इत्यर्थः । ‘तौसत्’ इति शतृशानचोऽसदिति संज्ञा वक्ष्यते । ननु

इत्यर्थः । अव्ययम्, ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन 'तदुपरि' इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः, ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुळग्रहणान्न । 'गोधेनोः' इत्यादिषु 'पोटा-

द्विजस्य कुर्वन्निति न कर्मणि षष्ठी । 'नलोक' इति निषेधात् । नापि द्विजस्य घटं कुर्वन्निति घटाद्यपेक्षया शेषषष्ठी । तर्हि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कुर्वन्नित्यनेन समासाप्रवृत्तेरित्यत आह । किङ्कर इत्यर्थ इति ॥ द्विजं परिचरन्नित्यर्थ इति यावत् । कृञ्धातुरिह परिचरणे वर्तत इति फलितम् । अव्ययमिति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । पूर्वोत्तरेति ॥ सत्तव्याभ्यां कृञ्धामित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये सर्वपश्चादिति प्रयोगश्चेह लिङ्गम् । तव्य इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति ॥ 'अहे कृत्यतृचश्च' 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति कृत्यस्तव्यः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । तव्यता तु भवत्येवेति ॥ षष्ठीसमास इति शेषः । तकारानुबन्धरहितस्यैव तव्यस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यतो न ग्रहणमिति भावः । स्वकर्तव्यमिति ॥ स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र तव्यता योगात् समासनिषेधो नेति भावः । ननु तव्यत्प्रत्ययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति समाससम्भवात् किं तव्ययोगे तन्निषेधेनेत्यत आह । स्वरे भेद इति ॥ तव्यति कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः । समानाधिकरण इति ॥ 'समानाधिकरणेन षष्ठ्यन्तं न समस्यते' इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । तक्षकस्य सर्पस्येति ॥ अत्र समासे सति पुनस्समासात् षष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुळम्' इति कर्मधारयसमासो दुर्वारः । अतः किं षष्ठीसमासनिषेधेनेत्यत आह । विशेषणसमासस्त्विति ॥ ननु षष्ठीसमासनिषेधसामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भविष्यति । तत् किमगतिरिति बहुळग्रहणाश्रयणेन । नच कर्मधारयस्वर एव यथा स्यात्, न तु षष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम् । उभयथापि 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वस्याविशिष्टत्वादिति चेन्मैवम् । कर्मधारये हि सति गमनस्य श्रेयस इत्यादौ 'श्रज्यावमकन् पापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् । तन्मा भूदित्येतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य चरितार्थत्वान्न तस्य विशेषणसमासनिवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुळग्रहणमाश्रितम् । नचैवमपि तक्षकसर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तक्षकसर्पस्येति दुर्निवारमिति वाच्यम् । निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तक्षकसर्पस्येत्येवजातीयकप्रयोगाभावोन्नयनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदाहरणान्तरमाह । गोधेनोरिति ॥ गोधेनोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यत इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलतेरित्यादिसङ्ग्रहः । ननु षष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते 'पोटायुवति, युवा खलति' इत्यादिविशेषविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादित्यत आह । पोटायुवतीत्यादीनां

युवति—' (सू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन वार्यते ।

७०६ । केन च पूजायाम् । (२-२-१२)

‘मतिबुद्धि—’ (सू ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । ‘राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

७०७ । अधिकरणवाचिना च । (२-२-१३)

केन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ।

७०८ । कर्मणि च । (२-२-१४)

‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ (सू ६२४) इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ।

विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधक इति ॥ पोढायुवति, युवा खलति, इत्यादिविधयः गौर्धेनुः, युवाखलतिरित्यादिषु प्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशः । षष्ठीसमासस्य राज्ञः पुरुषः इत्यादावसमानाधिकरणे सावकाशः । गोर्धेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र पोढायुवति, युवा खलति, इत्यादिविधीन् बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन समा-नाधिकरणेनेति निषेधेन वार्यत इत्यर्थः । नच निषेधसामर्थ्यादेव पोढायुवतीत्यादिसमासो बाध्यतामिति वाच्यम् । षष्ठीसमासे गोर्धेनोरित्यादौ अन्यतरस्य पूर्वनिपातः । ‘पोढायुवति’ इत्यादिसमासेतु गोयुवादिशब्दस्यैव फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । समानाधिकरणेन निषेधश्चायं क्वाचित्क एव । अन्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थे अन्यपदार्थ इति निर्देशात् । तेन नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिस्सिद्धः । केन च पूजायाम् ॥ अत्र पूजाग्रहणं ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति सूत्रोपलक्षणम् । तदाह । मतिबुद्धीति सूत्रेणेति ॥ राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति ॥ राज्ञा इयमाणः ज्ञायमानः पूज्यमान इति क्रमेणार्थः । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्तः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी । नन्वेवं सति राजपूजितः राजमतः राजबुद्धः इति कथं समास इत्यत आह । राजपूजित इत्यादाविति ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । केनेति ॥ इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति ॥ ‘क्तोऽधिकरणे च’ इति अधिकरणे क्तः । ‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति षष्ठी । कर्मणि च ॥ केनेति निवृत्तम् । ‘कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते’ इत्यर्थे अपां सष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धेः ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ इति व्यर्थं स्यात् । किन्तु चकार इतिपर्यायः । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता तथा न समस्यत इत्यर्थः । फलितमाह । उभयेत्यादिना ॥ आश्चर्य इति ॥

७०९ । तृजकाभ्यां कर्तरि । (२-२-१५)

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । व्रजस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । ‘कर्तरि’ किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थ-भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि ‘घटानां निर्मातु-स्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः’ इति । ‘शेषषष्ठ्या समासः’ इति कैयटः ।

७१० । कर्तरि च । (२-२-१६)

कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तेते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ।

यद्यप्यत्र ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्येव कर्मणि षष्ठी, न तु ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति सूत्रेण । तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव षष्ठी, ननु कर्तरीति नियमपरत्वात् । तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेध-रूपेण च द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः । शब्दानुशासनमित्यत्र तु वस्तुतः आचार्यस्य कर्तृत्वे-ऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्याप्रवृत्तेर्नानिषेधः । ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे’ इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । ‘शेषे विभाषा’ विशेषेण विभाषे-त्याश्रित्य उभयप्राप्तावित्यभावपक्षे ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्येव षष्ठ्याः प्राप्तेर्नानिषेध इत्यलम् ।

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात् । ननु षष्ठ्याः । तदाह । **कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति ॥ अपां स्रष्टा, व्रजस्य भर्तेति ॥** ‘ष्वुल्तृचौ’ इति कर्तरि तृच् । ‘कर्तृकर्मणोः’ इति कर्मणि षष्ठी । एवमोदनस्य पाचक इति पच्चेः कर्तरि ष्वुल् । अकादेश इति विशेषः । **इक्षुभक्षिकेति ॥** ‘त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ष्वुल् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । ‘कर्मणि च’ इति निषेधस्तु न । कर्तुः प्रयोग एव तत्प्रवृत्तेः । ननु भुवो भर्ता भूभर्तेत्यत्रापि निषेधस्स्यात् । नच भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठात् भवत्येव षष्ठीसमासः । ‘याजकादिभिश्च’ इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम् । एवन्तर्हि व्रजस्य भर्तेत्यत्रापि समासप्रसङ्गादित्यत आह । **पत्यर्थेति ॥** याजकादौ पत्यर्थक-स्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणं, व्याख्यानात् । ततश्च व्रजस्य भर्तेत्यत्र ‘याजकादिभिश्च’ इति समासो नेति भावः । **कथं तर्हीति ॥** त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुः । ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्’ इति तु न भवति । पात्राद्यन्तस्य नेत्युक्तेः । त्रिभुवनस्य विधातेति तृचा योगे कथं कर्मणि षष्ठ्यास्समास इत्याक्षेपः । परिहरति । **शेषषष्ठ्येति ॥** प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एवायनिषेध इति बहुष्विति सूत्रे कैयट आहृत्यर्थः । **कर्तरि च ॥** कर्तरीत्येतत् षष्ठीत्यनुवृत्तेरिति अन्वेति । तदाह । **कर्तरि षष्ठ्या इति ॥ अकेनेति ॥** ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भवतः शायिकेति ॥** ‘त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ष्वुल् । अकादेशः, टाप् । ‘कर्तृकर्मणोः’ इति कर्तरि षष्ठी । अत्र अकस्य कर्त्रर्थ-कत्वाभावात् ‘तृजकाभ्याम्’ इति न प्राप्तिः । ननु पूर्वसूत्रे ‘तृजकाभ्याम्’ इति समस्तपदो-

७११ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः । (२-२-१७)

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । ‘संज्ञायाम्’ (सू ३२८६) इति भावे ण्वुल् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ (सू ७०९) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

७१२ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । (२-२-१)

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते । एकत्वसङ्ख्याविशिष्टश्चेदवयवौ । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । ‘एकदेशिना’

पातत्वात् कथमिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु तृच इत्यत आह । नेहेति ॥ तद्योगे इति ॥ तृचः कर्तरि विहितत्वेन स्रष्टा कृष्ण इत्यादौ कर्तुः कृताभिहिततया तत्र कर्तरि षष्ठ्या एवाप्रसक्त्या तत्समासनिषेधस्य शशशृङ्गेण कण्डूयनं न कर्तव्यमिति वदसम्भवपराहृतत्वादित्यर्थः । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति ॥ उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि तेषां भञ्जनमित्यस्वपदविग्रहः । संज्ञायामिति ॥ ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारे ‘संज्ञायाम्’ इति भावे ण्वुल् इत्यर्थः । अत्र कर्मणि षष्ठ्याः समासः । वस्तुतस्तु ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारे ‘धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्’ इति भावे ण्वुलित्येव युक्तम् । ‘संज्ञायाम्’ इति तु अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते । तथासति उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । जीविकायामिति ॥ उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । दन्तलेखक इति ॥ दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः । लिखेः कर्तरि ल्युट् । अनादेशः । जीविका समासगम्या । ननु ‘षष्ठी’ इति सूत्रेणैव अत्र षष्ठीसमाससिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह । तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् उदाहरणद्वये क्रीडाबोधके उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यत्र विभाषाधिकारात् षष्ठीसमासविकल्पे प्राप्ते जीविकाबोधके तु दन्तलेखक इत्यत्र ‘तृजकाभ्याम्’ इति षष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः । पूर्वापर ॥ ‘पूर्वापराधरोत्तरम्’ इति समाहारद्वन्द्वतः प्रथमैकवचनम् । एकदेशशब्दः अवयवे रूढः । एकदेशः अस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तेनेति लभ्यते । अधिकरणं द्वयम् । एकमधिकरणम्, एकाधिकरणम्, एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेन अवयविवाचकसुबन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दास्तुबन्तास्समस्यन्ते, स तत्पुरुषः इत्यर्थः । फलितमाह । अवयविना सहेत्यादिना ॥ ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेत्येव कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इत्यादि सिद्धम् । भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यत आह । षष्ठीसमासापवाद इति ॥ पूर्वं कायस्येति विग्रहे ‘षष्ठी’ इति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातस्स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनमित्यर्थः । पूर्वं कायस्य इति ॥ अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाक्यम् । अर्थमिति गम्यम् । विशेष्याभिप्रायान्नपुंसकत्वम् । ‘तस्य परमाश्रेष्ठित्वम्’ इति निर्देशादवयववृत्तिदिवशब्दयोगे पञ्चम्यभावात् षष्ठी । पूर्वकाय इति ॥

किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । ‘एकाधिकरणे’ किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । ‘सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । ‘सङ्ख्याविसाय—’ (सू २३८) इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु ‘सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन ‘मध्यरात्रः’, ‘उपारताः पश्चिमरात्र-गोचरात्’ इत्यादि सिद्धमित्याहुः ।

पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । ‘परवच्छिन्नम्’ इति पुंस्त्वमिति भावः । “यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते” इति ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इत्यत्रोक्तम् । ततश्च एकदेशिसमासाभावे षष्ठीसमासो न भवति । अपरकाय इति ॥ अपरं कायस्येति विग्रहः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिना किमिति ॥ एकद्रव्यवाचिना पूर्वादयस्समस्यन्ते इत्येवास्त्वित्यर्थः । पूर्वनाभेः कायस्येति ॥ अत्र नाभेरिति पूर्वशब्देऽन्वेति । दिग्योगे पञ्चमी । नाभ्यपेक्षया यत् पूर्वमर्थं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभिशब्दस्य नाभ्यपेक्षया पूर्वोऽन्वयः । अत्र पूर्वस्यांशस्य नाभिरवधिरेव । नत्ववयविनि । अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भवतीत्यर्थः । पूर्वश्छात्राणामिति ॥ अत्र छात्रशब्दः छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्थमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य एकत्वेऽपि उद्भूतावयवकतया बहुत्वादेकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावान्न समास इति भावः । ननु अहो मध्यं मध्याह्नमित्यत्र कथमेकदेशिसमासः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्भावादित्यत आह । सर्वोऽप्येकदेश इति ॥ पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति ॥ ‘तत्पुरुषस्य’ इति ‘अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च’ इति च प्रकृते ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्येकदेशवाचकात् परस्य अहशब्दस्य अहोदेशो विधीयते । ततश्चाह्नः साय इति विग्रहे अवयविवृत्तिना अहन्शब्देन षष्ठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे सति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य अहोदेशे ‘रात्राह्नाहाः पुंसि’ इति पुंस्त्वे सायाह्न इति भवति । तस्मात् सप्तम्येकवचने परे ‘सङ्ख्याविसाय’ इति सायशब्दपूर्वकस्याह्नशब्दस्य अहन्नादेशविकल्प उक्तः । सायाहि—सायाहनि सायाह्ने, इत्युदाहरणम् । तत्र अहन्साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वाग्रप्रविष्टत्वादहन्शब्देन समासो न स्यात् । तदा ‘षष्ठी’ इति सूत्रेण अहन्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य सायशब्देन समासे सति षष्ठ्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति सायशब्दात् परस्याह्नशब्दस्य अहन्नादेशविधाननिर्विषयं स्यात् । अतः ‘सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते’ इति विज्ञायत इत्यर्थः । मध्याह्नः इति ॥ अहो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः । ‘रात्राहस्सखिमृष्टञ्’ इति टच् । ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यहोदेशः । सायाह्नः इति ॥ अहन्साय इति विग्रहः । मध्याह्नवत् । ननु ‘सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते’ इत्युक्तम् । ‘सङ्ख्याविसाय’ इति सूत्रे अहन्शब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुपपत्तेरित्यत आह । ज्ञापकस्येति ॥ अहन्शब्देन सह सायशब्दस्य तत्पुरुषसमासं सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादह-

७१३ । अर्धं नपुंसकम् । (२-२-२)

समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्त-
वचनम् (वा ६७३) एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन
'पञ्चखट्वी' इत्यादि सिद्ध्यति । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली । 'क्लीबे' किम् ।
ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ।

शब्दानुपादानात् सर्वेणापि अवयववृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासो ज्ञाप्यते । ज्ञापकस्य
सामान्यापेक्षत्वात् । अहन्शब्दे सायशब्दस्यैव पूर्वाद्यप्रविष्टत्वं ज्ञाप्यत इति भावः । मध्यरात्रः
इति ॥ रात्रेर्मध्य इत्यर्थः । पश्चिमरात्रेति ॥ रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अहस्सर्वैक-
देश' इत्यच्समासान्तः । अर्धं नपुंसकम् ॥ अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे
पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्य आह । समांशवाच्यर्धशब्दो
नित्यं क्लीबे इति ॥ वर्तते इति शेषः । "वा पुस्यर्धोऽर्धं समेऽशके" इति कोशादिति भावः ।
अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति । समे त्वंशे अर्धशब्दो नपुंसक-
लिङ्ग एवेत्यर्थः । भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंशसामान्यवाची तु पुलिङ्ग
इत्युक्तम् । स प्राग्वदिति ॥ सः नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्दः अवयवविवाचिना समस्यत
इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यनन्तर्भावात् पूर्वेण न प्राप्तिः । ननु अर्धं पिप्पल्याः अर्ध-
पिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्याः अर्ध-
पिप्पल्या, अर्धाय पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्यै, अर्धात् पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धस्य
पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धे पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याम्, इति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य
नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्तिचापूर्वनिपाते' इति उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति
ह्रस्वस्यादित्यत आह । एकविभक्ताविति ॥ 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे
'अषष्ठ्यन्तम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च पिप्पलीशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न
ह्रस्व इत्यर्थः । नन्वेवं सति पञ्चानां खट्वानां समाहारः समाहारं समाहारेणेत्यादिविग्रहेषु
खट्वाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वेऽपि षष्ठ्यन्तत्वात् अनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वा-
भावे अदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति डीबभावे पञ्चखट्वेति स्यात्, पञ्चखट्वीति न स्या-
दित्यत आह । एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति ॥ 'अपथन्नपुंसकम्' इति सूत्रभाष्ये
पञ्चखट्वीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः । अर्धपिप्पलीति प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्धशब्दस्योपसर्जन-
त्वात् पूर्वनिपातः । पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेऽपि 'एकविभक्तौ' इति निषेधा-
दुपसर्जनत्वाभावान्न ह्रस्व इति भावः । ग्रामार्धं इति ॥ ग्रामस्यार्धं इति विग्रहः । ग्रामस्यांश
इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेन नित्यनपुंसकत्वाभावान्नायं समासः । किन्तु 'षष्ठी' इत्येव
समास इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वनिपातः । द्रव्यैक्य एवेति ॥ एकाधिकरण इत्यनुवर्तत
एवेत्यर्थः । अर्धं पिप्पलीनामिति ॥ अत्र द्रव्यैक्याभावान्न समासः । सति समासे
अर्धपिप्पलीत्येव स्यात् विशेष्यैक्यात् । इदं सूत्रं 'परवाह्लिङ्गम्' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

७१४ । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतरस्याम् । (२-२-३)

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा ।
'एकदेशिना' किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याङ्ग्रहणसाम-
र्थ्यात् । 'पूरणगुण-' (सू ७०५) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः ।
भिक्षाद्वितीयम् ।

७१५ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । (२-२-४)

पक्षे 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इति समासः । प्राप्तो जीविकां
प्राप्तजीविकः—जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः । इह सूत्रे
'द्वितीयया अ' इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री
प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

द्वितीयतृतीय ॥ द्वितीयं भिक्षाया इति विग्रहोऽयम् । भिक्षाया द्वितीयमर्थमित्यर्थः ।
द्वितीयभिक्षेति ॥ द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । 'परवलिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् ।
द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति ॥ भिक्षायाः द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः । भिक्षाया
इत्यवयवषष्ठीं द्वितीयमित्यत्रान्वेति । द्वितीयमित्येतत्तु भिक्षुकस्येत्यत्र कर्मत्वेनान्वेति । 'न लोक'
इति निषेधान्न षष्ठी । अत्र द्वितीयमित्यस्य भिक्षुकस्येत्यनेन समासो न भवति । द्वितीयं प्रति
भिक्षुकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः । ननु विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्यतरस्याङ्ग्रहणं
व्यर्थमित्यत आह । **अन्यतरस्यामिति** ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे षष्ठीसमास
इत्यन्वयः । अन्यथा षष्ठ्यपवादभूतेनानेन समासेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते । महाविभाषाधिकारे
“अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते” इति 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इतिवाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति
भावः । ननु 'पूरणगुण' इति निषेधात् कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह । **पूरणगुणेति निषे-**
धस्वाधित्वेति ॥ अन्यथा अन्यतरस्याङ्ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । इत्येकदेशिसमासनिरूपणम् ।
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ प्राप्त, आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तस्य समस्येते इत्यर्थः । चकारो
द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह । **पक्ष इति** ॥ वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रे
“प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायासमासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्समुच्चयस्य सिद्ध-
त्वात् चकारो न तत्समुच्चयार्थः” इति भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रकृतसूत्रेण समासे प्राप्तापन्नयोः
पूर्वनिपातः । 'द्वितीया श्रित' इति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । तदाह । **प्राप्त-**
जीविक इत्यादि ॥ अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री जीविकामापन्ना स्त्रीति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण
समासे सति पूर्वपरयोरकारमन्तादेशं साधयितुमाह । **इह सूत्रे इति** ॥ **अकारोऽपीति** ॥
प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते । तयोरकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थलाभादिति भावः । **तेनेति** ॥

७१६ । कालाः परिमाणिना । (२-२-५)

परिच्छेद्यवाचिना सुवन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । ब्रह्मजातः । द्वयोः अरहोः समाहारो ब्रह्मः । ब्रह्मो जातस्य इति विग्रहे 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्गचानम्' (वा १२८८) । द्वे अहनी जातस्य यस्य स ब्रह्मजातः । 'अहोऽहः—' (७९०) इति वक्ष्यमाणोऽह्मादेशः । पूर्वत्र तु 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' (सू ७९३) इति निषेधः ।

प्राप्तापन्नयोरकारस्यान्तस्य स्थाने अकारविधानेनेत्यर्थः । कालाः परिमाणिना ॥ परिमाणिपदं व्याचष्टे । परिच्छेद्यवाचिनेति ॥ 'कालाः' इति बहुवचनात् कालविशेषवाचकाः इत्यर्थः । मासो जातस्य मासजात इति ॥ अत्र विग्रहे मासः प्रधानम् । समासे तु जातः प्रधानम् । मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतिः । विशेषणविशेष्यभावस्तु एकार्थीभावसम्बन्धसाध्यः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले कचित् पुस्तके मासो जातस्य यस्य सः इति पठितम् । तत्र विग्रहे जातस्येति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावे षष्ठी । जातपरिच्छेदको मास इति विग्रहवाक्ये बोधः । मासपरिच्छेद्यो जात इति समासाद्वोधः । तत्र मासस्तावत् जननं साक्षात् परिच्छिनत्ति । जननाश्रयन्तु देवदत्तं जननद्वारा परिच्छिनत्ति । तथाच मासपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त इति समासाद्वोधः फलति । षष्ठीसमासापवादोऽयम् । षष्ठीसमासे तु जातमास इति स्यात् । नच मासो जातस्य यस्य सः मासजात इति बहुव्रीहिणैव एतत्सिद्धमिति वाच्यम् । समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् । 'निष्ठा' इति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति जातशब्दस्य परनिपातस्तु न । सुखादावस्य पाठकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम् । ब्रह्मो जातस्येति ॥ 'तद्धितार्थ' इति समाहारे द्विगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् । 'रावाहाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । उत्तरपदेनेति ॥ 'तद्धितार्थ' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । तेन हि सूत्रेण उत्तरपदे परे दिक्सङ्ख्ययोस्सुवन्तेन द्विगुसमासो विहितः । उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमावयवे रूढः । ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दे उत्तरपदे सम्पन्ने पूर्वयोस्सुवन्तयोर्द्विगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या । सच समासस्रयाणां 'कालाः परिमाणिना' इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतः उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोस्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत् । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम् । द्वे अहनी इति ॥ द्वे अहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि ब्रह्मन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि अहन् इत्यनयोः 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्मादेशे ब्रह्मजात इति रूपमिदं । अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावे टच्

७१७ । सप्तमी शौण्डैः । (२-१-४०)

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । ‘अध्युत्तरपदात्-’ (सू २०७९) इति खः । ईश्वराधीनः ।

७१८ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । (२-१-४१)

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ।

७१९ । ध्वाङ्गेण क्षेपे । (२-१-४२)

ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाक इत्यर्थः ।

७२० । कृत्यैर्ऋणे । (२-१-४३)

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः । मासेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णेगेयं साम ।

अह्नादेशश्च न स्यातामिति भावः । ननु द्वयोरहोस्समाहारो ब्यह इति कथं पूर्वमुक्तम् । तत्राप्यह्नादेशप्रसङ्गादित्यत आह । पूर्वत्र त्विति ॥ निषेध इति ॥ अह्नादेशनिषेध इत्यर्थः । इति षष्ठीसमासनिरूपणम् । सप्तमी शौण्डैः ॥ शौण्डादिभिरिति बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः । अक्षेषु शौण्ड इति ॥ शौण्डः क्रियाकुशलः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तमी । अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः । अत्रेति ॥ शौण्डादिवित्यर्थः । ईश्वराधीन इति ॥ प्रपञ्च इति शेषः । ईश्वरे अधि इति विग्रहः ‘अधिरीश्वरे’ इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘यस्मादधिकम्’ इति सप्तमी । तदन्तस्य अधिना समासः । सुब्लुक् ‘अषडक्ष’ इति अद्ध्युत्तरपदत्वात् खः । ईनादेशः । ईश्वराधीन इति रूपम् । सिद्धशुष्क ॥ सप्तमीत्यनुवर्तते । तदाह । एतैस्सप्तम्यन्तं प्राग्वदिति ॥ सांकाश्यसिद्ध इति ॥ सङ्काशेन निर्वृतं नगरं सांकाश्यम् । तत्र सिद्धः उत्पन्नो ज्ञातो वेल्यर्थः । आतपशुष्क इति ॥ आतपे शुष्क इति विग्रहः । स्थालीपक्व इति ॥ स्थाल्यां पक्व इति विग्रहः । चक्रबन्ध इति ॥ चक्रे बन्ध इति विग्रहः । शौण्डादिगणे एतेषां पाठाभावात् पृथगुक्तिः । ध्वाङ्गेण क्षेपे ॥ ध्वाङ्गैत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानात् । तदाह । ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते इति ॥ क्षेपपदं व्याचष्टे । निन्दायामिति ॥ तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्ग इति ॥ ध्वाङ्गः काकः स इव यो गुरुकुले चिरत्र तिष्ठति स इत्यर्थः । एवं हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । तीर्थकाक इति ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥ सप्तमीत्यनुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यसंज्ञकप्रत्ययान्तग्रहणम् । “ऋणपदमावश्यकोपलक्षणम्” इति भाष्यम् । तदाह । सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यक इति ॥

७२१ । संज्ञायाम् । (२-१-४४)

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासो-
ऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकशेरुकाः । ‘हलदन्तात्सप्तम्याः—’ (सू. ९६६)
इत्यलुक् ।

७२२ । केनाहोरात्रावयवाः । (२-१-४५)

अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्नकृतम्
अपररात्रकृतम् । ‘अवयव’ ग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् ।

७२३ । तत्र । (२-१-४६)

‘तत्र’ इत्येतत्सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

७२४ । क्षेपे । (२-१-४७)

सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । ‘अवतप्तेनकुलस्थितं ते एतत्’ ।

७२५ । पात्रेसमितादयश्च । (२-१-४८)

मासे इति ॥ सामीप्याधिकरणत्वे सप्तमी । मासाव्यवहितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः ।
ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह । पूर्वाह्णेगेयं सामेति ॥ ‘तत्पुरुषे कृति’ इत्य-
लुक् । यत्प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति भाष्यम् । तेनेह न । पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति । संज्ञा-
याम् ॥ सप्तमीत्यनुवर्तते । तदाह । सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायामिति ॥ अरण्ये-
तिलका इति वनेकशेरुका इति च संज्ञाशब्दौ । ‘हलदन्तात् सप्तम्याः’ इत्यलुक् । केनाहो-
रात्रावयवाः ॥ अहोरात्रयोः अवयवाः इति विग्रहः । सप्तमीत्यनुवर्तते । केनेति तदन्तग्रहणम् ।
तदाह । अह्नो रात्रेश्चावयवा इति ॥ अहरवयवस्योदाहरति । पूर्वाह्नकृतमिति ॥
रात्रयवयवस्योदाहरति । अपररात्रकृतमिति ॥ तत्र ॥ तत्रेति शब्दस्वरूपग्रहणम् ।
सप्तमीति केनेति चानुवर्तते । तदाह । तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं केन सह प्राग्वदिति ॥
तत्रभुक्तमिति ॥ समासस्वरः प्रयोजनम् । तत्रभुक्त्येदं तावभुक्तम् इति च । क्षेपे ॥
सप्तमीति केनेति चानुवर्तते । तदाह । सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायामिति ।
अवतप्तेनकुलस्थितं एतदिति ॥ स्थितमिति भावे क्तः । नकुलेन स्थितम् । ‘कर्तृ-
करणे कृता बहुलम्’ इति समासः । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्’ इति परिभाषया
नकुलस्थितशब्दोऽपि कान्तः । तेन सद्भावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्य अनेन समासे कृते ‘तत्पुरुषे
कृति’ इत्यलुक् । हे देवदत्त, ते, तव, एतत्, अवस्थानम्, अवतप्ते नकुलस्थितमित्यन्वयः ।
यथा अवतप्तप्रदेशे नकुलाः न चिरन्तिष्ठन्ति तथा कार्याण्युपक्रम्य तान्यनिर्वर्त्य इतस्ततो धावन-
मित्यर्थः । अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया । पात्रे समितादयश्च ॥ निपात्यन्त इति ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमय एव सङ्गता न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।

७२६ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः

समानाधिकरणेन । (२-१-४९)

‘विशेषणं विशेष्येण—’ (सू ७३६) इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य ‘द्विष्ये संज्ञायाम्’ (सू ७२७) इति नियमबाधनार्थश्च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

कृतसमासादिकार्या एते शब्दा निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । पात्रेसमिता इति ॥ ‘इण्, गतौ’ सम्पूर्वात् ‘गत्यर्थकर्मक’ इति कर्तरि क्तः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् । भोजनपात्रे निहिते सति सङ्गता इत्यर्थः । फलितमाह । भोजनेति ॥ गेहेशूर इति ॥ गेहे एव प्रकटितयशाः नतु युद्ध इत्यर्थः । गेहेनर्दीति ॥ ‘नर्द’ शब्दे ‘सुप्यजातौ’ इति णिनिः । समासे सति निपातनादलुक् । गेह एव गर्जति, युद्धादौ तु न प्रवर्तत इत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थ इति ॥ ततश्च एते गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तेनेति ॥ ततश्च परमाश्च ते पात्रेसमिताश्चेत्यादौ समासो न भवति । पूर्वकालैक ॥ सुबित्यनुवृत्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते । सुपेति चानुवर्तते । पूर्वः कालो यस्य सः पूर्वकालः । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । ततश्च पूर्वकालेत्यनेन पूर्वकालार्थकशब्दस्य ग्रहणम् । एकादिशब्दास्तु षट् स्वरूपपरा एव । तथाच पूर्वकालादयस्सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । समानम् एकम् अधिकरणं वाच्यं यस्येति विग्रहः । एकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यामिति फलितम् । पूर्वनिपातेति ॥ पश्चादनुलिप्तः पूर्वं स्नातत्वेन, पूर्वं स्नातो वा पश्चादनुलिप्तत्वेन विशेषं शक्यते । अतो विशेषणं विशेष्येण समासे सति अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम् । एवमेकादीनामपीत्यर्थः । एकशब्दविषये प्रयोजनान्तरमप्याह । एकशब्दस्येति ॥ ‘द्विष्ये संज्ञायां समस्येते’ इति नियमस्य वक्ष्यमाणतया एकनाथ इत्यत्र विशेषणसमासस्य बाधे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहणमित्यर्थः । स्नातानुलिप्त इति ॥ विग्रहवाक्यवदिह पूर्वपश्चाच्छब्दाभावेऽपि स्नानानुलेपनयोः पौर्वापर्यं समासगम्यमेव । पूर्वकालः समस्यते इत्युक्तेन परकाले नेत्यर्थात्प्रतीतेः । एकनाथ इति ॥ एकश्चासौ नाथश्चेति विग्रहः । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । ‘ऋतूक्थादिसूत्रान्तादृठक्’ सर्वे च ते याज्ञिकाश्चेति विग्रहः । जरन्नैयायिका इति ॥ जरन्तश्च ते नैयायिकाश्चेति विग्रहः । न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः । पूर्ववत् ठक् । ‘न ख्वाभ्याम्’ इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । ‘जीर्यतेरतृन्’ इति भूते अतृन् । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । पुराणमीमांसकाः

७२७ । दिक्संख्ये संज्ञायाम् । (२-१-५०)

‘समानाधिकरणेन’ इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । ‘संज्ञायामेव’ इति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह, उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

७२८ । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (२-१-५१)

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते हिक्पूर्वपदादसं-
इति ॥ मीमांसामधीयते मीमांसकाः । ‘क्रमादिभ्यो वुत्’ पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः । नचपाठका इति ॥ नवाश्च ते पाठकाश्चेति विग्रहः । अत्र पुराणसाहचर्यान्नव-
शब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते । नतु सङ्ख्याविशेषवाची । केवलवैयाकरणा इति ॥ व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः इति । ‘तदधीते तद्वेद’ इत्यण् । ‘न ध्वाभ्याम्’ इति वृद्धिनिषेध एजागमश्च । केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ अधिकार इति ॥ ‘पूर्वकालैक’ इतिसूत्रस्थं समानाधिकरणेनेत्यतत् आपादसमाप्तेरनुवर्तते इत्यर्थः । ततश्च दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्येते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु ‘विशेषणं विशेष्येण’ इत्येव सिद्धं किमर्थमिदं वचनमित्यत आह । संज्ञायामेवेति ॥ नचैवं सति पञ्च गावो यस्य सः पञ्चगुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्च-
गवमित्यत्र ‘तद्धितार्थ’ इति समासश्च न स्यादिति वाच्यम् । ‘विशेषणं विशेष्येण’ इति यदि दिक्संख्ययोस्समासः स्यात् तर्हि संज्ञायामेवेति न्थिमशरीराभ्युपगमात् । पूर्वसूत्रं, ‘पूर्वमासः, पूर्वसमुद्रः’ इत्यादौ तु संज्ञात्वाभावेऽपि कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव । ननु ‘त्रिलोकनाथः पितृसङ्गोचरः’ इति कथं कालिदासप्रयोगः । त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञा-
त्वात् । त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहे ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुसमास तु ‘द्विगोः’ इति ङीप्प्रसङ्गः । ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्टः’ इति स्त्रीलिङ्गत्वात् । पात्रादित्वात् न स्त्रीत्वमित्यभ्युपगमे ‘यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्’ इत्यादिप्रयोगाः न गुज्येरन् । इति चेत्सत्यम् । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्रयवयवो लोकस्त्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः । ‘द्विगोर्लुगनपले’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । षोडशपदार्थानामित्यत्र तु षोडशत्व-
सङ्ख्याकाः पदार्था इति मध्यमपदलोपी समास इत्यलम् । पूर्वेषुकामशमीति ॥ पूर्वशब्दस्य इषुकामशमीशब्देन समासः । देशविशेषस्य संज्ञेयम् । सप्तर्षय इति ॥ मरीच्यन्निप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां संज्ञेयम् । नेहेति ॥ असंज्ञात्वादिति भावः । तद्धितार्थ ॥ एकापि सप्तमी विषयभेदात् भिद्यते । तत्र तद्धितार्थेऽलंशे वैषयिकाधारत्वे वर्तते । उत्तरपदेऽलंशे सामी-
पिकमाधारत्वमादाय परसप्तमी पर्यवस्यति । समाहारांशे तु वाच्यतया आधारत्वे सप्तमी । पूर्वसूत्रात् दिक्संख्ये इत्यनुवर्तते । तदाह । तद्धितार्थे विषये इति ॥ तद्धितार्थे भविष्यत्तद्धितजन्यज्ञानविषये सतीत्यर्थः । तद्धिते भविष्यतीति यावत् । प्राग्वदिति ॥ समानाधिकरणेन समस्येते स तत्पुरुषः इत्यर्थः । तद्धितार्थे दिक्समासमुदाहरति ।

ज्ञायां ञः' (सू १३२८) इति ञः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा १३७६) । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाव-वान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास-वचनम्' (वा १२८७) ।

७२९ । गोरतद्धितलुकि । (५-४-९२)

पूर्वस्यामिति ॥ समासे कृते इति ॥ पूर्वस्यां शालायां भव इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति समासे कृते 'दिकपूर्वपदात्' इति चप्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिबृद्धिरिति भावः । **सर्वनाम्न इति ॥** मात्रशब्दः कात्स्न्ये । समासतद्धितादिवृत्तिगत-सर्वनाम्नां पुंवत्वमिति तदर्थः । यदि तु तद्धिते परे दिक्सङ्गये समस्येते इत्युच्यते, तर्हि उत्पन्ने तद्धिते समासः । समासे कृते दिक्पूर्वपदत्वात्तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । तद्धितार्थे वाच्ये दिक्सङ्गये समस्येते इति तु न व्याख्यातम् । तद्धितार्थस्य तद्धितवाच्यतया समासार्थत्वाभावात् । अतस्तद्धिते भविष्यतीत्येव व्याख्यातुमुचितम् । **आपरशाल इति ॥** अपरस्यां शालायां भव इति विग्रहः । समासादि पौर्वशालवत् । उत्तरपदे परतो दिक्समासमुदाहरति । **पूर्वा शाला प्रिया यस्येत्यादिना ॥** ननु बहुव्रीहिसमासे कृते सुपां लुप्तत्वात् उत्तरपदे परतः पूर्वयोः किमनेन समासेनेत्यत आह । **तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति ॥** अवान्तरतत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः । असति त्ववान्तर-तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु पूर्वेषां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि समासस्यादित्यत आह । **दिक्ष्विति ॥** दिक्षु समाहारो द्विगुविषयो न भवतीत्यर्थः । समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति यावत् । **सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे इति ॥** समासः उदाह्रियत इत्यर्थः । तत्र तद्धितार्थे उदाहरति । **षाण्मातुर इति ॥** 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भ-द्रपूर्वायाः' इत्यण् । प्रकृतेरुकारश्चादेशः आदिबृद्धिश्च । अथ उत्तरपदे परत उदाहरति । **पञ्च गाव इति ॥ अवान्तरतत्पुरुषस्येति ॥** उत्तरपदे परतो विहितस्येत्यर्थः । **विकल्पे प्राप्ते इति ॥** महाविभाषाधिकारादिति शेषः । ततश्च पञ्चगोशब्दयोस्तत्पुरुषाभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकि' इति तत्पुरुषप्रयुक्तजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः । **द्वन्द्व-तत्पुरुषयोरिति ॥** उत्तरपदे परतः यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । समास-प्रहणन्तु सम्पातायातम् । अनन्वयात्, उत्तरपदे परतस्समाससंज्ञाया अव्याभिचाराच्च । उत्तर-पदशब्दस्य समासोत्तरखण्डे रूढत्वात् । **गोरतद्धितलुकि ॥** 'तत्पुरुषस्याङ्गुले' इत्यतस्त-त्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं गोरित्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'राजाह्रस्सखिभ्यः'

गोऽन्तात्तत्पुरुषादृच्छ्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ।
पञ्चानां गवां समाहारः ।

७३० । संख्यापूर्वो द्विगुः । (२-१-५२)

‘तद्धितार्थ—’ (सू ७२८) इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

७३१ । द्विगुरेकवचनम् । (२-४-१)

द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । ‘स नपुंसकम्’ (सू ८२१) इति
नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

इत्यतष्टजित्यनुवर्तते । समासान्त इत्यधिकृतम् । तदाह । गोऽन्तादित्यादिना ॥ अतद्धितलुकीति
किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतो पञ्चगुः । अत्र तद्धितस्य ‘अध्यर्थ’ इति लुक् । पञ्चगवधन
इति ॥ त्रिपदबहुव्रीहौ कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे टचि अवादेश इति
भावः । अत्र ‘द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ इति वार्तिके द्वन्द्वस्योदाहरणन्तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य
सः वाक्चप्रिय इति बोध्यम् । इह त्रिपदबहुव्रीहौ कृते पूर्वयोरित्यद्वन्द्वः । तेन ‘द्वन्द्वाच्चुदष-
हान्तात् समाहारे’ इति टजपि नित्य एव । नच वाक्त्वच्छब्दयोः परस्परसामानाधिकरण्यभा-
वात् कथमिह त्रिपदबहुव्रीहिरिति वाच्यम् । द्वयोः प्रियाशब्दसामानाधिकरण्यमादाय तदुपपत्तेः ।
‘सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ’ इति ज्ञापकेन कण्ठेकाळ इत्यादाविव व्यधिकरणबहुव्रीहिसम्भवाच्च ।
“वाक्चप्रियः” इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यलम् । अथ समाहारे उदाहर्तुं विग्रहन्दर्श-
यति । पञ्चानां गवां समाहार इति ॥ अत्र समासे सति ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टचि
अवादेशे पञ्चगवशब्दस्य द्विगुकार्यं विधास्यन् द्विगुसंज्ञामाह । सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ॥
सङ्ख्या पूर्वोऽवयवः यस्येति बहुव्रीहिः । ‘तद्धितार्थ’ इति पूर्वसूत्रविहितसमासः अन्यपदार्थः,
प्रत्यासत्तेः । तदाह । तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविध इति ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च
परतस्समाहारे च वाच्ये इत्येवं त्रिप्रकारो यः सङ्ख्यापूर्वस्समासः उक्तः स द्विगुरिति यावत् ।
तथाच पञ्चगवशब्दस्य समाहारे वाच्ये विहितसमासत्वात् द्विगुसंज्ञा स्थिता । तद्धितार्थे तु
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । ‘संस्कृतम् भक्षाः’ इत्यण् । ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’
इति लुक् । उत्तरपदे यथा, पञ्चनावप्रियः । ‘नावो द्विगोः’ इति समाधान्तष्टच् । द्विगु-
रेकवचनम् ॥ अत्र ‘समाहारग्रहणं कर्तव्यम्’ इति वार्तिकात् समाहार इति लभ्यते । वक्तीति
वचनम् । बाहुल्यकः कर्तारि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । समाहारे द्विगुः । एकार्थप्रतिपाद-
कस्यादिति लभ्यते । तत्र यदि समाह्रियत इति कर्मणि घञि समाहारशब्दस्समाहृतप्रधानः ।
तदा समाहृतगतद्वित्वबहुत्वयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशस्सम्पद्यते । तदाह । द्विग्वर्थस्समा-
हार एकवदिति ॥ यदा समाहरणं समाहारः समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं
सूत्रमारम्भणयिमिति भाष्ये स्पष्टम् । केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूतावयवभेद-
विवक्षया द्विबहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम् । एवञ्चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न कर्तव्येति फलती-

७३२ । कुत्सितानि कुत्सनैः । (२-१-५३)

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसक-
दुर्दुरुटः ।

७३३ । पापाणके कुत्सितैः । (२-१-५४)

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

७३४ । उपमानानि सामान्यवचनैः । (२-१-५५)

घन इव श्यामो घनश्यामः । इह 'पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम्' इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।
ल्याहुः । स नपुंसकमिति ॥ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति तदर्थो मूले वक्ष्यते ।
इति द्विगुसमासः । कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ वर्तमाने क्तः व्याख्यानात् । तदाह ।
कुत्स्यमानानीति ॥ कुत्सनैरिति करणे ल्युट् । प्राग्वदिति ॥ समानाधिकरणेन समस्य-
ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । वैयाकरणखसूचिरिति ॥ वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति
विग्रहः । यः प्रक्रियां पृष्ठस्सन् प्रश्नं विस्मारयतुमाकाशन्दर्शयति पश्यति वा स एवमुच्यते ।
अत्र वैयाकरणः प्रक्रियाविस्मरणान्निध्यः । खसूचनं निन्दाहेतुः । मीमांसकदुर्दुरुट इति ॥
'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः । दुःपूर्वादौणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुळमन्यत्वापि' इति णेर्लुक् ।
रलयोरभेदात् रः । यो मीमांसामधीत्यान्यथा जानानो दुराक्षेपं करोति स एवमुच्यते । विशेष-
ण्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । विशेषणसमासे तु विशेषणस्य पूर्वनिपातस्स्यात् । पापाणके
कुत्सितैः ॥ पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्सितवाचकैस्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु
विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदामेत्यत आह । पूर्वसूत्रेति ॥ पापमस्यास्तीति मत्वर्थीयो
अर्शआद्यच् । पापशब्दः पापवति वर्तते । अणकशब्दः कुरुपिणि वर्तते । 'कुरुपकुत्सिता-
वद्यखेटगर्ह्याणकास्समाः' इत्यमरः । ततश्च पापाणकशब्दौ निन्दाहेतुभूतपापकुरुपात्मकप्रवृत्ति-
निमित्तौ कुत्सनाभिधायिनौ । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातस्स्यात् । अतः पूर्व-
निपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । पापनापित इति ॥ पापश्चासौ नापितश्चेति विग्रहः ।
अणककुलाल इति ॥ अणकश्चासौ कुलालश्चेति विग्रहः । उपमानानि सामान्य-
वचनैः ॥ उपमीयन्ते सदृशतया परिच्छिद्यन्ते यैस्तान्युपमानानि सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थः ।
सामान्यः उपमानोपमेयसाधारणधर्मः तमुक्तवन्तः शब्दाः सामान्यवचनाः । बाहुळकः कर्तरि ल्युट् ।
पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये ये पर्यवस्थन्ति ते सामान्यवचना इति यावत् । तथाच
सादृश्यनिरूपकशब्दापरपर्याया उपमानशब्दाः उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टवाचिभिस्समा-
नानाधिकरणैस्समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । घन इव श्यामो घनश्यामः इति ॥ नन्विह
घन इव श्याम इति विग्रहे घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्थ्यवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकरण्या-
भावात् कथमिह समासः इवशब्दोपेक्षत्वेनासामर्थ्याच्चेत्यत आह । इह पूर्वपदमिति ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । (२-१-५६)

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्य-
स्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः ।
'सामान्याप्रयोगे' किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

७३६ । विशेषणं विशेष्येण बहुळम् । (२-१-५७)

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुळं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलो-
त्पलम् । बहुळग्रहणात् 'कचिन्नित्यम्' । कृष्णसर्पः । 'कचिन्न' । रामो
जामदग्न्यः ।

एवञ्च घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे श्यामे वर्तते, श्यामशब्दोऽपि घने वर्तते, इति सामाना-
धिकरण्यम् । अत एव मृगीव चपला मृगचपला इत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं सिद्ध्यति ।
घनशब्दस्य भूतपूर्वगत्योपमानपरत्वनिर्वाह्यम् । तथाच 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः ।
सादृश्यं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम् । एवञ्च सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोस्साधारणधर्मवत्त्वं
लब्धम् । स चेह साधारणधर्मः उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते । सन्निहितत्वात् । तथाच घन-
गतश्यामत्वसदृशश्यामत्ववान्' इति बोधपर्यवसानम् । ननु विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदं
सूत्रमित्यत आह । पूर्वनिपातेति ॥ अन्यथा उभयोरपि गुणवचनतया विशेषणविशेष्य-
भावे कामचारात् खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः इतिवदनियमस्यादिति भावः । उपमितम् ॥
प्राग्वदिति ॥ समानाधिकरणैस्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अत्रोपमितस्य नित्यमुपमाना-
काङ्क्षाबाहुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम् । ननु विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्र-
मित्यत आह । विशेष्यस्येति ॥ उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्व-
निपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थमिदमित्यर्थः । पुरुषव्याघ्रः इति ॥ पुरुषो व्याघ्र
इवेति विग्रहः । अत्र सादृश्योपपादकशौर्यात्मकत्साधारणधर्मः । स इह नोपात्त इति भवति
समासः । पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति ॥ शौर्येण व्याघ्रसदृश इति यावत् । अत्र
शौर्यस्योपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य प्रयोगात्त समास इति भावः । 'भाष्याब्धिः क्रातिगम्भीरः'
इति कैयटप्रयोगस्तु मयूरव्यंसकदित्वात्समाधेयः । भाष्यमेवाब्धिरिति रूपकं वा । नच पुरुष-
शब्दस्य शूरशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यादेवात्र समासस्य न प्रवृत्तिः । अतः 'सामान्याप्रयोगे'
इति व्यर्थमिति वाच्यम् । समस्यमानेष्वप्रधानस्यैव हि सापेक्षत्वं सामर्थ्यविघातकं, नतु प्रधानस्य ।
तथाचात्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरसापेक्षत्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समासप्रवृत्तेस्तन्नि-
वृत्त्यर्थं सामान्याप्रयोग इति वचनम् । इदमेव प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यविघातकत्व-
मिति ज्ञापयति । तेन राजपुरुषसुन्दर इत्यादौ समासस्सिद्धो भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
विशेषणं विशेष्येण बहुळम् ॥ विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्, इतरस्माद्भावार्तकम् ।
व्यावृत्त्यन्तु विशेष्यं भिन्नत्वेन ज्ञायमानम् । समानाधिकरणेनेत्यधिकृतम् । तदाह । भेदक-

७३७ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-

मध्यमवीराश्च । (२-१-५८)

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । ‘अपर-
स्यार्थे पश्चभावो वक्तव्यः’ (वा ३२५३) । अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथम्
‘एकवीरः’ इति । ‘पूर्वकालैक-’ (सू ७२६) इति बाधित्वा परत्वाद्नेन
समासे ‘वीरैकः’ इति हि ख्यात् । बहुळग्रहणाद्भाविष्यति ।

७३८ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः । (२-१-५९)

‘श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम्’ (वा १२९६) । अश्रेणयः श्रेणयः
कृताः श्रेणीकृताः ।

मिति ॥ प्राग्वदिति ॥ समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । नीलमुत्पलं नीलोत्पलमिति ॥
नीलपदन्तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्व्यवर्तयतीति विशेषणसमर्पकम् । तस्य उत्पलपदेन विशेष्य-
समर्पकेण समासः । प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति भावः । नच उत्पलपदम् अनु-
त्पलानीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति वाच्यम् । जातिशब्दो गुणक्रिया-
शब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः । स्वभावात् । यथा ‘नीलोत्पलं,
पाचकब्राह्मणः’ इति गुणशब्दयोस्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्य न नियमः । यथा
‘खज्जकुब्जः कुब्जखज्जः’ इति । क्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा पाचकपाठकः पाठकपाचकः,
इति, तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा ‘खज्जपाचकः पाचकखज्जः’ इति भाष्ये स्पष्टम् ।
तथा ‘कैलासाद्रिः, मन्द्राद्रिः, अयोध्यानगरी’ इत्यादौ संज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव,
स्वभावात् । सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोस्समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम् ।
‘शिंशपावृक्षः’ इत्यादि ज्ञेयम् । ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुळग्रहणं किमर्थमित्यत आह । बहुळ-
ग्रहणादिति ॥ पूर्वापर ॥ पूर्वादयस्समानाधिकरणेन समस्यन्ते इत्यर्थः । विशेषणसमासे-
नैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । पूर्वनिपातेति ॥ अपराध्यापक इति ॥ बहुळ-
ग्रहणानुवृत्त्या पाचकादिक्रियाशब्दैः पूर्वादीनामेषान्न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्थितम् ।
ततश्च ‘अपराध्यापकः’ इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम् । ‘अपरमीमांसकः’ इत्युदाहरणमुचितम् ।
अपरस्यार्थे इति ॥ ‘पश्चात्’ इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम् । प्रथमवैयाकरणः, चरम-
वैयाकरणः, ‘मध्यान्मः’ मध्यमवैयाकरणः, वीरवैयाकरणः । आक्षिपति । कथमेकवीरः
इति ॥ हि यतः अनेन प्रकृतसूत्रेण वीरशब्दस्यैकशब्देन समासे सति वीरशब्दस्य पूर्वनिपाते
सति वीरैकः इति स्यात् । अतः ‘एकवीरः’ इति कथमित्यन्वयः । ननु ‘पूर्वकालैक’ इति
सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे सति ‘एकवीरः’ इति निर्बाधमित्यत आह । पूर्वकालै-
केति बाधित्वा परत्वादिति ॥ परिहरति । बाहुळकादिति ॥ बहुळग्रहणानुवृत्तेरस्य
सूत्रस्याप्रवृत्तौ पूर्वकालेत्येव समासो भवतीत्यर्थः । श्रेण्यादयः ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभि-
स्समानाधिकरणैस्समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । श्रेण्यादिष्विति ॥ श्रेण्यादिषु समासविधौ

७३९ । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । (२-१-६०)

नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ्क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृता-
कृतम् । 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' (वा १३१०)
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

७४० । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । (२-१-६१)

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत् आकारः । महावैयाकरणः । 'पूज्यमानैः'
किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

च्यवर्थवचनं च्विप्रत्ययार्थेऽभूततद्भावे गम्ये श्रेण्यादीनां समासो वक्तव्य इत्यर्थः । अश्रेणयः
इति ॥ शिल्पेन पण्येन वा जीविनां समूहाः श्रेणयः । पूर्वं शिल्पेन पण्येन वा जीवितु-
मसमर्थाः इदानीं तेन जीवितुं समर्थाः कृता इत्यर्थे समासे सति 'श्रेणीकृताः' इति
भवतीत्यर्थः । श्रेणिशब्दो ह्रस्वान्तः । भाष्ये तथैवोदाहरणात् । यदा तु सिद्धा एव
श्रेणयः परिष्कृतास्तदा तु न समासः । च्यवर्थाभावात् । च्विप्रत्ययान्तस्य तु परत्वात् 'कुगति'
इति नित्यसमासः । ततः 'च्वौ च' इति श्रेणिशब्दस्य दीर्घः । क्तेन नञ्विशिष्टे-
नानञ् ॥ नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह नञ्रहितं क्तान्तं समस्यते, स तत्पुरुष
इत्यर्थः । कृतञ्च तदिति ॥ एकदेशस्य करणाकृतम् एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम्,
पूर्वनिपातनियमार्थम् । सिद्धञ्च तदभुक्तञ्चेत्यत्र तु न त्वयं समासः । विशिष्टशब्दो ह्यत्राधिक-
वाची । यथा देवदत्ताद्यज्ञदत्तः स्वाध्यायेन विशिष्ट इत्युक्ते अधिक इति गम्यते । नञैव
विशिष्टं नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनेति लभ्यते । एवञ्च समानप्रकृतिकत्वं क्तान्तयोः पर्यवसन्नमिति
बोध्यम् । शाकपार्थिवादीनामिति ॥ 'वर्णो वर्णेन' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् ।
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः इति ॥ शाकः प्रियः यस्य सः शाकप्रियः 'वा प्रियस्य'
इति प्रियशब्दस्य परनिपातः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च इति विग्रहे बहुव्रीहिगमौ विशेषणसमासः ।
तत्र पूर्वखण्डे बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । देवब्राह्मणः इति ॥ देवाः प्रियाः
यस्य स देवप्रियः, स चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहः । पूर्ववदुत्तरपदलोपः । देवपूजको ब्राह्मण इति
वा विग्रहः । सन्महत्परम ॥ समानाधिकरणैस्समस्यन्ते स तत्पुरुष इति शेषः । सद्वैद्य
इति ॥ सन् वैद्य इति विग्रहः । चिकित्साशास्त्रकूलंकषज्ञानत्वं सत्त्वम् । तेन वैद्यस्य पूजा
गम्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । वक्ष्यमाणेनेति ॥ महांश्चासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहे
अनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महतः' इति वक्ष्यमाणेन आकारे अन्तादेशे सवर्णदीर्घे
महावैयाकरणः इति भवतीत्यर्थः । ननु उत्कृष्टो गौरित्यत्रोत्कृष्टशब्दस्य अतिशयितवाचितया
तेन गोः पूजावगमात् कथमिह समासो न भवतीत्यत आह । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः
इति ॥ उत्पूर्वकः कृषधातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः । परमवैद्यः, उत्तमवैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः ।

७४१ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । (२-१-६२)

गोवृन्दारकः । ‘व्याघ्रादेः’ आकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

७४२ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । (२-१-६३)

कतरकठः । कतमकलापः । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति जातित्वम् ।

७४३ । किं क्षेपे । (२-१-६४)

कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति ।

गुणक्रियाशब्दैस्समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥ समानाधिकरणैस्समस्यते इति शेषः । विशेषणसमासस्यैव सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोवृन्दारक इति ॥ वृन्दारकशब्दे देवतावाची “अमरा निर्जरा देवाः”, इत्युपक्रम्य, “वृन्दारका देवतानि” इत्यमरः । गौः वृन्दारक इवेति विग्रहः । गौः नाग इव गोनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । नागशब्दः कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोवृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रैष्ठ्यं गम्यते इति पूज्यमानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । व्याघ्रादेरिति ॥ सामान्येति ॥ गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः । कतरकतमौ ॥ जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्यते इत्यर्थः । कतरकठ इति ॥ अनयोः कः कठः इत्यर्थः । ‘किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरकस्य डतरच्’ कठेन प्रोक्तमधीते कठः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः । ‘कठचरकाल्लुक्’ इति तस्य लुक् । ततस्तदधीते इत्यणः ‘प्रोक्ताल्लुक्’ इति लुक् । कतमकलाप इति ॥ एषां कः कलाप इति विग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः । ‘कलापिनोऽण्’ ‘सब्रह्मचारि’ इति टिलोपः । ‘वा बहूनाञ्जातिपरिप्रश्ने डतमच्’ ननु घटत्वादिवत् कठशाखाञ्छेत्तत्वात्मकत्वं न जातिः । “आकृतिग्रहणा जातिः” इति लक्षणस्य “लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्, सकृदाख्याननिर्वाह्या” इति लक्षणस्य च तत्राप्रवृत्तेरित्यत आह । गोत्रञ्चेति ॥ अत्र कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादनात्कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एवञ्च अनयोः कतरो देवदत्तः इत्यत्र न भवति समासः । एषां कतमो देवदत्त इति तु नास्त्येव । जातिपरिप्रश्न एव डतमचो विधानात् । वस्तुतस्तु “डतरडतमविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्न” इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवञ्च कतम एषान्देवदत्त इत्यप्यस्ति । “तत्र समासाभावाय जातिपरिप्रश्नग्रहणम्” इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । किं क्षेपे ॥ क्षेपो निन्दा । तत्र गम्ये किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुषः इत्यर्थः । कुत्सितो राजेति ॥ अस्वपद-विग्रहोऽयम् । किम्पदस्थाने कुत्सितपदमिति ज्ञेयम् । वाक्येन निन्दानवगमेन स्वपदलौकिक-विग्रहासम्भवात् । किंराजेति ॥ ‘राजाहस्सखिभ्यः’ इति टच् तु न । ‘किमः क्षेपे’ इति निषेधात् । ननु राज्ञो बहुसम्पत्तिशालिनः कथं कुत्सितत्वमित्यत आह । यो न रक्षतीति ॥

७४४ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणी-

प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः (२-१-६५)

इति तत्पुरुषः ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ कर्मधारयसमासप्रकरणम् ॥

७४५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । (१-२-४२)

७४६ । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । (६-३-४२)

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङ्भावो यस्मि-
स्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी ।

स कुराजेत्यन्वयः । पोटायुवति ॥ पोटादिभिस्समानाधिकरणैर्जातिवाचकं समस्यते स
तत्पुरुष इत्यर्थः ॥

इति तत्पुरुषः ।

अथ कर्मधारयकार्यं वक्ष्यन् कर्मधारयसंज्ञामाह—तत्पुरुषः समान ॥ समानम्
एकमाधिकरणं वाच्यं ययोः पदयोः, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति समानाधि-
करणः मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञको भव-
तीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इयं संज्ञा न कृता । तथा सत्येकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया
तत्पुरुषसंज्ञा बाध्यतेत्याहुः । पुंवत्कर्मधारय ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङिति वर्तते ।
एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भियते । कर्मधारयांशे अधिकरणसप्तमी । जातीयदेशीयविषये
परसप्तमी । तदाह । कर्मधारये इति ॥ तथाभूतमित्यनन्तरं स्त्रीवाचकमिति शेषः ।
भाषितपुंस्कादनूङित्येतत् ‘स्त्रियाः पुवत्’ इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु कर्मधारये ‘स्त्रियाः
पुंवत्’ इत्यनेन सिद्धं पुंवत्वम्, जातीयदेशीययोस्तु ‘तसिलादिष्वाकृत्वसुचः’ इत्यनेन सिद्ध-
मित्यत आह । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः इति ॥ अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदासादिति
भावः । महानवमीति ॥ महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । ‘सन्महत्’ इत्यादिना
समासः । नवानां पूरणी नवमी । ‘तस्य पूरणे डट्’ ‘नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्’ टित्वात् डीप् ।
अत्र नवमीशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्वमप्राप्तमनेन

कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या, पञ्चमभार्या । स्त्रौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं 'पाचकजातीया' 'पाचकदेशीया' इत्यादि । इभपोटा । 'पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा' । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता, गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा ।

विधीयते । कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः' इत्यात्वमिति भावः । कृष्णचतुर्दशीति ॥ चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी । उट् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । टित्वान्दीप् । कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । महाप्रियेति ॥ महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । अत्रापि प्रियादिपर्युदासादप्राप्तमनेन विधीयते इति भावः । 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह । तथा कोपधादेरिति ॥ 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूर्ण्याश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । कर्मधारयादाविति ॥ कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परयोरित्यर्थः । पाचकस्त्रीति ॥ पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः । दत्तभार्या, पञ्चमभार्येति ॥ दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च कर्मधारयः । अत्र 'संज्ञापूर्ण्याश्च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । स्त्रौघ्नभार्येति ॥ स्त्रौघ्नी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सुकेशभार्येति ॥ सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'स्वाङ्गाच्च' इति निषेधः प्राप्तः । ब्राह्मणभार्येति ॥ ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'जातेश्च' इति निषेधः प्राप्तः । अथ जातीयदेशीययोः प्रतिप्रसवमुदाहरति । एवं पाचकजातीया, पाचकदेशीयेति ॥ 'प्रकारवचने' इति जातीयर्, 'ईषदसमाप्तौ' इति देशीयर् । उभयत्रापि 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः । इत्यादीति ॥ दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पञ्चमजातीया, पञ्चमदेशीया, स्त्रौघ्नजातीया, स्त्रौघ्नदेशीया, सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया, ब्राह्मणजातीया, ब्राह्मणदेशीया तदेवं 'पुंवत्कर्मधारय' इति सूत्रं निरूप्य 'पोटायुवति' इति सूत्रस्य क्रमेणादाहरणान्याह । इभपोटेति ॥ पोटा चासौ इभी चेति कर्मधारयः । इभीशब्दस्य पुंवत्त्वम् । जातेः पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इति ॥ कोशवाक्यमिदम् । स्त्रीपुंसयोर्लक्षणानि चिह्नानि यस्या इति बहुव्रीहिः । इभयुवतिरिति ॥ युवतिश्चासौ इभी चेति विग्रहः । कर्मधारये पुंवत्त्वम् । अग्निस्तोक इति ॥ स्तोकः अल्पः स चासौ अग्निश्चेति विग्रहः । उदश्वित्कतिपयमिति ॥ "तक्रं ह्युदश्वित्" इत्यमरः । कतिपयञ्च तदुदश्वित्चेति कर्मधारयः । गृष्टिस्सकृत्प्रसूतेति ॥ कोशवाक्यमिदम् । गोगृष्टिरिति ॥ गृष्टिश्चासौ गौश्चेति कर्मधारयः । धेनुर्नवप्रसूतिकेति ॥ कोशवाक्यमिदम् । गोधेनुरिति ॥ धेनुश्चासौ गौश्चेति विग्रहः । वशा वन्ध्या इति ॥ कोशवाक्यमिदम् । गोवशेति ॥ वशा चासौ गौश्चेति विग्रहः । वेहद्गर्भघाति-

वेहद्रर्भघातिनी । गोवेहत् । बष्कयण्यतरुणवत्सा । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता ।
कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ।

७४७ । प्रशंसावचनैश्च । (२-१-६६)

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् ।
गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु
विशेष्यनिन्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ।

७४८ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । (२-१-६७)

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि

नीति ॥ कोशवाक्यमिदम् । गोवेहदिति ॥ वेहचासौ गौश्चेति विग्रहः । बष्क-
यण्यतरुणवत्सेति ॥ “चिरसूता बष्कयणी” इत्यमरः । तरुणवत्सेत्यपपाठः । गोबष्क-
यणीति ॥ बष्कयणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । कठप्रवक्तेति ॥ प्रवक्ता अध्यापकः स
चासौ कठश्चेति विग्रहः । कठाध्यापक इति ॥ अध्यापकश्चासौ कठश्चेति विग्रहः । कठ-
धूर्त इति ॥ धूर्तश्चासौ कठश्चेति विग्रहः । “धूर्तोऽक्षदेवी” इत्यमरः । विट इत्यन्ये । नच
‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ इत्यनेन सिद्धिरशङ्क्या । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्तेः । नहि
कठत्वं कुत्सितम् । प्रशंसावचनैश्च ॥ एतैरिति ॥ रूढ्या प्रशंसावाचकैरित्यर्थः ।
जातिरिति ॥ ‘पोटायुवति’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्राग्वदिति ॥ समानाधिकरणै-
स्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । जातेः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोमतल्लिकेति ॥
मतल्लिका चासौ गौश्चेति विग्रहः । गोमचर्चिकेति ॥ मचर्चिका चासौ गौश्चेति विग्रहः ।
गोप्रकाण्डमिति ॥ प्रकाण्डश्चासौ गौश्चेति विग्रहः । गवोद्ध इति ॥ उद्धश्चासौ गौश्चेति
विग्रहः । ‘अवङ् स्फोटायनख’ ‘आहुगः’ । गोतल्लज इति ॥ तल्लजश्चासौ गौश्चेति विग्रहः ।
सर्वत्र परवल्लिङ्गता । मतल्लिकादिशब्दानां अप्रसिद्धत्वाच्चाचष्टे । प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति ॥
गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभिप्रायात् प्रशस्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । गोशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति
पाठ्यम् । ननु गोशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वे मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिन्नत्वात् पुल्लि-
ङ्गतापत्तिः । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे तु प्रकाण्डोद्धतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह । मत-
ल्लिकादय इति ॥ ‘मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि’ इत्यमरः ।
कुमारी मतल्लिकेति ॥ अवस्थाविशेषात्मकवयोविशेषवाचित्वान्न जातिवाची कुमारीशब्द
इति न समासः । समासे तु ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः । युवाखलति ॥
युवन्शब्दः खलत्यादिभिस्समानाधिकरणैस्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । विशेषणसमासेन सिद्धे
किमर्थमिदमित्यत आह । पूर्वैति ॥ युवन्शब्दस्य खलत्यादि शब्दानाञ्च गुणवाचित्वाद्विशेषणत्वे
कामचारात्पूर्वनिपातस्यानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । खलतिः केशहीनशिराः ।

समस्यते । युवा खलतिर्युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ।

७४९ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या । (२-१-६८)

भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सदृशश्चेतः । ‘अजात्या’ किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।

७५० । वर्णो वर्णेन । (२-१-६९)

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।

७५१ । कडाराः कर्मधारये । (२-२-३८)

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ।

“पलितञ्जरसा शौक्ल्यम्” “वलिनो वलिभस्समौ” इत्यमरः । युवा खलतिः युवखलतिरिति ॥ अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ननु युवंति पुल्लिङ्गनिर्देशात् कथं युवति-शब्दस्य समास इत्यत आह । लिङ्गविशिष्टेति ॥ युवतिः खलतिः युवखलतिरिति ॥ ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति पुंवत्वम् । युवजरतीति ॥ जरती वृद्धा । युवतिश्चासौ जरती चेति विग्रहः । ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति पुंवत्वम् । ननु युवतिः कथं जरती स्यादित्यत आह । युवत्यामेवेति ॥ कृत्यतुल्याख्या ॥ कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । भोज्योष्णमिति ॥ भोज्यञ्ज तदुष्णश्चेति विग्रहः । ‘ऋद्वह्लोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । अहं कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारादनियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । तुल्यश्चेत इति ॥ तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति विग्रहः । उभयोर्गुणवचनतया विशेषणत्वानियमेऽपि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनमाह । सदृशश्चेत इति ॥ सदृशशब्दस्य तुल्यपर्यायत्वादिति भावः । भोज्य ओदन इति ॥ अत ओदनशब्दस्य जातिवाचित्वात्तेनायं समासो न भवतीत्यर्थः । नन्वेतत्समासाभावेऽपि विशेषणसमासो दुर्वार इत्यत आह । प्रतिषेधेति ॥ भोज्यशब्दपूर्वनिपातस्योभयथाप्यविशिष्टतया ‘अजात्या’ इति पर्युदासवैयर्थ्यादिति भावः । वर्णो ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । समानाधिकरणेनेति ॥ वर्णवाचिना समानाधिकरणेन वर्णवाची समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । कृष्णसारङ्ग इति ॥ सारङ्गश्चित्रवर्णवान् । कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिकः इति सामानाधिकरण्यम् । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति विग्रहः । विशेषणसमासेन सिद्धे इदं प्रपञ्चार्थमेव । यत्तु ‘वर्णो वर्णेनानेति’ इति स्वरविधौ प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव ग्रहणार्थमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयवः कृष्णसारङ्गकृष्णः इत्यत्र ‘वर्णो वर्णेषु’ इति स्वरो नेति तच्चिन्त्यम् । कर्मधारयस्वरप्रकरणे ‘वर्णो वर्णेनानेति’ इति सूत्रस्य पाठेनैव सिद्धेरिति दिक् । कडाराः कर्मधारये ॥ ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । कडाराः इति बहुवचननिर्देशात्तदादिग्रहणम् । तदाह । कडारादय इति ॥ ‘उपसर्जनम्पूर्वम्’ इति नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कडारजैमि-

७५२ । कुमार श्रमणादिभिः । (२-१-७०)

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणी-
त्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ।

७५३ । चतुष्पादो गर्भिण्या । (२-१-७१)

चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी ।
'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्' (वा १३११) । नेह । स्वस्तिमती गर्भिणी ।

७५४ । मयूरव्यंसकादयश्च । (२-१-७२)

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः ।
उदक्चावाक्चोच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन
यस्य सोऽकिञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजा-

निरिति ॥ कडारश्चासौ जैमिनिश्चेति विग्रहः । कुमार श्रमणादिभिः ॥ कुमारशब्दः
श्रमणादिभिस्समानाधिकरणैस्समस्यते स तत्पुरुषः इत्यर्थः । कुमारी श्रमणा कुमारश्रम-
णेति ॥ 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्वम् । श्रमणाः परित्यक्तसर्वसङ्गाः । ननु सूत्रे कुमार-
शब्दस्य पुल्लिङ्गस्यैव पाठात् कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह । इहेति ॥ ननु
गणे स्त्रीलिङ्गानामेव पाठे सूत्रस्य कथन्तेषु प्रवृत्तिः । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति वाच्यम् ।
तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यत आह । लिङ्गेति ॥ एतदेवेति ॥ एतदपीत्यर्थः । 'युवाखल-
ति' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तदज्ञापकत्वात् । नहि युवन्शब्दस्य जरतीसामानाधि-
करण्यमस्ति । चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ 'जातिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्य आह ।
चतुष्पाज्जातीति ॥ गोगर्भिणीति ॥ गर्भिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । विशेष्यस्य
पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् । जातिरिति किम् । कालाक्षी गर्भिणी । मयूरव्यंसकादयश्च ॥
एते निपात्यन्ते इति ॥ कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । मयूरव्यंसक इति ॥
व्यंसकश्चासौ मयूरश्चेति विग्रहः । व्यंसको धूर्त इति ॥ अत्र कोशो मृग्यः । गुणवचन-
त्वात् व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनम् । उच्चावचमिति ॥ उदक्शब्दस्य
उच्चेत्यादेशः । अवाक्शब्दस्य अवचादेशश्च "उच्चावचन्नैकमेदम्" इत्यमरः । निश्चप्रचमिति ॥
निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः । प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः । नास्ति किञ्चनेति ॥ चनेत्यवयव-
मप्यर्थे । नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः । नवोऽकारस्य लोपश्च
निपात्यते । 'नलोपो नञः' इति तु नात्र प्रवर्तते । किंशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् । समास-
चरमखण्ड एव उत्तरपदशब्दस्य रूढत्वात् । नास्ति कुत इति ॥ कुतो भयमस्यास्तीति विग्रह-
स्यार्थः । अकुतोभय इति ॥ बहुव्रीह्यपवादस्तत्पुरुषः । अन्यो राजा राजान्तरमिति ॥
अत्र अन्तरशब्दः अन्यपर्यायः । तस्य स्थाने अन्यशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । नित्यसमासत्वेन

न्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ (ग २०) । अश्रीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्रीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । ‘एहीडादयोऽन्यपदार्थे’ (ग १८) । एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहियवम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सोद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः । ‘जहिकर्मणा बहुल-
माभीक्ष्ण्ये कर्तारञ्चाभिधाति’ (ग २९) । जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहि-
स्तम्बः ।

७५५ । ईषदकृता । (२-२-७)

‘ईषत्पिङ्गलः । ‘ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्’ (वा १३१६) । ईषद्रक्तम् ।

७५६ । नञ् । (२-२-६)

नञ्सुपा सह समस्यते ।

७५७ । नलोपो नञः । (६-३-७३)

अस्वपदविग्रहौचिह्वात् । नित्यसमासत्वञ्च राजान्तरमित्यस्य व्याख्यानादेव ज्ञेयम् । अत्र अन्तर-
शब्दस्य परनिपातः । चिदेव चिन्मात्रमिति ॥ ‘मात्रं कात्त्रेऽवधारणे’ इत्यमरः । नित्यसमासत्व-
सूचनाय अस्वपदविग्रहः । निपातनादनुनासिकनित्यतेत्याहुः । आख्यातमिति ॥ गणसूत्रम् ।
क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तन समस्यते, स तत्पुरुषः इत्यर्थः । अश्रीतपिबतेति ॥ इहा-
सुबन्तत्वेऽपि समासः । क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् । स्त्रीत्वाद्वाप् । एवं पचतभृज्जतेत्यादा-
वपि । एहीडादय इति ॥ इदमपि गणसूत्रम् । अन्यपदार्थे एहीडादयो निपात्यन्ते इत्यर्थः ।
एहि ईडे इति विग्रहः । ईडे इति लङुत्तमपुरुषैकवचनम् । डकारादकारस्य अकारादेशः । एहि-
यवमिति ॥ यौमीत्यस्य यवादेशः । उत्सृजेत्यस्य विवरणम् । देहीति ॥ इह पाठ इति ॥
एहीडादिष्वित्यर्थः । ‘जहि कर्मणा बहुलम्’ इत्यपि गणसूत्रम् । कर्ता अभिधीयते इति ॥
उक्तेऽर्कतैत्यर्थः । जहिजोड इति ॥ जोड इति कस्यचित् संज्ञा । जहि जोडं जहि जोड-
मित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्ब इति ॥ जहि स्तम्बम्, जहि स्तम्बमिति य
आहेति विग्रहः । इति समानाधिकरणाधिकारः । ईषदकृता ॥ ईषच्छब्दः अकृदन्त
प्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ईषत्पिङ्गल इति ॥ पिङ्गलशब्दः
अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः । ईषद्गुणवचनेनेति ॥ अकृत्येत्यपहायेति शेषः । नञ् ॥
इदं समानाधिकरणाधिकारस्थनेत्यभिप्रेत्य आह । सुपा समस्यते इति ॥ नलोपो नञः ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ।

७५८ । तस्मान्नुडचि । (६-३-७४)

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्चः । अर्थाभावे-
ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । ‘रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्’ इति

नेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तदाह । नञो नस्येति । उत्तरपदे इति ॥ ‘अल्लुत्तरपदे’
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नञोऽशिति सिद्धे लोपवचनम् अकब्राह्मण इति साकच्कार्य-
मित्याहुः । अब्राह्मण इति ॥ अत्रारोऽपितत्वं नञर्थः । आरोपितत्वञ्च ब्राह्मणत्वद्वारा
ब्राह्मणे अन्वेति । आरोपितब्राह्मणत्वदानिति बोधः । अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति ।
केचित्तु नञ् भिन्नवाची, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थे इत्याहुः । तदयुक्तम् । ब्राह्मणाद्भिन्नः इत्यर्थे
पूर्वपदार्थप्राधान्यापत्तेः । तथाच ‘उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः’ इति भाष्योद्धोषो विरुध्यते ।
किञ्च, अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनामकार्यं शाभावस्मायादिकं न स्यात् ।
तच्छब्दार्थस्य नञर्थे प्रति विशेषणत्वे अप्रधानत्वात् । ‘संज्ञोपसर्जनभातस्तु न सर्वादयः’
इत्युक्तेः । तथा अस इत्यादौ ‘तदोस्सस्सावनन्ययोः’ इति सर्वाद्यन्तर्गतत्यदादिकार्यं सत्वञ्च न
स्यात् । अनेकमित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च । एकभिन्नस्य एकत्वासम्भवेन द्वित्वबहुत्वनियमेन
च द्विबहुवचनान्तेः । तथा सति ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति नोपपद्येत । ‘एतत्तदोऽमुलोपः’
इत्यत्र अनञ्समासग्रहणञ्चात्र लिङ्गम् । तद्धि असश्शिवः, अनेषश्शिवः, इत्यादौ सुलोपाभावात् ।
तद्भिन्नः, एतद्भिन्नः, इत्यर्थे तु तच्छब्दार्थस्य उपसर्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ ‘हृदयदिलोपस्य
दुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तमनुसृत्य आरोपितत्वमेव नञर्थे
इति युक्तम् । विस्तरस्तु प्रौढमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूषायाञ्च ज्ञेयः । प्राचीनास्तु “तत्सा-
दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थोऽष्टः प्रकीर्तिताः” इति पठि-
त्वा अब्राह्मणः, अपापम्, अनश्चः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अधर्मः,
इत्युदाजहुः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः । तस्मान्नुडचि ॥ तच्छब्देन
पूर्वसूत्रावगतो लुप्तनकारो नञ् परामृश्यते । उत्तरपद इत्यनुवृत्तं अवचीलनेन विशेष्यते ।
तदादिविधिः । ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ परत्वात्, इति परिभाषया सप्तमी
षष्ठीं प्रकल्पयति । तदाह । लुप्तनकारादिति ॥ अनश्च इति ॥ समासे सति नञो
नकारस्य लोपे तत्परिशिष्टाकारस्य नुट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यावयव
इति भावः । नुक् तु न कृतः । डमुट्प्रसङ्गात् । ननु ‘उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु’ इत्यादौ विघ्नाना-
मभाव इत्यर्थे नञ्तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वे अविघ्न इति स्यात् । नच अर्थाभावे अव्ययी-
भावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशतया परत्वात्तत्पु-
रुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह । अर्थाभावे इति ॥ रक्षेति ॥ पस्पशाह्निकभाष्ये इदं
वाक्यम् । रक्षा च ऊहश्च आगमश्च लघु च असन्देहश्च इति द्वन्द्वः । ‘परवल्लिङ्गम्’ इति
पुंस्त्वम् । अत्र सन्देहाभाव इत्यर्थे असन्देहशब्दस्य असन्देहा इति प्रयोगात् तत्पुरुषो

‘अद्रुतायामसंहितम्’ (वा ११६७) इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन ‘अनुपलब्धिः, अविवादः, अविघ्नम्’, इत्यादि सिद्धम् । ‘नञो नलोपस्तिङि क्षेपे’ (वा ३९८४) । अपचसि त्वं जाल्म । ‘नैकधा’ इत्यादौ तु नशब्देन ‘सह सुपा’ (सू ६४९) इति समासः ।

७५९ । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-

नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । (६-३-७५)

‘पाद्’ इति शत्रन्तः । ‘वेदाः’ इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षल्लमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । ‘क्रमेडः’ न अकमस्मिन्निति नाकः ।

७६० । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । (६-३-७७)

नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः । ‘अप्राणिषु’ इति किम् । अगो वृषलः शीतेन । ‘नित्यं क्रीडा—’ (सू ७११) इत्यतः ‘नित्यम्’ इत्यनुवर्तमाने ।

विज्ञायते । अव्ययीभावे रक्षोहागमलव्वसन्देहमिति स्यात् । अद्रुतायामसंहितमिति ॥ ‘परस्सन्निकर्षस्संहिता’ इति सूत्रे पठितमिदं वार्तिकम् । अद्रुतायां वृत्तौ संहिताभाव इत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावे सति असंहितमिति प्रयोगात् अव्ययीभावेऽपि अर्थाभावो नञा गम्यो भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वादसंहितेति स्यात् । ततश्च नञा गम्ये अभावे तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विकल्प इति स्थितम् । तेनेति ॥ अनुपलब्धिरित्यत्र अविवाद इत्यत्र च तत्पुरुषः । अविघ्नम् इत्यत्र अव्ययीभावश्च सिद्ध्यतीत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु अन्यथा प्रपञ्चितम् । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे इति ॥ ‘नलोपो नञः’ इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम् । नञो नकारस्य लोपस्स्यात् तिङि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः । अपचसि त्वं जाल्मेति ॥ कुत्सित पचसीत्यर्थः । अत्र अ इति भिन्नं पदं तिङन्तेन समासाभावाद्वावार्तिकमिदं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् । नञ्समानार्थकेन अ इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव । केचित्तु अस्मादव वार्तिकादव्ययेषु अ इत्यस्य पाठः अप्रामाणिक इत्याहुः । ननु नैकधेत्यत्रापि नञ्समासे ‘नलोपो नञः’ इति नकारस्य लोपे ‘तस्मान्नुडचि’ इति नुटि अनेकधेत्येव स्यादित्यत आह । नैकधेत्यादौ त्विति ॥ एतदर्थमेव ‘नञ्’ इति सूत्रे ‘नलोपो नञः’ इति सूत्रे च जकारानुबन्धग्रहणमिति भावः । नभ्राण्नपात् ॥ सुगमम् । अनुवर्तमाने इति ॥

७६१ । कुगतिप्रादयः । (२-२-१८)

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । 'गतिश्च'
(सू २३) इत्यनुवर्तमाने ।

७६२ । ऊर्यादिच्चिडाचश्च । (१-४-६१)

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ।
'कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्' (वा ११३२) । कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ।

७६३ । अनुकरणं चानितिपरम् । (१-४-६२)

खादकृत्य । 'अनितिपरम्' किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ।

७६४ । आदरानादरयोः सदसती । (१-४-६३)

सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

समासविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः । कुगतिप्रादयः ॥ समस्यन्त इति ॥ स तपुरुष
इत्याप ज्ञयम् । कुत्सितः पुरुष इति ॥ नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । कुत्सितार्थकस्य
कु इत्यव्ययस्यैवात्र ग्रहणम्, नतु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहचर्यात् । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने
इति ॥ क्रियायाग इति चाति बाध्यम् । ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ चिडाचौ प्रत्ययौ ।
ऊरीकृत्येति ॥ ऊरीत्यव्ययम् अङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा
ल्यप् । शुक्लीकृत्येति ॥ अशुक्लं शुक्लं कृत्वा यथेः । 'कृन्वस्ति याग' इत्यभूतनद्भावे चिः ।
गतिसमासे सात क्त्वा ल्यप्, वेरपृक्तस्य, इति वलोपः । 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वम् ।
पटपटाकृत्येति ॥ पटपटा इति शब्द कृत्वेत्यर्थः । अव्यक्तानुकरणात् द्वयजवरार्थादनितौ
डाच्' इति पटच्छब्दाङ्गाच्च टिलापः । 'नित्यमाप्रडिते डाचि' इति तकारपकारयोः पकार
एकादेशः । गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानमिति ॥ गतिसंज्ञाया
इति शेषः । कारिकाशब्दं व्याचष्टे । कारिका क्रियेति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे
धात्वर्थनिर्देशं ण्वल् । कारिकाकृत्येति ॥ क्रियां कृत्वेत्यर्थः । द्वितीयान्तस्य गतिसमासे
क्त्वा ल्यप्, सुब्लुक, कारिकाशब्दाऽत्र न कर्त्रीवाची, न श्लोकवाची च, व्याख्यानात् ।
अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥ अनुकरणं गतिसंज्ञं स्यात्, इतिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः ।
खादकृत्येति ॥ खाडिति शब्द कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । खाडिति कृत्वेति ॥
न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्वं क्रियायोगाभावादेव गतिसंज्ञा न भविष्यति । तत्किमनिति-
परग्रहणेनेति वाच्यम् । यथाकथञ्चिक्रियायोगसत्त्वात् । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रन्तु ते गत्यु-
पसर्गाः धातोः प्रागेव प्रयोज्याः, न तु परत इति प्रयोगनियमपरमेवेति भावः । आदरा-
नादरयोस्सदसती ॥ सदिति असदिति च अव्यये आदरानादरयोः क्रमेण विद्यमाने गति-
संज्ञके स्त इत्यर्थः । सत्कृत्येति ॥ आदरं कृत्वेत्यर्थः । असत्कृत्येति ॥ अनादरं कृत्वे-

७६५ । भूषणेऽलम् । (१-४-६४)

अलंकृत्य । 'भूषणे' किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः ।
'अनुकरणम्—' (सू ७६३) इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया ।

७६६ । अन्तरपरिग्रहे । (१-४-६५)

अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा गतः ।
हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

७६७ । कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । (१-४-६६)

कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । 'कणे' शब्दः सप्तमीप्रतिरूपको
निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । 'मनः' शब्दोऽप्यत्रैव ।

७६८ । पुरोऽव्ययम् । (१-४-६७)

पुरस्कृत्य ।

७६९ । अस्तं च । (१-४-६८)

त्यर्थः । गतिसमासे क्तो ल्यप् । भूषणेऽलम् ॥ भूषणे विद्यमानं अलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं
स्यादित्यर्थः । अलंकृत्येति ॥ कटकादिधारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः । कृञ्विषयेति ॥
कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः । वस्तुनस्तु सङ्कोचे प्रमाणाभावात्, धात्वन्तरयोगेऽपि त्रिसूत्री-
प्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव अलं भुक्त्वा ओदनं गत इति वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम् । अन्तरपरिग्रहे ॥
अपरिग्रहे वर्तमानं अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । हतं परिगृह्येति ॥ हत्वा
गमनम्, हतं परिगृह्येति अपरिगृह्य वा भवति । तत्र आद्यमुदाहरणं द्वितीयं प्रत्युदाहरण-
मित्यर्थः । अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु वाच्यकोटिप्रविष्टम् । कणेमनसी श्रद्धा-
प्रतीघाते ॥ कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञकौ स्तः । अत्यन्ताभिलाषः श्रद्धा,
तस्याः निवृत्तिः प्रतीघातः । कणेहृत्येति ॥ गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । मनोहृत्येति ॥ पयः
पिबतीत्यनुषज्यते । ननु समासे कृते कण इति सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह । कणेशब्द
इति ॥ ननु श्रद्धाप्रतीघातस्य कथमिहागतिः । श्रद्धावाचकशब्दाभावात् । मनसो घाते सति
कथं वा पयःपानम् इत्यत आह । अभिलाषातिशये इति ॥ कणशब्द इत्यनुषज्यते ।
'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वा । अभिलषनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । श्रद्धाप्रती-
घाते किम्, कणेहत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हत्वा गत इत्यर्थः । मनो-
हृत्य गतः, विषयानादौ मनःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य गत इत्यर्थः । पुरोऽव्ययम् ॥ पुर इत्यव्ययं
गतिसंज्ञकं स्यात् । पुरस्कृत्येति ॥ गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । अव्ययं किम्, पुरम्, पुरौ,
पुरः कृत्वा गतः । अस्तञ्च ॥ पूर्वसूत्रादव्ययमित्यनुवर्तते इत्याह । मान्तमव्ययमिति ।

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ।

७७० । अच्छ गत्यर्थवदेषु । (१-४-६९)

‘अव्ययम्’ इत्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । ‘अव्ययम्’ किम् । जलमच्छं गच्छति ।

७७१ । अदोऽनुपदेशे । (१-४-७०)

अदःकृत्य, अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा, अदः कुरु ।

७७२ । तिरोऽन्तर्धौ । (१-४-७१)

तिरोभूय ।

७७३ । विभाषा कृञि । (१-४-७२)

तिरस्कृत्य—तिरःकृत्य—तिरः कृत्वा ।

७७४ । उपाजेऽन्वाजे । (१-४-७३)

एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य—उपाजे कृत्वा । अन्वाजे-कृत्य—अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

अस्तङ्गत्येति ॥ तिरोधानं प्राप्येत्यर्थः । अव्ययं किं, काण्डम् अस्तं कृत्वा । प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः । अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ गत्यर्थधातुषु वदधातौ च प्रयुज्यमानेषु अच्छेत्वव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अच्छगत्येति ॥ गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । अच्छोद्येति ॥ वदधातोः क्त्वा । गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । अच्छेत्वव्ययनाभिमुख्ये । तद्यथा । बहिर्गच्छतीति । तदाह । अभिमुखमिति ॥ जल-मच्छं गच्छतीति ॥ अत्राच्छशब्दस्य नाव्ययत्वम्, न गतिसंज्ञा, नापि प्राप्तिश्चरान्निपाताः इत्यधिकृतनिपातसंज्ञा । निपातत्वे सति हि अव्ययत्वात् विभक्तिलिङ् स्यादिति भावः । अदो-ऽनुपदेशे ॥ अदश्शब्दः अनुपदेशे गतिसंज्ञस्स्यात् । अदःकृत्येति ॥ गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । अमुं यज्ञं कृत्वेत्यर्थे तु सुब्लक् च । अदः कृतमिति ॥ ‘गतिरनन्तरः’ इति स्वरः फलम् । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । परं प्रतीति ॥ अदः कुर्वित्यादा-वित्यर्थः । तिरोऽन्तर्धौ ॥ अन्तर्धिः व्यवधानम्, तत्र तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादि-त्यर्थः । तिरोभूयेति ॥ गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । व्यवहितो भूत्वेत्यर्थः । विभाषा कृञि ॥ कृञि प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञं वा स्यादित्यर्थः । तिरस्कृत्य तिरःकृत्येति ॥ गति-संज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति सत्वविकल्पः । तिरःकृत्वेति ॥ गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेरित्याहुः । केचित्तु तिरस्कार इति परिभवे प्रयोगदर्शनात् सत्वावेधौ गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । उपाजेऽन्वाजे ॥ उपाजे-कृत्येति ॥ गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वा ल्यप् । अन्वाजेकृत्येत्यपि तथैव । उपाजे, अन्वाजे

७७५ । साक्षात्प्रभृतीनि च । (१-४-७३)

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । 'चव्यर्थ इति वाच्यम्' (वा ११४२) ।
साक्षात्कृत्य—साक्षात् कृत्वा । लवणंकृत्य—लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ।

७७६ । अनत्याधान उरसिमनसी । (१-४-७५)

उरसिकृत्य—उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य—मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ।

७७७ । मध्येपदेनिवचने च । (१-४-७६)

एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य—मध्ये कृत्वा ।
पदेकृत्य—पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य—निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ।

७७८ । नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । (१-४-७७)

कृञि । उपयमनं विवाहः । 'स्वीकारमात्रम्' इत्यन्ये । हस्तेकृत्य ।
पाणौकृत्य ।

इत्यव्यये दुर्बलस्य बलाधाने वर्तते । तदाह । दुर्बलस्येति ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । कृञि वेति ॥ साक्षादित्यव्ययम् । चव्यर्थ इति ॥ अभूततद्भावे
गम्ये सति वक्तव्यमित्यर्थः । साक्षात्कृत्येति ॥ अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत्वेत्यर्थः । गतित्वपक्षे
क्लो ल्यप् । तत्र सुब्लुकमाशङ्क्य आह । मान्तत्वमिति ॥ लवणम्, उष्णम्, शीतम्,
उदकम्, आद्यम्, इति पञ्चानां साक्षात्प्रभृतिगणे मान्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः । अनत्याधाने ॥
उरसि मनसि इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे वा स्तः अनत्याधाने । उरसिकृत्येति ॥
गतित्वपक्षे क्लो ल्यप् । इह अत्याधानं न गम्यत इत्याह । अभ्युपगम्येत्यर्थ इति ॥ मनसि-
कृत्येति ॥ गतित्वपक्षे क्लो ल्यप् । इहापि नात्याधानं गम्यत इत्याह । निश्चित्येत्यर्थ इति ॥
अत्याधानशब्दं विवृण्वन् तस्य प्रयोजनमाह । अत्याधानमुपश्लेषणमिति ॥ संयोग इत्यर्थः ।
उरसि कृत्वेति ॥ उरसि पाणिं निधाय शेते इत्यर्थः । अत्र पाणिसंश्लेषणावगमात् गति-
संज्ञेति भावः । मध्येपदे ॥ गतित्वे तदभावे च त्रयाणामेदन्तत्वनिपात्यते । मध्येकृत्येति ॥
गतिसमासे क्लो ल्यप् । मध्यं कृत्वेत्यर्थः । पदेकृत्येति ॥ गतिसमासे क्लो ल्यप् । पदं
कृत्वेत्यर्थः । निवचनेकृत्येति ॥ वचनाभावं कृत्वेत्यर्थः । तदाह । वाचं नियम्येत्यर्थ
इति ॥ वचनस्य अभावः निवचनम् । अर्थाभावे अव्ययीभाव इति भावः । नित्यं हस्ते ॥
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । कृञीति ॥ हस्ते इति पाणाविति च शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवतः । उपयमन इति यावत् । हस्तेकृत्य, पाणौकृत्येति ॥ कन्यां स्वीकर्तुं पाणिं गृही-
त्वेत्यर्थः । एदन्तत्वमौदन्तत्वञ्च अनयोर्निपात्यते । उपयमने किं, हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतः ।

७७९ । प्राध्वं बन्धने । (१-४-७८)

‘प्राध्वम्’ इत्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः ।
प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ।

७८० । जीविकोपनिषदावौपम्ये । (१-४-७९)

जीविकामिव कृत्वा—जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा—उपनिष-
त्कृत्य । ‘औपम्ये’ किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः ।
अत्र वार्तिकानि । ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया’ (वा १३३५) । प्र गत आचार्यः
प्राचार्यः । ‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ (वा १३३६) । अतिक्रान्तो

अन्यदीयमिति बुद्ध्या दातुं परावृत्त इत्यर्थः । प्राध्वं बन्धने ॥ प्राध्वमिति न द्विती-
यान्तमित्याह । प्राध्वमित्यव्ययमिति ॥ बन्धने गम्ये प्राध्वमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादि-
त्यर्थः । प्राध्वंकृत्येति ॥ गतिसमासे क्लो ल्यप् । अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्ययं बन्धनेन
आनुकूल्ये वर्तते । तदाह । बन्धनेनेति ॥ बन्धनग्रहणस्य प्रयोजनमाह । प्रार्थनादि-
नेति ॥ जीविकोपनिष ॥ उपमैव औपम्यं, तस्मिन्विषये जीविकाशब्दः उपनिषच्छब्दश्च
कृत्वा योगे गतिसंज्ञौ स्तः । जीविकामिवेति ॥ अशनपानादिजीवनोपायो जीविका ।
तामिव अवश्यं कृत्वेत्यर्थः । जीविकाकृत्येति ॥ गतिसमासे क्लो ल्यप् । उपनिषदमिव
कृत्वेति ॥ उपनिषद् वेदान्तभागः, तामिव रहसि प्राह्यत्वेन कृत्वेत्यर्थः । उपनिषत्कृत्येति ॥
गतिसमासे क्लो ल्यप् । उभयत्रापि सुच्छक् । तदेवं ‘कुगतिप्रादयः’ इत्यत्रत्यगतिसमासाः
प्रपञ्चिताः । ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । प्रादिग्रहणमगत्यर्थ-
मिति ॥ सुपुरुष इति ॥ अत्र क्रियायोगाभावादगतित्वेऽपि समासः । सोः प्रज्ञार्थकत्वेऽपि
धातुवाच्यक्रियायोगाभावान्न गतित्वम् । भाष्ये तु ‘कुगतिप्रादयः’ इति सूत्रमपनीय तत्स्थाने
‘काङ्स्वतिदुर्गतयस्समस्यन्त इति वक्तव्यम्’ इत्युक्त्वा “कुब्राह्मणः, आकङ्कारः, सुब्राह्मणः,
अतिब्राह्मणः, दुर्ब्राह्मणः, दूरीकृत्य” इत्युदाहृतम् । “स्वती पूजायाम्, दुर्निन्दायाम्, आडीष-
दर्थे, कुः पापार्थे, इति सौनागव्याकरणवचनम्” इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र वार्तिकानीति ॥
‘प्रादयः गताद्यर्थे समस्यन्ते इति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च
वार्तिकानि सौनागव्याकरणसिद्धानि भाष्ये यानि पठितानि तानि प्रदर्शयन्त इत्यर्थः । प्रादय
इति ॥ गताद्यर्थे विद्यमानाः प्रादयस्समस्यन्त इत्यर्थः । प्र गत आचार्य इति ॥ प्रेत्यस्य
विवरणं गत इति, गत आचार्य इत्येव अस्वपदविग्रहः । नित्यसमासत्वात् । अभिगतो सुखं
अभिमुखः, प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि । अत्यादय इति ॥ क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयस्समस्यन्त
इत्यर्थः । अतिक्रान्तो मालामिति ॥ अतिशब्दः क्रान्ते वर्तते । क्रान्तो मालामित्यस्वपद-
विग्रहः । तत्र क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः । अतिमाल इति ॥ ‘एकविभक्ति च’ इति

मालामतिमालः । अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयाया' (वा १३३७) । अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा १३३८) । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्याध्ययनः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा १३३९) निष्क्रान्तः कौशाभ्याः निष्कौशाभिवः । 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' (वा १३३९) । वृक्षं प्रति ।

७८१ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । (३-१-९२)

सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि—' (सू २९१३) इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्, तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ।

मालाशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः । अवादय इति ॥ कुष्टाद्यर्थे अवादयस्समस्यन्त इत्यर्थः । अवकोकिल इति ॥ कोकिलया आहूत इत्यर्थः । पर्यादय इति ॥ ग्लानाद्यर्थे पर्यादयस्समस्यन्त इत्यर्थः । अध्ययनाय अध्ययनार्थं तेन श्रान्त इत्यर्थः । परिग्लाने वर्तते । निरादय इति ॥ क्रान्ताद्यर्थे निरादयस्समस्यन्त इत्यर्थः । निष्कौशाभिवरिति ॥ अतिमालवत् ह्रस्वः । निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते । कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इति ॥ वार्तिकमेतत् । वृक्षं प्रतीति ॥ 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वान्न प्रादिसमासः । इदन्तु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अथोपपदसमासं वक्ष्यन्नुपपदसंज्ञामाह । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ अधिकारोऽयम् । सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत् । धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम् । ततश्च तदधिकारान्तर्गतेषु 'कर्मण्यण्' इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितन्तदेव इह विवक्षितम् । एवञ्च तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति पर्यवसन्नं, कुम्भादेश्च उपपदसंज्ञायां प्रयोजनाभावात्तद्वाचकपदेषु विश्राम्यति । तथाच धातोरित्यधिकारान्तर्गते कर्मणीत्यादिसूत्रे यत्सप्तम्यन्तं कर्मणीत्यादि तद्वाच्यं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदम् उपपदसंज्ञं स्यादित्यधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः फलति । तदाह । सप्तम्यन्ते पद इत्यादिना ॥ तत्र 'धातोः कर्मणस्समानकर्तृकात्' इति धातोः 'एकाचो ह्लादेः' इति 'धातोः' इति चक्रमेण त्रयो धात्वधिकाराः । तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयधात्वधिकारस्थसप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणात् 'धातोरेकाचः' इत्यधिकारे 'चिल लुङि' इत्यत्र सप्तम्यन्तत्र गृह्यते । अन्यथा कर्मणीत्यादाविव लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोश्चिलरित्यर्थस्यात् । ननु तत्रेति व्यर्थम् । तृतीयधात्वधिकारस्य कृत्तत्वादेव ग्रहणसम्भवादित्याशङ्क्य आह । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति ॥ तत्रेत्यस्य अर्थः फलति । तथाच 'कर्मण्यण्' इत्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम् । कर्मणीति सप्तम्यन्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु उपपदसंज्ञाप्रवृत्त्यर्थः । धातोरप्यात् कर्तृर्थे, कर्मेवाचकन्तु कुम्भादिपदम् उपपदसंज्ञं प्रत्येतव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्येव अणस्यादिति फलति ।

७८२ । उपपदमतिङ् । (२-२-१९)

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह 'कुम्भ अस् कार' इत्यलौकिकं प्रक्रिया-वाक्यम् । 'अतिङ्' किम् । मा भवान्भूत् । 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । 'अतिङ्' ग्रहणं ज्ञापयति । 'सुपा' इत्ये-तन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वातिङ्ग्रहणं तत्रापकृत्यते ।

तस्मिन् सल्लेवाण् स्यादित्यभावे तु कार इत्येवं केवलादपि धातोः कर्तर्यर्थे अणप्रत्ययस्स्यात् । कर्मणीति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसंज्ञां प्राप्य 'उपपदमतिङ्' इति नित्य-समाससम्पादनेन कुम्भ इत्यस्य कार इत्यस्य च साधुत्वप्रापणार्थतया चरितार्थः । तस्मिन्नुपपदे सल्लेवाण् स्यादित्युक्ते तु कुम्भाद्युपपदस्य अणप्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमान्न केवलादणप्रत्ययः । उपपदसंज्ञायाः प्रत्ययविधिसन्निधोगाशिष्टत्वाभात् 'धः कर्मणि घृन्, भुवो भावे' इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । उपपदमतिङ् ॥ सुबन्तमिति ॥ 'सुबामन्त्रित' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । समर्थेनेति ॥ प्रथमान्तं समर्थग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । अतिङन्तश्चायं समास इति ॥ सूत्रे तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः । समासः तिङन्तघटितो न भवतीत्यर्थः । अतिङ् किम् । कारको व्रजति । 'तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति व्रजतावुपपदे कृञो ण्वुल्, अकादेशः । उपपदं समर्थेनेत्येतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासस्स्यात् । अतः अतिङ्ग्रहणम् । नचैवं सुबित्यनुवृत्तेः प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । चर्मकार इत्यत्र नलोपार्थकत्वात् । उपपद-मतिङन्तं समर्थेन समस्यत इति व्याख्याने तु सुबिति नानुवर्तेत । ततश्च चर्मकार इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः । कुम्भमिति ॥ कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्मण्यण्' इति कर्मीभूत-कुम्भवाचकपदे उपपदे कृञ्धातोः कर्तरि अणप्रत्यये 'अचो ङिति' इति वृद्धौ रपरत्वे कार-शब्दः । तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द इत्यर्थः । ननु कुम्भं करोतीति कथं विग्रह-प्रदर्शनम्, अतिङन्तस्समास इत्युक्तत्वादित्यत आह । कुम्भ अस्, कार इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यमिति ॥ लोके प्रयोगानर्हत्वमलौकिकत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्य-रीत्या अलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तिः । कुम्भं करोतीति कृञर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः । कुम्भ अम् कार इत्यपपाठः । कृद्योगे षष्ठीविधानात् । मा भवान् भूदिति ॥ अत्र भूदिति तिङन्तेन माङस्समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः । भवानिति पदन्तु समासाभावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम् । ननु माङः तृतीयधात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टवन्तु अदृष्टं, येन तस्य उपपदत्वात् समासः प्रसज्यत इत्यत आह । माङिति ॥ ननु अतिङ्ग्रहणं व्यर्थं, मा भवान् भूदित्यत्र सुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसम्भवादित्यत आह । अतिङ्ग्रहणमिति ॥ एवञ्च उपपदम् असुबन्तेन समस्यत इति फलितम् । गतिसमासोऽप्यसुबन्तेनेत्याह । पूर्व-सूत्र इति ॥ उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे अनुवृत्तिरपकर्षः । 'कुप्रादयः' इति 'गतिः' इति च योगो

‘सुपा’ इति च निवृत्तम् । तथा च ‘गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समास-
वचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः’ (प ७६) इति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

७८३ । अमैवाव्ययेन । (२-२-२०)

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् ।
नेह । ‘कालसमयवेलासु तुमुन्’ (सू ३१७९) । कालः समयो वेला वा

विभज्यते । कुप्रादयस्सुबन्तेन समस्यन्ते । गतिस्तु न समस्यते । अतिङन्तश्च समास इति
व्याख्येयमिति यावत् । ततः किमिल्यत आह । **तथा चेति ॥** गतिकारकोपपदानां कृदन्तै-
स्सह सुबुत्पत्तेः प्राक् समासो वक्तव्य इति प्राचीनव्याकरणोक्तं सिद्धं भवतीत्यर्थः । यद्यप्युक्त-
रीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि एकदेशानुमतिद्वारा प्राचीनपरिभाषेयं सिद्ध्यति । अथ
परिभाषायाः फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति । **व्याघ्रीति ॥** व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः ।
व्याड्पूर्वात् घ्राधातोः ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कः, ‘आतो लोप इटि च’ इत्याल्लोपः । ‘पाघ्रा-
ध्माधेद् दृशश्शः’ इति तु न भवति । ‘जिघ्रतेस्संज्ञायन्नेति वाच्यम्’ इति निषेधात् । आडो
घ्राशब्देन गतिसमासः । आघ्राशब्देन वेः गतिसमासः । तत्र यदि घ्राशब्दस्य सुबन्तत्वमपेक्षेत,
तर्हि स्त्रीप्रत्यये उत्पन्ने सुबुत्पत्तिस्स्यात् । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां कस्मि-
कत्वस्य ‘कुत्सिते’ इतिसूत्रस्थभाष्यदर्शितस्य ‘ड्याप्रातिपदिकात्’ इत्यत्र अस्माभिः
प्रपञ्चितत्वात् । ततश्च सुबुत्पत्तये लिङ्गसङ्ख्याकारकं क्रमेण अपेक्ष्यमिति प्रथमं लिङ्गसंयोगे
सति अदन्तत्वात् टाप् स्यात् । नतु जातिलक्षणडीष्, घ्राशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ।
ततश्च घ्राशब्देन सुबन्तेन समासे सति व्याघ्राशब्दस्य अदन्तत्वाभावात् जातिलक्षणो डीष् न
स्यादिति भावः । यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धम्, तथापि गतिवत्सम्भवमात्रेण इदमित्याहुः ।
वस्तुतस्तु आडो घ्राशब्देन उपपदसमासः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति सप्तमीनिर्देशात् । वेस्तु
आघ्राशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरणमित्याहुः । अथ कारकसमासमुदाहरति ।
अश्वक्रीतीति ॥ अश्वेन क्रीतेति विग्रहे ‘कर्तृकरणे कृता’ इति समासः । ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’
इति डीष् । सुबन्तेन समासे तु उक्तीरीत्या पूर्वं टापि अदन्तत्वाभावात् डीष् न स्यादिति भावः ।
उपपदसमासमुदाहरति । **कच्छपीति ॥** कच्छः तीरं, तेन तस्मिन् वा पिबतीति कच्छपी
‘सुपि स्थः’ इत्यत्र ‘सुपि’ इति योगावभागात्कः, उपपदसमासः । तस्य सुबन्तापेक्षायाम् उक्तीरीत्या
टावेव स्यात्, नतु जातिलक्षणडीषिति भावः । **अमैवाव्ययेन ॥** अमैवैत्यनन्तरन्तुल्य-
विधानमित्यध्याहार्यम् । ‘तुल्यार्थैरन्तुलोपमाभ्याम्’ इति तृतीया । **अमैव तुल्येति ॥**
अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव यस्य उपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन
समस्यत इति यावत् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । **तदेवेति ॥** विवरणवाक्ये
द्वितीय एवकारो नियमलभ्यः, नतु सूत्रस्थः । तस्य, अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वे अवधारणा-
र्थत्वात् । **स्वादुङ्कारमिति ॥** स्वादुं कृत्वेत्यर्थः । ओदनं भुङ्क्त इति शेषः । ‘स्वादुमि
णमुल्’ इति णमुल् । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वम्, निपातनात् । ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययत्वम् ।

भोक्तुम् । ‘अमैव’ इति किम् । अग्रे भोजम्—अग्रे भुक्त्वा । ‘विभाषाग्रे-
प्रथमपूर्वेषु’ (सू ३३४५) इति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्य-
विधानमेतत् ।

७८४ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । (२-२-२१)

‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ (सू ३३६८) इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन
सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते—मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् ।

७८५ । क्त्वा च । (२-२-२२)

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य—उच्चैः
कृत्वा । ‘अव्ययेऽयथाभिप्रेत—’ (सू ३३८१) इति क्त्वा । ‘तृतीया-
प्रभृतीनि’ इति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

तदेवेति नियमस्य प्रयोजनमाह । नेहेति ॥ उपपदसमास इति शेषः । भोक्तुमिति ॥
यद्यपि ‘कालसमयवेलासु’ इति सप्तमीनिर्देशात् कालसमयवेलानामुपपदत्वम् । तथापि काला-
दीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानैव, नत्वमा । अतः कालादीनामुपपदत्वेऽपि न समास इत्यर्थः ।
अमैवेति किमिति ॥ अमैवेत्येवकारः किमर्थ इति प्रश्नः । अमा चान्येन चेति ॥
अम्प्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च सह उपपदसंज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दानां विहिता । ततश्च उपपदत्वस्य
अमैव तुल्यविधानाभावात् न उपपदसमास इति भावः । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥
तृतीयाशब्देन ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इत्यारभ्य ‘अन्वच्यानुलाम्ये’ इत्यन्तसूत्रोपात्तान्युपपदानि
विवक्षितानि । अमेति, अव्ययेनेति च अनुवर्तते, एवकारस्तु नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । अमेत्ये-
तदव्ययविशेषणम् । तदाह । उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना ॥ मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते
मूलकोपदंशमिति ॥ ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इति णमुल् । अमैव तुल्यविधानत्वात् । पूर्व-
सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ननु मूलकेनेत्यस्य भुङ्क्ते इत्यत्रैवान्वयात् उपदंश इत्यत्रा-
नन्वयादसामर्थ्यात् कथमिह समास इति चेन्मैवम् । उपदंशनक्रियां प्रति हि मूलकस्य आर्थिकं
कर्मत्वमादाय सामर्थ्यमुपपाद्यम् । तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वाच्च उपपाद्येत्यन्यत्र
विस्तरः । उच्चैः कारमिति ॥ उच्चैः कृत्वेत्यत्र तु ‘अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वा
णमुलौ’ तत्र उच्चैः कारमित्यत्र उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाभावात् ‘अमैवाव्ययेन’ इत्यप्राप्ते
अनेन विकल्पः । समासपक्षे ‘आदिर्णमुलन्यतरस्याम्’ इति क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आगुदात्त-
त्वम् । असमासपक्षे तु उच्चैरिति फिट्सूत्रेण अन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः । अमन्तेनेति किम् ।
पर्याप्तो भोक्तुम् । ‘पर्याप्तिवचनेषु’ इति तुमुन् । क्त्वा च ॥ तृतीयाप्रभृतीनीति पूर्वसूत्र-
मनुवर्तते । क्त्वाति तृतीयायै प्रथमा । टायां ‘सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण’ इति पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यपरे ।
तदाह । तृतीयेति ॥ ननु ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इत्यतः प्रागेव समानकर्तृकयोरिति क्त्वाविधेः
पाठात् कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह । अव्ययेऽयथेति ॥ ‘अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने-

७८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः । (५-४-८६)

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

७८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । (५-४-८७)

एभ्यो रात्रेरच्स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्' (वा ३३५३) अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ।

कृजः क्काणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः । अलं कृत्वेति ॥ 'अलङ्कृतोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्का' इत्येतत् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमेव पठितम् । अतः तद्विहितक्कः मान्तेन सह समासाभावात् न त्यबिति भावः । इत्युपपदसमासाः । अथ तत्पुरुषेषु असाधारणसमासान्तान्वक्तुमुपक्रमते । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ॥ 'अचप्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यतः अजित्यनुवर्तते, समासान्त इत्यधिकृतम् । तेन समांसस्य अन्तावयव इति लभ्यते । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारात् अचप्रत्ययस्य तत्पुरुषात् परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वात् अङ्गुलेरिति अवयवषष्ठी अङ्गुलेरिति तत्पुरुषविशेषणं, तदन्तविधिः । तदाह । सङ्ख्याव्ययादेरिति ॥ सङ्ख्या च अव्ययञ्च सङ्ख्याव्यये ते आदी यस्येति विग्रहः । द्यङ्गुलमिति ॥ 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'प्रमाणे द्वयसज्जद्वन्मात्रचः' प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' इति लृक् । द्यङ्गुलीशब्दादाचि तस्य तद्धितत्वात्स्मिन् परे 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । निरङ्गुलमिति ॥ 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थ' इति समासः, अच् 'यस्येति' लोपः । अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च ॥ एभ्यो रात्रेरिति ॥ अहन्, सर्वं, एकदेश, सङ्ख्यात, पुण्य, एभ्यः परस्य रात्रिशब्दस्येत्यर्थः । अहन्नादिपूर्वपदकस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत् । ननु अहरादिः रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो नास्त्येव । अहो रात्रिरिति वा, अहश्चासौ रात्रिश्चेति वा, असम्भवात् इत्यत आह । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति ॥ नच ब्रह्मणो यदहः तस्यावयवभूता या मानुषी रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषः सम्भवतीति वाच्यम् । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति भाष्यप्रामाण्येन एवजातीयकतत्पुरुषस्य प्रयोगाभावोन्नयनात् । अहोरात्र इति ॥ द्वन्द्वाच्च 'इलोपः, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचत्वम् । 'स नपुंसकम्' इति बाधित्वा 'रात्राहाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । सर्वा रात्रिस्सर्वरात्र इति ॥ सर्वा रात्रिरिति विग्रहे 'पूर्वकालैक' इति कर्मधारयः । अच्, इकारलोपः, 'रात्राह' इति पुंस्त्वम् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्वम् । एकदेशेत्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति । पूर्वमिति ॥ पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः । अच्, इलोपः, 'रात्राह' इति पुंस्त्वम् । सङ्ख्यातरात्र इति ॥ सङ्ख्याता रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्वम् । पुण्यरात्र इति ॥ पुण्या रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्वम् । अच्, इलोपः । 'रात्राह'

७८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् । (५-४-९१)

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच्छ्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ।

७८९ । अहष्टखोरेव । (६-४-१४५)

एतयोरेव परतोऽहष्टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो ब्यहीनः ऋतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । ‘तमधीष्टः—’ (सू १७४४) इत्यधिकारे ‘द्विगोर्वा’ इत्यनुवृत्तौ ‘राज्यहःसंवत्सराच्च’ (सू १७५१) इति खः । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

इति पुंस्त्वम् । द्विरात्रमिति ॥ ‘तद्धितार्थ’ इति द्विगुः । सङ्ख्यादित्वात् अच्, इलोपः । सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्’ इति नपुंसकत्वम् । अतिरात्र इति ॥ ‘अत्यादयः कान्ताद्यर्थे’ इति समासः । अव्ययादित्वादच्, इलोपः, ‘रात्राह’ इति पुंस्त्वम् । राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः’ इत्यतः तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चमीबहुवचनत्वेन विपरिणतम् राजाहस्सखिभ्यः इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । एतदन्तादिति ॥ परमराज इति ॥ परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः । समासान्तष्टच् । ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । अतिराज इति ॥ अतिकान्तौ राजानमिति विग्रहः । ‘अत्यादयः’ इति समासः । टचि, टिलोपः । कृष्णसख इति ॥ कृष्णस्य सखेति विग्रहः । समासान्तष्टच् । ‘यस्येति च’ इति इकारलोपः । अहष्टखोः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । टिलोपस्स्यादिति ॥ टेरित्यनुवर्तते । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्मात् लोप इति चेति भावः । ‘नस्तद्धिते’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमित्याह । नान्यत्रेति ॥ एवकारस्तु अह एव टखोरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः । टखोरेवेति किम् । अहा निर्वृत्तम् आह्निकम् ‘कालादृज्’ इत्यधिकारे ‘तेन निर्वृत्तम्’ इति ठच् । टिलोपाभावादल्लोपः । टप्रत्यये उदाहरति । उत्तमाह इति ॥ उत्तमञ्च तदहश्चेति विशेषणसमासः । ‘राजाहस्सखिभ्यष्टच्’ इति टच् । ‘अहष्टखोरेव’ इति प्रकृतसूत्रेण टिलोपः । ‘रात्राहाहाः पुंस्वि’ इति पुंस्त्वम् । खे उदाहरति । द्वे अहनी भृत इति ॥ ‘अत्यन्तसयोगे द्वितीया’ भृतः परिकीर्त इत्यर्थः । ब्यहीन इत्यत्र प्रकियां दर्शयति । तद्धितार्थे द्विगुरिति ॥ कोऽत्र तद्धित इत्यत आह । तमधीष्ट इत्यादि ॥ तथाच ब्यहन्शब्दात् खस्य ईनादेशे ‘अहष्टखोरेव’ इति टिलोपे ब्यहीन इति रूपमित्यर्थः । नन्वत्र ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यहादेशः कुतो न स्यात् । नच खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाहादेश इति वाच्यम् । ‘अहीन’ इत्यत्र खे टिलोपविधेः चरितार्थत्वात् इति चेन्न । समासान्ते परे एवाहादेशविधानात् । प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् ‘राजाहस्सखिभ्यः’ इति न टच् । यद्यपि उत्तमाहः इत्यत्र ब्यहीन इत्यत्र च ‘नस्तद्धिते’ इत्येव टिलोपस्सिद्धः । तथापि आह्निकमित्यादावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिमुखेनापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः । ननु मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया ‘राजाहस्सखिभ्यः’ इति टच् स्यादित्याशङ्क्य आह । लिङ्गेति ॥ अनित्यत्वादिति ॥ समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति ‘इयाप्रातिपदिकात्’ इत्यत्र

७९० । अहोऽह एतेभ्यः । (५-४-८८)

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्लादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

७९१ । अहोऽदन्तात् । (८-४-७)

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याहोऽह्लादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः । 'कालाट्ठच्' (सू १३८१) 'द्विगो-
र्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति ठञो लुक् । ब्रह्मः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वाप् ।
ब्रह्मा । ब्रह्मप्रियः । अत्यहः ।

७९२ । क्षुभ्रादिषु च । (८-४-३९)

भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । मद्रराज्ञीति ॥ नच टचि सत्यपि 'यस्येति च' इतीकारलोपे मद्र-
राज्ञशब्दात् टिच्वात् डीपि मद्रराज्ञीति निर्बाधमिति वाच्यम् । टचि हि सति 'भस्याढे तद्धिते'
इति पुंवच्चे टिलोपे मद्रराज्ञी इति स्यादिति भावः । अहोऽह एतेभ्यः ॥ पूर्वसूत्रे
अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यशब्दा निर्दिष्टाः । तत्र चकारेण सङ्ख्याव्यये अनुकृष्टे । अह-
श्शब्दवर्जं ते सर्वे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते । नत्वहश्शब्दः । अहश्शब्दात् परस्य
अहन्शब्दस्य तत्पुरुषे असम्भवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । सर्वादिभ्य इति ॥ समासान्ते
पर इति ॥ एतत्तु प्रकरणाल्लब्धम् । अहोऽदन्तात् ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यतः
पूर्वपदादित्यनुवृत्तम् अदन्तादित्यत्र अन्वेति । 'रषाभ्यां नो णः' इति सूत्रं षकारवर्जमनुवर्तते ।
पूर्वपदादित्यनेन पूर्वपदस्थादिति विवक्षितम् । तदाह । अदन्तपूर्वेति ॥ तदन्तविधिनैव
सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । लक्षेषु अहस्सु भवो लक्षाह इत्यत्र णत्वार्थं षादित्यपि बोध्यम् ।
समासान्ते पर इति किम् । द्वे अहनी भृतो ब्रह्मीनः । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् टजभावे
अह्लादेशो न । सर्वाह इति ॥ सर्वमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति
टच्, अह्लादेशः, णत्वं, 'रात्राह्लाहाः' इति पुंस्त्वम् । पूर्वाह इति ॥ समासादि सर्वाहवत् । सङ्ख्या-
ताह इति ॥ सङ्ख्यातमहरिति विग्रहः । विशेषणसमासः टच् अह्लादेशः । निमित्ताभावान्न
णत्वम् । पुण्यपूर्वस्य त्वप्रे वक्ष्यते । सङ्ख्यापूर्वस्य उदाहरति । द्वयोरहोरित्यादि ॥ सङ्ख्या-
इति ॥ तद्धितार्थे द्विगुः । टच् । ततो भवार्थे ठञ्, तस्य लुक् अह्लादेशः । प्रसङ्गादाह । स्त्रिया-
मिति ॥ ब्रह्मेति ॥ द्वयोरहोर्भवेत्यर्थः । ठञ् लुक् च पूर्ववत् । 'अपरिमाणबिस्त' इति न
डीप् । ठञ्निमित्तस्तु डीप् नेत्यपरिमाणबिस्तैत्यत्र उक्तम् । टचष्टित्वेऽप्युपसर्जनत्वात् 'टिड्ढ' इति न
डीप् । वस्तुतस्तु ह्रीत्वमेवात्र नास्ति । रात्राह्लाहाः पुंसित्युक्तेरिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।
सङ्ख्यापूर्वस्य उदाहरणान्तरमाह । ब्रह्मप्रिय इति ॥ द्वे अहनी प्रिये यस्येति विग्रहः ।
तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगुः । टच् अह्लादेश इति भावः । अव्ययपूर्वस्य उदाहरति । अत्यह
इति ॥ अहरतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय इति समासः । टच् अह्लादेश इति भावः ।
क्षुभ्रादिषु च ॥ रषाभ्यामित्यतो ण इति 'न भाभूपकमि' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह ।

एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्तव्यः । ‘प्रातिपदिकान्त—’ (सू १०५५) इति णत्ववारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । ‘अदन्तात्’ इति तपरकरणाग्नेह । परागतमहः । पराहः ।

७९३ । न संख्यादेः समाहारे । (५-४-८९)

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्लादेशो न स्यात् । ‘संख्यादेः’ इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरहोः समाहारो ब्रह्मः । त्र्यहः ।

७९४ । उत्तमैकाभ्यां च । (५-४-९०)

आभ्यामह्लादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । ‘पुण्यैकाभ्याम्’ इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः

एष्विति ॥ दीर्घाह्नी प्रावृडिति ॥ वर्षतौ प्रावृट्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । “स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूनि वर्षाः” इत्यमरः । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्’ इति डीप् ‘अहोपोऽनः’ इत्युपधालोपः । ‘अहोऽदन्तात्’ इति णत्वन्तु क्षुभ्रादित्वात्तेति भावः । ननु क्षुभ्रादिषु दीर्घाह्नीत्यस्य पाठो व्यर्थः । ‘अहोऽदन्तात्’ इत्यत्र हि अह इत्यदन्तात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य अहशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः । दीर्घाह्नीत्यत्र च अह्लादेशस्य अप्रसक्त्या अदन्तत्वाभावादेव णत्वस्य अप्राप्तौ किन्तान्नित्यर्थेन क्षुभ्रादिपाठेनेत्यत आह । **एवञ्चेति ॥** एवं सति दीर्घाह्नीशब्दस्य क्षुभ्रादिपाठे सति एतदर्थम् ‘अहोऽदन्तात्’ इति णत्वनिवृत्त्यर्थम् अह इत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं षष्ठ्यर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणक्लेशावहनं कर्तव्यमित्यर्थः । क्षुभ्रादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु दीर्घाह्नीत्यस्य किं क्षुभ्रादिपाठोऽभ्युपगम्यताम् उत अह इत्यस्य अदन्तत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह । **प्रातिपदिकान्तेति ॥** अथ ‘अहोऽदन्तात्’ इत्यत्र पूर्वपदविशेषणे अदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयोजनमाह । **अदन्तादिति ॥ पराह इति ॥** ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इति समासः, टच्, अव्ययात्परत्वाद्वाह्लादेशः । परेति पूर्वपदस्यादन्तत्वाभावात् न णत्वमिति भावः । **न सङ्ख्यादेस्समाहारे ॥ अह्लादेश इति ॥** ‘अहोऽहः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु सङ्ख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे अभावादेव सिद्धे सङ्ख्यादेरिति व्यर्थमित्यत आह । **स्पष्टार्थमिति ॥ ब्रह्म इति ॥** समाहारे द्विगुः । टच्, ‘रात्राह’ इति पुंस्त्वम्, सङ्ख्यादित्वात्प्राप्तस्य अह्लादेशस्य निषेधः । **त्र्यह इति ॥** त्रयाणामहं समाहार इति विग्रहः । समासादि ब्रह्मवत् । **उत्तमैकाभ्याञ्च ॥** ननु उत्तमशब्दात् परस्याहन्शब्दस्य अह्लादेशाप्रसक्तेरुत्तमग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **उत्तमशब्द इति ॥** उत्तमशब्दः अन्ये वर्तते । यथा “द्वादशाहं उदयनी यातिरात्र उत्तममहः” इति अन्यमिति गम्यते । अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यात्-

प्रशस्तवाची । एकाहः । ‘उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि सङ्ग्रहार्थम्’ इत्येके । सङ्ख्याताहः ।

७९५ । अग्राख्यायामुरसः । (५-४-९३)

टच्स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

७९६ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः । (५-४-९४)

टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । ‘मण्डूकसरसम्’ इति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । ‘जलसरसम्’ इति संज्ञा ।

७९७ । ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः । (५-४-९५)

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः । स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ।

पुण्यादित्युपात्तेषु अन्यः पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थः । तर्हि पुण्यैकाभ्याम् इत्येव कुतो न सूत्रितम् इत्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छत्वान्महर्षेरित्याह । पुण्यैकाभ्यामित्येवेति ॥ पुण्याहमिति ॥ पुण्यमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः, ‘पुण्यसुदिनाभ्याञ्च’ इति नपुंसकत्वम् । एकाह इति ॥ एकमहरिति विग्रहे ‘पूर्वकाल’ इति समासः । टच्, टिलोपः । उपान्त्यस्यापीति ॥ लक्षणयेति शेषः । पुण्येत्यनुक्ता उत्तमग्रहणमेव लक्षणाबीजम्, उत्तमञ्च एकश्चेति द्वन्द्वः, सौत्रं द्विवचनमिति भावः । सङ्ख्याताह इति ॥ सङ्ख्यातमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः । ‘रात्राह’ इति पुंस्त्वम् । उपान्त्यसङ्ख्यातशब्दपूर्वकत्वात् नाहादेशः । अग्राख्यायामुरसः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । टच् स्यादिति ॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रधानं तद्वाची य उरश्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यादित्यर्थः । ‘अग्राख्यायाम्’ इति पाठान्तरम् । अग्रे भवमग्र्यं, मुख्यमिति यावत् । अश्वानामुर इवेति ॥ उरो यथा प्रधानं तथेत्यर्थः । उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणाबीजमिदम् । अश्वोरसमिति ॥ उरश्शब्देन मुख्यवाचिना षष्ठीसमासः, टच् ‘परवलिङ्गम्’ इति नपुंसकत्वम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः । अनोऽश्मायस् ॥ उपानसमिति ॥ उपगतमन इति प्रादिसमासः । अमृताश्म इति ॥ अमृतः अश्मेति विग्रहः । टचि, टिलोपः । कालायसमिति ॥ कालम् अय इति विग्रहः, टच् ‘परवलिङ्गम्’ इति नपुंसकत्वम् । मण्डूकसरसमिति ॥ षष्ठीसमासः । टच् । जातिविशेषा एते, महानसं, पिण्डाश्मः, लोहितायसं, जलसरसमिति संज्ञाविशेषाः । ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्षणः ॥ आभ्यां टजिति ॥ ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यादित्यर्थः । ग्रामतक्ष इति ॥ टचि टिलोपः । साधारण इति ॥ ग्रामे यावन्तो जनास्सन्ति तावतां विधेय इत्यर्थः । कुट्यां भव इति ॥ कुटीमेकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र

७९८ । अतेः शुनः । (५-४-९६)

अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ।

७९९ । उपमानादप्राणिषु । (५-४-९७)

अप्राणिष्वप्यकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्यात् । आकर्षः श्वेवाकर्षश्च ।

‘अप्राणिषु’ किम् । वानरः श्वेव वानरश्चा ।

८०० । उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थः । (५-४-९८)

चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ।

८०१ । नावो द्विगोः । (५-४-९९)

नौशब्दान्ताद्विगोष्टच्स्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ (सू १०८०) इत्यत्र ‘अचि’ इत्यस्यापकर्षणाद्वलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । ‘अतद्धितलुकि’ इति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ।

यो वसति, नतु परकीयभूमिप्रदेशे, सः कौट इत्यर्थः । फलितमाह । स्वतन्त्र इति ॥ कौट-तक्ष इति ॥ टचि टिलोपः । अतेश्शुनः ॥ अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाष्टजित्यर्थः । अतिश्व इति ॥ श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय इति समासः । टचि, टिलोपः श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । अतिश्वी सेवेति ॥ श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः, श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्, टच्, टिलोपः । टित्वात् डीप्, यस्येति च इत्यकारलोपः । उपमानादप्राणिषु ॥ आकर्षः श्वेवेति ॥ आकृष्यते कुमूलादिगतधान्यमनेनेत्याकर्षः । पञ्चाङ्गुलो दारुविशेषः । ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः’ इति समासः । टच्, टिलोपः, आकर्षश्च इति रूपम् । उपमानात् किम् । शुनो निष्क्रान्तः निश्श्वा । उत्तरमृग ॥ उत्तर मृग पूर्व एभ्यः उपमानाच्च परो यः सक्थिशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाष्टन् स्यादित्यर्थः । उत्तरसक्थमिति ॥ उत्तरं सक्थीति विग्रहः । पूर्वं सक्थीति विग्रहे ‘पूर्वकाल’ इति समासः । फलकसक्थमिति ॥ फलकमिव सक्थीति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । सर्वत्र टच् टिलोपः । नावो द्विगोः ॥ नतु तद्धितलुकीति ॥ ‘गोरतद्धितलुकि’ इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । द्विनावरूप्य इति ॥ तद्धितार्थे समासः, टच्, आवादेशः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, तस्य ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुकमाशङ्क्य आह । द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रेति ॥ अपकर्षणादिति ॥ ‘गोत्रे लुगचि’ इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः । पञ्चनावप्रिय इति ॥ पञ्च नावः प्रियाः यस्येति विग्रहे उत्तरपदे द्विगुः, टच्, आवादेशः । द्विनावमिति ॥ द्वयोः नावोः समाहार

८०२ । अर्धाच्च । (५-४-१००)

अर्धानावष्टचस्यात् । नावोऽर्धम्—अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ।

८०३ । खार्याः प्राचाम् । (५-४-१०१)

द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम्—द्विखारि । अर्धखारम्—अर्धखारी ।

८०४ । द्वित्रिभ्यामञ्जलेः (५-४-१०२)

टज्वा स्याद्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । ‘अतद्धितलुकि’ इत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ।

८०५ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । (५-४-१०४)

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्चस्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

इति विग्रहे द्विगुः, टच्, आवादेशः, ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । त्रिनावमिति ॥ तिसृणां नावां समाहार इति विग्रहः । द्विनाववत् । पञ्चनौरिति ॥ तद्धितार्थे समासः । आर्हण्यष्टक् ‘अर्धार्ध’ लुक् । अर्द्धाच्च ॥ अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषाट्-जित्यर्थः । अर्द्धनावमिति ॥ ‘अर्द्धनपुंसकम्’ इति समासः, टच्, आवादेशः । अत्र ‘परवलिङ्गम्’ इति स्त्रीत्वमाशङ्क्य आह । क्लीबत्वं लोकादिति ॥ खार्याः प्राचाम् ॥ खारीशब्दान्तात् द्विगोः, अर्द्धपूर्वकात् खारीशब्दान्तात्तत्पुरुषाच्चेत्यर्थः । द्विखारमिति ॥ द्वयोः खार्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः । टच् ‘यस्येति च’ ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । टजभाव-पक्षे ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वान्नपुंसकह्रस्वः । अर्द्धखारमिति ॥ खार्या अर्द्धमिति विग्रहः । ‘अर्द्धनपुंसकम्’ इति समासः, टच्, यस्येति च । क्लीबत्वं लोकात् । अर्द्धखारीति ॥ पूर्ववत् समासः । टजभावपक्षे ‘परवलिङ्गम्’ इति स्त्रीत्वम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचना-दुपसर्जनत्वाभावान्न ह्रस्वः । अर्धखारीति क्वचिद्भ्रस्वान्तपाठः । तदा क्लीबत्वं लोकात्, ततो नपुंसकह्रस्वः । द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । टज्वा स्यादिति ॥ द्विगाविति ॥ द्व्यञ्जलमिति ॥ द्वयोरञ्जल्योस्समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, ‘यस्येति च’ ‘स नपुंसकम्’ । द्व्यञ्जलीति ॥ समाहारे द्विगुः । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् । तद्धित-लुकीत्येवेति ॥ अनुवर्तते एवेत्यर्थः । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति ॥ अञ्जलिशब्दः अञ्जलि, परिमितधान्यादौ वर्तते । केवलस्याञ्जलेः मूल्यत्वासम्भवात् परिमाणत्वात् ठञ् । ‘अर्धार्ध’ इति तस्य लुक् । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ जनपदे भवो जानपदः भावप्रधानो निर्दे-शः । तस्य कोनाख्येत्याकांक्षायाम् प्रकृतत्वात् समासेनेति लभ्यते । तदाह । समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेदिति ॥ जानपदत्वमित्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः । सुराष्ट्रे

८०६ । कुमहञ्चामन्यतरस्याम् । (५-४-१०५)

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः—कुब्रह्मा ।

८०७ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । (६-३-४६)

महतः आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः—महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । ‘समानाधिकरणे’ किम् । महतः सेवा—महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः ‘सन्महत्—’ (सू ७४०) इति समासो ग्रहीष्यत इति चेत् ‘महाबाहुः’ न स्यात् । तस्मात्

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मशब्दोऽत्र पुल्लिङ्गः । ब्रह्मा विप्रः । ‘वेदस्तत्त्वन्तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ इत्यमरः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । टच्, टिलोपः ‘परबालिङ्गम्’ इति पुंस्त्वम्, जनपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः । कुमहञ्चामन्यतरस्याम् ॥ कुब्रह्मेति ॥ टजभावे रूपम्, ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । कुब्रह्मः इति ॥ टचि रूपं, टिलोपः । अथ महत्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन् विशेषमाह । आन्महतः ॥ ‘अल्लुगुत्तरपदे’ इत्युत्तरपदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदे अन्वेति, ननु जातीय इति । तस्य प्रत्ययत्वात् । तदाह । महत आत्त्वमित्यादिना ॥ महाब्रह्म इति ॥ महांश्चासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । ‘सन्महत्’ इत्यादिना समासः । आत्त्वम् । सर्वर्णदीर्घः । ‘कुमहञ्चाम्’ इति टच् । टिलोपः, ‘परबालिङ्गम्’ इति पुंस्त्वम् । महाब्रह्मेति ॥ टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमात्त्वविधिं प्रपञ्चयिष्यन् समानाधिकरणे पुनरुदाहरति । महादेव इति ॥ जातीये उदाहरति । महाजातीय इति ॥ महत्सदृश इत्यर्थः । प्रकारवचने जातीयर, आत्त्वम्, सर्वर्णदीर्घः । समानाधिकरणे किमिति ॥ आन्महतो जातीये चेत्येवास्तु । चकारादुत्तरपदसमुच्चये सति महत आत्त्वम् स्यात्, उत्तरपदे जातीये च परत इत्यर्थलाभादेव महादेव इत्यादिसिद्धेः किं समानाधिकरणेनेति प्रश्नः । महतः सेवा महत्सेवेति ॥ अत्र षष्ठीसमासे आत्त्वनिवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । ननु षष्ठीसमासो लाक्षणिकः, समस्यमानपदं विशिष्य अनुच्चार्य सामान्यशास्त्रत एव निर्वर्तितत्वात् । ‘सन्महत्’ इत्ययं समासस्तु सन्महदादिशब्दं समस्यमानं विशिष्योच्चार्य विहितत्वात् प्रतिपदोक्तः । ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आन्महतो जातीये चेत्यत्र ‘सन्महत्’ इति प्रतिपदोक्तसमासोत्तरपदग्रहणे सति तत एव षष्ठीसमासोत्तरपदनिराससम्भाव्यर्थमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते । लाक्षणिकमित्यादिना ॥ परिहरति । महाबाहुर्न स्यादिति ॥ महान्तौ बाहू यस्येति विग्रहः । अस्य समासस्य ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सामान्यविहितत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाभावात्तदुत्तरपदे परे आत्त्वम् न स्यात्, अतस्समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽपि समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् महाबाहुरित्यत्रात्वं न स्यादेवेत्यत आह । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थमाह । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्या-

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य’ (प ११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । ‘आत्’ इति योगविभागादात्त्वं ‘प्रागेकादशभ्यः—’ (सू १९९५) इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य ‘पुंवत्कर्मधारय—’ (सू ७४६) इति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया । ‘महतः आत्त्वे घासकरविशिष्टेऽपूपसङ्ख्यानं पुंवद्भावश्च’ (वा ३९५०) । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । ‘अष्टनः कपाले हविषि’ (वा ३९५१) । अष्टाकपालः । ‘गवि च युक्ते’ (वा ३९५२) । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्त्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । ‘अचप्रत्यन्वव—’ (सू ९४३) इत्यत्र ‘अच्’ इति योग-

दिति ॥ एवं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषां बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । नच सुमहान्तौ बाहू यस्य सः सुमहाबाहुरित्यत्र कथमात्वम् । आत्वविधेः पदाङ्गाधिकारस्थत्वाभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम् । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महता विशेषणे सति तदन्तविधिलाभात् । परममहत्परिमाणवानित्यत्र तु महतः परिमाणं महत्परिमाणं परमं महत्परिमाणमिति षष्ठीसमासगर्भः कर्मधारय इति दिक् । ननु ‘आन्महतः’ इत्यत्र महत एव ग्रहणात् ‘अष्टनः’ इत्युत्तरसूत्रे अष्टनोरेव ग्रहणात् एकादशेत्यत्र कथमात्वमित्यत आह । आदिति योगविभागादात्त्वमिति ॥ योगविभागस्य भाष्यादष्टत्वादाह । प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वेति ॥ एकादशेति ॥ एकश्च दशचेति द्वन्द्वः । एकाधिका दशेति वा । आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयरूपस्थले परे महतीजातीयेति स्यादित्यत आह । महतीशब्दस्येति ॥ नच परत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वा आत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । ‘आन्महतः’ इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति ङथाप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । महतः आत्त्वेति ॥ घास, कर, विशिष्ट, एषु परतः महत आत्त्वं पुंवत्त्वञ्च वक्तव्यमित्यर्थः । ननु ‘आन्महतः’ इत्यात्त्वे ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति पुंवत्त्वे च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । असामानाधिकरण्यार्थमिदमिति ॥ महाकर इति ॥ महतो महत्या वा कर इत्यर्थः । महाविशिष्ट इति । महतो महत्या वा विशिष्टः । अधिक इत्यर्थः । अष्टन इति ॥ कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति ॥ अष्टषु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुः । ‘संस्कृतं भक्षाः’ इत्यण् । ‘द्विगोल्लङ्गनपत्ये’ इति लुक् । आत्त्वं, सवर्णदीर्घः । गवि च युक्ते इति ॥ वार्तिकमिदम् । तत्सूचयितुमाह । वक्तव्यमित्यर्थ इति ॥ अष्टागवं शकटमिति ॥ अष्टौ गावो यस्येति बहुव्रीहिः । आत्त्वं, सवर्णदीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः । ननु ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टज्विधेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वात् अष्टागवमिति कथमित्यत आह । अचप्रत्यन्ववेत्यत्रेति ॥ तत्पुरुषत्वे अष्टागवशब्दजन्त एवेत्याह । अष्टा-

विभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । ‘अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम्’ तद्युक्तत्वाच्छकट-
मष्टगवमिति वा ।

८०८ । द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । (६-३-४७)

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः ।
अष्टादश । अष्टाविंशतिः । ‘अबहुव्रीह्यशीत्योः’ किम् । द्वित्राः । व्यशीतिः ।
‘प्राक्शताद्वक्तव्यम्’ (वा ३९५३) । नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।

८०९ । त्रेस्त्रयः । (६-३-४८)

त्रिशब्दस्य ‘त्रयस्’ स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ
तु । त्रिर्दश येषां ते त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः ।
‘प्राक्छतात्’ इत्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

नामिति ॥ तथाच समाहारद्विगोस्तत्पुरुषत्वात् ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टच् सुलभ इत्यर्थः ।
नन्वष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्तार्थवृत्तित्वाभावात्कथं वा आत्वमित्यत
आह । तद्युक्तत्वादिति ॥ समाहारद्विगुरूपतत्पुरुषाच्च उत्पन्नस्य अष्टगवशब्दस्य लक्षणया
अष्टभिर्गोभिर्युक्ते वर्तमानस्य आत्वमित्यर्थः । द्व्यष्टनः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । आ-
त्स्यादिति ॥ द्विशब्दस्य अष्टशब्दस्य च सङ्ख्यावाचके उत्तरपदे परे आत्स्यात्, न तु बहु-
व्रीह्यशीत्योरित्यर्थः । द्विशब्दस्योदाहरति । द्वादशेति ॥ द्वौ च एकश्च द्वेकाः, व्यधिकः एकः
द्वेका इत्यादौ तु नास्ति । “एकादिनवान्तानां परस्परं द्वन्द्वतत्पुरुषौ न स्तः” इति ‘चाथे’ इति
सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । द्वाविंशतिरिति ॥ द्वौ च विंशतिश्चेति
समाहारद्वन्द्वः । ‘स नपुंसकम्’ इति क्लीबत्वन्तु न । किन्तु लोकात् स्त्रीत्वम् । इतरेतरयोगस्तु
न । अनभिधानात् । व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । अथाष्टशब्दस्योदाहरति । अष्टा-
दशेति ॥ अष्टौ च दश चेति द्वन्द्वः । अष्टाधिका दशेति वा । अष्टाविंशतिरिति ॥
अष्टौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । अष्टाधिका विंशतिरिति वा । द्वित्रा इति ॥
द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । ‘संख्याव्यय’ इति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ संख्येये डच्’ इति डच् । बहु-
व्रीहत्वाद् द्विशब्दस्य आत्वम् । व्यशीतिरिति ॥ द्वौ चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः ।
स्त्रीत्वं लोकात् । व्यधिका अशीतिरिति वा । अत्राशीतिपरकत्वात् द्विशब्दस्यात्वम् । प्राक्श-
तादिति ॥ ‘अष्टनस्सङ्ख्यायाम्’ इत्येतत् शतप्रभृतिसङ्ख्याशब्दे परे न भवतीति वक्तव्य-
मित्यर्थः । द्विशतमिति ॥ द्वौ च शतश्चेति समाहारद्वन्द्वः । व्यधिकं शतमिति वा । एवं
द्विसहस्रमित्यत्रापि । त्रेस्त्रयः ॥ सन्धिवेलादिषु त्रयोदशेति पाठात् सकारान्तोऽयमादेश
इत्याह । त्रयस्स्यादिति ॥ पूर्वविषये इति ॥ प्राक्शतात् । सङ्ख्याशब्दे उत्तरपदे
परतः, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः । त्रयोदशेति ॥ त्रयश्च दश चेति, त्र्यधिका दशेति

८१० । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । (६-३-४९)

व्यष्टनोस्त्रे प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत्-द्वा-
चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्-अष्टाचत्वारिंशत्-त्रिचत्वारिंशत्-त्रयश्चत्वारिं-
शत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।

८११ । एकादिश्चैकस्य चादुक् । (६-३-७६)

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे
कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । अनुनासिक-
विकल्पः । एकेन न विंशतिः एकात्रविंशतिः-एकाद्विंशतिः । एकोनविंशति-
रित्यर्थः । 'षष उत्त्वं ददृदशधासूत्तरपदादेः' ष्टुवं च धासु वेति वाच्यम्'
(वा ४००१-४००२) । षोडन्-षोडश-षोढा-षड्धा ।

वा विग्रहः । सुब्लुकि त्रिशब्दस्य त्रयस्, रुत्वम्, उत्त्वम्, आहुणः । एवं त्रयोविंश-
तिरित्यपि । त्रिदशा इति ॥ त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' इति
डच् । नन्वत्र त्रिरित्यस्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्'
इति सुजन्तत्वात् समासेऽपि सुचः श्रवणापत्तिरित्यत आह । सुजर्थे बहुव्रीहिरिति ॥
सुजर्थे क्रियाभ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'सङ्ख्याव्यये' इति बहुव्रीहिः । न तु
सुजन्तस्येत्यर्थः । त्र्यशीतिरिति ॥ त्रयश्चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । त्रि-
काशीतिरिति वा । त्रिशतमिति ॥ त्रयश्च शतञ्चेति समाहारद्वन्द्वः, त्रधिकं शतमिति वा ।
एवं त्रिसहस्रमित्यपि । विभाषा चत्वारिंशत् ॥ व्यवहितस्यापि व्यष्टनोरित्यस्य सम्बन्धाय
सर्वेषामिति । व्यष्टनोस्त्रेत्येत्यर्थः । तदाह । द्व्यष्टनोस्त्रेत्येति ॥ एकादिश्च ॥ 'नलोपो नञः'
इत्यतः नञ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते । 'न भ्राण्णपात्' इत्यतः
प्रकृत्येत्यनुवर्तते । तदाह । एकादिर्नञ् प्रकृत्येति ॥ एकः आदिर्नस्येति विग्रहः । एकस्य
चादुगागमश्चेति ॥ आहुगिति अहुगिति वा छेदः । नञो विंशत्येति ॥ न विंशति-
रिति विग्रहे नञ्समासे सति नविंशतिशब्दस्य एकशब्देन तृतीयान्तेन सह एकेन नविंशति-
रिति विग्रहे समास इत्यन्वयः । ननु प्रकृतिविकृतिभावाद्यभावात् कथमिह तृतीयासमास इत्यत
आह । तृतीयेति योगविभागादिति ॥ अनुनासिकविकल्प इति ॥ तृतीयासमासे
कृते सुब्लुकि एक न विंशति इति स्थिते 'नलोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावा-
न्निवृत्तौ एकशब्दस्यादुगागमः, तत्र अकार इत् उकार उच्चारणार्थः । किन्त्वादन्तावयवः, सवर्ण-
दीर्घः, एकाद्विंशतिरिति स्थिते 'यरोऽनुनासिके' इति दकारस्य पक्षे अनुनासिकनकार इत्यर्थः ।
अदुगागमपक्षेऽपि पररूपन्तु अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । एकेन न विंशतिरिति विग्रह-
वाक्यम् । एकेन हेतुना विंशतिर्न भवतीत्यर्थः । एकात्र विंशतिः, एकाद्विंशतिरिति ॥

८१२ । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (२-४-२६)

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटा-
विमौ । अर्धपिप्पली । ‘द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः’
(वा १५४५) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो

अनुनासिकत्वे तदभावे च रूपम् । एकोनविंशतिरित्यर्थ इति ॥ पर्यवस्यतीति शेषः । एकेन
ऊनेति विग्रहः । ‘पूर्वसदृश’ इति समासः । षष् उत्त्वमिति ॥ दतृशब्दे दशनशब्दे च उत्तर-
पदे परे धाप्रत्यये च परे षष्शब्दस्य उत्वं उत्तरखण्डस्य दतृशब्दस्य दशनशब्दस्य धाप्रत्ययस्य
च आदेर्दकारस्य धकारस्य च टुत्वञ्च वक्तव्यमित्यर्थः । टुत्वमित्येव छेदः । न तु हुत्वमिति,
प्रयोजनाभावात् । ‘धासु वा’ इति बहुवचनाद्विधार्थधाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम् । धाप्रत्यये
परे षष् उत्वं वा स्यात् । टुत्वन्तु उत्त्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्यान्त्रित्यमेवेति कैयटः ।
उत्त्वपक्ष एव नित्यं टुत्वमिति हरदत्तः । षोडशिति ॥ षट् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ
‘वयसि दन्तस्य दतृ’ इति तत्रादेशः, ऋकारस्य इत्त्वम् । अन्यषकारस्य उत्त्वम् । आहुणः,
दकारस्य टुत्वेन डकारः, सुप्रत्यये उगित्त्वान्नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्
दीर्घः । षोडन् इति रूपम् । षोडशेति ॥ षट् च दशचेति, षडधिका दशेति वा विग्रहः ।
अन्यस्य षकारस्य उत्त्वम्, आहुणः, दकारस्य टुत्वेन डकारः । हरदत्तमतमनुसृत्य उत्त्वाभाव-
पक्षे धासु वेत्यस्योदाहरति । षडधेति ॥ ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा’ अन्यस्य षकारस्य
उत्त्वाभावपक्षे तु टुत्वमपि न भवति । ‘झलाञ्जशोऽन्ते’ इति जश्त्वेन षकारस्य ड इति
भावः । उत्त्वपक्षे उदाहरति । षोढेति ॥ धाप्रत्ययः, अन्यस्य षकारस्य उत्त्वम्, आहुणः,
टुत्वेन धस्य ढ इति भावः । कैयटमते तु उत्त्वाभावपक्षेऽपि टुत्वन्नित्यमेव । षड्ढा । कैयटमत-
मेव युक्तम् । षोढा, षड्ढा, इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । परव-
लिङ्गम् ॥ परवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तदाह । एतयोः परपदस्येवेति ॥ द्वन्द्वपदमत्र
इतरेतरयोगद्वन्द्वपरम् । समाहारद्वन्द्वे ‘स नपुंसकम्’ इत्यस्य तदपवादत्वात् । कुक्कुटमयूर्या-
विमे इति ॥ अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । अर्धपिप्पलीति ॥
‘अर्धनपुंसकम्’ इति तत्पुरुषः । अस्य एकदेशिसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्वपदालिङ्गे प्राप्ते
उत्तरपदालिङ्गार्थं विधिः । अत्र ‘द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ इति षष्ठ्यन्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयो-
रिति अर्थः । एवञ्च कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यनुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गम् । द्विगुप्राप्तेति ॥
प्राप्त, आपन्न, अलम्पूर्व, गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । पञ्च-
स्त्विति ॥ उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात् समासस्य नपुंसकत्वं प्राप्तत्र भवति, किन्तु विशेष्य-
लिङ्गमेव । प्राप्तजीविक इति ॥ अत्र उत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य यलिङ्गं तत्समासस्य न
भवति । अलंपूर्वस्योदाहरति । अलं कुमार्यै, अलंकुमारिरिति ॥ अत्र उत्तरपदकुमारीलिङ्गं
समासस्य न भवति । नन्वत्र तदर्थादियोगाभावान्न चतुर्थीसमासः । ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे’ इत्यपि
न भवति । तस्य समासस्य नित्यत्वेन अलं कुमार्यै इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनानुपपत्तेरित्यत

जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव
ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ।

८१३ । पूर्ववदश्वबडबौ । (२-४-२७)

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्वबडबौ । अश्वबडवान् । अश्वबडवैः ।

८१४ । रात्राह्वाहाः पुंसि । (२-४-२९)

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं
परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वेरात्रः ।
पूर्वाह्नः । व्यहः । ‘सङ्ख्यापूर्वं रात्रं ह्रीबम्’ (लि १३१) । द्विरात्रम् । त्रि-
रात्रम् । गणरात्रम् ।

आह । अत एवेति ॥ ‘एकविभक्ति च’ इति कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाद्भस्वः ।
गतिसमासमुदाहरति । निष्कौशाम्बिरिति ॥ अत्र कौशाम्बीशब्दलिङ्गं समासस्य न
भवति । यद्यपि निरादिसमास एवायम्, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगल्यर्थमित्युक्तेः ।
तथापि गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः । पूर्ववदश्वबडबौ ॥ अश्वश्च
बडबा च इति द्वन्द्वे परवल्लिङ्गम्बाधित्वा पूर्ववलिङ्गार्थमिदम् । अश्वबडबाविति द्वन्द्वः । पूर्व-
पदस्य लिङ्गं लभते इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे च न स्यादित्यत आह । द्विवचनमतन्त्र-
मिति ॥ उपलक्षणमिदम् । द्विवचनं, विभक्तिश्चेति, द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः । पूर्ववद्ग्रहण-
मत्र लिङ्गम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किन्तेनेति भावः । रात्राह्वाहाः ॥ द्वन्द्वतत्पुरुष-
योरित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुवचनेन विपरिणतं रात्रादिभिर्विशेष्यते, तदन्तविधिः । रात्राह्वा-
हान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः पुंसीलर्थः । फलितमाह । एतदन्ताविति ॥ परवल्लिङ्गतापवादः । ननु
अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वे ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । नच नपुंसकत्वस्याप्ययं
पुंस्त्वविधिरपवाद इति वाच्यम् । “पुरस्तादपवादाः अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” इति
न्यायेन अस्य पुंस्त्वविधेः परवल्लिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादहोरात्राविति इतरेतरद्वन्द्व एव
इहोदाहर्तुमुचित इत्यत आह । अनन्तरत्वादिति ॥ अयमिति ॥ पुंस्त्वविधिरिति शेषः ।
अहोरात्र इति ॥ अहश्च रात्रिश्च तयोस्समाहार इति द्वन्द्वे परत्वात्नपुंसकत्वम्, अपवादत्वात्
परवल्लिङ्गमपि बाधित्वा अनेन पुंस्त्वम् । ‘अहस्सर्वैकदेश’ इत्यच् । पूर्वाह्न इति ॥ अहः
पूर्वमित्येकदेशिसमासः । ‘राजाहःसखिभ्यः’ इति टच् । ‘अहोऽहः’ इत्यहोदेशः । परव-
लिङ्गं नपुंसकञ्च बाधित्वा पुंस्त्वम् । व्यह इति ॥ द्वयोरहोस्समाहारः इति विग्रहे द्विगुः,
टच्, “न सङ्ख्यादेस्समाहारे” इत्यहोदेशनिषेधः । परवल्लिङ्गं बाधित्वा पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्या-
हन्शब्दस्य अकारान्तत्वाभावात् छात्वम् । समासान्तस्य समासभक्तत्वात् । सङ्ख्यापूर्वं ॥
लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् । नत्वष्टाष्टाथीस्थं सूत्रम्, नापि वार्तिकम् भाष्ये अदर्शनात् । ‘रात्रा-
ह्वाहाः पुंसि’ इत्यस्यायमपवादः । द्विरात्रमिति ॥ समाहारद्विगुः । ‘अहस्सर्वैकदेश’ इत्यच् ।

८१५ । अपथं नपुंसकम् । (२-४-३०)

‘तत्पुरुषः’ इत्येव । अन्यत्र तु, अपथो देशः । कृतसमासान्तिनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ।

८१६ । अर्धर्चाः पुंसि च । (२-४-३१)

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि कृत्रि च स्युः । अर्धर्चः—अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपीयूषदेहाङ्कुशकलशेत्यादि ।

८१७ । जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । (१-२-५८)

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः ।

८१८ । अस्मदो द्वयोश्च । (१-२-५९)

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षेऽहं ब्रवीमि । ‘आवां ब्रूवः’ इति वा । ‘सविशेषणस्य प्रतिषेधः’ (वा ७२१) । पदुरहं ब्रवीमि ।

८१९ । फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । (१-२-३०)

गणरात्रमिति ॥ गणशब्दो बहुपर्यायः, ‘बहुगणवतु’ इति सङ्ख्यात्वम् । गणानां रात्रीणां समाहार इति द्विगुः, अच् । अपथन्नपुंसकम् ॥ न पन्थाः इति विग्रहे नञ्समासे नञो नस्य लोपे ‘ऋक्पूः’ इत्यप्रत्यये टिलोपे अपथशब्दः, स नपुंसकमित्यर्थः । परवलिङ्गतापवादः । तत्पुरुष इत्येवेति ॥ ‘परवलिङ्गम्’ इत्यतदस्तनुवृत्तेरिति भावः । द्वन्द्वग्रहणन्तु नानुवर्तते । अयोग्यत्वात् । अन्यत्र त्विति ॥ बहुव्रीहवित्यर्थः । अपन्थाः इति ॥ ‘पथो विभाषा’ इति समासान्तविकल्पः । ‘पथस्सङ्ख्याव्ययादेः’ इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थमेवेदं सूत्रम् । अर्धर्चाः ॥ बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणमित्याह । अर्धर्चादय इति ॥ अर्धर्चमिति ॥ ऋचोऽर्धमिति विग्रहे ‘अर्धन्नपुंसकम्’ इति समासः । ‘ऋक्पूः’ इति अच् । परवलिङ्गं स्त्रीत्वं बाधित्वा पुन्रपुंसकत्वविकल्पः । जात्याख्यायां ॥ आकृत्यधिकरणन्यायेन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैकत्वादेकवचनमेव स्यादित्यारम्भः । जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्यक्षरार्थः । तथा सति ब्राह्मणाः भोज्याः इत्यादौ विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानशब्दः बहूनर्थान् बक्ति । एकार्थो बहुवद्भवतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्य आह । एकोऽप्यर्थ इति ॥ बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं लभते इत्यर्थः । अस्मदो द्वयोश्च ॥ सविशेषणस्येति ॥ “त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः” इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । फल्गुनी ॥ नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयेते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः । तदाह ।

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यै-पूर्वाः फल्गुन्यः ।
पूर्वे प्रोष्ठपदे-पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । 'नक्षत्रे' किम् । पूर्वफल्गुन्यौ माणविके ।

८२० । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य

द्विवचनं नित्यम् । (१-२-६३)

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । 'तिष्य—'
इति किम् । विशाखानूराधाः 'नक्षत्र' इति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः ।

८२१ । स नपुंसकम् । (२-४-१७)

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् ।
दन्तोष्ठम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' (वा १५५६) ।
पञ्चपूली । 'आवन्तो वा' (वा १५५७) । पञ्चखट्वम्-पञ्चखट्वी । 'अनो
नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्' (वा १५५८) । पञ्चतक्षी-पञ्चतक्षम् ।

द्वित्वे इति ॥ पूर्वे प्रोष्ठपदे इति ॥ स्त्रीत्वादौडशीभावः । "प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम्"
इत्यमरः । पूर्वफल्गुन्यौ माणविके इति ॥ फल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः ।
'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ'
इति टः । टित्वात् डीप् । तिष्यपुनर्वस्वोः ॥ विशाखानूराधा इति ॥ विशाखे च
अनूराधाश्चेति विग्रहः । तिष्यपुनर्वसव इति ॥ तिष्यश्च पुनर्वसू चेति विग्रहः । तिष्य-
शब्दात् पुनर्वसुशब्दाच्च 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे
सन्धिबेलाद्यण् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना लुक् । जात्याख्यायामित्यादिचतुस्सूत्र्या अत्र
सङ्गतिश्चिन्त्या । स नपुंसकम् ॥ 'द्विगुरेकवचनम्' इति द्विगुः, 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति
द्वन्द्वश्च तच्छब्देन परामृश्यते । तौ च समाहारार्थावेव विवक्षितौ, व्याख्यानात् । तदाह ।
समाहारे इति ॥ पञ्चगवमिति ॥ पञ्चानां गवां समाहार इति द्विगुः । दन्तोष्ठमिति ॥
दन्ताश्च ओष्ठौ चेति विग्रहः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति समाहारद्वन्द्वः । अकारान्तेति ॥
अकारान्तम् उत्तरपदं यस्येति विग्रहः । 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवादः । पञ्चपूलीति ॥
समाहारद्विगुः, स्त्रीत्वं, 'द्विगोः' इति डीप् । आवन्तो वेति ॥ स्त्रियां वेति वक्तव्यमित्यर्थः ।
पञ्चखट्वमिति ॥ समाहारद्विगुः । नपुंसकत्वे ह्रस्वः । पञ्चखट्वीति ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे
अदन्तत्वात्, 'द्विगोः' इति डीप् । अनो नलोपश्चेति ॥ अन इत्यावर्तते । एकं प्रथमया
विपरिणतं द्विगुरित्यत्रान्वेति । तदन्तविधिः । अत्रन्तो द्विगुः स्त्रियां वा स्यात्, अनो नस्य
लोपस्त्यादित्यर्थः । वाग्रहणं स्त्रियामित्यत्रैव सम्बध्यते, नतु, नलोपेऽपि । तेन स्त्रीत्वाभावेऽपि
नलोपः । पञ्चतक्षीति ॥ पञ्चानां तक्षणां समाहार इति द्विगुः, स्त्रीत्वं, नलोपः, 'द्विगोः' इति
डीबिति भावः । पञ्चतक्षमिति ॥ समाहारद्विगुः । स्त्रीत्वाभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति

‘पात्राद्यन्तस्य न’ (वा १५५९) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
 ‘पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा’ (वा १५५६) । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
 ‘पथः सङ्ख्याव्ययादेः’ (वा १५५४) । सङ्ख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः
 पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् ।
 कृतसमासान्तनिर्देशाग्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः । ‘सामान्ये नपुंसकम्’
 (वा ५०४३) । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ।

नपुंसकत्वं, नलोप इति भावः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य तक्षन्शब्दस्य सुबन्तत्वेन
 पदत्वात् ‘नलोपः प्रातिपदिक’ इत्यनेन नलोपो भविष्यतीति वाच्यम् । ‘उत्तरपदत्वे च’ इति,
 प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । पात्राद्यन्तस्य नेति ॥ पात्रादिर्गणः । तदन्तस्य समाहारद्विगोः न
 स्त्रीत्वमिति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्युगमिति ॥ स्त्रीत्वाभावे ‘स
 नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वमिति भावः । पुण्येति ॥ पुण्यसुदिनाभ्यां परः यः अहन्शब्दः
 तदन्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ‘रात्राह’ इत्यस्यापवादः । पुण्याहमिति ॥
 पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, ‘रात्राहः’ इति टच्, टिलोपः । ‘उत्तमैकाभ्याञ्च’ इति अह्ना-
 देशनिषेधः । सुदिनाहमिति ॥ सुदिनम् अहरिति कर्मधारयः, टच्, टिलोपः, प्रशस्तपर्याय-
 स्सुदिनशब्द इति न पौनरुक्त्यम् । पथस्सङ्ख्याव्ययादेरिति ॥ नपुंसकत्वं वक्तव्यमिति
 शेषः । सङ्ख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः । सङ्ख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः, दिग्योगे पञ्चमी,
 पर इति शेषः, पथ इति कृतसमासान्तादकारान्तात् प्रथमा । तदाह । सङ्ख्याव्यया-
 देरिति ॥ परवल्लिङ्गातपवादः । त्रिपथमिति ॥ ‘ऋक्पूः’ इति अप्रत्ययः, टिलोपः । एवं
 विपथमित्यपि । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इति समासः । सुपन्थाः, अतिपन्थाः इति ॥
 ‘स्वती पूजायाम्’ इति समासः । ‘न पूजनात्’ इति समासान्तनिषेधः । आवश्यकत्वादनेन सिद्धे
 ‘अपथत्रपुंसकम्’ इति न कार्यम् । सामान्ये नपुंसकमिति ॥ न्यायसिद्धमेतत् ।
 विशेष्यविशेषणासन्निधाने सति स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरनभिव्यक्तौ “उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुं-
 सकम्” इति लक्षणलक्षितनपुंसकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव ‘दाण्डिनायन’ इति सूत्र-
 भाष्ये एकभुतिस्त्वरसर्वनाम, नपुंसकं लिङ्गसर्वनामेत्युक्तम् । मृदु पचतीति ॥ क्रिया-
 विशेषणमिदं द्वितीयान्तम् । पचेर्हि विक्लित्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र विक्लित्यंशे मृदुत्व-
 मन्वेति । विक्लित्तिश्च व्यापारे साध्यत्वेनान्वेति । तथाच मृदु पाकं करोतीत्यर्थः । तथाच धातूपात्त-
 व्यापारं प्रति कर्माभूतेन विक्लित्यंशेन सामानाधिकरण्यात् मृद्विति द्वितीया । यत्र तु धात्वर्थः,
 करणत्वेनान्वेति “यजेत स्वर्गकामः” इत्यादौ तत्र यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थः । तत्र क्रियाविशेषणस्य
 तृतीयान्तत्वमेव, “ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः” इत्यादावित्यन्यत्र विस्तरः । प्रातः
 कमनीयमिति ॥ रमणीयमित्यर्थः । अत्रापि प्रातरित्यव्ययस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वात्

१. इदञ्च युक्तिसिद्धम् । नियतलिङ्गत्वाभावे विशेष्यविशेषासन्निधाने च सर्वलिङ्गवाचकस्य
 ‘नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम’ इति ‘दाण्डिनायन-’ (६-४-१७४) सूत्रभाष्ये न्याय्यत्वेन दर्शितत्वात् ।

८२२ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । (२-४-१९)

अधिकारोऽयम् ।

८२३ । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । (२-४-२०)

कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्साचेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । 'संज्ञायाम्' किम् । वीरणकन्था । 'उशीनरेषु' किम् । दाक्षिकन्था ।

८२४ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । (२-४-२१)

उपाज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानो-
पक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं,
ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं, द्रोणः ।

८२५ । छाया बाहुल्ये । (२-४-२२)

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया
इक्षुच्छायम् । 'विभाषा सेना—' (सू ८२८) इति विकल्पस्यायमपवादः ।
'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति तु 'आ समन्तान्निषादिन्यः' इत्याङ्श्लेषो बोध्यः ।

तद्विशेषणस्य कमनीयशब्दस्यानव्ययस्य लिङ्गविशेषावगमकत्वाभावात् नपुंसकत्वमेवेति भावः ।
इदञ्चानियतलिङ्गविषयम् । तेन आदिं पचति प्रातरादिरित्यत्र न भवति । आदिशब्दस्य
नियतलिङ्गत्वात् । तत्पुरुषोऽनञ् ॥ नञ्समासकर्मधारयाभ्यां भिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभा-
गित्यर्थः । तदाह । अधिकारोऽयमिति । 'परवलिङ्गम्' इत्यतः प्रागिति शेषः । संज्ञायां
कन्था ॥ सुगममेव । उपज्ञा ॥ उपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत इत्युपज्ञा । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे
'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते आरभ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोप-
देशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञाचोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्पुरुषः इत्यस्य विशेषण-
मिदम्, तदन्तविधिः, 'स नपुंसकम्' इत्यतो नपुंसकमित्यर्थः । तदाह । उपज्ञान्तः उप-
क्रमान्तश्चेति ॥ तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ विवक्षितौ । आदिशब्दो भावप्रधानः प्राथम्ये
वर्तते । तयोरादिः प्राथम्यं तदादिः । तस्य आचिख्यासा आख्यातुमिच्छा, विवक्षायामिति
यावत् । तदाह । तयोरादिरित्यादि ॥ पाणिनेरुपज्ञेति ॥ कर्तरि षष्ठी । पाणिन्युपज्ञं
ग्रन्थ इति ॥ पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवलिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्न-
त्वस्य चापवादः । नन्दोपक्रमं द्रोण इति ॥ नन्देनारभ्यमाण इत्यर्थः । कर्तरि षष्ठी
समासः । छाया बाहुल्ये ॥ छायाया तत्पुरुषस्य विशेषणात् तदन्तविधिमाभिप्रेत्य आह ।
छायान्त इति ॥ पूर्वपदार्थेति ॥ कस्य बाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायाम् आपादकद्रव्यनिमित्त-
कत्वात् छायायाः तद्बाहुल्ये इति गम्यते । तच्चापादकद्रव्यमर्थान् पूर्वपदार्थभूतमिति भावः ।

८२३ । सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । (२-४-२३)

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इन-सभम् । ईश्वरसभम् । ‘पर्यायस्यैवेष्यते’ (वा ५१९) । नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्त-सभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

८२७ । अशाला च । (२-४-२४)

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्री-सङ्घात इत्यर्थः । ‘अशाला’ किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ।

८२८ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । (२-४-२५)

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मणसेना । यव-सुरम्—यवसुरा । कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया । गोशालम्—गोशाला । श्वनि-शम्—श्वनिशा । ‘तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः’ (सू ८२२) इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढ-सेनो राजा । असेना । परमसेना ।

बाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया । सभा ॥ राजा च अमनुष्यश्च राजामनुष्यौ, तौ पूर्वौ यस्यास्ता राजाऽमनुष्यपूर्वा इति विग्रहः । सभया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः । राज-शब्दो राजपर्याय एव विवक्षितः, न तु राजन्शब्दः । तदाह । राजपर्यायपूर्व इति ॥ इनसभमीश्वरसभमिति ॥ इनस्य ईश्वरस्य वा सभेति विग्रहः । इनेश्वरशब्दौ राजपर्याया-विति भावः । पर्यायमात्रग्रहणे प्रमाणदर्शयति । पर्यायस्यैवेष्यत इति ॥ भाष्यकृतेति शेषः । ‘स्वं रूपम्’ इति सूत्रे ‘क्वचित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थः’ इति वार्तिकं भाष्ये पठितमिति भावः । राजसभेति ॥ राजन्शब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः । चन्द्र-गुप्तसभेति ॥ चन्द्रगुप्त इति राजविशेषस्य नाम । न तु तत्पर्याय इति भावः । नन्वमनुष्य-पूर्वकत्वात् देवसभेत्यादावपि स्यादित्यत आह । अमनुष्यशब्दो रूढ्येति ॥ असुरशब्दो दैत्यानिवेति भावः । अशाला च ॥ अशालार्थकेत्यर्थः । सभाशब्दः शालायां सङ्घातार्थे च वर्तते । तत्र राजाऽमनुष्यपूर्वकस्य शालावाचिनस्सभाशब्दस्य पूर्वसूत्रे क्लीबत्वमुक्तम् । सम्प्रति सङ्घातवाचिनस्सभाशब्दस्य क्लीबत्वमुच्यत इत्याह । सङ्घातार्था या सभेति ॥ सभाशब्द इत्यर्थः । विभाषा सेना ॥ प्रथमार्थे षष्ठीतत्पुरुष इत्यनुवृत्तं सेनादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । एतदन्त इति ॥ प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । श्वनिशमिति ॥ शुनो निशेति विग्रहः । कृष्णचतुर्दशीत्याहुः । “शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः” इति तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्ये स्थितम् । दृढसेन इति ॥ दृढा सेना यस्येति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषत्वाभावात् न क्लीबत्वविकल्पः । असे-नेति ॥ तत्पुरुषत्वेऽपि नञ्समासत्वात् क्लीबत्वविकल्पः । परमसेनेति ॥ कर्मधारयत्वात् न क्लीबत्वम् । ‘तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः’ इत्यधिकारस्य अत्रैव प्रयोजनमिति कैयटे प्रपञ्चितम् ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां तत्पुरुषसमासनिर्ूपणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

८२९ । शेषो बहुव्रीहिः । (२-२-२३)

अधिकारोऽयम् । 'द्वितीया श्रित—' (सू ६८६) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः ।

८३० । अनेकमन्यपदार्थे । (२-२-२४)

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदन

शेषो बहुव्रीहिः ॥ त्रिकस्येति ॥ विभक्तेरित्यर्थः । ननु 'द्वितीया श्रित' इति 'तृतीया तत्कृत' इति 'चतुर्थी तदर्थ' इति 'पञ्चमी भयेन' इति 'सप्तमी शौण्डेः' इति 'षष्ठी च' इति द्वितीयादिविभक्तीनां षण्णां समासो विहितः । विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतश्शेषविभक्तिदुर्लभेत्यत आह । विशिष्येति ॥ विशेषण-समासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्तिं विशिष्य उच्चार्य विधानाभावात् समासविधिषु विशिष्टनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिषट्कापेक्षया शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः । तदाह । प्रथमान्त इत्यर्थ इति ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अनेकमन्यपदार्थे ॥ प्रथमान्तमिति ॥ शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवञ्च सुप्सुपेति नानुवर्तते । प्रयोजनाभावात् । अनेकं सुबन्तमिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः । अन्येति ॥ उपस्थितप्रथमातिरिक्तैत्यर्थः । एवञ्च पञ्चभिर्भुक्तमन्नं यस्य सः पञ्चभुक्तः इति बहुव्रीहिर्निवृत्त्यर्थं 'बहुव्रीहिस्समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं यद्भाष्ये स्थितं, यच्च वृष्टे देवे यो गतः सः वृष्टदेव इति बहुव्रीहिर्निवृत्त्यर्थं 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिर्वक्तव्यः' इति वार्तिकन्तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितमिति ॥ शेषग्रहणादिति शेषः । शेषग्रहणात् प्रथमान्त इति लभ्यत इति हि भाष्यम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य इत्यत्र च समस्यमानपदयोरेकस्मिन्प्रथमान्तत्वान्न बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्तातिरिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमानं समस्यते इत्यर्थाश्रयणाद्भूते देवे गतः इत्यत्रापि न बहुव्रीहिरिति फलितमिति

स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः’ (वा १३६०) । प्रपतितः पर्णः प्रपर्णः । ‘नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । (वा १३६१) । अविद्यमानः पुत्रोऽपुत्रः । ‘अव्ययानाञ्च’ उच्चैर्मुखः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च, सप्तम्यन्तं उपमानञ्च यस्य तस्य पदान्तरेण समासः उत्तरपदलोपश्च भवतीत्यर्थः । कण्ठस्थः काळः यस्य

भावः । तत्र द्वितीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति । **प्राप्तमिति** ॥ ‘गत्यर्थकर्मक’ इति कर्तरि क्तः । अत्र विग्रहवाक्ये ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तु उदकमित्येव ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । समासे तु एकार्थीभावमहिता उदककर्तृकप्राप्तिकर्माभूतः ग्राम इत्येवं-ग्रामस्य विशेष्यतया, तद्विशेषणतया तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । एवमुत्तरत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासो ज्ञेयः । अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति । **ऊढरथोऽनङ्गानिति** ॥ ऊढो रथो येनेति विग्रहः । अथ चतुर्थार्थबहुव्रीहिमुदाहरति । **उपहृतपशू रुद्रः** इति ॥ उपहृतः पशुः यस्मै इति विग्रहः । अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति । **उद्धृतौदना स्थालीति** ॥ उद्धृतः ओदनः यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति । **पीताम्बरो हरिरिति** ॥ पीतमम्बरं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति । **वीरपुरुषको ग्राम इति** ॥ वीराः पुरुषाः यस्मिन्निति विग्रहः । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् । अत्र कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात् प्रथमैव । **प्रथमार्थे तु नेति** ॥ अन्यपदार्थशब्देन प्रथमान्तातिरिक्तद्वितीयाद्यन्तार्थस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । **व्यधिकरणानामपि नेति** ॥ अनेकं प्रथमान्तमित्युक्तेरिति भावः । **प्रादिभ्यः** ॥ प्रादिभ्यः परं यद्धातुजप्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य अन्येन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीहौ प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्यः इत्यर्थः । अत्र बहुव्रीहिरित्यनुवादः, लोपस्यैव विधिः । **प्रपतितः पर्ण इति** ॥ प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । **प्रपर्ण इति** ॥ प्रपतितेति पूर्वपदे धातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । **नञोऽस्त्यर्थानां** ॥ नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां सुबन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचिनामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । **अविद्यमानः पुत्र इति** ॥ न विद्यमान इति नञ्समासः । नञो नलोपः । अविद्यमानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । **अपुत्र इति** ॥ अस्त्यर्थकविद्यमानशब्दस्य लोपे रूपम् । अत्रापि बहुव्रीहिरित्यनुवादः । **अव्ययानाञ्चेति** ॥ बहुव्रीहिर्वाच्य इति शेषः । **उच्चैर्मुख इति** ॥ उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहौ वचनम् । **सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति** ॥ सप्तम्यन्तापमानसहिते पूर्वपदे यस्य तत् सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य समस्तपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः । समस्तपदात्मके पूर्वपदे यदुत्तरपदन्तस्य लोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यन्तसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति । **कण्ठस्थः काळो यस्य स**

सः कण्ठेकाळः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखः । ‘सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च’ । केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य सः केशचूडः । सुवर्णस्य विकारः अलङ्कारो यस्य सः सुवर्णालङ्कारः । अस्तिक्षीरादयश्च । ‘अस्ति’ इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ।

८३१ । स्त्रियाः पुंवङ्गाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । (६-३-३४)

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङो-
कण्ठेकाळ इति ॥ ‘सुपि स्थः’ इति कः । कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठस्थः । उपपदसमासः । ‘अमूर्धमस्तकात्’ इति सप्तम्या अलुक् । कण्ठस्थ इति समस्तपदम् । तस्य काळशब्देन बहुव्रीहिरित्यनुवादः । सुपो लुक् । तत्र कण्ठस्थेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं सप्तम्यन्तपदसहितं तस्मिन् यदुत्तरपदं स्थेलेतत् तस्य लोपो वाचनिकः । कण्ठेकाळ इति सप्तम्यन्तपदघटितसमासगर्भो बहुव्रीहिः । तदवयवभूतसप्तम्याः ‘अमूर्धमस्तकात्’ इत्यलुक् । अथ उपमानसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति । **उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुख इति ॥** उष्ट्रस्य मुखमिव इति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषः । मुखशब्दो मुखसदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यनुवादः । तत्र उष्ट्रमुखेलेतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं तस्मिन् उत्तरपदस्य मुखशब्दस्य लोपो वाचनिकः । **सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्चेति ॥** षष्ठ्यन्तात्परस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः । षष्ठ्यन्तादुत्तरपदस्य लोपश्च । **केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य सः केशचूड इति ॥** सङ्घातशब्दस्य लोपे रूपम् । **सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारः यस्य सः सुवर्णालङ्कार इति ॥** अत्र विकारशब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । **अस्तिक्षीरादयश्चेति ॥** अस्तिक्षीरादयो बहुव्रीहौ उपसङ्गयेया इत्यर्थः । अस्तिक्षीरा गौरित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमाविभक्त्यन्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहाविदं वचनम् । वस्तुतस्तु वचनमिदं नारब्धव्यमित्याह । **अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति ॥** विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपातितत्वादस्तीति स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्ययसमानार्थकम् । ततस्सोः ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रथमान्तत्वादेव सिद्धेरिदं वचनं न कर्तव्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये । “अस्तिक्षीरादिवचनं नवाव्ययत्वात्” इति । **स्त्रियाः पुंवत् ॥** भाषितपुंस्कादनूङिति समस्तमेकपदं स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । **भाषितपुंस्कादिति ॥** भाषितपुंस्कादनूङित्यस्य व्याख्यानम् । ऊङोऽभाव इति अर्थाभावेऽव्ययीभावः, नञ्तत्पुरुषो वा । भाषितपुंस्कात् इति दिग्योगे पञ्चमी । पर इति प्रथमान्तमङ्गाहार्थम् । तथाच भाषितपुंस्कात् परः अनूङ् यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति । ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्ग इत्यत आह । **निपातनात् पञ्चम्या अलुगिति ॥**

ऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । ‘गोस्त्रियोः—’ (सू ६५६) इति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे ‘चित्रा अस्’ ‘गौ अस्’ इत्यलौकिकविग्रहे, चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः—

इदमुपलक्षणम् । निपातनात् अप्रथमान्तस्यापि बहुव्रीहिः परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम् । यद्वा अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि परशब्दे तदर्थे गम्ये पञ्चमी । नन्वेवमपि स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य ‘भाषितपुंस्कादनूङ्’ इति विशेषणं स्यात्, नहि भाषितपुंस्कादनूङ् इति षष्ठी श्रूयेतेत्यत आह । षष्ठ्याश्च लुगिति ॥ निपातनादित्यनुषज्यते । भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कम् तदस्यास्ति इति अर्शआद्यच् । पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । ‘तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्’ इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । तदाह । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति ॥ स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येति ॥ स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तम्, न स्त्रीप्रत्ययपरमिति भावः । पुंवदिति रूपातिदेशः, पुंस इव पुंवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतः । तदाह । पुंवाचकस्येव रूपमिति ॥ स्त्रियामिति सप्तम्यन्तमपि न स्त्रीप्रत्ययपरं, किन्तु स्त्रीलिङ्गपरं ‘तच्चालुगुत्तरपदे’ इत्यधिकृते उत्तरपदेऽन्वति । तदाह । स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे इति ॥ अपूर्णाप्रियादिधित्येतद्याचष्टे । नतु पूरण्यां प्रियादौ च परत इति ॥ पूरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गः पूरणप्रत्ययान्तो विवक्षित इति ज्ञेयः । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति किम् । कुटीभार्यः । अत्र पुंवत्त्वं न भवति । कुटीशब्दे षटे पुल्लिङ्गः, गेहे तु स्त्रीलिङ्ग इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । स्त्रीप्रत्ययः पुंवत्स्यादित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पर्यवस्येत् । ततश्च पट्वी भार्या यस्य सः पटुभार्यः इत्यत्र उत्तरपदं परनिमित्तमाश्रित्य ङीषो लोपे तस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वादुकारस्य यण् स्यात् । ह्रस्व इति ॥ चित्रा गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि सति अनेकमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टतया विग्रहे नियतविभक्तिकतया वा उपसर्जनत्वे सति चित्रगोशब्दे ओकारस्य ‘गोस्त्रियोः’ इति उकारो ह्रस्व इत्यर्थः । ननु चित्र अस् इति अलौकिकविग्रहे समासाभ्युपगमे सुब्लुकः प्राक् पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशे कृते तस्य परादित्वे असोर्ब्लुकि चित्रगुरित्यकारो न श्रूयेत । पूर्वान्तत्वे तु परिशिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्वाभावाल्लुक न स्यादित्यत आह । चित्रा अस् इति ॥ गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणत्वाच्चेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति सूत्रभाष्यरीत्या ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगवाधते’ इति न्यायात् प्रागेव पूर्वसवर्णदीर्घात् सुब्लुगिति भावः । चित्रगुरिति बहुव्रीहौ चित्राशब्दस्य पुंवत्त्वमिति भावः । रूपवद्भार्य इति ॥ रूपवती भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र उपसर्जनह्रस्वः । रूपवतीशब्दस्य पुंवत्त्वम् । ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे कथं त्रिपदबहुव्रीहिः । ‘सुप् सुपा’ इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह । अनेकोक्तेरिति ॥ शेषग्रहणात् प्रथमान्तमिति लब्धम् । एकस्य प्रथमान्तस्य

जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः—तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । ‘उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपद-शब्दस्तु प्रथमावयवे’ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । ‘आनङ्-ऋतः—’ (सू ९२१) इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । ‘चित्राजरद्गुः’ इत्यादि । अत एव ‘चित्राजरत्नौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुः’

समासो नोपपद्यते । समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । ततश्चार्थादनेकं प्रथमान्तमिति सिद्धे पुनरनेकग्रहणात् द्विवहूनां प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः । अत्रेति ॥ त्रिपद-बहुव्रीहावित्यर्थः । चित्राजरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वेति ॥ गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाविशेषात् अन्यतरस्य ‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ’ इति पूर्वनिपात इति भावः । एवं दीर्घेति ॥ दीर्घे तन्वीयौ जङ्घे यस्येति विग्रहः । उभयत्रापि पूर्वमध्यपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्य आह । त्रिपदे इति ॥ उत्तरपदस्येति ॥ समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात् तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम् । तत्परकत्वञ्च मध्यमपदस्यैव, नतु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः । ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुम्वत्त्वन्दुर्वारम् । उत्तरपदपरकत्वसत्त्वा-दित्यत आह । द्वितीयमपि न पुंवदिति ॥ पूर्वपदत्वाभावादिति ॥ उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाल्लभ्यते । समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम् । नतु मध्यमावयवपदमपीति भावः । ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति । मध्यमपदस्य च प्रथम-पदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह । उत्तरपदशब्दो हीति ॥ रूढ इति ॥ वैयाकरणसमयासेद्ध इत्यर्थः । इति वदन्तीति ॥ एवंप्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः । तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्तिपुंवत्वमिति युज्यते । उत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्येव पुंवत्वम् । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यत्र तु पूर्वपदस्या-श्रवणात् अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु उत्तरपदे इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्वमित्यर्थात् गम्यत इति वक्तव्यन्तदपि न संभवतीत्यत आह । नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति ॥ इह ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यत्र उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदमाक्षिप्यते, नार्थाद्गम्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । आनङ्कृत इत्यत्र यथेति ॥ ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः । तत्र चतुर्णां द्वन्द्वे ‘होतृपोतृनेष्टोद्गातारः’ इत्युपान्तस्य नेष्टुरानङ्कदाहृतः ‘समर्थः पदाविधिः’ इत्यत्र भाष्ये । तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपानियमे नेष्टुरुपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाभावात् आनङ् नोपपद्येत । तस्मान्नावश्यं उत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः । तेनेति ॥ पूर्वपदानाक्षेपे-णेत्यर्थः । उपान्त्यस्येति ॥ अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यं, चरमावयवसमीपवर्तिनः मध्यमस्येत्यर्थः । पुंवदेवेति ॥ रूपमिति शेषः । तदेव दर्शयति । चित्राजरद्गुरिति ॥ अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्वम् । मध्यमेन व्यवधानात् । उत्तरपदपरकत्वाभावाच्चेति भावः । इत्यादीति ॥ जरती-चित्रगुः, तन्वीदीर्घजङ्घः, दीर्घातनुजङ्घः । ननु ‘आनङ्कृतः’ इत्यत्र ‘होतृपोतृनेष्टोद्गातारः’

इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरञ्चित्रगुः । कर्मधारयो-
त्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः । ‘स्त्रियाः’ किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणि-
दृष्टिः । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् । गङ्गाभार्यः । ‘अनूङ्’ किम् । वामोरुभार्यः ।

इति भाष्योदाहरणान्मास्तु पूर्वपदाक्षेपः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाण-
मित्यत आह । अत एवेति ॥ ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यत्रापि पूर्वपदानाक्षेपादित्यर्थः ।
द्वन्द्वगर्भेऽपीत्यनन्तरं बहुव्रीहाविति शेषः । भाष्यमिति ॥ यद्यपि कृत्स्नभाष्यपरिशोधनायां
चित्राजरद्वुरित्युदाहरणं भाष्ये क्वापि न दृश्यते । तथापि चित्राजरद्वुरित्यनन्तरं प्रयोगमिति
शेषः । भाष्यमित्यस्य पट्वीमृदुभार्यः इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः । सूचयतीति शेषः ।
‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति प्रकृतसूत्रभाष्ये हि “पट्वी मृद्वौ भार्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदु-
भार्यः” इत्युदाहृतम् । तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मकः द्वन्द्वः पूर्वपदं, न तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्तीति
न पुंवत्वम् । द्वन्द्वस्य परवल्लिङ्गतानियमात् । तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुंवत्वम् ।
मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वादसमानाधिकरणत्वाच्च
न तस्मिन्ने पुंवत्वसम्भवः । मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्कत्वात् उत्तरपदपरकत्वाच्च
पुंवत्वमिति तदाशयः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यत्र पूर्वपदाक्षेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावेन
पुंवत्त्वाप्रवृत्तेः तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । ततश्च पट्वीमृदुभार्य इति भाष्यं चित्राजरद्वुरिति प्रयोगं
गमयतीत्यर्थः । कर्मधारयेति ॥ जरती चासौ चित्वा चेति कर्मधारयः । ‘पुंवत्कर्मधारय’
इति जरतीशब्दस्य पुंवत्वान् डीपो निवृत्तिः । ततश्च जरञ्चित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य जरञ्चित्राशब्दस्य ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तिरिति भावः ।
कर्मधारयोत्तरेति ॥ जरती चासौ गौश्चेति कर्मधारये ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टचि
अवादेशे ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ टित्त्वात् डीपि जरद्वी-
शब्दः । ततश्चित्रा जरद्वी यस्येति कर्मधारयोत्तरपदके बहुव्रीहौ ‘नद्युतश्च’ इति कपि चित्रा-
शब्दस्य ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्त्वे चित्रजरद्वीकः इति रूपमित्यर्थः । स्त्रियाः किमिति ॥
षष्ठ्यन्तस्य प्रश्नः । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरिति ॥ ग्रामणीशब्दस्य
नपुंसकत्वे ‘ह्रस्वो नपुंसके’ इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदन्तः । कुलशब्दो नपुंसकस्फोरणार्थः ।
दृष्टिशब्देन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम् । ग्रामणि दृष्टिरस्येत्येव विग्रहः । ‘स्त्रियाः’ इत्यभावे
ग्रामणीशब्दस्य पुंवत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ ग्रामणीकुलमिति स्यादिति भावः । गङ्गाभार्य
इति ॥ अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्वमिति भावः ।
वामोरुभार्य इति ॥ वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्येति बहुव्रीहिः । ‘संहितशफलक्षणवामादेश’
इत्युङ् । तदन्तस्य पुंवत्त्वे ऊडो निवृत्तौ वामोरुभार्य इति पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः ।

१. भाष्ये तु प्रकृतसूत्रे ‘पट्वीमृदुभार्यः’ इत्युपलभ्यते । तथा च ‘इति’ इत्यस्याग्रे ‘प्रयोगं
सूचयति’ इति शेषः पूरणीयः ।

‘समानाधिकरणे’ किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । ‘स्त्रियाम्’ किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु ।

८३२ । अप्पूरणीप्रमाण्योः । (५-४-११६)

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः । ‘पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्यत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव’ (वा ३३५९-३९१०) । रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ।

स्त्रियां किमिति ॥ सप्तम्यन्तस्य प्रश्नः । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी-प्रधान इति ॥ अत्र प्रधानशब्दस्य नित्यनपुसकत्वात् कल्याणीशब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वमेति भावः । पूरण्यां त्विति ॥ पुंवत्त्वनिषेधोदाहरण-विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । अप्पूरणी ॥ अबिति छेदः । ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो’ इत्यतो बहुव्रीह्यावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पूरणप्रत्ययान्तं स्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते । तदाह । पूरणार्थेत्यादिना ॥ अप् स्यादिति ॥ समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम् । पञ्चमीति ॥ पञ्चानां पूरणीत्यर्थः । ‘तस्य पूरणे डट्’ ‘नान्तादसङ्ख्यादेः’ इति तस्य मङ्गलमः । टित्त्वात् ङीप् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति ॥ इह बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंवत्त्वनिषेधः, अप् समासान्तस्तद्धितः, टाप्, ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । ननु पञ्चमी रात्रिरन्यपदार्थप्रविष्टा वा न वा । नायः । तस्यास्समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुपपत्तेः । नान्त्यः । पञ्चम्या रात्रेरन्यपदार्थ-प्रवेशाभावे कल्याणीपञ्चमा इति समासात्पञ्चमीं रात्रिं विना चतुर्णामेव बोधनापत्तौ पञ्चमपद-स्यासङ्गत्यापादनादिति चेत् । सत्यम् । पञ्चानां रात्रीणां उद्भूतत्रयवभेदस्समुदाय एवान्य-पदार्थः । तत्र पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशेऽपि तद्धितसमुदायस्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते । समुदायस्यावयवापेक्षया अन्यत्वात् । रात्रय इति बहुवचनन्तु अवयवबहुत्वापेक्षम् । यथाचै तत्तथा सर्वनामसंज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम् । अथ प्रमाण्यन्ताद्विधेरुदाहरणमाह । स्त्री प्रमाणी यस्यस स्त्रीप्रमाण इति ॥ प्रमाणशब्दोऽत्र करणल्युङन्तः, विशेष्यनिम्नः, टित्त्वात् ङीप् । बहुव्रीहौ सति अप्रत्यये ‘यस्येति च’ इति ईकारलोपे स्त्रीप्रमाण इति रूपम् । पूर्वपदस्य तु नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद्भाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत्त्वप्रसक्तिः । प्रधानपूरण्यामेवेति ॥ ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति सूत्रे ‘अप्पूरणी’ इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । ननु कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यं, बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह । रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्येति ॥ कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्युक्तोदाहरणे पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्य-मानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासावाच्यापि भवतीति कृत्वा

८३३ । नद्युतश्च । (५-४-१५३)

ननुत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः ।

८३४ । केऽणः । (७-४-१३)

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

८३५ । न कपि । (७-४-१४)

कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरो-
हितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । ‘अप्रिया-
दिषु’ किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा ।
भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता ।

मुख्या भवतीत्यर्थः । उद्भूतावयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्वदकतया यथा
प्रथमाद्याश्चतस्रो रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपि रात्रिस्समासाभिधेया भवतीति
समस्यमानपञ्चमीपदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः । अन्यत्रत्विति ॥
कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र पूरण्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावात् अप्राधान्यादप्रत्ययाभावे सति
विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः । नद्युतश्च ॥ नदी च ऋच्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । ‘बहुव्रीहौ
सकथ्यक्ष्णोः’ इत्यतो बहुव्रीह्यावित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाक्षिसमुत्तरपदं नद्युत्तां
विशेष्यते । तदन्तविधिः । ‘उरः प्रभृतिभ्यः’ इत्यतः कबित्यनुवर्तते । तदाह । नद्युत्तर-
पदादिति ॥ नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः । कप् स्यादिति ॥ तद्धितस्समासान्तश्चैत्यपि
बोध्यम् । तथाच कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन
पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदकबहुव्रीहेः कबिति भावः । नद्यन्तात् बहुव्रीहेरिति न
व्याख्यातम् । बहुधीवरीति बहुव्रीहेः नद्यन्तत्वात् कवापत्तेः । नद्यन्तोत्तरपदादिति व्याख्याने
तु न दोषः । धीवन्शब्दस्योत्तरपदस्य नकारान्तत्वेन नदीत्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।
पुंवद्भाव इति ॥ पूरण्याः रात्रेः समासवाच्यत्वाभावेन निषेधाभावादिति भावः । केऽणः ॥
ह्रस्वस्स्यादिति ॥ ‘शृदृप्राप्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न कपि ॥ अणो ह्रस्व
इति ॥ ‘केऽणः’ इत्यतः ‘शृदृप्राप्’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु कल्याणपञ्चमीकः
पक्ष इत्यत्र पञ्चदशाहोरात्रात्मके पक्षे अन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशात् प्राधान्यन्दुर्वारमित्यत
आह । अत्र तिरोहितेति ॥ रात्रेः तत्प्रवेशाभावात् अप्राधान्यमिति भावः । भाष्ये
एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम् । ऋदन्तोत्तरपदात्कपमुदाहरति । बहुकर्तृक इति ॥ बहवः
कर्तारो यस्येति विग्रहः । तदेवमपूरणीप्रियादिष्वित्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु
पुंवद्भावनिषेधस्य प्रयोजनं पृच्छति । अप्रियादिषु किमिति ॥ कल्याणीप्रिय इति ॥
कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः । प्रियादिगणं पठति । प्रिया, मनोज्ञेत्यादि ॥ ननु

वामा । अबला । तनया । ‘सामान्ये नपुंसकम्’ दृढं भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिः ।
स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः ।

७३६ । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः । (६-३-३५)

तसिलादिष्वाकृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्त-
व्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । ‘त्रतसौ’ (वा ३९१८) । ‘तरप्तमपौ’
(वा ३९१९) । ‘चरट्जातीयरौ’ (वा ३९२०) । ‘कल्पब्देशीयरौ’ (वा
३९२१) । ‘रूपप्पाशपौ’ (वा ३९२२) । ‘थाल्’ (वा ३९२३) । ‘ति-
ल्यनौ’ (वा ३९२५) । बह्वीषु बहुत्र-बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा ।

भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्वमित्यत आह ।
सामान्ये नपुंसकमिति ॥ आश्रित्येति शेषः । **दृढमिति** ॥ पदसंस्कारपक्षे सामान्य-
परत्वमाश्रित्य दृढशब्दे नपुंसकलिङ्गो व्युत्पाद्यः । ततस्त्वस्य भक्तिशब्देनान्वये पूर्वप्रवृत्तं
नपुंसकत्वनापैति । लिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात्, वेदाः प्रमाणमिति वत् । अत्र चार्थे
पस्पशाह्निकभाष्ये ‘शक्यञ्च अनेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्’ इति प्रयोगो लिङ्गम् ।
नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह । **स्त्रीत्वविवक्षायां त्विति** ॥
वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः । **तसिलादिष्वा कृत्व-**
सुचः ॥ ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यनुवर्तते । आकृत्वसुच इत्याङ् अभिविध्यर्थकः । तमभि-
व्याप्येत्यर्थः । तदाह । **तसिलादिष्वाकृत्वसुजन्तेष्विति** ॥ ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इत्या-
रभ्य ‘सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्’ इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः । उत्तर-
पदपरकत्वाभावात् स्त्रियाः पुंवदित्यप्राप्तौ वचनमिदम् । ननु तिल्यनशां कृत्वसुचः परत्रैव
पाठात् तसिलादिष्वनन्तर्भावात्तेषु परेषु वृत्तिः अजथ्या बहुशः इत्यत्र पुंवत्वन्न स्यादि-
त्यव्याप्तिः । ‘ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः’ इति देश्यस्य ‘षष्ठा रूप्य च’ इति रूप्यस्य च
तसिलादिष्वनन्तर्भावात् तयोऽ परतः पट्वीदेश्येत्यत्र शुभ्रा रूप्येत्यत्र च पुंवत्त्वं स्यादिति अतिव्या-
प्तिः इत्यत आह । **परिगणनमिति** ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्तीति** ॥ इष्टस्थले अप्रवृत्ति-
रव्याप्तिः । अनिष्टस्थले प्रवृत्तिरतिव्याप्तिः । परिगणनप्रकारमाह । **त्रतसावित्यादिना** ॥
बह्वीषु, बहुत्रेति ॥ बह्वीष्वित्यर्थे बह्वीशब्दात् ‘सप्तम्यात्रल्’ इति त्रलि पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ
बहुत्रेति रूपमिल्यर्थः । **बहुत इति** ॥ ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इति बह्वीशब्दात् तसिल्, पुंवत्त्वात्
ङीषो निवृत्तिरिति भावः । **दर्शनीयतरेति** ॥ अनयोरियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात्
‘द्विवचनविभज्योपपदे तरप्’ इति तरप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । **दर्शनीयतमेति** ॥
आसामियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयशब्दात् ‘अतिशायने तमविष्टनौ’ इति तमप् ।
पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमपि च ‘पट्वीतरा, पट्वीतमा’ इत्यत्रापि

‘घरूप-’ (सू ९८५) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पट्टि-
तरा । पट्टितमा । पट्टुचरी । पट्टुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया ।
दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो
हिता अजथ्या । ‘शसि बह्वलपार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः’ (वा ३९२६) ।
बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । ‘त्वतलोर्गुणवचनस्य’ (वा
३९२७) । शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । ‘गुणवचनस्य’ किम् । कर्त्र्या भावः
कर्त्रीत्वम् । ‘शरदः कृतार्थता’ इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । ‘भस्यादे

पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ पट्टतरा पट्टतमेति स्यादित्यत आह । **घरूपेति** ॥ तथाच ह्रस्वेन
पुंवत्त्वे बाधिते सति ङीषो निवृत्त्यभावे तस्य ह्रस्वे सति पट्टितरा पट्टितमेति रूपमित्यर्थः ।
पट्टुचरीति ॥ पट्टीशब्दात् ‘भूतपूर्वे चरद्’ इति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । पूर्वं पट्टी-
त्यर्थः । **पट्टुजातीयेति** ॥ पट्टीशब्दात् ‘प्रकारवचने जातीयर्’ इति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्ति-
रिति भावः । पट्टुसदृशीत्यर्थः । **दर्शनीयकल्पेति** ॥ ‘ईषदसमाप्तौ’ इति दर्शनीयाशब्दात्
कल्पप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः ॥ **दर्शनीयदेशीयेति** ॥
‘ईषदसमाप्तौ’ इति दर्शनीयाशब्दात् देशीयर् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्श-
नीयेत्यर्थः । **दर्शनीयरूपेति** ॥ दर्शनीयाशब्दात् ‘प्रशसायां रूपप्’ पुंवत्त्वे, टापो निवृत्ति-
रिति भावः । प्रशस्तत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः । **दर्शनीयपाशेति** ॥ दर्शनीयाशब्दात् याप्ये
पाशप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । कुत्सितत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः । **बहुथेति** ॥
बह्वीशब्दात् प्रकारवचने थाल् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । बहुप्रकारेत्यर्थः । **वृक-**
तिरिति ॥ प्रशंसायामित्यनुवृत्तौ ‘वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतिलौ च छन्दसि’ इति वृकीशब्दात्
जातिलक्षणङीष्णत्वात् तिल् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । **अजथ्येति** ॥ ‘तस्मै
हितम्’ इत्यधिकारे ‘अजाविभ्यां थ्यन्’ इति अजाशब्दात् थ्यन् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति
भावः । ‘वृकतिरजथ्या’ इत्यत्र ‘जातेश्च’ इति पुंवत्त्वनिषेधो न । परिगणनसामर्थ्यात् ।
शसीति ॥ शसि परे बह्वर्थकस्य अल्पार्थकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । त्रतसावित्यादि-
परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्भवनमिदम् । **बह्वीभ्य इति** ॥ बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे ‘बह्वल्पार्था-
च्छस् कारकादन्यतरस्याम्’ इति बह्वीशब्दात् शस् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः ।
सम्प्रदानकारकस्फोरणाय देहीति शब्दः । **अल्पश इति** ॥ अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः । पुंवत्त्वे
टापो निवृत्तिरिति भावः । **त्वतलोरिति** ॥ त्वप्रत्यये तत्प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवा-
चिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **कर्त्रीत्वमिति** ॥ कर्त्रीशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वान्न गुणवचन-
त्वमिति भावः । ‘आकडारात्’ इति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजाति-
सङ्ख्यासङ्गाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम् । प्रकृते च गुणवचन-
शब्देन एतदेव विवक्षितम् । ‘वातो गुणवचनात्’ इति सूत्रभाष्यस्थं “सत्त्वे निवशतेऽपैति”
इत्यादिगुणलक्षणन्तु नात्र प्रवर्तते । अत एव ‘एकतद्धिते च’ इति सूत्रभाष्ये एकस्याः

तद्धिते' (वा ३९२८) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । 'अठे' किम् । रौहिणेयः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (सू ११२३) इति ढोऽत्र गृह्यते । 'अग्नेर्ढक्' (सू १२३६) । इति ढकि तु पुंवदेव । अग्रायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्डीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः ।

भावः एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इत्यप्राप्तं पुंवत्व-
मत्र विधीयते इत्युक्तं सङ्गच्छते । सखीत्वमित्यादि तु असाध्वेवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।
ननु कृतः अर्थः कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्याः भावः कृतार्थतैल्यत्र कथं पुंवत्वम् । कृतार्थ-
शब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाभावादित्यत आह । शरदः इति ॥ दृढभक्तिरित्य-
त्रानुपदोक्तरीत्या कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थमिति सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो
व्युत्पाद्य तस्मादविवक्षितलिङ्गात् तत्प्रत्ययो व्युत्पाद्य इति भावः । भस्याढे इति ॥ ढभिन्ने
तद्धिते परे स्त्रियाः पुंवत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनम् । हास्तिक-
मिति ॥ 'तस्य समूहः' इत्यधिकारे 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठक् । ठस्येकः पुंवत्त्वे सति
नान्तलक्षणङीपो निवृत्तिः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः इति भावः । नच पुंवत्त्वाभावेऽपि
'यस्येति च' इति ईकारलोपे टिलोपे च हास्तिकमिति सिद्धमिति वाच्यम् । लोपस्याभीयत्वे-
नासिद्धतया स्थानिवत्त्वेन च तद्धितपरकत्वाभावेन टिलोपानापत्तेः । 'ठक्छसोश्च' इति
पुंवत्त्वादेव सिद्धिस्त्वनाशङ्क्या । 'भवतष्ठक्छसौ' इति ठक् एव तत्र ग्रहणात् । रौहिणेय
इति ॥ 'वर्णादनुदात्तात्' इति रोहितशब्दात् ङीप् । रोहिण्याः अपत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो
ढक्' एयादेशः, नकारश्च । 'भस्य' इति पुंवत्त्वे ङीप्रकारयोः निवृत्तिस्स्यादिति भावः ।
गृह्यते इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अग्रायीति ॥ अग्नेः स्त्री अग्रायी । 'वृषाकप्यग्नि'
इति ङीप् । अग्नेरिकारस्य ऐकारादेशः । अग्रायी देवता अस्येत्यर्थे 'अग्नेर्ढक्' इति ढक् ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ततो ढस्य एयादेशः । पुंवत्त्वे सति ङीबैतत्त्व-
निवृत्तौ अग्नि एय इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपे आदिब्रह्मौ आग्नेय इति
रूपम् । पुंवत्वनिषेधे तु आग्रायेय इति स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु अग्नित्वं पुंसि
प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियान्तु अग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पुंवत्वमिति बोध्यम् ।
सपत्नीशब्दस्त्रिधेति ॥ व्युत्पादनभेदादिति शेषः । शत्रुपर्यायादिति ॥ "रिपौ
वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः" इति कोशादिति भावः । अयं भाषितपुंस्कः । विवाह-
निबन्धनमिति ॥ विवाहजनितसस्कारविशेषनिमित्तकमित्यर्थः । "पतित्वं सप्तमे पदे" इत्यादि-
स्मरणादिति भावः । आश्रित्येयनन्तरं प्रवृत्त इति शेषः । समानः पतिः यस्या इति बहुव्रीहिः ।
'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपातनात् सभावः, ङीप्, नत्वञ्च । नित्यस्त्रीलिङ्ग इति ॥
अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिबन्धनपतिशब्दस्य सभावादिविधानादिति भावः ।

स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् सापत्यः । ‘ठक्छसोश्च’ (वा ३९२९) । भवत्याश्छात्राः भावत्काः, भवदीयाः । एतद्वार्तिकम् ‘एकतद्धिते च’ (सू

“पतिर्नाम धवः” इति कोशादिति भावः । आद्ययोरिति ॥ शत्रुपर्यायं विवाहनिबन्धनञ्च पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तयोस्सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः । सापत्न इति ॥ सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणं बाधित्वा ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढकि प्राप्ते ‘शिवादिभ्योऽण्’ इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कतया पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ सापत्न इति रूपम् । ननु नकारस्यापि निवृत्तिः । शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात्, द्वितीयस्य तु सपत्नीशब्दस्य ङीप्त्वभाभ्याम् उत्पन्नस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्वम्, किन्तु ङीपो ‘यस्येति च’ इति लोपे सापत्न इति रूपम् । सति तु पुंवत्त्वे ङीप्नकारयोः निवृत्तौ सापत्न इति स्यात् । तृतीयाच्चिति ॥ स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात् सपत्नीशब्दात् पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणं बाधित्वा ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः’ इति ण्य एवेत्यन्वयः । ननु सपत्नीशब्दो न पत्युत्तरपद इत्यत आह । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषयेति ॥ एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह । न त्वणिति ॥ ननु ण्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद इत्यत आह । शिवादौ रूढयोरेवेति ॥ शत्रुपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तः सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरूढः । विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु विवाहकर्तरि योगरूढः । पाति रक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात् । स्वामिपर्यायन्तु पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तः केवलयौगिकः । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणम्, ननु केवलयौगिकस्य । योगाद्भूतेर्बलवत्त्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह । सापत्य इति ॥ स्वामिपर्यायपतिशब्दघटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे सति ङीप्त्वयोर्निवृत्तौ ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । सापत्य इति रूपमित्यर्थः । ठक्छसोश्चेति ॥ वार्तिकमेतत् । एतयोः परतः पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । अभत्वादप्राप्ता वचनम् । भावत्काः, भवदीयाः इति ॥ ‘तस्येदम्’ इत्यधिकारे ‘भवतष्ठक्छसौ’ इति भवतीशब्दात् ठक्छसौ । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् तत्र ठकि इकादेशात्प्राक् ठावस्थायामेव पुंवत्त्वे इकादेशं बाधित्वा ‘इसुसुक्तान्तात् कः’ इति कादेशः । नच इकादेशे सति भत्वात् ‘भस्याडे तद्धिते’ इति पुंवत्त्वे कृते इकस्य स्थानिवत्त्वेन ठक्त्वात् ‘इसुसुक्तान्तात्’ इति कादेशे भावत्क इति रूपसिद्धौ किं ऽग्रग्रहणेनेति वाच्यम् । इकादेशे कृते हि मथितं पण्यमस्य माथितिकः इत्यत्रेव अल्विधितया स्थानिवत्त्वाभावेन सन्निपात-परिशीर्षया इकादेशानापत्तेः । अतष्ठग्रहणम् । भवतीशब्दाच्छसि तु ‘सिति च’ इति पदत्वेन भत्वस्य बाधात् ‘भस्याडे’ इत्यप्राप्ते पुंवत्त्वे अनेन पुंवत्वम् । एतदिति ॥ ‘ठक्छ-सोश्च’ इति वार्तिकमित्यर्थः । एकतद्धिते चेति ॥ एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे च परे

१०००) इति सूत्रञ्च न कर्तव्यम् । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः’ इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वकप्रियः इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । ‘भक्षैषाजाज्ञाद्वा—’ (सू ४६६) इति लिङ्गात् । तेनाकच्येकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः । ‘कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु’ (वा ३९३४) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

ह्रस्वस्यादिति तदर्थः । एकस्याः भावः एकत्वं, एकता, एकस्याश्चादी एकशादी । वृत्तिमात्रे इति ॥ कृतद्धितादयो वृत्तयः । मात्रशब्दः कास्त्र्ये । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिसूत्रगतनिमित्ताभावेऽपि भवति । भाष्यकारेष्ट्येति ॥ भाष्यकारवचनेनेति यावत् । इदञ्च ‘दक्षिणोत्तराभ्याम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गतार्थत्वादिति ॥ निवृत्तप्रयोजनकत्वात् इति भावः । एतत्प्रयोजनस्य ‘सर्वनाम्नः’ इति वचनेनैव सिद्धत्वादिति यावत् । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इत्यस्य तद्धितवृत्तौ उदाहरति । सर्वमय इति ॥ सर्वस्यागत इत्यर्थः । ‘तत आगतः’ इत्यधिकारे ‘मयट् च’ इति मयट्, ‘सर्वनाम्नः’ इति पुंवत्वम् । चिन्मयमित्यादिवदत्यन्तस्त्वार्थिको वा मयट् । अथ सनाद्यन्तधातुवृत्तावुदाहरति । सर्वकाम्यतीति ॥ सर्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे ‘काम्यञ्च’ इति सर्वाशब्दात् काम्यञ्च । ‘सर्वनाम्नः’ इति पुंवत्वम् । ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वाद्वादि । मयट्काम्यचोन्नतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावात्तेनात्र पुंवत्वन्न सिध्यतीति भावः । तद्धितवृत्तौ उदाहरणान्तरमाह । सर्वकभार्य इति ॥ समासवृत्तिरेवैषा । सर्वकप्रिय इति ॥ सर्वा प्रिया यस्येति विग्रहः । समासवृत्तिरियम् । प्रियादिपर्युदासो रूपवतीत्यादौ उपयुज्यत इति भावः । वस्तुतस्तु एकशब्दे अकचप्रत्यये ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वे एकिका, तस्याः भावः एकिकत्वम् । अत्र पुंवत्त्वे टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात् । इकारो न श्रूयत । इत्वनिमित्तस्य टापो निवृत्तत्वात् । पाचिकाशब्दात् जातीयरि पाचकजातीयेतिवत् ह्रस्वे सति स्थानिवत्त्वेन टापस्सत्त्वात् प्राप्तजीविकवदित्वश्रवणमिति फलभेदसत्त्वात् ‘एकतद्धिते च’ इति न गतार्थमित्याहुः । ननु तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदस्य सर्वनामत्वात् पुंवत्त्वं स्यादित्यत आह । पूर्वस्यैवेदमिति ॥ वृत्तिप्रविष्टानेकभागानाम्मध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नः पुंवत्वविधानमित्यर्थः । भक्षैषाजाज्ञाद्वेति लिङ्गादिति ॥ ‘भक्षैषा’ इति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोस्साकचकयोरपि कात्पूर्वस्य इत्वविधानम्, अन्यथा निर्विपर्ययं स्यात् । तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंवत्त्वनियमादिति भावः । अकचि तद्धितवृत्तौ उदाहरति । सर्विकेति ॥ सर्वाशब्दात् साकच्काष्टापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वे पुंवत्त्वे टावित्वयोः निवृत्तिस्स्यादिति भावः । एकशेषवृत्तावुदाहरति । सर्वा इति ॥ टावन्तस्य प्रथमाबहुवचनमिदम् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिस्स्यादिति भावः । ‘कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु’ इति पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । असमानाधिकरणार्थमिति सूचयन् षष्ठीसमासमुदाहरति । कुक्कुट्या

१. अत्राष्टाध्याय्याम् अन्यवार्तिकानामिवात्र प्रकरणे पाठाभावादिति भावः ।

८३७ । क्यङ्गानिनोश्च । (६-३-३६)

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ।

८३८ । न कोपधायाः । (६-३-३७)

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रीका-यते । मद्रीकामानिनी । ‘कोपधप्रतिषेधे तद्धितपुम्रहणम्’ (वा ३९३१) । नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

अण्डं कुक्कुटाण्डमिति ॥ पुंवत्त्वेन जातिलक्षणडीषो निवृत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । मृगक्षीरमिति ॥ मृग्याः क्षीरमिति विग्रहः । काकशाव इति ॥ काकायाश्शाव इति विग्रहः । “पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकश्शावकश्शिशुः” इत्यमरः । क्यङ्गानिनोश्च ॥ एतयोरिति ॥ क्यङि-मानिनि उत्तरपदे च परत इत्यर्थः । एनीवेति ॥ एता चित्रवर्णा । ‘चित्रकिम्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्तुरे’ इत्यमरः । एत-शब्दः श्वेतपर्याय इति याज्ञिकाः । “वर्णादनुदात्तात्” इति डीप् नकारश्च । ‘उपमानादाचारे’ इत्यनुवर्तमाने ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इति एनीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे डीब्रत्वयो-निवृत्तौ, ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घे एतायते इति रूपमिति भावः । श्येनीवेति ॥ श्येतशब्दः श्वेतपर्यायः । “शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डुराः” इति अमरः । क्यङादि पूर्ववत् । ननु ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्येव मानिनीत्युत्तरपदे परतः पुंवत्त्वसिद्धेः मानिन्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थं अस्त्रीलिङ्गार्थेभ्यमित्यसमानाधिकरणे परे तावदुदाहरति । स्वभिन्नामिति ॥ दर्शनीयमानिनीति ॥ दर्शनीयामिति द्वितीयान्ते उपपदे सुप्यजातौ णिनिरित्यनुवृत्तौ मन इति णिनिप्रत्ययः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, असमानाधिकरणेऽपि मानिन्शब्दे उत्तरपदे परे अनेन पुंवत्त्वे टापो निवृत्तौ ‘ऋन्नेभ्यः’ इति डीपि दर्शनीयमानिनीति रूपम् । यात्वात्मानमेव दर्शनीयाम्मन्यते तस्या दर्शनीयायाः ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्येव पुंवत्त्वं सिद्धमिति ध्वनयितुं स्वभिन्नामित्युक्तम् । एकस्या एव दर्शनीयायाः मनधात्वर्थं प्रति कर्मत्वकर्तृत्वसम्भवेऽपि वास्तवाभेदेन मानिनीशब्दसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति भावः । अथ स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे उदाहरति । दर्शनीयामिति ॥ स्त्रियमित्यनन्तरमात्मानमिति शेषः । आत्मानं यः दर्शनीयां स्त्रियमन्यते सः दर्शनीयमानी चैत्रः इत्यन्वयः । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानिनः वस्तुतो दर्शनीयस्त्रीभेदेऽपि आरोपिततदभेदमादाय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यास्ति, तथापि मानिन्शब्दस्य उत्तरपदस्य पुल्लिङ्गत्वात् तस्मिन् परे पुंवत्त्वत्र प्राप्तमित्यनेन तद्विधिरिति भावः । न कोपधायाः ॥ पाचिकाभार्य इति ॥ पाचिका भार्या यस्येति विग्रहः । पचो ण्वुल् । अकादेशटाबित्वानि, पुंवत्त्वनिषेधश्च । पुंवत्त्वे टाबित्वयोर्निवृत्तिस्स्यात् ।

८३९ । संज्ञापूरण्योश्च । (६-३-३८)

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

८४० । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । (६-३-३९)

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकाराथस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सौम्रीभार्यः । माधुरीयते । माधुरीमानिनी । ‘वृद्धिनिमित्तस्य’

रसिकेति ॥ रसोऽस्या अस्तीति रसिका, ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । ठस्येकः, टाप्, पुंवत्त्वनिषेधः । पुंवत्त्वे तु टापो निवृत्तिस्स्यात् । मद्रिकायते इति ॥ मद्राख्ये देशविशेषे भवा मद्रिका ‘मद्रव्रज्योऽ कन्’ टाप्, इत्वम् । मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । ‘क्यङ्मानिनोश्च’ इति पुंवत्त्वं प्राप्तमिह निषिध्यते । मद्रिकामानिनीति ॥ मद्रिकाम्मन्यत इत्यर्थे ‘मनश्च’ इति णिनिः । उपपदसमासः । इहापि ‘क्यङ्मानिनोः’ इति पुंवत्त्वं प्राप्तमिषिध्यते । उभयत्रापि पुंवत्त्वे टाबित्वयोर्निवृत्तिस्स्यात् । तद्धितवुग्रहणमिति ॥ ‘न तद्धितवुकोपधायाः’ इति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । तद्धितसम्बन्धी वुसम्बन्धी च यः ककारः तदुपधायास्त्रियाः न पुंवत्त्वमिति फलति । मद्रिकायते इति तद्धितकोपधोदाहरणम् । पाचिकाभार्य इति तु वुसम्बन्धिकोपधो-
दाहरणम् । तद्धितवुग्रहणस्य प्रयोजनमाह । नेहेति ॥ पाकेति ॥ ‘अर्भकपृथुकपाका वयसि’ इत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः । अयं तद्धितस्य वुको वा न ककार इति नात्र पुंवत्त्वनिषेध इति भावः । ननु दत्ताशब्दस्य संज्ञात्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वा-
भावात् ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यस्य प्रसक्तेरेवाभावात् किन्तन्निषेधेनेत्यत आह । दानक्रिया-
निमित्त इति ॥ दत्तशब्दोऽयं डित्यादिशब्दवन्न, किन्तु दानक्रियां पुरस्कृत्यैव स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतः प्रवृत्तः, अतस्तस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे प्राप्ते निषेधोऽयमित्यर्थः । पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदाहरति । पञ्चमीभार्य इति ॥ पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः । अतः ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति प्राप्तं निषिध्यते । पञ्चमीपाशेति ॥ निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः । याप्ये पाशप् । अत्र ‘तसिलादिषु’ इति प्राप्तं पुंवत्त्वनिषिध्यते । वृद्धिनिमित्तस्य च ॥ वृद्धे-
र्निमित्तं हेतुरिति विग्रहः । रक्तञ्च विकारश्चेति समाहारद्वन्द्वः । ततो नञ्त्पुरुषः । रक्त-
विकारभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह विवक्षिता । व्याख्यानात् । तदाह । वृद्धिशब्देनेत्यादिना ॥ तदन्तेति ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । सौम्रीति ॥ सुम्रो देश इत्यर्थः । तत्र भव इत्यण् । ‘यस्येति च’ इति अकारलोपः । णित्त्वादादिवृद्धिः, ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीप् । सौम्री भार्या यस्येति विग्रहः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति प्राप्तमिह निषिध्यते । माधुरीयते, माधुरीमानिनीति ॥ मधुरायां भवा माधुरी, तत्र भवः इत्यण्, ‘यस्येति च’ इत्याकारलोपः, आदिवृद्धिः, ‘टिड्ढ’ इति डीप् । माधुरीवाचरतीत्यर्थे ‘कर्तुः क्यङ्’ इति क्यङ् । ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वाल्लडादि, माधुरीयते इति । माधुरी

किम् । मध्यमभार्यः । ‘तद्धितस्य’ किम् । काण्डलावभार्यः । ‘वृद्धि’ शब्देन किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु, काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु, हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधाना-भावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ।

मन्यते माधुरीमानिनी, ‘मनः’ इति णिनिः, उपधावृद्धिः । उपपदसमासः, सुब्लक्, नान्त-त्वात् डीप् । इहोभयत्रापि ‘क्यङ्मानिनोश्च’ इति प्राप्तं पुंवत्वन्निषिध्यते । **मध्यमभार्य इति ॥** मध्ये भवा मध्यमा, ‘मध्यान्मः’ इति मः । मध्यमा भार्या यस्येति विग्रहः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्वम् । अत्र मप्रत्ययस्य तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाभावात्पुंवत्व-निषेधः । **काण्डलावभार्य इति ॥** काण्डं लुनातीति काण्डलावी, ‘कर्मण्यण्’ इत्यप्रत्ययः, कृत्, ‘अचो ङिति’ इति वृद्धिः, आवादेशः, उपपदसमासः, ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीप्, काण्डलावी भार्या यस्येति विग्रहः, पुंवत्त्वात् डीपो निवृत्तिः । अत्राणः कृत्वास्तद्धितत्वा-भावात् न पुंवत्वनिषेधः । **तावद्भार्य इति ॥** तत् परिमाणस्यास्तावती, ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्’ इति तच्छब्दाद्वतुप् तद्धितः, ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्याकारः, उगित्वात् डीप्, तावती भार्या यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वात् डीपो निवृत्तिः, ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्याकारात्मिकां वृद्धिं प्रति वतुपो निमित्तत्वेऽपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाभावात्तन्निमित्तवतुवन्तस्य न पुंवत्वनिषेधः । **रक्ते त्विति ॥** रक्तेऽर्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्वमित्यर्थः । **काषायीति ॥** कषायो गिरिजो धातु-विशेषः, तेन रक्ता काषायी ‘तेन रक्तं रागात्’ इत्यणि ‘यस्येति च’ इति लोपः । आदिवृद्धिः, ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीप् । **काषायकन्थ इति ॥** पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तिः, अत्राणः तद्धितस्य रक्तार्थकत्वात् न पुंवत्वनिषेधः । **विकारे त्विति ॥** विकारार्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्वमित्यर्थः । **हैमीति ॥** हेमो विकारभूतेत्यर्थः । ‘अनुदात्तादेश्च’ इत्यञ्, टिलोपः, आदिवृद्धिः, ‘टिड्ढ’ इति डीप्, हैमीति रूपम् । हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तिः । अत्राणस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वात् पुंवत्वनिषेधः । स्यादेतत् । व्याकरणमधीते वेति वा स्त्री वैयाकरणी, ‘तद्धीते तद्धेद’ इत्यण् तद्धितः । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । अणो णित्वात् तन्निमित्तकयकाराकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्राप्तायाः वृद्धेः ‘नध्वाभ्याम्’ इति निषेधः । यकारात् प्रागैकारागमश्च ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीप् । वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ वैयाकरणभार्य इति रूपम् । तथा स्वश्वस्यापत्यं स्त्री ‘अत इञ्’ इति इञोऽपवादः शिवाद्यण् ‘यस्येति च’ इति लोपः । प्रथमवकारात् परस्य अकारस्यादिवृद्धेर्नध्वाभ्यामिति निषेधः । प्रथमवकारात् प्रागैकारागमश्च, ‘टिड्ढ’ इति डीप् । सौवश्वी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ सौवश्वभार्य इति रूपमिति स्थितिः । अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः ‘नध्वाभ्याम्’ इति निषेधेऽपि अणः तद्धितस्य णित्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात् पुंवत्वनिषेधो दुर्वार इत्यत आह । **वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवदिति ॥** प्रतीत्यनन्तरं निमित्ततद्धितस्येति शेषः । अणः वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं वृद्धिस्तेन उपधानं तात्कालिक-

८४१ । स्वाङ्गाच्चेतः । (६-३-४०)

स्वाङ्गाद्यः ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । ‘स्वाङ्गात्’ किम् । पटुभार्यः । ‘ईतः’ किम् । अकेशभार्यः । ‘अमानिनीति वक्तव्यम्’ (वा ३९३२) । सुकेशमानिनी ।

८४२ । जातेश्च । (६-३-४१)

जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र ‘भस्यादे—’ (वा ३९२८) इति तु भवत्येव ।

साहित्यं तदभावादित्यर्थः । ‘वृद्धिस्ताद्धितस्य’ इत्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तसम्बन्धे वृद्धेरिति षष्ठीमाश्रित्य ‘वृद्धिनिमित्तताद्धितस्य’ इत्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितामिति विज्ञायत इति भावः । यद्यप्यैजागमसिद्धवृद्धिं प्रति अण्प्रत्ययः, फलोपहितमेव निमित्तम् । तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तं न भवत्येवेति न दोषः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम् । अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात् तन्निमित्तग्रहणान्निष्फलं स्यात् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । **स्वाङ्गाच्चेतः** ॥ ईत इति च्छेदः । तदाह । **स्वाङ्गाद्य ईकारः** इति ॥ **सुकेशीभार्य** इति ॥ सु शोभनाः केशाः यस्याः सा सुकेशी ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्’ इति ङीष् । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति प्राप्तस्य निषेधः । **पटुभार्य** इति ॥ पट्टी भार्या यस्येति विग्रहः । पटुत्वस्य अस्वाङ्गत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः । किन्तु पुंवत्त्वे ‘वोतो गुणवचनात्’ इति ङीषो निवृत्तिरिति भावः । **अकेशभार्य** इति ॥ अविद्यमानाः केशाः यस्यास्सा अकेशा ‘नञोऽस्त्यर्थानाम्’ इति बहुव्रीहिः, विद्यमानशब्दस्य लोपश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीष् । ‘सहनञ्विद्यमान’ इति निषेधात् । अतश्चावेव । अकेशा भार्या यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गत्वेऽपि ईकाराभावान्नपुंवत्त्वनिषेधः । किन्तु पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । **अमानिनीति** ॥ स्वाङ्गाच्चेति निषेधः । मानिन्शब्दे परतः न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । **सुकेश मानिनीति** ॥ सुकेशीं मन्यत इति अर्थे ‘मनश्च’ इति णिनिः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः । सुब्बलुक्, पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । **जातेश्च** ॥ ईत इति अस्वरितत्वान्नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य आह । **जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय** इति ॥ **शूद्राभार्य** इति ॥ ‘शूद्रा चामहर्त्तृणां’ इति जातिलक्षणङीषोऽपवादश्चाप् । पुंवत्त्वनिषेधान्न टापो निवृत्तिः । **ब्राह्मणीभार्य** इति ॥ पुंवत्त्वनिषेधात् न शाङ्करवादिङीनो निवृत्तिः । ननु हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र ‘अञ्चितहस्ति’ इति ठकि हस्तिनीशब्दस्य ‘भस्यादे’ इति कथं पुंवत्त्वं ‘जातेश्च’ इति निषेधात् इत्यत आह । **सौत्रस्यैवायन्निषेध** इति ॥ सूत्रविहितस्येत्यर्थः । ‘भस्यादे’

८४३ । सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः

सङ्ख्येये । (२-२-२५)

सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । ‘बहुव्रीहौ सङ्ख्येये-’ (सू. ८५१) इति वक्ष्यमाणो ङच् ।

८४४ । ति विंशतेर्ङिति । (६-४-१४२)

विंशतेर्भस्य तिश्चदस्य लोपः स्याङिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना

इति तु वार्तिकमिति भावः । एतच्च ‘न कोपधायाः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सङ्ख्यया ॥ शेषग्रहणम् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति च निवृत्तौ बहुव्रीहिरित्यनुवर्तते । ‘सुप्सुपा’ इति च । सङ्ख्येये इत्येतत्सङ्ख्येयेत्यत्रान्वेति । सङ्ख्यया परिच्छेद्यं सङ्ख्येयम्, तत्रार्थं विद्यमानया सङ्ख्येयेति लभ्यते । सङ्ख्याशब्दश्चायं नतु स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशतान्तशब्दपरः । तदाह । सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्येयेति ॥ एकादिशब्देन सुबन्तेनेत्यर्थः । अव्ययादय इति ॥ अव्यय आसन्न अदूर अधिक सङ्ख्या एते सुबन्ता इत्यर्थः । अत्रापि सङ्ख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशब्दपर एव । अत्र इदमवधेयम् । विंशतेः प्रागेकादिशब्दाः सङ्ख्येयेषु वर्तन्ते । दशादयो नित्यबहुवचनान्ता विशेष्यलिङ्गाश्च । विंशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च वर्तन्ते नवतिपर्यन्ताः नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च । यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः, ब्राह्मणानां विंशतिरिति । विंशत्यादिस्सङ्ख्या । ततः द्वित्वबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विंशती इति, चत्वारिंशदिति गम्यते । गवां तिस्रः विंशतय इति, षष्टिरिति गम्यते । “विंशत्याद्यास्स-दैकत्वे सङ्ख्यास्सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः । सङ्ख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्मात्सु चानवतेस्त्रियः” इत्यमरः । अत्राव्ययस्य उदाहरति । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति ॥ उपशब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दशसमीपवर्तिनः इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वाभावादप्रथमान्तत्वाच्च ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तस्य दशानां वृक्षादीनां समीपवर्तिनो गवादय इत्यर्थभ्रमं वारयति । नवैकादश वेत्यर्थ इति ॥ सामीप्यमिह दशशब्दार्थगतदशत्वापेक्षम् । एकार्थीभावबलात् । तथाच दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावात्सु उपशब्द इति फलति । ततश्च दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावान्त इति बोधपर्यवसानं भवति । ङजिति ॥ उपदशशब्दात् ङचि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोप इति भावः । आसन्नशब्दस्य विंशतिशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासे ङचि कृते ‘ऐः’ इति इकारमात्रस्य लोपे प्राप्ते आह । ति विंशतेर्ङिति ॥ तीति लुप्तपष्ठीकम् । ‘भस्य’ इत्यधिकृतम् । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्माल्लोपः इत्यनुवर्तते । तदाह । विंशतेर्भस्येति ॥ ‘अलोऽन्यस्य’ इति न भवति । ‘नानर्थकेऽलोऽन्यविधिः’ इत्युक्तेः । आसन्नविंशा इति ॥ विंशतिसङ्ख्यासन्नसङ्ख्यावान्त इत्यर्थः । ङचि कृते आसन्नविंशति-अ-इति स्थिते, तिलोपे सवर्णदीर्घं बाधित्वा ‘अतो गुणे’ इति पररूपे,

इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरा-
वृत्ताः दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ।

८४५ । दिङ्नामान्यन्तराले । (२-२-२६)

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो-
ऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं
दिक् ।

८४६ । तत्र तेनेदमिति सरूपे । (२-२-२७)

आसन्नविंशशब्दः अदन्तः । ‘उत्तरपदत्वेचापदादिविधौ प्रतिषेधः’ इति प्रत्ययलक्षणाभावेना-
पदत्वात् । अथादूरशब्दस्योदाहरति । **अदूरत्रिंशा इति ॥** त्रिंशतः अदूराः इति विग्रहः ।
त्रिंशत्सङ्ख्यायाः अदूरसङ्ख्यावन्तः इत्यर्थः । डचि टिलोपः । अधिकस्योदाहरति । **अधिक-
चत्वारिंशाः इति ॥** चत्वारिंशतोऽधिकाः इति विग्रहः । चत्वारिंशत्सङ्ख्यायाः अधिकसङ्ख्या-
वन्तः इत्यर्थः । डचि टिलोपः । सङ्ख्यावाचकशब्दस्य सङ्ख्यावाचकशब्देन समासमुदाहरति ।
द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः इति ॥ वार्थे बहुव्रीहिः । द्वित्र्यन्यतरा इत्यर्थः । डचि टिलोपः ।
ननु द्वित्रा आनीयन्तामित्युक्ते कदाचित् द्वावानयति, तदा कथं बहुवचनमिति चेत्, अत्र भाष्ये
“अनिश्चये बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्” इति वचनात् समाहितम् । तथा कार्यान्वये विकल्पः,
शब्दात्तु नियमेन कोटिद्वयोपस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयनमिच्छया । अतः शब्दान्नियमेन
पञ्चानामुपस्थितिरित्यपि समाहितम् । नच वार्थप्राधान्यात् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्येवात्र सिद्ध-
मिति वाच्यम्, ‘शेषाद्विभाषा’ इति कबभावार्थकत्वात् । स हि कप् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति
विहितबहुव्रीहावेव प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । अथ सङ्ख्यायास्सङ्ख्यायाः समासे उदाहरणा-
न्तरमाह । **द्विरावृत्ता दश द्विदशाः इति ॥** शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुजर्थान्तर्भावेन पूर्व-
पदस्य वृत्त्याश्रयणात् समासे सुपो न श्रवणमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्वसङ्ख्याकदशत्ववन्तः
इत्यर्थः । फलितमाह । **विंशतिरित्यर्थः इति ॥ दिङ्नामानि ॥** नामानीत्यनन्तरं सु-
बन्तानि परस्परमिति शेषः । **प्राग्वत् इति ॥** समस्येते स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । नामा-
नीति बहुत्वमविवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति । **दक्षिणस्याश्चेति ॥ दक्षिणपूर्वेति ॥** स्त्रीत्वं
लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवत्त्वम्” इति भाष्यम् ।
यद्यप्युपसर्जनत्वाच्च सर्वनामत्वम् । तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंवत्त्वं भवति ।
अत एव भाष्यात् । ननु दिशोरन्तराले इत्येव सिद्धे नामग्रहणं किमर्थमित्यत आह । **नाम-
ग्रहणादिति ॥** दिक्षु रूढाश्शब्दाः दिङ्नामानानीत्यनेन विवक्षिताः । ऐन्द्र्यादिशब्दः इन्द्र-
शब्दात् कुबेरशब्दाच्चेन्द्रसम्बन्धात् कुबेरसम्बन्धाच्च प्रवृत्तो यौगिक एव न रूढ इति भावः ।
तत्र तेन ॥ समासः इति, बहुव्रीहिः इति चाधिकृतम् । तत्र इत्यनेन सप्तम्यन्ते पदे
विवक्षिते ग्रहणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । तेन इत्यनेन तु

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च ग्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । अन्येषामपि दृश्यते (सू ३५३९) । दीर्घ इत्यनुवर्तते । इच्चि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्चसमासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठदुप्रभृतिष्विचप्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च ग्रहत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ।

तृतीयान्ते पदे विवक्षिते । ग्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । सरूपे इति प्रथमाद्विवचनान्तपदे विवक्षिते । ग्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तन्तु, सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्तयोश्च प्रत्येकमन्वेति । इदम् इत्यर्थनिर्देशः । युद्धं प्रवृत्तमिति तद्विशेष्यमध्याहार्यम् । कर्मव्यतिहारे द्योत्ये इत्यप्यध्याहार्यम् । तदाह । सप्तम्यन्ते इति ॥ प्रथमाद्विवचनमिदम् । ग्रहणविषये इति ॥ गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्, केशादि, अधिकरणे ल्युट्, तद्विषयः वाच्यः ययोस्ते ग्रहरणविषये, ग्रहरणवाचके इति यावत् । अत्रापि सरूपे पदे इत्यन्वेति । इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे इति ॥ इदमिति समासार्थनिर्देशः । युद्धमिति विशेष्यनिर्देशः । अतः केशाकेशि युद्धमिति न पुनरुक्तिः । परस्परग्रहणं परस्परग्रहरणं च कर्मव्यतिहारः । ननु 'ग्रहणविषये' इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह । इतिशब्दादिति ॥ इतिशब्दो लौकिकप्रसिद्धप्रकारवचनः । केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्तावत्यर्थेऽयं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते ॥ अनुवर्तत इति ॥ 'दलोपे' इत्यत इति शेषः । 'नहिवृत्तिवृषि' इत्यादिपूर्वसूत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यते इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य आह । कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः इति ॥ बहुव्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे एव पूर्वपदान्तस्यैव दीर्घ इत्यर्थः । तेन तुराषाडित्यादौ दीर्घो निर्बाधः । दक्षिणग्रहणादयमर्थो लभ्यते । वक्ष्यत इति ॥ 'इच्चकर्मव्यतिहारे' इति सूत्रेणेति शेषः । 'तिष्ठदुप्रभृतिषु' इति वृत्तिग्रन्थ एवात्र प्रमाणम् । अव्ययीभावत्वमिति ॥ तत्र 'अव्ययीभावः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अव्ययत्वमिति ॥ 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनेति शेषः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुब्लुक् तत्फलमिति भावः । गृहीत्वेति ॥ परस्परमिति शेषः । नच केशग्रहणस्य पुरुषकर्तृकत्वात् प्रवृत्तेश्च युद्धकर्तृकत्वात् समानकर्तृकत्वाभावात् कथमिह क्ताप्रत्यय इति वाच्यम् । गृहीत्वेत्यनन्तरं स्थितयोरित्यध्याहारात् । ततश्च अस्य केशेषु सः, तस्य केशेष्वयमित्येवं परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं फलितम् । केशाकेशीति ॥ केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तर्भावेन वृत्तिघटकयोस्समासे सति सुब्लुक् पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्चसमासान्तः । 'यस्येति च' इति लोपः । अव्ययत्वासुब्लुगिति भावः । अन्यपदार्थवृत्तित्वेऽपि एकशेषापवादोऽयं बहुव्रीहिसमासः अप्रथमान्तार्थश्च । दण्डैश्चेति ॥ अस्य दण्डैस्सः तस्य दण्डैरयमित्येवं परस्परं

८४७ । ओर्गुणः । (६-४-१४६)

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाह्वि ।
‘ओरोत्’ इति वक्तव्ये गुणोक्तिः ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (प ९४) ।
इति ज्ञापयितुम् । तेन ‘स्वायम्भुवम्’ इत्यादि सिद्धम् । ‘सरूपे’ इति किम् ।
हलेन मुसलेन ।

८४८ । तेन सहेति तुल्ययोगे । (२-२-२८)

तुल्ययोगे वर्तमानं ‘सह’ इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

८४९ । वोपसर्जनस्य । (६-३-८२)

प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहार्थः । दण्डादण्डीति ॥ दण्डैर्दण्डैरित्यनयोः
प्रहरणाद्यन्तर्भावेन समासघटकयोस्समासे सति सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, ‘यस्येति
च’ इति लोपः । अव्ययत्वात् सुब्लुक् । मुष्टीमुष्टीति ॥ अस्य मुष्टिभिस्सः तस्य मुष्टिभि-
श्चायमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनयोः
समासे सति सुब्लुगादि पूर्ववत् । मुष्टामुष्टीति पूर्वपदान्तस्य आत्वमपाणिनीयमेव । ओर्गुणः ॥
ओः इत्युकारात् षष्ठ्येकवचनम् । तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । ‘नस्तद्धिते’
इत्यतस्तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदाह । उवर्णान्तस्येति ॥ बाहूबाह्वीति ॥ बाहौ बाहौ
च परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । समासः, सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः,
इच् । ‘यस्येति च’ इति बाधित्वा ओर्गुणः, अवादेशः । अव्ययत्वात् सुपो लृक् । ननु गुणः
उकारस्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति । ततश्च लाघवात् ‘ओरोत्’ इत्येव सिद्धे
गुण इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह । ओरोत् इति ॥ नचैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं
दुर्वारमिति वाच्यम् । विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् ।
नच ‘ओत्’ इति तपरः तत्कालस्य संज्ञेति वाच्यम् । विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्ध्या
तकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । स्वायम्भुवमिति ॥ स्वायम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अण्, संज्ञापूर्वकत्वे-
नानित्यत्वादोर्गुणाभावे उवङ्, आदिदृष्टिरिति भावः । स्वायम्भवमिति पाठे तस्येदमित्यण् ।
हलेन मुसलेनेति ॥ अत्र असरूपत्वात् हलामुसलीति न भवतीति भावः । तेन सहेति
तुल्ययोगे ॥ तुल्ययोगे इति ॥ युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः । तृतीयान्तेनेति ॥ तेनेत्य-
नेन तल्लाभादिति भावः । प्राग्वदिति ॥ समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः । असामानाधिकर-
ण्यार्थं कवभावार्थं चेदम् । वोपसर्जनस्य ॥ उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । ‘सहस्य सस्संज्ञायाम्’
इत्यतस्सहस्य स इत्यनुवर्तते । उपसर्जनम् अस्यास्तीत्युपसर्जनः, मत्वर्थे ‘अर्शे आद्यच्’ । उत्तर
पदाक्षिप्तसमासो विशेष्यम् । उपसर्जनवतस्समासस्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चि-
दवयवः उपसर्जनमेव । तथापि सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्येति लभ्यते । तथाच स बहुव्री-

बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः, सहपुत्रो वा आगतः । ‘तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्’ । सकर्मकः । सलोमकः ।

८५० । प्रकृत्याशिषि । (६-३-८३)

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय । ‘अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्’ (वा ३९९०) । सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

८५१ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । (५-४-७३)

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माडुच्यतात् । उपदशाः । ‘अबहुगणात्’ किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः । (वा ३३४८) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतो-
ऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।

हिरैव । तथाच उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहिरिति लब्धम् । अवयवषष्ठेषा । तदाह । बहुव्रीहेरवयवस्येत्यादिना ॥ बहुव्रीहेरिति किम् । सहयुद्धा । ‘राजनिपुधिकृञः, सहे च’ इति कनिप् । उपपदसमासः । अबहुव्रीह्यावयवस्य सहस्य सत्वन्न । सपुत्र इति ॥ सभावे रूपम् । पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः । प्रायिकमिति ॥ इतिशब्दादिदं लभ्यते । ‘विभाषा सपूर्वस्य’ इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । सकर्मक इति ॥ विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । अत्र तुल्ययोगाभावेऽपि सहस्य सः । प्रकृत्याशिषि ॥ ‘सहस्य सस्संज्ञायाम्’ इत्यतस्सहस्येत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह । सहशब्द इति ॥ प्रकृत्येति ॥ स्वभावेन स्थितस्यादित्यर्थः । सभावो नेति यावत् । स्वस्तीति ॥ भूयादिति शेषः । सहपुत्रायेति ॥ तेन सहेति समासे कृते, आशीर्योगात् सभावः । सहामात्यायेति ॥ अगोवत्सेति ॥ गोवत्सहलेषु परतस्सहस्य प्रकृतिभावो नेत्यर्थः । सगवे इति ॥ राज्ञे स्वस्तीति शेषः । अथ बहुव्रीह्यावसाधारणसमासान्तानाह । बहुव्रीहौ ॥ सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिरिति । ‘सङ्ख्ययाव्यय’ इति विहित इति शेषः । तस्मादिति ॥ बहुव्रीहविति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः । डुच्यतात् इति ॥ समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । उपदशा इति ॥ दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । ‘सङ्ख्ययाव्यय’ इति बहुव्रीहिः । सुब्लक् । उपदशशब्दाडुचि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । उपबहवः, उपगणा इति ॥ बहूनां समीपे ये सन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः । ‘बहुगणवतुडति सङ्ख्या’ इति सङ्ख्यात्वात् ‘सङ्ख्ययाव्यय’ इति समासः । अबहुगणात्, इति निषेधान् डच् । ननु उपगणाः इत्यत्र डचि सति असति च रूपसाम्यात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह । अत्र स्वरे विशेष इति ॥ डचि सति चित इति अन्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । सङ्ख्याया इति ॥ सङ्ख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डच् वक्तव्यमित्यर्थः । निस्त्रिंशानीति ॥ ‘निरादयः क्रान्त’ इति तत्पुरुषः, डच्, ‘टेः’ इति टिलोपः । त्रिंशतोऽधिका-

८५२ । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । (५-४-११३)

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । ‘स्वाङ्गात्’ किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ (सू ९४४) इत्यच् ।

८५३ । अङ्गुळेर्दारुणि । (५-४-११४)

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्याद्धारण्यर्थे । पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । ‘बहुव्रीहेः’ किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्यङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—’ (सू ७८६) इत्यच् । ‘दारुणि’ किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

नीति यावत् । निर्विशिष्टा इति ॥ समासादि पूर्ववत् । त्रिंशदधिकाङ्गुल इत्यर्थः । “न च गवां विंशतिर्गोविंशतिरित्यन्तातिप्रसङ्गश्शङ्क्यः । ‘अव्ययादेः’ इति विशेषणात् ।” इति भाष्ये स्पष्टम् । नचैकाधिका विंशतिरेकविंशतिरित्यत्र ‘सङ्ख्याव्यय’ इति समासे सति ‘बहुव्रीहौ सङ्ख्येये’ इति उच् शङ्क्यः । अन्यत्राधिकशब्दादिति वार्तिकादित्यास्तां तावत् । बहुव्रीहौ ॥ सक्थ्यक्ष्णोरिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति छन्दसि वचनादित्यर्थः । “छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति” इति भाष्यम् । बहुव्रीहाविति सप्तमी व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे । तदाह । स्वाङ्गवाचीति ॥ सक्थ्यक्ष्यन्तादिति ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । षच् स्यादिति ॥ समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । दीर्घसक्थ इति ॥ षच ‘यस्येति च’ इति लोपः । जलजाक्षीति ॥ जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहः । समासे षचि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । षित्वात् ङीष् । षित्वं ङीष्मिति भावः । दीर्घसक्थि शकटमिति ॥ दीर्घे सक्थिनी सक्थिसदृशावीषादण्डौ यस्येति विग्रहः । अत्र सक्थिशब्दार्थयोरीषादण्डयोः ‘अद्रवन्मूर्तिमन्स्वाङ्गम्’ इत्यादि-स्वाङ्गलक्षणभावान्न षजिति भावः । अत्र ‘स्वाङ्गात्’ इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरमाह । स्थूलाक्षेति ॥ स्थूलानि अक्षाणि पर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः । अस्वाङ्गत्वादिह न षजिति भावः । ननु षजभावेऽपि नान्तलक्षणङीप् स्थूलाक्षिणीति स्यादित्यत आह । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यजिति ॥ षचि तु षित्वलक्षणङीप् स्यादिति भावः । अङ्गुळेर्दारुणि ॥ बहुव्रीहावित्यनुवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यन्तस्य अङ्गुल्या विशेषणात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह । अङ्गुल्यन्तादिति ॥ पञ्चाङ्गुलं दार्विति ॥ षचि ‘यस्येति च’ इति इकारलोपः । ननु दारुणः कथं अङ्गुलयः इत्यत आह । अङ्गुलिसदृशावयवमिति ॥ अङ्गुलिसदृशाः अवयवाः यस्येति विग्रहः । धान्येति ॥ कुसूलादिस्थितधान्याद्याकर्षकमिति यावत् । उच्यत इति ॥ लक्षणयेति शेषः । द्यङ्गुलेति ॥ ‘प्रमाणे द्वयसच्’ इति विहितस्य मात्रचः ‘द्विगोर्नित्यम्’ इति लुक् । अबहुव्रीहित्वादत्र न षजिति भावः । तर्हि द्यङ्गुलिः इति स्यादित्यत आह । तद्वितार्थ

८५४ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः । (५-४-११५)

आभ्यां मूर्धः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । 'नेतुर्नक्षत्रे अव्यक्तव्यः' (वा ३३६०) । 'मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्राः रात्रयः' पुष्यनेत्राः ।

८५५ । अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः । (५-४-११७)

आभ्यां लोमोऽप्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

८५६ । अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । (५-४-११८)

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरञ्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ।

८५७ । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । (८-४-३)

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने ।

दुरिव नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । 'अगः' किम् । ऋचामयनम् ऋगय-

इति ॥ षचि तु ङीष् स्यादिति भावः । द्वित्रिभ्याम् ॥ षेति लुप्तप्रथमाकं पदम् । द्विमूर्ध इति ॥ द्वौ मूर्धानो यस्येति विग्रहः । त्रिमूर्ध इति ॥ त्रयो मूर्धानो यस्येति विग्रहः । समासान्तः । 'नस्ताद्धिते' इति टिलोपः । षचि अनुवर्तमाने षग्रहणं चित्स्वरानिवृत्त्यर्थम् । नेतुरिति ॥ नक्षत्रे विद्यमानो यो नेतृशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् वक्तव्य इत्यर्थः । नेता नायकः । मृगो नेतेति ॥ मृगः मृगशीर्षम् । रात्रिनेता चन्द्रः । तद्योगान्नक्षत्रस्यापि नेतृत्वं बोध्यम् । मृगनेत्रा इति ॥ मृगनेतृशब्दादप्, ऋकारस्य यण्, रेफः, टाप् । पुष्यनेत्रा इति ॥ पुष्यो नेता यासामिति विग्रहः । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोमः ॥ अन्तर्लोमः इति ॥ अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहः, अप्, टिलोपः । एवं बहिर्लोमः । अच् नासिकायाः ॥ अच् इति च्छेदः । नासिकाया इत्यस्य बहुव्रीहेर्विशेषणत्वात् तदन्तर्विधिमभिप्रेत्य आह । नासिकान्तादिति ॥ नसमिष्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यम् । उपस्थितत्वान्नासिकाशब्द इति लभ्यते । तदाह । नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति ॥ पूर्वपदात् ॥ रषाभ्याम् इत्यनुवृत्तम् । पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते । 'रषाभ्याम्' इत्यनेन लब्धो रेफश्च प्रत्येकमन्वेति । तदाह । पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति ॥ रेफकारात्मकादित्यर्थः । अग इति पञ्चम्यन्तम् । गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः । गकारात्परस्य नेति यावत् । तदाह । नतु गकारव्यवधाने इति ॥ अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनुवृत्तिस्मृचिता । अन्यथा अग इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । खण्डपदत्वादप्राप्तौ वचनमिदम् । दुरिवेति ॥ वृक्ष इवेत्यर्थः । द्रुणस इति ॥ बहुव्रीहेरच् । नासिकाशब्दस्य नसादेशः । णत्वम् । ऋगयनमिति ॥ 'ऋवर्णात्' इति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं प्राप्तं, गकारेण व्यवधानान्न भवतीति भावः । अत्र ऋचामयनमिति

नम् । ‘अणूगयनादिभ्यः’ (सू १४५२) इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य ‘अगः’ इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । ‘अस्थूलात्’ किम् । स्थूलनासिकः । ‘खुरखराभ्यां वा नस्’ (वा ३३६३) । खुरणाः । खरणाः । ‘पक्षेऽजपीष्यते’ । खुरणसः । खरणसः ।

८५८ । उपसर्गाच्च । (५-४-११९)

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थमिदं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य सः उन्नसः । ‘उपसर्गादनोत्परः’ । इति सूत्रम् । तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह ।

८५९ । उपसर्गाद्बहुलम् । (८-४-२८)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः । ‘वेप्रो वक्तव्यः’ (वा ३३६५) । विगता नासिका यस्य विप्रः । ‘ख्यश्च’

विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यम् । नच रघुनाथ इत्यादौ संज्ञायां णत्वं शङ्क्यम् । णत्वेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थात् । इह तु कृते णत्वे संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । अत एव ‘भृजोऽसंज्ञायाम्’ इति सूत्रभाष्ये य एते संज्ञायामिति विधीयते, तेषु नैवं विज्ञायते, संज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्युक्तम् । **खुरेति** ॥ खुरखराभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ संज्ञायां नसादेशो वेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसादेशवचनम् अचप्रत्ययानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । **खुरणा इति** ॥ खुराविव नासिके यस्येति विग्रहः । नसादेशः । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् । ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घः । **खरणा इति** ॥ खररूपा नासिका यस्मेति विग्रहः । पक्षे खुरनासिक इति खरनासिक इति च न भवतीत्याह । **पक्षे अजपीष्यते इति** ॥ अचप्रत्ययसहितः नसादेश इत्यर्थः । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । **उपसर्गाच्च** ॥ नन्वत्र नासिकाया इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **असंज्ञार्थमिदमिति** ॥ **उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रमिति** ॥ तत्र हि ‘नश्च धातुस्था’ इति सूत्रान्नसिति छुत्पष्ठीकमनुवर्तते । ‘रषाभ्यां नो णः’ इत्यनुवर्तते । उपसर्गस्थाद्रेफषकारात्परस्य नसो नस्य णस्स्यात् ओत्परस्तु नकारो णत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खण्डपदस्थत्वादप्राप्ताविदं सूत्रम् । “प्र ण आर्यूषि तारिषत्” इत्याद्युदाहरणम् । ‘अनोत्परः’ किम् ? “प्रनो मुञ्चतम्” । अत्र ओत्परकत्वान्न णत्वमिति स्थितिः । **तद्भङ्क्त्वेति** ॥ ‘अनोत्परः’ इत्यपनीय तत्स्थाने बहुलमिति च कृत्वा भाष्यकारः आहृत्यर्थः । तथाच फलितं सूत्रमाह । **उपसर्गाद्बहुलम् ॥ निमित्तादिति** ॥ रेफषकारात्मकादित्यर्थः । ‘उपसर्गादनोत्परः’

१. वार्तिके वाग्रहणं ‘पक्षेऽजपि’ ‘खुरणसः’ इत्युदाहरणं निर्मूलम् । मुनित्रयानुक्तत्वात् इति रत्नाकरः ।

(वा ३३६६) । विख्यः । कथं तर्हि 'विनसा हतवान्धवा' इति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।

८६० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणी-

पदाजपदप्रोष्ठपदाः । (५-४-१२०)

एते बहुव्रीहयोऽच्छप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवा अस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्यैणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

८६१ । नञ् दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । (५-४-१२१)

अचस्यात् । अहलः—अहलिः । असक्थः—असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । 'शक्तयोः' इति पाठान्तरम् । अशक्तः—अशक्तिः ।

इति यथाश्रुते तु "प्रणो नच" इत्यादावव्याप्तिः, "प्रनः पूषा" इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति भावः । प्रणस इति ॥ प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः । 'उपसर्गाच्च' इत्यच् । नासिकाया नसि 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वमिति भावः । वेरिति ॥ वेः परो यो नासिकाशब्दः सः प्रादेशं प्राप्नोतीति भावः । विग्र इति ॥ विगता नासिका यस्येति विग्रहः । प्रकृतवार्तिकेन नासिकाशब्दस्य प्रादेश इति भावः । विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्रयोगः न युज्यते । प्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रति अपवादत्वादित्याक्षिपति । कथन्तर्हीति ॥ समाधत्ते । विगतयेति ॥ विगता नासिका विनासिका । प्रादिसमासः । अबहुव्रीहित्वात् न प्रादेशः । किन्तु टायां 'पहन्' इति नसादेशे विनसेति तृतीयान्तं रूपम् । उपलक्षितेत्यध्याहार्यमिति भावः । सुप्रात ॥ सुप्रात इति ॥ अचप्रत्ययः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । सुश्व इति ॥ अच्, पूर्ववट्टिलोपः । सुदिवः इति ॥ शोभनं दिवा यस्येति । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । शारिकुक्ष इति ॥ शारिः पक्षिविशेषः । अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । चतस्रोऽश्रयः इति ॥ कोणा इत्यर्थः । अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । एण्या इवेति ॥ एणी मृगी । अजपद इति ॥ अजः छागः तस्येव पादावस्येति विग्रहः । एणीपदादिषु अच् । निपातनात् पादः पत् । नञ्दुस्सुभ्यः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अच् स्यादिति ॥ अहलः, अहलिरिति ॥ अविद्यमानः हलिः यस्येति विग्रहः । हलिशब्द इदन्तः हलपर्यायः । तदन्तादचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । तदभावे च रूपम् । यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धम् । तथापि अनुक्तसमासान्ततया शैषिकस्य कपः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं इदं वचनम् । अख्य वैकल्पिकत्वेऽपि अनुक्तसमासान्तत्वाभावादत्र न कप् । असक्थः, असक्थिरिति ॥ अविद्यमानं सक्थि

८६२ । नित्यमसिचप्रजामेधयोः । (५-४-१२२)

‘नञ्दुःसुभ्यः’ इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः ।
दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

८६३ । धर्मादनिच्केवलत् । (५-४-१२४)

केवलत्पूर्वपदात्परो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरेरनिच्स्यात् । कल्याणधर्मा ।
‘केवलत्’ किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो
हीह न केवलं पूर्वपदम्, किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । ‘सन्दिग्धसाध्यधर्मा’

यस्येति विग्रहः । एवं दुस्सुभ्यामिति ॥ दुर्हलः, दुर्हलिः । दुस्सक्थः, दुस्सक्थिः । शक्त्वो-
रिति ॥ ‘हलिशक्त्वोः’ इति केचित् पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः । केचिच्छिष्याः पाणिनिना तथा
पाठिता इति वदन्तीति भावः । नित्यमसिच् ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येवेति ॥ पूर्वसूत्रा-
दनुवर्तत इति भावः । एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाशब्दाभ्यां नित्यमसिच् समासान्तस्स्यात्
स तद्धित इत्यर्थः । असिचः चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिनिवृ-
त्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । अप्रजा
इति ॥ अविद्यमाना प्रजा यस्येति विग्रहः । ‘नञोऽस्त्यर्थानाम्’ इति समासः । असिचि
‘यस्येति च’ इत्याकारलोपादप्रजशब्दात् सुबुत्पत्तिः । सौ तु ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घः ।
‘हल्ङ्याप्’ इति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि सिच्य-
भत्वेन आकारलोपाभावादप्रजाशब्दात् सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने अप्रजाः इति रूपसिद्धावपि
अप्रजसाविति न स्यात् । किन्तु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मादकारोच्चारणं भत्वसम्पादनार्थ-
मावश्यकम् । दुष्प्रजा इति ॥ दुर्गता प्रजा यस्येति विग्रहः । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य’ इति
समासः । असिजादि पूर्ववत् । ‘इदुदुपधस्य’ इति षत्वम् । सुप्रजा इति ॥ शोभना प्रजा
यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । अमेधाः इत्यादि ॥ अविद्यमाना मेधा यस्येति विग्रहः ।
असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधसः इत्यादि सिध्यती-
त्यप्याहुः । धर्मादनिच्केवलत् ॥ पूर्वपदादित्यज्याहृत्य केवलदित्यस्य तद्विशेषणत्वमाह ।
केवलत्पूर्वपदादिति ॥ अनिचि चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । मध्यमपदत्वानाक्रान्त-
त्वं केवलपूर्वपदत्वम् । कल्याणधर्मेति ॥ कल्याणो धर्मो यस्येति विग्रहः । अनिचि ‘यस्येति
च’ इत्यकारलोपः । परम इति ॥ परमः स्वः धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ परमस्वधर्मशब्दे
स्वशब्दस्य धर्मशब्दापेक्षया पूर्वपदत्वात् ततः परमस्वधर्मशब्दादप्यचः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं
केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दोष इत्याह । स्वशब्दो हीह न केवलं
पूर्वपदमिति ॥ किंत्विति ॥ किन्तु स्वशब्दः धर्मपदापेक्षया पूर्वत्वात्पूर्वपदं, न तु केवलं,
मध्यमत्वात् । केवलशब्देन च पदान्तरराहित्यवाचिना मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वलाभादित्यर्थः ।
इदञ्च ‘इजादेः’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च त्रिपदबहुव्रीहौ परमस्वधर्म इत्येव भवति । न

इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं च 'परमस्वधर्मा' इत्यपि साध्वेव । 'निवृत्तिधर्मा' 'अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवत् । पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते ।

८६४ । जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । (५-४-१२५)

'जम्भा' इति कृतसमासान्तं निपात्यते । 'जम्भो भक्ष्ये दन्ते च ।' शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य, तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । 'स्वादिभ्यः' किम् । पतितजम्भः ।

८६५ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । (५-४-१२६)

दक्षिणे ईर्मे त्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतत्रण इत्यर्थः ।

त्वनिच् । 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु 'वाहिताग्रयादिषु' इति पाक्षिकत्वान्न भवति । नन्वेवं सति सन्दिग्धसाध्यः धर्मो यस्य स सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यत्र कथमनिच् । अत्र हि सन्दिग्धेति केवलपूर्वपदं, धर्मशब्दस्तस्मात् परो न भवति । यस्मात् साध्यशब्दात् परो धर्मशब्दस्तस्य तु न पूर्वपदत्वम्, मध्यमपदत्वादित्यत आह । सन्दिग्धेति ॥ सन्दिग्धश्चासौ साध्यश्चेति कर्मधारयः । सन्दिग्धसाध्यः धर्मो यस्येति कर्मधारयगर्भो बहुव्रीहिः । एवञ्च सन्दिग्धसाध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदत्वात् तत्रानिच् निर्बाध इति भावः । एवं चेति ॥ उक्तरीत्या परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, परमस्वः धर्मो यस्येति कर्मधारयाश्रयणे तु केवलपूर्वपदत्वादनिच् । परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवेत्यर्थः । निवृत्तीति ॥ निवृत्तिः धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः । अत्र समासे निवृत्तिशब्दस्य अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वात् यथायोग्यमनिजिति भावः । नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्दस्याश्रवणादनुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्वपदादिति लभ्यत इत्यत आह । पूर्वपदं त्विति ॥ जम्भा सुहरित ॥ जम्भेति नकारान्तं पदम् । तदाह । जम्भेति कृतसमासान्तमिति ॥ अनिजन्तमित्यर्थः । सु, हरित, तृण, सोम इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहिः अनिच्प्रत्ययो निपातित इति भावः । जम्भो भक्ष्ये दन्ते चेति ॥ अत्र कोशो मृग्यः । सुजम्भेति ॥ सुजम्भशब्दादनिच् 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । हरितजम्भेति ॥ हरितो जम्भो यस्येति विग्रहः । तृणमिवेति ॥ तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भशब्देन सामानाधिकरण्याभावात् तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः । सोमजम्भेति ॥ सोमः चन्द्रः स इव शुभ्राः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः । सोमः सोमलता वा, सैव जम्भः भक्ष्यं यस्येति विग्रहः । पतितजम्भ इति ॥ पतिताः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः । दक्षिणेर्मा ॥ लुब्धो व्याधः । तद्योगे 'दक्षिणेर्मा' इत्यनिच्प्रत्ययः, बहुव्रीहिश्च निपात्यते । दक्षिणे ईर्मे यस्येति विग्रहः । ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं त्रणमिति । व्यधिकरणत्वेऽपि बहुव्रीहिर्निपातनात् । अनिच् 'यस्येति च' इत्यकारलोपे दक्षिणेर्मेति रूपम् । लुब्धशब्दं निवृण्वन्नाह । व्याधेनेति ॥

८६६ । इच्छकर्मव्यतिहारे । (५-४-१२७)

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्छात्समासान्तः । केशाकेशि ।
मुसलामुसलि ।

८६७ । द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । (५-४-१२८)

तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच्छप्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ
यस्मिन्प्रहरणे तद्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ।

८६८ । प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः । (५-४-१२९)

आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य
प्रजुः । संजुः ।

८६९ । ऊर्ध्वादिभाषा । (५-४-१३०)

ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः ।

८७० । धनुषश्च । (५-४-१३२)

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । द्विधन्वा । शार्ङ्गधन्वा ।

रोगादिना व्रणे तु दक्षिणेर्मः इत्येवेति भावः । इच्छकर्मव्यतिहारे ॥ समासान्त
इति ॥ तद्धित इत्यपि ज्ञेयम् । केशाकेशीति ॥ अत्र प्रक्रिया प्रागेव प्रदर्शिता ।
द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ द्विदण्ड्यादिषु इदन्तानामेव निपातनात् तेभ्यः परत्वेन इच्छप्रत्यय-
विधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नेयं पञ्चमीत्याह । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषेति ॥ द्वौ दण्डाविति ॥
कर्मव्यतिहाराभावेऽपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहिः इच्छप्रत्ययश्च निपात्यते । द्विदण्डीति ॥ दण्डा-
दण्डीतिवत् प्रक्रिया । कर्मव्यतिहाराभावात् पूर्वपदस्य न दीर्घ इति विशेषः । द्विमुसलीति ॥
द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उभाहस्ति, उभयाहस्तीति ॥ उभौ
हस्तौ यस्मिन् प्रहरण इति विग्रहः । उभयोऽन्यत्रेति नित्यमयचि प्राप्ते निपातनेन
विकल्प्यते । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीर्घश्च । प्रसम्भ्यां ॥ जानुशब्दयोरिति ॥ प्रसम्
इति पूर्वपदद्वित्वात् तद्धितोत्तरपदभूतजानुशब्दस्यापि द्वित्वं बोध्यम् । जानुन इत्युक्ते तु 'प्रत्ययः,
परश्च' इत्यधिकारात् पञ्चम्यन्तत्वसम्भवात् ज्ञोः प्रत्ययत्वञ्च सम्भाव्येत । तस्यादेशत्वसिद्धये
षष्ठीद्विवचननिर्देशः । तदाह । जुरादेश इति ॥ प्रजुरिति ॥ 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति
समासः । संजुरिति ॥ सज्जते जानुनी यस्येति विग्रहः । ऊर्ध्वादिभाषा ॥ ऊर्ध्वशब्दात्
परो यो जानुशब्दः तस्य जुरादेशो वा स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । ऊर्ध्वजुरिति ॥ ऊर्ध्वं
जानुनी यस्येति विग्रहः । धनुषश्च ॥ 'ऊधसोऽनङ्' इति पूर्वसूत्रं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे व्या-
ख्यातम् । तस्मादनङित्यनुवर्तते । तदाह । अनङादेश इति ॥ ङित्त्वादन्तादेशः । 'प्रत्ययः,

८७१ । वा संज्ञायाम् । (५-४-१३३)

शतधन्वा—शतधनुः ।

८७२ । जायाया निङ् । (५-४-१३४)

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

८७३ । लोपो व्योर्वलि । (६-१-६६)

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया अस्य युवजानिः ।

८७४ । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । (५-४-१३५)

एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सु-
गन्धिः । सुरभिगन्धिः । ‘गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्’ (वा ३३६८) ।

परश्च’ इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादन्तादेश इति भावः । द्विधन्वेति ॥ द्वे धनुषी यस्येति
विग्रहः । समासे द्विधनुश्शब्दे सकारस्य अनङादेशः । ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः ।
उकारस्य यणिति भावः । शाङ्गधन्वेति ॥ शृङ्गस्येदं शाङ्गं ‘तस्येदम्’ इत्यण्, तत् धनुर्य-
स्येति विग्रहः । समासे शाङ्गधनुश्शब्दे सकारस्यानङ्, ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः,
उकारस्य यणिति भावः । महिन्नस्तवे ‘स्वलावण्याशंसा धृतधनुषम्’ इति प्रयोगस्त्वार्थः ।
वा संज्ञायाम् ॥ ‘धनुषश्च’ इत्युक्तः अनङ् संज्ञायां वा स्यादित्यर्थः । **शतधन्वेति** ॥
शतधन्वा नाम राजविशेषः स्यमन्तक्रोपाख्याने प्रसिद्धः । **जायाया निङ्** । आदेश इति ॥
‘प्रत्ययः, परश्च’ इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादन्तादेशोऽयमिति भावः । **लोपो व्योर्वलि** ॥
व् य् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । तदाह । **वकारयकारयोरिति** ॥ **पुंवद्भाव इति** ॥
‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यनेनेति शेषः । **युवजानिरिति** ॥ जायाशब्दे यकारादाकारस्य निङ् ।
ङकार इत्, ‘लोपो व्योः’ इति यकारलोपः । युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वात् त्रिप्रत्ययस्य निवृत्तिः ।
नलोप इति भावः । **गन्धस्येदुत्** ॥ गन्धस्य इत् इति छेदः । **एभ्य इति** ॥ उत्, पूति,
सु, सुरभि एतेभ्यः इत्यर्थः । **इकारोऽन्तादेश इति** ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेश
एवेति भावः । समासान्ताधिकारात् ‘आदेः परस्य’ इति न भवति । **उद्गन्धिरिति** ॥
उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः । **पूतिगन्धिरिति** ॥ पूतिशब्दः असुरभौ । पूतिः गन्धो
यस्येति विग्रहः । **सुगन्धिरिति** ॥ शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । **सुरभिगन्धि-**
रिति ॥ सुरभिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सर्वत्र ‘वायुः’ इति विशेष्यम् । **तदेकान्तेति** ॥
तस्य विशेष्यभूतद्रव्यस्य एकान्तः एकदेश इव प्रतीयमान इत्यर्थः । अत्र गन्धस्य गुणस्य
द्रव्यैकदेशत्वं न युज्यत इत्याशङ्क्य एकान्तशब्दः एकदेशशब्दविभक्तौ लक्षणिक इत्याह ।
एकान्तः एकदेश इवेति ॥ **सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेति** ॥ अत्र गन्धस्य पुष्पात्

एकान्तः एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च । सुगन्धिर्वायुः । नेह । सु शोभनाः गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ।

८७५ । अल्पाख्यायाम् । (५-४-१३६)

सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिस्तत्सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । ‘गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः’ इति विश्वः ।

८७६ । उपमानाच्च । (५-४-१३७)

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

८७७ । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । (५-४-१३८)

हस्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । ‘अहस्यादिभ्यः’ किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ।

सलिलाच्च द्रव्यात् पृथगलक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सु शोभना इति ॥ सु इत्यस्य व्याख्यानं शोभना इति । गन्धा इति ॥ गन्धवन्त इत्यर्थः । ‘गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः’ इति लृक् । द्रव्याणीति ॥ चन्दनादीनीत्यर्थः । गन्धा इत्यस्य विशेष्यमेतत् । गन्धशब्दस्य नपुसकद्रव्यविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुस्त्वं युज्यते । “गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥” इति कोशात् । सुगन्धः आपणिक इति ॥ अत्र गन्धशब्दवाच्यानां चन्दनादिद्रव्याणां विशेष्यभूताऽऽपणापेक्षया पृथक् लक्ष्यमाणत्वादित्वे नेति भावः । अल्पाख्यायाम् ॥ अल्पवचने सति गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशस्स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । लेश इति गन्धशब्दस्य विवरणम् । सूपस्य गन्धः यस्मिन्नित्येव विग्रहः । सूपगन्धि भोजनमिति ॥ उत्पृति-सुसुरभिपूर्वकत्वाभावादेकान्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनमिदम् । व्यधिकरणपदानामपि क्वचिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूल एवानुपदं वक्ष्यते । घृतगन्धीति ॥ घृतस्य गन्धः लेशः यस्मिन्निति विग्रहः । गन्धशब्दस्याल्पवाचित्वे प्रमाणमाह । गन्धो गन्धक इति ॥ उपमानाच्च ॥ उपमानवाचिपूर्वपदात् परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशस्स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । पद्मस्येवेति ॥ फलितार्थकथनमिदम् । पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । पद्मगन्धपदं पद्मसम्बन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम् । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य’ इति समासः । पादस्य लोपः ॥ अहस्यादिभ्य इति च्छेदः । उपमानादित्यनुवर्तते । तदाह । हस्यादिवर्जितादिति ॥ ‘आदेः परस्य’ इत्यप्रवृत्तये आह । समासान्तो बहुव्रीहाविति ॥ शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम् । अन्यथा अनुक्तसमासान्तत्वात् कप् प्रसज्येत । नन्वभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्तावयवत्वमित्यत आह । स्थानीति ॥

८७८ । कुम्भपदीषु च । (५-४-१३९)

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । 'पादः पत्' (सू ४१४) । कुम्भपदी । 'स्त्रियाम्' किम् । कुम्भपादः ।

८७९ । सङ्ख्यासुपूर्वस्य । (५-४-१४०)

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।

८८० । वयसि दन्तस्य दत् । (५-४-१४१)

सङ्ख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दत्' इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन्—सुदती । 'वयसि' किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः ।

८८१ । स्त्रियां संज्ञायाम् । (५-४-१४३)

दन्तस्य 'दत्' स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । 'संज्ञायाम्' किम् । समदन्ती ।

व्याघ्रस्येवेति ॥ फलितार्थकथनमिदम् । व्याघ्रपादाविव पादावस्येति विग्रहः । 'सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य' इति समासः । कुम्भपदीषु च ॥ कुम्भपदीष्विति बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः । ङीप् चेति ॥ 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पापवाद इति भावः । स्त्रियामिति ॥ कुम्भपद्यादीनां स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादिति भावः । कुम्भपदीति ॥ कुम्भस्येव पादावस्येति विग्रहः । 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीवर्थं वचनम् । सङ्ख्यासुपूर्वस्य ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । पादस्येति ॥ उपमानात् परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । द्विपादिति ॥ द्वौ पादावस्येति विग्रहः । सुपादिति ॥ शोभनौ पादावस्येति विग्रहः । वयसि दन्तस्य दत् ॥ द्विदन्ति ॥ द्वौ दन्तौ यस्येति विग्रहः । शिशुत्वं गम्यते । दन्तस्य दत्तादेशः । ऋकार इत् । उगित्वान्नुम् । सुलोपः । संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घो न । चतुर्दन्ति ॥ चत्वारो दन्ता यस्येति विग्रहः । दत्तादि पूर्ववत् । षोडन्ति ॥ षट् दन्ता यस्येति विग्रहः । दत्तादि पूर्ववत् । षष उत्त्वमिति घृत्वोच्चे । सुदन्ति ॥ सु शोभना दन्ताः समस्ता जाता यस्येति विग्रहः । वयोविशेषानवगतये समस्तस्य निवेशः । सुदतीति ॥ शोभना दन्ताः समस्ता यस्या इति विग्रहः । दत्तादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । द्विदन्तः करीति ॥ हस्तिनस्सर्वदा द्विदन्तत्वेन वयोविशेषानवगतिरिति भावः । स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । दन्तस्येति ॥ वयोविशेषानवगमेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । अयोदतीति ॥ फालदतीति ॥ संज्ञाविशेषाविमौ । समदन्तीति ॥

८८२ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । (५-४-१४४)

दन्तस्य 'दृ' स्याद्बहुव्रीहौ । श्यावदन्-श्यावदन्तः । अरोकदन्-
अरोकदन्तः ।

८८३ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । (५-४-१४५)

एभ्यो दन्तस्य दृ वा । कुड्मलाग्रदन्-कुड्मलाग्रदन्तः ।

८८४ । ककुदस्यावस्थायां लोपः । (५-४-१४६)

अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

८८५ । त्रिककुत्पर्वते । (५-४-१४७)

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

८८६ । उद्विभ्यां काकुदस्य । (५-४-१४८)

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

८८७ । पूर्णाद्विभाषा । (५-४-१४९)

पूर्णकाकुत्-पूर्णकाकुदः ।

समा दन्ता यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदर' इति डीष् । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । दन्तस्येति ॥ श्यावदन्निति ॥ श्यावा धूम्रा दन्ताः यस्येति
विग्रहः । "श्यावस्स्यात् कपिशो धूम्र" इत्यमरः । अरोकदन्निति ॥ अरोका अदीप्ताः
अच्छिद्रा वा दन्ता यस्येति विग्रहः । अग्रान्त ॥ अग्रः अग्रशब्दोऽन्तेऽवसाने यस्य सः अग्रान्तः
इत्यभिप्रेत्योदाहरति । कुड्मलाग्रदन्निति ॥ कुड्मलानां मुकुटानां अग्राणि तानीव दन्ता
यस्येति विग्रहः । शुद्धदन्-शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्-शुभ्रदन्तः । वृषदन्-वृषदन्तः । वराहदन्-वराह-
दन्तः । ककुदस्य ॥ अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य लोपस्स्यात् बहुव्रीहवित्यर्थः । आहार-
कालादिकृतोवयवानामुपचयोऽपचयश्चावस्थेत्युच्यते । बलीवर्ददोर्मूलगतो बाल्ये उद्भूतोऽवयवः
ककुदम् । अजातककुदिति ॥ अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुदिति ॥
पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः । त्रिककुत् पर्वते ॥ पर्वतविशेषे गम्ये इत्यर्थः । त्रिककु-
दिति कृताकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणीत्यर्थः । उद्विभ्यां काकुदस्य ॥
लोप इति ॥ उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपस्स्यात् बहुव्रीहवित्यर्थः । उत्काकुर्दिति ॥
उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः । काकुदशब्दं व्याचष्टे । काकुदं ताल्विति ॥ पूर्णा-
द्विभाषा ॥ पूर्णात् परस्य काकुदस्य लोपो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः ।

८८८ । सुहृद्दुर्हदौ मित्रामित्रयोः । (५-४-१५०)

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः ।
अन्यत्र सुहृदयः, दुर्हृदयः ।

८८९ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् । (५-४-१५१)

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह 'पुमान्' 'अनङ्गान्' 'पयः' 'नौः' 'लक्ष्मीः' इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषा-
द्विभाषा' (सू ८९१) इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान्-द्विपुंस्कः । 'अर्था-
न्नञः' (ग १४९) । अनर्थकम् । 'नञः' किम् । अपार्थम्-अपार्थकम् ।

८९० । इनः स्त्रियाम् । (५-४-१५२)

बहुदण्डिका नगरी । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) । बहुवाग्मिका । 'स्त्रियाम्' किम् । बहुदण्डी ।
बहुदण्डिको ग्रामः ।

सुहृद्दुर्हदौ ॥ यथासङ्गमभिप्रेत्योदाहरति । सुहृन्मित्रमिति ॥ सु शोभनं हृदयं यस्येति
विग्रहः । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ बहुव्रीहौ समासान्तः तद्धित इति विशेषः । तद्धितत्वात्
ककारस्य नेत्संज्ञा । व्यूढोरस्क इति ॥ व्यूढं विशालम् उरः वक्षः यस्येति विग्रहः । कप् ।
'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । प्रियसर्पिष्कः इति ॥ प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहः । कप् ।
'इणष्' इति षत्वम् । ननु द्वौ पुमांसौ यस्य सः द्विपुमानित्यनुपपन्नम् । उरःप्रभृतिषु पुमा-
निति पुंसशब्दस्य पाठादित्यत आह । इहेति ॥ गणे अविभक्तिकानामेव पाठः । इह तु केषां
चिदेकवचनान्तानामेव पाठस्तद्विवक्षार्थ इति भावः । द्विपुंस्क इति ॥ 'सम्पुङ्गानाम्' इति
सः । अर्थान्नञ इति ॥ गणसूत्रम् । नञः परो योऽर्थशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहः कप् स्यादिति
तदर्थः । अनर्थकमिति ॥ अविद्यमानोऽर्थो यस्येति विग्रहः । अपार्थम्, अपार्थक-
मिति ॥ अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः । अत्र नञपूर्वकत्वाभावात् न नित्यः कबिति भावः ।
इनः स्त्रियाम् ॥ इनन्तात् कप् स्यात् बहुव्रीहवित्यर्थः । बहुदण्डिका नगरीति ॥ दण्डः
अस्यास्तीति दण्डी, 'अत इनिठनौ' इति इनिः । बहवः दण्डिनः यस्याम् इति विग्रहः । बहु-
वाग्मिकेति ॥ वागस्यास्तीति वाग्मी । 'वाचो गिमनिः' इति गिमनिप्रत्ययः । नकारादिकार
उच्चारणार्थः । तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा, चकारस्य कुत्वम्, जश्त्वम्, वाग्मीति रूपम् ।
बहवो वाग्मिनो यस्यामिति विग्रहः । अत्रेनः अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति वचनात्तदन्त-
स्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्राम इति ॥ बहवः दण्डिनः

८९१ । शेषाद्विभाषा । (५-४-१५४)

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कब्बा स्यात् । महायशस्कः—
महायशाः । ‘अनुक्त—’ इत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः ।
‘शेषाधिकारस्थात्’ किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना
शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ।

८९२ । आपोऽन्यतरस्याम् । (७-४-१५)

कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः—बहुमालकः । कबभावे बहुमालः ।

८९३ । न संज्ञायाम् । (५-४-१५५)

‘शेषात्—’ (सू ८९१) इति प्राप्तः कत्र स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे
देवा अस्य विश्वेदेवः ।

यस्मिन्निति विग्रहः । अत्र समासस्यास्त्रीलिङ्गत्वान्न नित्यः कविति भावः । शेषाद्विभाषा ॥
इतः पूर्वं येभ्यः समासान्ता विहितास्तेभ्योऽन्यश्शेषः । तदाह । अनुक्तसमासान्तादिति ॥
शेषाधिकारस्थादिति ॥ शेषादित्यनेन शेषाधिकारस्थादित्यपि विवक्षितमिति भावः ।
महायशस्क इति ॥ महत् यशः यस्येति विग्रहः । ‘आन्महतः’ इत्यात्वे, कपि, ‘सौऽपदादौ’
इति सत्वम् । महायशा इति ॥ कबभावे ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घः । व्याघ्रपादिति ॥ ‘पादस्य
लोपोऽहस्यादिभ्यः’ इत्युक्तसमासान्तोऽयम् । स्थानिद्वारा लोपस्यापि समासान्तत्वात् । सुग-
न्धिरिति ॥ ‘गन्धस्येदुत्पूति’ इति कृतसमासान्तोऽयम् । प्रियपथ इति ॥ ‘क्वप्’
इति कृतसमासान्तोऽयम् । उपबहव इति ॥ ‘सङ्ख्ययाव्यय’ इति बहुव्रीहिरयम्,
न शेषाधिकारस्थः । उत्तरपूर्वेति ॥ अयमपि ‘दिङ्नामान्यन्तराले’ इति कृतबहुव्रीहिः,
न शेषाधिकारस्थः । सपुत्र इति ॥ ‘तेन सह’ इत्ययमपि बहुव्रीहिः, न शेषाधिकारस्थः ।
ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह । तन्त्रादिनेति ॥ आदिना
आवृत्तिसङ्ग्रहः । एकमनेकोपयोगि तन्त्रम् । उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चारितात् शब्दात् आवृत्त्या
बोध इति बोध्यम् । ‘श्वेतो धावति’ इत्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि श्वा इतः धावति श्वेतगुणको
धावतीत्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः । आपोऽन्यतरस्याम् ॥ कपीति ॥ ‘न कपि’
इत्यतस्तदनुवृत्तेः इति भावः । आबन्तस्येति ॥ ‘प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धमिदम् ।
ह्रस्वो वेति ॥ ‘शूदृप्रां ह्रस्वो वा’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘न कपि’ इति नित्यं
निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । बहुमालाक इति ॥ बह्वयः मालाः यस्येति विग्रहः ।
ह्रस्वपक्षे बहुमालकः इति भवति । कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः । सर्वत्र ‘स्त्रियाः पुंवत्’
इति पुंवत्वम् । न संज्ञायाम् ॥ शेषादिति प्राप्त इति ॥ ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायात्
‘शेषाद्विभाषा’ इति विहितस्य कप एवायं निषेधः, नतु व्यवहितस्य । ‘नवृत्तश्च’ इत्यादिकप

८९४ । ईयसश्च । (५-४-१५६)

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । ‘गोस्त्रियोः—’ (सू ६५६) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते । ‘ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्’ (वा ६९६) । बह्वचः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । ‘बहुव्रीहेः’ किम् । अतिश्रेयसिः ।

८९५ । वन्दिते भ्रातुः । (५-४-१५७)

पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप्स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता, सुभ्राता । ‘न पूजनात्’ (सू ९५४) इति निषेधस्तु ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—’ (सू ८५२) इत्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । ‘वन्दिते’ किम् । मूर्खभ्रातृकः ।

८९६ । नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । (५-४-१५९)

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कन्न स्यात् । बहुनाडिः कायः ।

इति भावः । विश्वे देवाः अस्येति ॥ अत्र संज्ञायां समासस्य नित्यत्वात् लौकिक-विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यमेव । ईयसश्च ॥ बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसन्तत्वादाह । ईयसन्तोत्तरपदादिति ॥ बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यते इति भावः । न कविति ॥ ‘न संज्ञेयसोः’ इति वक्तव्ये प्रथम्योगकरणात् नित्यस्य वैकल्पिकस्य च कपोऽय-निषेध इति भावः । श्रेयांस इति ॥ अतिशयेन प्रशस्ता इत्यर्थः । ‘द्विवचनविभज्य’ इति ईयसुन् । ‘प्रशस्यस्य श्रः’ इति श्रः, ‘आद्गुणः’ इति गुणः । बहुश्रेयानिति ॥ शैषिकः कन्निषिध्यते । ह्रस्वत्वे प्राप्ते इति ॥ बह्वचः श्रेयस्यः यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र श्रेयसीशब्दस्यो-पसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् ‘गोस्त्रियोः’ इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । ईयसो बहुव्रीहेरिति ॥ ईयसन्तात् बहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । बहुश्रेयसीति ॥ ‘नद्यृतश्च’ इति नित्यः कबिह निषिध्यते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयस्प्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्दस्यापि ग्रहणादिति भावः । बहुव्रीहेः किमिति ॥ ‘ईयसो बहुव्रीहेः’ इत्यत्रेति शेषः । अतिश्रेय-सिरिति ॥ श्रेयसीमतिक्रान्तः इति तत्पुरुषोऽयमिति भावः । वन्दिते भ्रातुः ॥ पूजितेऽर्थे इति ॥ ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ इत्युभयार्थकवदिधातोरिह उभयसाधारणपूजार्थकत्वमाश्रीयते इति भावः । प्रशस्तभ्रातेति ॥ ‘नद्यृतश्च’ इति प्राप्तः कबिह निषिध्यते । सुभ्रातेति ॥ सुशोभनो भ्राता यस्य स इति विग्रहः । अत्रापि ‘नद्यृतश्च’ इति प्राप्तश्च कपो निषेधः । ननु ‘न पूजनात्’ इत्येव निषेधे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । न पूजनादिति ॥ प्रागेवेति ॥ एवञ्च ‘नद्यृतश्च’ इत्यादिकपः तेन निषेधाप्राप्तौ इदं वचनमिति भावः । नाडीतन्त्र्योस्स्वाङ्गे ॥ बहुनाडिः कायः इति ॥ प्राणिस्थत्वात् स्वाङ्गत्वसूचनाय काय इति विशेष्यम्, उपसर्जन-ह्रस्वः । ‘नद्यृतश्च’ इति प्राप्तः कप् न भवति । बहुतन्त्रीर्ग्रावेति ॥ बह्वचः तन्त्र्यः यस्या

बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रस्वो न । ‘स्वाङ्गे’
किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

८९७ । निष्प्रवाणिश्च । (५-४-१६०)

कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका ।
निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः । नव इत्यर्थः ।

८९८ । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । (२-२-३५)

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव
ज्ञापकाच्चधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः । ‘सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्’
(वा १४१९) । सर्वश्चेतः । त्रिशुक्लः । ‘मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम्’

इति विग्रहः । वीणातन्तुषु तन्त्रीशब्दस्य प्रसिद्धत्वादाह । **बहुतन्त्रीर्धमनीति** ॥ बहुतन्त्रीशब्दे
‘गोस्त्रियोः’ इति ह्रस्वमाशङ्क्य आह । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति ॥ ‘अवितृस्तृतन्त्री-
भ्य ईः’ इत्यौणादिकस्य ‘स्त्रियाम्’ इत्यधिकारेऽविहितत्वादिति भावः । **निष्प्रवाणिश्च** ॥
प्रपूर्वादिति ॥ ‘वेच् तन्तुसन्ताने’ इत्यस्मात् प्रपूर्वात् ‘करणाधिकरणयोश्च’ इत्यधिकरणे
ल्युट् । प्रोयते अस्यामिति प्रवाणी । ‘पूर्वपदात् संज्ञायाम्’ इति णत्वम् । **समाप्तवान**
इति ॥ समाप्तं वानं वानक्रिया यस्येति विग्रहः । अत्र शैषिककवभावो निपात्यते ।
सप्तमीविशेषणे ॥ ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्यतः उपसर्जनमित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । तदाह । **सप्तम्यन्तमिति** ॥ **कण्ठेकाल इति** ॥
कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठेस्थः । स कालो यस्येति विग्रहः । सुपीति योगविभागात् कः । ‘सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य’ इति बहुव्रीहिसमासः, स्थशब्दलोपश्च, इति ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रभाष्ये
स्पष्टम् । ‘अमूर्धमस्तकात्’ इति सप्तम्या अलुक् । **अत एवेति** ॥ यद्यपि कण्ठेस्थशब्दः
प्रथमान्तएवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदम्, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति, कथं सप्तमीग्रहणं
व्यधिकरणपदबहुव्रीहिज्ञापकम् । किं च विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमीग्रहणेन । तथापि यदा
स्थपदमनादत्य कण्ठे इत्यस्याधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थे उपसंक्रमः, तदा कण्ठे इत्यस्या-
प्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहेरप्रसक्तेः तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधिरभिन्निचित्राण्यितस्स्यात् । ततश्च
सप्तमीग्रहणात् अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति विज्ञायते इति योज्यम् । तेन “सच्छा-
स्त्रजन्मा हि विवेकलाभः” इत्यादि सिद्धम् । **चित्रगुरिति** ॥ उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन
विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते उत्तरपदविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं
विशेषणग्रहणमिति भावः । **सर्वनामसङ्ख्ययोरिति** ॥ बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्येति शेषः ।
सर्वश्चेत इति ॥ सर्वः श्वेतः यस्येति विग्रहः । उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्य-

१. अत्र च ‘अथ यत्र संख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः । कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् ।
‘परत्वात्सङ्ख्यायाः’ इति भाष्यं मानम् ।

शब्दपरविप्रतिषेधात्' (वा ५०४४) । अन्यः । 'संख्याया अल्पीयस्याः' (वा १४१७) । द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । 'वा प्रियस्य' (वा १४२०) । गुडप्रियः' प्रियगुडः । 'गड्वादेः परा सप्तमी' (वा १४२१) । गडुकण्ठः । कचिन्न । वहेगडुः ।

८९९ । निष्ठा । (२-२-३६)

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' (वा १४२२) । सारङ्गजग्भी । मासजाता । सुखजाता । 'प्रायिकं चेदम्' कृतकटः । पीतोदकः ।

भावे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्वनामत्वात् सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम् । **त्रिशुक्ल इति** ॥ त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः । उभयोरपि सङ्ख्येयत्वात् त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । द्विशुक्लः इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम् । ननु द्वौ अन्यौ यस्य अन्यः इति बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरन्यतरस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह । **मिथोऽनयोरिति** ॥ सर्वनामसङ्ख्ययोरित्यर्थः । **सङ्ख्यापूर्वमिति** ॥ प्रयोज्येति शेषः । **शब्दपरेति** ॥ एकस्मिन्नेव सूत्रे सर्वनामसङ्ख्ययोस्समासोपात्तत्वेऽपि सर्वनामसङ्ख्याशब्दयोस्सङ्ख्याशब्दस्य पाठतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थः । **सङ्ख्याया अल्पीयस्याः इति** ॥ न्यूनाधिकसङ्ख्यावाचकशब्दानां समासे न्यूनसङ्ख्यायाः पूर्वं प्रयोगः इति वक्तव्यमित्यर्थः । **द्वित्रा इति** ॥ द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सङ्ख्यायाव्यय' इति बहुव्रीहिः । ननु 'द्वन्द्वे चि' इत्यतः द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ 'अल्पात्तरम्' इति सूत्रभाष्येऽस्य वार्तिकस्य पाठात् बहुव्रीहौ कथमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह । **द्वन्द्वेऽपीति** ॥ इदञ्च वार्तिकं द्वन्द्वेऽद्वन्द्वेऽपि प्रवर्तते इत्यर्थः । **द्वादशेति** ॥ द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः । तत्पुरुषे तु शतानां विंशतिः विंशतिशतमित्युदाहार्यम् । 'तदस्मिन्नाधिकमिति 'दशान्ताङ्ः' इति सूत्रभाष्ये सहस्राणां शतम् इत्यर्थे शतसहस्रमिति भाष्यकैयटयोः प्रयोगोऽत्र मानमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **वा प्रियस्येति** ॥ बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः । **गड्वादेः परा सप्तमीति** ॥ बहुव्रीहौ पूर्वं योज्येति वक्तव्यमिति शेषः । **गडुकण्ठ इति** ॥ गडुः कण्ठे यस्येति विग्रहः । गडुर्नाम ग्रीवादिगतो दुर्मांसगोळः । असंज्ञात्वात् 'हलदन्तात्' इत्यलुक् न । **कचिन्नेति** ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **वहेगडुरिति** ॥ वहः स्कन्धः तस्मिन् गडुर्यस्येति विग्रहः । **निष्ठा ॥ निष्ठान्तमिति** ॥ 'क्तवत् निष्ठा' इति वक्ष्यति । तदन्तमित्यर्थः । **कृतकृत्य इति** ॥ कृतं कृत्यं येनेति विग्रहः । उभयोरपि क्रियाशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । **जातिकालेति** ॥ 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तः' इति स्वरविधिना ज्ञापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम् । जातिपूर्वस्योदाहरणमाह । **सारङ्गजग्भीति** ॥ सारङ्गः जग्धः भक्षितः यया इति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । कालपूर्वस्योदाहरति । **मासजातेति** ॥ मासः जातः यस्या इति विग्रहः । टाप् । सुखपूर्वस्योदाहरति । **सुखजातेति** ॥ सुखं जातं यस्या इति विग्रहः । **प्रायिकमिति** ॥

१०० । वाऽऽहिताग्न्यादिषु । (२-२-३७)

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । ‘प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ’ (वा १४२५) । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कृतकट इति ॥ कृतः कटः येनेति विग्रहः । अत्र कटत्वस्य जातित्वेऽपि न कृतशब्दस्य परनिपातः । पीतोदक इति ॥ पीतम् उदकं येनेति विग्रहः । उदकत्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परनिपातः । वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग इति शेषः । आहिताग्निरिति ॥ आहिताः आधानेन संस्कृताः अग्नयः येनेति विग्रहः । प्रहरणार्थेभ्य इति ॥ आयुधार्थेभ्य इत्यर्थः । निष्ठायामुदाहरति । अस्युद्यत इति ॥ असिः उद्यतः येनेति विग्रहः । सप्तम्या उदाहरति । दण्डपाणिरिति ॥ दण्डः पाणौ यस्येति विग्रहः । ‘निष्ठा’ इत्यस्य ‘सप्तमीविशेषणे’ इत्यस्य चायमपवादः । कचिन्नेति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । विवृतासिरिति ॥ विवृतः कोशान्निष्कासितः असिर्येनेति विग्रहः । एवंजातीयान्याहिताग्न्यादित्वकल्पनया समाधेयानीत्याहुः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालभनोरमायां बहुव्रीहिसमासनिरूपणम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ॥

९०१ । चार्थे द्वन्द्वः । (२-२-२९)

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । ‘परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः’ ।
‘अन्यतरस्याऽऽनुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः’ । ‘मिलितानामन्वये इतरेतरयोगः’ ।
‘समूहः समाहारः’ । ‘तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्व’ इति समुच्चये ‘भिक्षामट

अथ द्वन्द्वसमासनिरूपणम्—चार्थे द्वन्द्वः ॥ ‘सुबामन्त्रिते’ इत्यतस्सुबिति, ‘अने-
कमन्यपदार्थे’ इत्यतः अनेकमिति चानुवर्तते । समास इति विभाषा इति चाधिकृतम् ।
तदाह । अनेकमित्यादिना ॥ कश्चार्थ इत्यत आह । समुच्चयेति ॥ “चान्वाचयसमा-
हारेतरेतरसमुच्चये” इत्यमरः । तत्र समुच्चयं निर्वक्ति । परस्परेति ॥ एकस्मिन्निति ॥
एकस्मिन् क्रियापदे आवृत्ते एकस्य असमस्यमानपदस्य प्रथममन्वयः । तदनन्तरमन्यस्यान्वयो
यत्र तत्र समुच्चयः चार्थ इत्यर्थः । यथा ‘ईश्वरं गुरुं च भजस्व’ इति । तत्र हि चशब्दयोगात्
गुरोः ईश्वरसापेक्षत्वम्, तस्य चकारयोगाभावात् । अत एवात्र एक एव चशब्दः प्रयुज्यते ।
एवञ्च ईश्वरञ्च भजस्व, गुरुञ्च भजस्व, इति वाक्यद्वयं पर्थवस्यति । अथान्वाचयं लक्षयति ।
अन्यतरस्येति ॥ यत्रान्यतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुषङ्गिकत्वेन परार्थप्रवृत्ति-
विषयत्वेनान्वयः, इतरस्य तु पदस्यान्यस्मिन् क्रियापदे उद्देश्यत्वेनान्वयश्च, तत्रान्वाचयश्चार्थ
इत्यर्थः । यथा भिक्षामट, गां चानय, इति । ‘अट गतौ’ । भिक्षामटनेन प्राप्नुहीत्यर्थः ।
भिक्षामट, तदा गौस्सङ्गता चेत् तामप्यानय, नतु गवानयने ऐदम्पर्येण प्रयतितव्यमिति
तात्पर्यार्थः । इतरेतरयोगं लक्षयति । मिलितानामिति ॥ परस्परापेक्षितानां समुदिताना-
मेकस्मिन् क्रियापदेऽन्वयो यत्र तत्रेतरेतरयोगः । परस्परसाहचर्यं चार्थः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ।
यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिराविति । अत्र परस्परसाहित्यसूचनाय चकारद्वयप्रयोगः ।
अथ समाहारं लक्षयति । समूहस्समाहार इति ॥ परस्परसाहित्यमित्यर्थः । यथा
संज्ञापरिभाषयोस्समूहः संज्ञापरिभाषमिति, तत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यं द्वयविशेषणम् ।
यथा धवखदिरो छिन्धीति । समुदितविति गम्यते । समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम् ।
यथा संज्ञापरिभाषमिति । तयोस्समूह इति गम्यते । संज्ञापरिभाषमधीते इत्यादौ समूहस्य
क्रियान्वयस्तु समूहद्वारा बोध्य इत्यलम् । तत्रेति ॥ तेषु चार्थेषु समुच्चयेऽन्वाचये च न
द्वन्द्वसमास इत्यन्वयः । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति ॥ समुच्चयोदाहरणमिदम् । भिक्षामट

गां चानय' इत्यन्वाचये' च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञा-
परिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु
होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

९०२ । राजदन्तादिषु परम् । (२-२-३१)

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । 'धर्मादिष्व-
नियमः' (वा १४१८) । अर्थधर्मौ—धर्मार्थौ । दम्पती—जम्पती—जायापती ।
जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

गां चानयेत्युदाहरणं चानुपदमेव व्याख्यातम् । असामर्थ्यादिति ॥ ईश्वरं गुरुं च
इत्यत्रोक्तरीत्या ईश्वरगुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरावृत्ते भजस्वेति पदे क्रमेणान्वयात् परस्पर-
मन्वयाभावादसामर्थ्यम् । भिक्षामट, गां चानय, इत्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च
क्रमेण परस्परवार्तानभिज्ञयोरेवान्वयात् परस्परान्वयाभावादसामर्थ्यं स्पष्टमेव । ततश्च इतरे-
तरयोगसमाहारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात् समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः । विस्तरस्तु
मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । इतरेतरयोगमुदाहरति । धवखदिराविति ॥ धवश्च खदिरश्चेति
द्वन्द्वः । धवो वृक्षविशेषः, खदिरः प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः । समाहारे तूदाहरति ।
संज्ञेति ॥ संज्ञा च परिभाषा च तयोस्समाहारः इति विग्रहः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् ।
'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्र 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्त्यैव धवखदिरा-
वित्यादिसिद्धेरनेकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह । अनेकोक्तेरिति ॥ होतृपोत्रिति ॥ होता
च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः ।
'आनङ्गतो द्वन्द्वे' इति नेष्टशब्दस्यैव उत्तरपदपरकत्वात् आनङ्, ननु होतृपोतृशब्दयोरपि ।
उत्तरपदस्य मध्यमपदव्यवहितत्वेन होतृपोतृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाभावात् । ननु तर्हि होता-
पोतानेष्टोद्गातारः इति कथमित्यत आह । द्वयोरिति ॥ होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः ।
होतृशब्दस्य आनङ् । ततश्च नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । नेष्टशब्दस्यानङ् । ततः
होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः । तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृ-
शब्दस्य आनङित्यर्थः । आनङि डकार इत् । डित्वादन्तादेशः । अकार उच्चारणार्थः । अन्तर्वर्तिनीं
विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः । नेष्टोद्गातृशब्दे आङ्गुणश्च । राजदन्तादिषु परम् ॥
'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनुवर्तते । तदाह । एष्विति ॥ राजदन्तादिष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगार्हमित्यतः
प्राक् उपसर्जनमिति शेषः । राजदन्त इति ॥ दन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषेऽप्रधानतयोप-
सर्जनत्वेऽपि परनिपातः । इह गणे राजदन्ताग्रवणादिशब्दास्तत्पुरुषाः, विष्वक्सेनार्जुनादयः
द्वन्द्वाश्च पठिताः । अतो द्वन्द्वप्रकरणे तदुपन्यासः । विष्वक्सेनार्जुनावित्यत्राजाद्यदन्तामत्यर्जुन-
शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातः । धर्मादिष्वनियम इति ॥ गणसूत्रमिदम् । अन्य-
तरस्य पूर्वनिपात इत्यर्थः । अर्थधर्माविति ॥ अजाद्यदन्तशब्दस्य पूर्वनिपातनियमे प्राप्ते

१०३ । द्वन्द्वे धि । (२-२-३२)

द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । ‘अनेकप्राप्तावेकव नियमोऽनियमः शेषे’ (वा १४१०) । हरिगुरुहराः—हरिहरगुरवः ।

१०४ । अजाद्यदन्तम् । (२-२-३३)

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । ‘बहुष्वनियमः’ । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । ‘व्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन’ (वा १४२६) । इन्द्राग्नी ।

१०५ । अल्पात्तरम् । (२-२-३४)

शिवकेशवौ । ‘ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण’ (वा १४२१) । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । ‘समाक्षराणाम्’ किम् । तदनियमः निपात्यते । पाक्षिके राजदन्तादिगणे इत्यर्थः । पत्युरभ्यर्हितत्वेऽपि परनिपातश्च । आकृतिगणोऽयमिति ॥ वृत्तौ तु कृत्स्नोऽयं गणपठितः । द्वन्द्वे धि ॥ पूर्वमित्यनुवर्तते । तदाह । पूर्वं स्यादिति ॥ हरिहराविति ॥ हरिशब्दस्य धित्वात् पूर्वनिपातः । ननु हरिहरगुरवः इत्यत्र गुरुशब्दस्यापि धित्वात् पूर्वनिपातस्तस्यादित्यत आह । अनेकेति ॥ अनेकस्य धिसंज्ञकपदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य धिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातनियमः । शेषेऽन्यस्मिन् धिसंज्ञकपदविषये पूर्वनिपातस्य विकल्प इत्यर्थः । इदं ‘अल्पात्तरम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । जातिपक्षे तावत् आकृतिं पुरस्कृत्य सर्वासु व्यक्तियु तत्तच्छास्त्राणि सङ्कदेव प्रवर्तन्ते । सङ्क-च्छ्रुतत्वात् । न तु प्रतिव्यक्ति । तथाच अप्रतिव्यक्त्या वृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च अनेकधिसंज्ञकसमवाये एकस्य धिसंज्ञकस्य पूर्वनिपाते सति पुनश्चात्र न प्रवर्तते । सङ्कृतं पृथग्यैव शास्त्रस्य शान्ता-काङ्क्षत्वात् । व्यक्तिपक्षस्तु नेहाश्रीयते । लक्ष्यानुरोधादित्याहुः । हरिहरगुरव इति ॥ हरिगुरुशब्दयोर्न नियम इति भावः । अजाद्यदन्तम् ॥ इदमिति ॥ अजादित्वे सत्यदन्त-मित्यर्थः । ईशकृष्णाविति ॥ अत्र कृष्णस्यादन्तत्वंऽप्यजादित्वाभावान्न पूर्वनिपातः । बहुष्व-नियम इति ॥ वक्तव्य इति शेषः । ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र धित्वादभिःशब्दस्य पूर्वनिपातः किं न स्यादित्यत आह । व्यन्तादिति ॥ व्यन्तशब्देन द्वन्द्वेऽधि इति सूत्रं विवक्षितम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विप्रतिषेधसूत्रेण ‘द्वन्द्वे धि’ इत्येतत् बाधित्वा ‘अजाद्यदन्तम्’ इति प्रवर्तते इत्यर्थः । अल्पात्तरम् ॥ अल्पः अल्पसङ्ख्यः अच् यस्य तदल्पाच्, तदेवाल्पात्तरम् । अत एव निपातनात् स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च । अल्पसङ्ख्याच्कपदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । शिवकेशवाविति ॥ हरिहरयोरन्यतरोत्कर्षवादस्य पाषण्डवादत्वादिति भावः । यदि तु ‘द्विवचनविभज्य’ इत्यातिशयार्थे तरप्स्यात्, तदा धवखदिरपलाशाः इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः । शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं तरप् इति स्थितम् । ऋतुनक्षत्राणामिति ॥ समानसङ्ख्याच्कानां ऋतूनां च द्वन्द्वे नक्षत्राणां च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण पूर्वनिपातो वक्तव्य इत्यर्थः । हेमन्तशिशिरवसन्ता इति ॥ त्रयाणामृतूनामानुपूर्व्यं लोकप्रसिद्धम् । एवं

ग्रीष्मवसन्तौ । ‘लघ्वक्षरं पूर्वम्’ (वा १४१३) । कुशकाशम् । ‘अभ्यर्हितं च’ (वा १४१२) । तापसपर्वतौ । ‘वर्णानामानुपूर्व्येण’ (वा १४१५) । ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राः । ‘भ्रातुर्ज्यायसः’ (वा १४१६) । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

९०६ । द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् । (२-४-२)

एषां द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यज्ञादीनां समाहार एव यथा स्यात् ।

कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि । ग्रीष्मवसन्ताविति ॥ विषमाक्षरत्वान्न वसन्तस्य पूर्वनिपातः । किन्तु अल्पात्त्वात् ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ लघु अक्षरमच् यस्य, तत् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । कुशकाशमिति ॥ समाहारद्वन्द्वोऽयम् । अभ्यर्हितं चेति ॥ श्रेष्ठः पूर्वं प्रयोज्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । तापसपर्वताविति ॥ पर्वतस्य स्थावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितरावित्युदाहृतम् । ‘गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी’ इत्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । वर्णानामानुपूर्व्येणेति ॥ एषां क्रमेण पूर्वनिपातः । “ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्रा वर्णाः” इत्यमरः । तेषामानुपूर्व्यन्तु “प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, समुखतस्तृवृतं निरमिमीत” इत्यादित्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम् । भ्रातुर्ज्यायसः इति ॥ ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वनिपातः इत्यर्थः । अत्र ‘द्वन्द्वे धि’ ‘अजाद्यदन्तम्’ इति विधिद्वयम् ‘अल्पात्तरम्, लघ्वक्षरं पूर्वम्, ऋतुनक्षत्राणाम्, अभ्यर्हितं च, भ्रातुर्ज्यायसः’ इति विधिभिः परत्वात् बाध्यते । भाष्ये तु सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वनिपातमिति मतान्तरं स्थितम् । द्वन्द्वश्च प्राणि ॥ प्राणितूर्यसेनाज्ञानीति द्वन्द्वगर्भषष्ठीसमासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः अङ्गशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते इत्यभिप्रेत्य आह । एषामिति ॥ प्राण्यज्ञानां तूर्याज्ञानां सेनाज्ञानां चेत्यर्थः । द्वन्द्वः इति ॥ समाहारद्वन्द्वः इत्यर्थः । ‘द्विगुरेकवचनम्’ इति पूर्वसूत्रे ‘समाहारप्रहणं कर्तव्यम्’ इति वार्तिकस्यात्राप्यनुवृत्तेः । एकवदिति ॥ एकवचनमित्यनुवर्तते । एकं वक्तव्येकवचनम् । कर्तरि ल्युट् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । पाणिपादमिति ॥ पाण्योः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः । अत्र समाहारे एकवत्त्वं ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वं च । पाण्योः पादयोश्च प्राण्यवयवत्वात् प्राण्यङ्गोदाहरणमिदम् । अथ तूर्याङ्गद्वन्द्वे उदाहरति । मार्दङ्गिकपाणविकमिति ॥ मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ । इह तु तद्वादनेऽपि वर्तते । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे ‘शिल्पम्’ इति ठक् । मार्दङ्गिकपाणविकयोस्समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गत्वादेकवचनम् । तूर्याङ्गत्वं च तद्वादकतया बोध्यम् । ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । सेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति । रथिकाश्वारोहमिति ॥ रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः छन् । रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति विग्रहः । सेनावयवत्वादेकवत्त्वम् । पूर्ववन्नपुंसकत्वम् । ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य विशेष्यत्वात् तस्य चैकत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमित्यत आह । समाहारस्यैकत्वादिति ॥ समाहार एवेति ॥ न

९०७ । अनुवादे चरणानाम् । (२-४-३)

चरणानां द्वन्द्वः एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे । 'स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्' (वा १५३५-१५३६) । उदगात्कठकालापम्, प्रत्यष्टात्कठकौथुमम् ।

९०८ । अध्वर्युऋतुरनपुंसकम् । (२-४-४)

यजुर्वेदे विहितो यः ऋतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । 'अध्वर्युऋतुः' किम् । इषुवज्रौ, सामवेदे विहितौ । 'अनपुंसकम्' किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ।

त्वितरेतरयोगः । एषां द्वन्द्वनियमार्थं सूत्रमित्यर्थः । एवमुत्तरसूत्राण्यपि समाहार एवेति नियमार्थानि । नचेतरेतरयोगद्वन्द्वे एषामेकवत्त्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु । तथाच पाणिपादः इति पुल्लिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यम् । 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकस्यानुवृत्तेः, एकवद्भावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । नच रथिकमार्दङ्गिकावित्यादावितिप्रसङ्गश्चङ्कचः । "प्राण्यज्ञानां परस्परद्वन्द्व एकवत् तूर्याज्ञानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, सेनाज्ञानां परस्परद्वन्द्व एकवदित्यभ्युपगमात्" इति भाष्ये स्पष्टम् । **अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणानां द्वन्द्व एकवदिति ॥** शाखाध्येतृविशेषाश्चरणाः । तद्वाचिनां परस्परद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । अनुवाद इत्येतद्व्याचष्टे । **सिद्धस्योपन्यासे इति ॥** अवगतार्थस्य प्रतिपादने इत्यर्थः । **स्थेणोरिति ॥** लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । लुङन्ते स्थाधातौ लुङन्ते इण्धातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां द्वन्द्वः एकवदिति वक्तव्यमित्यर्थः । **उदगादिति ॥** प्रादुरभूदित्यर्थः । इण्धातोर्लुङि रूपम् । **कठकालापमिति ॥** कठेन प्रोक्तमधीयते इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लुक् । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते इति कलापाः । प्रोक्तार्थे 'कलापिनोऽण्' 'सब्रह्मचारिपीठसर्पि' इत्यादिना टिलोपः । ततोऽध्येतृणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कठानां कलापानाञ्च समाहार इति विग्रहः । **प्रत्यष्टादिति ॥** प्रतिपूर्वात् स्थधातोर्लुङि रूपम् । **कठकौथुममिति ॥** कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्तमधीयते इति कौथुमाः । प्रोक्तेऽर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । 'सब्रह्मचारि' इत्यनेन टिलोपः । ततोऽध्येतृणो लुक् । कठानां कौथुमानाञ्च समाहार इति विग्रहः । यदा कठाः कलापाश्च उदिताः, यदा कठाः कौथुमाश्च प्रतिष्ठिताः, तदा किञ्चिदिदं वक्तव्यमिति कृतसङ्केतयोरिदं वाक्यद्वयम् । अत्रोदयप्रतिष्ठयोः पूर्वसिद्धयोरनुवादादेकत्वम् । स्थेणोः किम् । अभूवन् कठकलापाः । लुङि किम्, अतिष्ठन् कठकलापाः । **अध्वर्युऋतुः ॥** अध्वर्युशब्दोऽत्राध्वर्युर्मविधायकयजुर्वेदपरः । तदाह । **यजुर्वेदे इति ॥** अर्काश्वमेधमिति ॥ अर्को महाऋतुः । अश्वमेधो नाम प्रसिद्धः । उभौ यजुर्वेदविहितकतू । अर्कस्य चाश्वमेधस्य च समाहार इति विग्रहः । **इषुवज्राविति ॥** ऋतुविशेषावेतौ न यजुर्वेदविहिताविति भावः । तर्हि कस्मिन् वेदे विहितावित्यत आह ।

९०९ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । (२-४-५)

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्वः एकवत् । पदकक्रमकम् ।

९१० । जातिरप्राणिनाम् । (२-४-६)

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत् । धानाशङ्कुलि । प्राणिनां तु, विट्छूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने, जाति-
प्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु, बदरामलकानि ।

सामेति ॥ राजसूयवाजपेये इति ॥ एतोर्यजुर्वेदविहितत्वेऽपि नपुंसकत्वाच्चैकवत्त्वमिति भावः । राजसूयवाजपेयोः पुल्लिङ्गतया प्रसिद्धेराह । अर्धर्चादी इति ॥ अध्ययनतः ॥ अविप्रकृष्टाख्यानामिति च्छेदः । अध्ययनत इति तृतीयार्थे तसिः । तदाह । अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति ॥ सन्निकृष्टेत्यर्थः । पदकक्रमकमिति ॥ पदान्यधीयते पदकाः । क्रमाप्यधीयते क्रमकाः । ‘क्रमादिभ्यो वुन्’ । पदकानां क्रमकाणाञ्च समाहार इति विग्रहः । पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासक्तिरुच्येत्यारोप्यत इति भावः । पदक्रममिति नोदाहृतम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येव सिद्धेः । तदध्यतुत्वे तु न जातिरिति भावः । जातिरप्राणिनाम् ॥ जातिरिति षष्ठीबहुवचनस्थाने व्यत्ययेन प्रथमा । जातिवचनमित्यर्थः । धानाशङ्कुलीति ॥ धानाश्च शङ्कुव्यश्च तासां समाहार इति विग्रहः । जातिवाचित्वादेकत्वम् । नपुंसकत्वाद्भव इति भावः । विट्छूद्रा इति ॥ विशश्च शूद्राश्चेति विग्रहः । द्रव्यजातीयानामेवेति ॥ अप्राणिनामिति पर्थुदासे सति नञिव्युक्तन्यायादिदं लभ्यत इति भावः । रूपरसाविति ॥ गुणजातिवचनावेतौ । गमनाकुञ्चने इति ॥ क्रियागतजातिविशेषावेतौ । ननु बदर्याः फलानि बदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि ‘फले लुक्’ इति विकारप्रत्ययस्य लुकि ‘लुक्छित्तलुकि’ इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । फलत्वव्याप्यजातिविशेषवाचिनावेतौ । ततश्च बदराणि चामलकानि च बदरामलकं बदरामलकानीति कथं रूपद्वयम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकत्वस्य नित्यत्वादित्यत आह । जातिप्राधान्ये इति ॥ व्यक्तिविशेषानादरेण सकलतत्तद्ध्यत्त्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः । घटमानयेत्यादौ हि घटादिशब्दानामाकृत्याधिकरणन्यायेन घटत्वादिजातिरर्थः । जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसम्भवात् आश्रयभूतव्यत्ययार्थाकाङ्क्षायामविशेषात् कृत्स्नमप्युपस्थितार्थकम्, तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु जातेरतीतानागतवर्तमाने कृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयासम्भवात् व्यक्तिविशेषमेव किञ्चिदादाय क्रिया विश्राम्यति । इदमेव च जातेः प्राधान्यं तत्तज्ज्ञात्याश्रयसकलतत्तद्ध्यक्तिबोधकत्वात्मकम् । घटादशुक्लाः इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादिवशाद्व्यक्तिविशेषानेव जातिरुपस्थापयतीति जातिरप्राधान्यम् । जाल्याश्रयसकलव्यत्ययनुपस्थापकत्वादिति ‘तस्यादितः’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ततश्च फलत्वव्याप्यबदरत्वजाल्या आमलकत्वजाल्या चाविशेषात्तदाश्रयव्यत्ययुपस्थितौ बदरामलकमित्येकवद्भावः । द्रव्यविशेषेति ॥ अपरण्यानि बदरामलकानीत्यादौ फलत्वव्याप्यबदरत्वा-

९११ । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । (२-४-७)

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च । उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । ‘भिन्नलिङ्गानाम्’ किम् । गङ्गायमुने । मद्र-केकयाः । ‘अग्रामाः’ किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ।

९१२ । क्षुद्रजन्तवः । (२-४-८)

एषां समाहारे एव द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः ।

९१३ । येषां च विरोधः शाश्वतिकः । (२-४-९)

एषां प्राग्वत् । ‘अहिनकुलम्’ ‘गोव्याघ्रम्’ ‘काकोलूकम्’ इत्यादौ परत्वात् । ‘विभाषा वृक्षमृग—’ (सू ९१६) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।

मलकत्वादजातिभ्याम् आरण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः । ग्राम्यानां व्यक्तीना-मनुपस्थितेः तयोर्जात्योरप्राधान्यात् नायमेकवद्भाव इत्यर्थः । क्षीरादके सम्पृक्ते इत्यन्तादिवत्सूत्र-भाष्यप्रयोगोऽत्र लिङ्गमित्याहुः । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ अग्रामा इति छेदः । व्यत्ययेन बहुत्वे एकवचनम् । विपूर्वकशिषधानुः भेदे वर्तते । विशेषणं विशेष्येणेत्यादौ यथा । विशिष्टं लिङ्गं येषामिति विग्रहः । तथाच ग्रामवाचकभिन्नाः भिन्नलिङ्गकाः ये नदीवाचिनः ये देशवाचिनश्च तेषां द्वन्द्व एकवत् स्यादिति लभ्यते । तदाह । ग्रामवर्जेति ॥ समाहार एव द्वन्द्वस्यादित्येकवत्त्वविधेः फलभिप्रायमेतत् । अस्त्यैकवद्भावप्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्वनियमार्थतयानुपदमेवोक्तत्वात् । उद्ध्यश्चेति ॥ उद्ध्यो नाम नदविशेषः, इरावती नाम काचिन्नदी, तयोर्नदीविशेषवाचकत्वादेक-वत्त्वम् । नदीशब्देन नदस्यापि ग्रहणात् । अन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवादिति भावः । जाम्बव-शालूकिन्याविति ॥ ‘अग्रामाः’ इत्यनेन ग्रामावयवकद्वन्द्वपर्युदासो विवक्षितः । अयं च द्वन्द्वः नगरग्रामोभयावयवकोऽपि ग्रामावयवक इति तस्य पर्युदास इति भावः । क्षुद्रजन्तवः ॥ एतेषां द्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । फलितमाह । एषां समाहारे एव द्वन्द्व इति ॥ यूका-लिक्षमिति ॥ यूकाश्च लिक्षाश्चेति विग्रहः । केशवहुले शिरःप्रदेशे स्वेदजाः जन्तुविशेषाः यूकाः लिक्षाश्च प्रसिद्धाः । एकवत्त्वं नपुंसकह्रस्वत्वं च । आ नकुलादिति ॥ “नकुल-पर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः” इति भाष्यादिति भावः । येषां च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । एषां प्राग्वदिति ॥ समाहारद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । शशवदित्यव्ययं सदेत्यर्थे वर्तते । ततो भवार्थे निपातानाङ्क् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ इति कादेशश्च न भवति । स्वाभाविक इत्यर्थः । अहिनकुलमिति ॥ अहयो नकुलाश्चेति विग्रहः । अनयोः स्वाभाविको विरोधः प्रसिद्धः । विरोधो वैरम्, नतु सहानवस्थितिः । तेन च छायातपावित्यत्र न भवति ।

९१४ । शूद्राणामनिरवसितानाम् । (२-४-१०)

अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चाण्डाळमृतपाः ।

९१५ । गवाश्वप्रभृतीनि च । (२-४-११)

यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ।

९१६ । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्वबडब-
पूर्वापराधरोत्तराणाम् । (२-४-१२)

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्वबडबेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा ।
'वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम्' (वा ५१८) । प्लक्षन्यग्रोधम्-प्लक्षन्यग्रोधाः ।

देवासुराः इत्यत्र तु नायमेकवद्भावः । तद्विरोधस्य कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्तः खलु कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः । अमृतमथनादिकाले तेषां विरोधाभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृग' इति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्वयोरेकवद्भावविकल्पो वक्ष्यते । तस्य तावत् गोमहिषं-गोमहिषाः, हंसचक्रवाकम्-हंसचक्रवाकाः, इत्यत्रावकाशः । येषां चेत्यस्य अहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकोल्लं कमित्यादौ तदुभयं प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्वक्ष्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह । गोव्याघ्रमिति ॥ चकारेणेति ॥ येषाञ्चेति चकारेणेत्यर्थः । तच्च भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणाम् ॥ अनिरवसितशब्दं व्याचष्टे । अबहिष्कृतानामिति ॥ "यैर्भुक्तं पात्रं क्षारोदक-प्रक्षाळनेन संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः चाण्डाळादयः । यैस्तु भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः" इति भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणामिति ॥ त्रैवर्णिकेतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः । अनिरवसितानामिति लिङ्गात् । प्राग्वदिति ॥ समाहारद्वन्द्व एक-वदित्यर्थः । तक्षायस्कारमिति ॥ तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । अनिरवसिताना-मित्यस्य प्रयोजनमाह । पात्रादिति ॥ चाण्डाळमृतपा इति ॥ एतद्धुक्तपात्रस्य संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति अत एव भाष्याद्विज्ञेयम् । धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमेतत् । गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ यथा गणे पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । गवाश्वमिति ॥ गव-श्वाश्चाश्चेति विग्रहः । अत्र 'विभाषा वृक्ष' इति पशुद्वन्द्वत्वात् विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिः । अत्र 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावे पूर्वरूपे च गो अश्व गोऽश्वमिति नैकवत्त्वनियमः । यथोच्चारितानी-त्युक्तेः । गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् । गवाश्वादिषु 'यथोच्चारितद्वन्द्ववृत्तम्' इति वार्तिकमत्र मानम् । दासीदासमिति ॥ अद्वैकवत्त्वनियमः । 'पुमां स्त्रियां' इत्येकशेषस्तु निपातनात्र । इत्यादीति ॥ गवैळकमित्यादि वृत्तौ स्पष्टम् । विभाषा वृक्ष ॥ द्वन्द्व इत्यनुवृत्तम् । एकापि षष्ठी विषयभेदात् भिद्यते । वृक्षादिसप्तानामवयवत्वेनान्वयः वृक्षादीनां द्वन्द्व इति । तथाच वृक्षाद्यवयवको द्वन्द्व इति लभ्यते । अश्वबडबादियुगळत्रयस्यत्वभेदेनान्वयः । अश्वबडब, पूर्वापर, अधरोत्तर, इत्यात्मको द्वन्द्व इति । तदाह । वृक्षादीनामिति ॥ प्राग्वदिति ॥ विकल्पेन

रुरुषतम्—रुरुषताः । कुशकाशम्—कुशकाशाः । व्रीहियवम्—व्रीहियवाः । दधिघृतम्—दधिघृते । गोमहिषम्—गोमहिषाः । शुक्रबकम्—शुक्रबकाः । अश्व-
बडबम्—अश्वबडबौ । पूर्वापरम्—पूर्वापरे । अधरोत्तरम्—अधरोत्तरे । ‘फलसेना-
वनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्वः एकवदिति वाच्यम्’
(वा १५४०) । बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’
(सू ९१०) इत्येकवद्भावः । नेह, बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ, प्लक्ष्मन्यग्रोधा-
वित्यादि । ‘विभाषा वृक्ष—’ (सू ९१६) इति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं
‘जातिरप्राणिनाम्’ (सू ९१०) इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं

एकवदित्यर्थः । वृक्षादाविति ॥ वृक्षविशेषवाचिनां, तृणविशेषवाचिनां, धान्यविशेषवाचिनां, पशु-
विशेषवाचिनां चेत्यर्थः । ‘स्वं रूपम्’ इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोस्तथोक्तत्वादिति भावः । तथाच वृक्षाश्च
धवाश्चेत्यादौ नायं विधिरिति फलितम् । किन्तु ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति नित्यमेवैकवत्त्वम् ।
तत्र वृक्षाद्यवयवकद्वन्द्वेषु सप्तसु वृक्षद्वन्द्वमुदाहरति । प्लक्षेति ॥ प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विग्रहः ।
मृगद्वन्द्वमुदाहरति । रुरुषतमिति ॥ रुरवश्च पृषताश्चेति विग्रहः । तृणद्वन्द्वमुदाहरति ।
कुशेति ॥ कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहः । धान्यद्वन्द्वमुदाहरति । व्रीहीति ॥ व्रीहयश्च
यवाश्चेति विग्रहः । व्यञ्जनद्वन्द्वमुदाहरति । दधीति ॥ दधि च घृतं चेति विग्रहः । पशुद्वन्द्व-
मुदाहरति । गोमहिषमिति ॥ गावश्च महिषाश्चेति विग्रहः । शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति । शुकेति ॥
शुकाश्च बकाश्चेति विग्रहः । अश्वबडवादिद्वन्द्वमुदाहरति । अश्वबडबमिति ॥ अश्वश्च
बडबाश्चेति विग्रहः । ‘पूर्ववदश्वबडबौ’ इति अश्वबडबावित्यत्र पूर्वपदवत् पुल्लिङ्गता । फलसे-
नेति ॥ एकवद्भावप्रकरणशेषभूनामिदं वार्तिकम् । ‘द्वन्द्वश्च प्राणि’ इत्यादिसूत्रैः फलसेनादीनां
द्वन्द्वे एकवद्भावात् बहुवचनान्तावयवक एव द्वन्द्वः एकवत् भवति । नत्वेकद्विवचनान्तावयवक
इत्यर्थः । तत्र फलद्वन्द्वमुदाहरति । बदराणि चेति ॥ बदरीफलानि आमलकीफलानि चेत्यर्थः ।
विकारतद्धितस्य फले लृक् । ‘लुक्तद्धितलृकि’ इति स्त्रीप्रत्ययस्य लृक् । जातिरिति ॥ बहु-
वचनान्तावयवकद्वन्द्वात् ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवत्त्वमित्यर्थः । बहुप्रकृतिरेवेत्यस्य प्रयोजन-
माह । नेहेति । बदरामलके इति ॥ बदरं चामलकं चेति विग्रहः । बहुवचनान्तावयवक-
द्वन्द्वत्वाभावात् ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवत्त्वम् । रथिकाश्वारोहाविति ॥ अत्र सेनाङ्ग-
त्वेऽपि नैकवत्त्वम् । प्लक्ष्मन्यग्रोधाविति ॥ इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि ‘विभाषा वृक्ष’ इत्येकवत्त्वम् न ।
इत्यादीति ॥ रुरुषतौ । अत्र मृगद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । हंसचक्रवाकौ । अत्र
शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । यूकालिक्षे, अत्र क्षुद्रजन्तुत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । व्रीहियवौ ।
अत्र धान्यद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । कुशकाशौ । अत्र तृणद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । ननु चार्थे
द्वन्द्वे इतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वान्ध्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् ‘विभाषा वृक्ष’ इति सूत्रं
व्यर्थमित्याशङ्क्य आह । विभाषेत्यादि विकल्पार्थमित्यन्तम् ॥ वृक्षमृगतृणधान्य-
व्यञ्जनद्वन्द्वेषु प्लक्ष्मन्यग्रोधं, रुरुषतं, कुशकाशं, व्रीहियवं, दधिघृतम्, इत्येतेषु ‘जातिरप्राणिनाम्’

हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहैतरेतरयोग एव' इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं 'पूर्वापरम्' 'अधरोत्तरम्' इत्यपि । अश्वबडबग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदश्वबडबौ' (सू ८१३) इति स्यात् ।

९१७ । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । (२-४-१३)

इति नित्यविहितैकवत्त्वानित्यत्वार्थमप्राणिवृक्षादिग्रहणमित्यर्थः । नन्वेवमपि पशुग्रहणं व्यर्थम् । तदुदाहरणे गोमहिषमित्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यैकवत्त्वनियमस्याप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगात् इत्यत आह । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वात् नित्ये प्राप्ते इति ॥ विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थम् । तदुदाहरणे रुरुषटं, शुक्रबकमित्यादौ 'जातिरप्राणिनाम्' इति एकवत्त्वस्य सेनाङ्गनिबन्धनैकवत्त्वस्य च अप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाभावेन 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येव इतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेकवत्त्वविकल्पसिद्धेरित्यत आह । मृगाणां मृगैरेवेत्यादि मृगशकुनिग्रहणमित्यन्तम् । मृगाणां मृगैरेव सह, उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च चार्थे इति द्वन्द्वः । यथा रुरुषटं, रुरुषटावित्यादि । तथा शकुनीनां शकुनिभिरेव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः । यथा शुक्रबकम्, शुक्रबकाविति । मृगाणान्तदितरैः शकुनीनान्तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव भवति, न समाहारद्वन्द्वः । यथा रुरुशुका इति । एतादृशनियमार्थं मृगशकुनिग्रहणमित्यर्थः । ननु पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणञ्च व्यर्थम् । 'चार्थे' इत्येव सिद्धेः । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यादि-नित्यैकवत्त्वस्य तत्र अप्रवृत्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वासम्भवात् इत्यत आह । एवं पूर्वापरम्, अधरोत्तरम् इत्यपीति ॥ यथा मृगशकुनिग्रहणं मृगैरेव मृगाणां शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, एवं पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव अधरशब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वः । अन्येन तु सह पूर्वोत्तरेत्यादौ इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थः । ननु अश्वबडबग्रहणं व्यर्थम् । सेनाङ्गत्वेऽपि पशुद्वन्द्वत्वादेव एकवद्भावविकल्पसिद्धेरित्यत आह । अश्वबडवेति ॥ नपुंसकत्वविकल्पार्थमित्यर्थः । ननु समाहारस्य एकत्वादेव एकवत्त्वसिद्धेः इदम् एकवत्त्वप्रकरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमित्युक्तम् । तथाच पशुद्वन्द्वत्वात् एकवत्त्वविकल्पे सति समाहारे वा इतरेतरयोगे वा द्वन्द्व इत्यनियमः पर्यवस्यति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं इतरेतरयोगे तु नेति नपुंसकत्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् अश्वबडबग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह । अन्यथेति ॥ इह नपुंसकत्वलिङ्ग्यभावे समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं बाधित्वा परत्वात् 'पूर्ववदश्वबडबौ' इति पुंस्त्वं स्यात् । नपुंसकविधौ तु तत्सामर्थ्यात् समाहारद्वन्द्वपक्षे 'पूर्ववदश्वबडबौ' इत्येतत् बाधित्वा नपुंसकत्वं भवत्येव । अधिकारप्राप्तपूर्ववदश्वेतत्तु इतरेतरयोगद्वन्द्वे सावकाशमिति भावः । विप्रतिषिद्धं च ॥ 'विभाषा' इत्यनुवर्तते । विप्रतिषेधो विरोधः सहानवस्थानलक्षणः । अधिकरणं द्रव्यम् । अद्रव्यवाचि विरुद्धार्थकं च

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्—
शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः ‘चार्थे—’ (सू ९०१) इति सूत्रेण
प्राप्तः, सः विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् ।
तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । ‘विप्रतिषिद्धम्’
किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

९१८ । न दधिपयआदीनि । (२-४-१४)

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनादीर्घः ।
ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

यदनेकं सुबन्तं तदवयवको द्वन्द्वः विभाषैकवद्भावक इत्यर्थः । फलितमाह । विरुद्धार्थ-
नामिति ॥ गोत्वाश्वत्वं, गोत्वाश्वत्वे । सुखदुःखं, सुखदुःखे इत्याद्युदाहरणम् । ननु ‘चार्थे’
इति इतरेतरयोगसमाहाराभ्यामेवात्र एकवत्त्वविकल्पसिद्धेः इदं व्यर्थम् । नच ‘जातिरप्राणि-
नाम्’ इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यम् । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एव
तत्प्रवृत्तेः इत्यत आह । वैकल्पिक इत्यादि नियमार्थमिदमित्यन्तम् ॥ तेनेति ॥
उक्तनियमेनेत्यर्थः । शीतोष्णे उदके स्तः इति ॥ अत्र विरुद्धार्थकत्वेऽपि द्रव्यवाचित्वात् न
समाहारद्वन्द्व इति भावः । नन्दकपाञ्चजन्याविति ॥ विष्णोः खड्गः नन्दकः, शङ्खस्तु
पाञ्चजन्यः, तयोरेकत्र विष्णौ सहावस्थानात् न विरुद्धत्वमिति स्थितिः । इह विप्रतिषिद्ध-
ग्रहणाभावे ‘चार्थे’ इति समाहारद्वन्द्वः अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत । एवं सति
नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात् । समाहारद्वन्द्वस्य सर्वस्यापि अद्रव्य-
वाचिष्वेव नियमितत्वात् । विप्रतिषिद्धमित्युक्तौ तु विरुद्धार्थानां समाहारद्वन्द्वश्चेत् तर्हि
अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्यते । नन्दकपाञ्चजन्ययोश्चाविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते ।
ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि ‘चार्थे’ इति कदाचित् समाहारद्वन्द्वः, कदाचित् इतरेतरयोग-
द्वन्द्वश्च भवत्येव । तदाह । इह पाक्षिकस्समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति ॥ न दधिपय-
आदीनि ॥ एतानि नैकवत् स्युरिति ॥ एषां समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः । दधि-
पयसी इति ॥ दधि च पयश्चेति विग्रहः । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं
बाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वाद्विकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति । इध्माबर्हिषी इति ॥ इध्मश्च
बर्हिश्चेति विग्रहः । दीर्घ इति ॥ इध्मशब्दस्येति शेषः । ऋक्सामे इति ॥ ऋक् च साम
चेति विग्रहः । ‘अचतुर’ इत्यादिनाऽऽसमासान्तः । वाङ्मनसे इति ॥ वाक् च मनश्चेति
विग्रहः । पूर्ववत्समासान्तः । अत्र गणे ब्रह्मप्रजापती इत्यादि पठितम् । समाहारद्वन्द्वे
इति नियमप्रक्रमेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नियमस्याप्राप्तेः ।

११९ । अधिकरणैतावत्त्वे च । (२-४-१५)

द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

१२० । विभाषा समीपे । (२-४-१६)

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे 'समाहार एव' इत्येवं-
रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम्, दन्तोष्ठम् । उपदशाः, दन्तोष्ठाः ।

१२१ । आनङृतो द्वन्द्वे । (६-३-२५)

किन्त्वेकवत्त्वस्यैव । तथाच 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति । अधिकरणै-
तावत्त्वे च ॥ अधिकरणं द्रव्यं, तस्य एतावत्त्वमित्याविशेषः । तदाह । द्रव्यसङ्ख्या-
वगमे इति ॥ समस्यमानपदार्थेयत्ताविशेषे पदान्तरसमभिव्याहारगम्ये इत्यर्थः । नि-
यमो नेति ॥ 'ब्रह्मप्रजापती' इत्यादौ समाहार एव द्वन्द्व इति नियमस्य प्रकृतस्या-
प्रवृत्तेरेकवत्त्वनिषेधः पूर्वसूत्रे आश्रितः । इह तु बाधकाभावात् प्रकृतस्य नियमस्यैव
निषेधः आश्रित इति भावः । दश दन्तोष्ठा इति ॥ दन्ताश्च ओष्ठाश्चित विग्रहः ।
इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम्, न तु समाहारद्वन्द्वः । समासार्थसमाहारविशेषणीभूतसमस्यमान-
पदार्थानां पदान्तरलभ्यदशत्वसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्तु भवत्येव । तत्र
समस्यमानपदार्थानामेव प्रधानत्वात् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रभाष्ये प्रधानस्य
सापेक्षत्वेऽपि समासाम्युपगमात् । ततश्चात्रैकवदेवेति नियमाभावे सति असामर्थ्यात्समाहारत्वे
निवृत्ते परिशेषादितरेतरयोगत्वमेवावतिष्ठते । यदि त्वेकवन्न स्यादित्येव व्याख्यायेत, तर्हि
समाहारद्वन्द्वो नेत्यर्थः पर्यवस्येत् । तथा सति दश दन्तोष्ठाः इतीतरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात् ।
'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इति तन्निषेधात् । तथाच वाक्यमेव स्यात् । किञ्च समाहारद्वन्द्वनिषेधोऽयं
व्यर्थ एव । उक्तरीत्या सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेवाप्राप्तेः । अतः एकवदिति नियमो न स्यादित्येव
व्याख्येयम् । एवञ्च प्राण्यङ्गनिबन्धनस्य एकवदेव स्यादिति नियमस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वनिवृत्ति-
फलकस्यानेन निषेधे सति इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यावस्थितिः फलतीति पदमङ्गर्था स्पष्टम् । वि-
भाषा समीपे ॥ अधिकरणैतावत्त्वे इत्यनुवर्तते । समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छिन्ने सती-
त्यर्थः । फलितमाह । अधिकरणेति ॥ उपदशम्, दन्तोष्ठमिति ॥ दशानां समीपे इत्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । "उक्तरीत्याऽसामर्थ्ये वचनसामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वः । समानलिङ्गवचनत्वादव्ययी-
भावस्यैवानुप्रयोगः" इति भाष्यम् । अत एवोपदशं दन्तोष्ठेनेत्यादि सिद्धम् । समीपसमीपिनो-
रभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यम् । नवत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूहः एकादशत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूह
इति वा बोधः । उपदशाः, दन्तोष्ठाः इति ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम् । दशानां समीपे
ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः । नव एकादश वेत्यर्थः । "बहुव्रीहिरेवानुप्रयोगः,
समानलिङ्गवचनत्वात्" इति भाष्यम् । आनङृतो द्वन्द्वे ॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचि-

विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे ।
होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’
(सू १८०) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या ‘पुत्रे’ इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ।

१२२ । देवताद्वन्द्वे च । (६-३-२६)

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ‘वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः’
(वा ३९०७) । अग्निवायू-वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परि-
ग्रहार्थम् । तेन ‘ब्रह्मप्रजापती’ इत्यादौ नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन
श्रुतम्, नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ।

१२३ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः । (६-३-२७)

देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

नामिति ॥ विद्यासम्बन्धवाचिनां योनिःसम्बन्धवाचिनां चेत्यर्थः । ‘ऋतो विद्यायोनि-
सम्बन्धेभ्यः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ऋदन्तानामिति ॥ बहुत्वे व्यत्ययेन ‘ऋतः’
इत्येकवचनम् । ऋदन्तसर्वावयवकानामित्यर्थः । ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनः ऋत इत्युक्तिः एतदर्थेति
भावः । उत्तरपदे परे इति ॥ ‘अल्लुगुत्तरपदे’ इत्यधिकारादिति भावः । होतापोता-
राविति ॥ होता च पोता चेति विग्रहः । विद्याद्वारकैक्यज्ञत्विकृतस्सम्बन्धः । आनङि
ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ‘डिच्’ इत्यन्तादेशः, नलोपः । “नकारस्तु रपरत्वनिवृत्त्यर्थः”
इति भाष्ये स्पष्टम् । होतृपोत्रिति ॥ अत्र होतृशब्दस्य पोतृशब्दस्य च नानङ् । नेष्टृ-
शब्देन व्यवधानात् । उत्तरपदपरकत्वाभावात् । तथाच नेष्टृशब्दस्यैवानङ् । उत्तरपदेन
तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते, समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽनङ्दर्शनात् । अथ योनिःसम्बन्ध-
मुदाहरति । मातापितराविति ॥ पितृपितामहाः इत्यादौ तु न आनङ् । ऋदन्त-
सर्वावयवकत्वाभावादिति भावः । तर्हि पितापुत्राविति कथमित्यत आह । पुत्रेऽन्य-
तरस्यामिति ॥ ‘ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः’ इत्यत्र ‘विभाषा स्वसृपल्योः’ इत्यत्र च
मध्येऽसम्बन्धादाह । मण्डूकेति ॥ अनुवृत्तेरिति ॥ नच तातपुत्रावित्यत्रापि स्यादिति
वाच्यम् । ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ् स्यादिति वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । देवताद्वन्द्वे च ॥
मित्रावरुणाविति ॥ इह ऋदन्तत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्ते विधिरयम् । वायुशब्देति ॥
वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु
पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः द्वन्द्वग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । पुनरिति ॥ निर्वापादौ
प्रसिद्धसाहित्यकदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थमित्यर्थः । तेनेति ॥ प्रसिद्धसाहचर्यग्रहणेनेत्यर्थः ।
एतदिति ॥ एतत् ब्रह्मप्रजापतियुगलं हविर्भागित्वेन न वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । नापि लोके
इति ॥ प्रौढिवादमात्रमेवेदम् । “वेद एव सहनिर्वापनिर्दिष्टाः” इत्येव भाष्ये दर्शनात् । लोक-
प्रसिद्धसाहचर्यग्रहणे तु पार्वतीपरमेश्वरावित्यादावितिप्रसङ्गाच्च । ईदग्नेः ॥ इत्येवेति ॥

१२४ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । (८-३-८२)

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः ।
अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

१२५ । इदृद्धौ । (६-३-२८)

वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्रामरुतौ देवते अस्य
आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । ‘देवताद्वन्द्वे च’
(सू १२३९) उत्त्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये आनङ्गमीत्त्वञ्च

देवताद्वन्द्वे इत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । सोमशब्दे वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्नेरिदादेशः स्यात् ।
देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । आनङ्गोऽपवादः । अग्नेः स्तुत् ॥ स्तुत्, स्तोम, सोम इति द्वन्द्वात् षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । ‘सद्वेत्साडस्सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्येकवचनान्तमनुवर्तते । अग्नेरिति षष्ठ्यमी । ‘समा-
सेऽङ्गुलेः’ इत्यतस्समासः इत्यनुवर्तते । तदाह । अग्नेः परेषामिति ॥ षः स्यादिति ॥
‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । ‘सात्पदाद्योः’ इति षत्वनिषेधापवादोऽयम् ।
अग्निष्टुदिति ॥ ऋतुविशेषोऽयम् । अग्निष्टोम इति ॥ स्तोत्रविशेषस्य संस्थाविशेषस्य च
नाम । अग्नीषोमाविति ॥ अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । ईत्त्वषत्वे । अग्नीवरुणाविति ॥
अग्निश्च वरुणश्चेति विग्रहः । ईत्त्वम् । देवताद्वन्द्वे किम् । अग्निर्नाम कश्चित्, सोमो नाम कश्चित् ।
अग्निषोमौ । अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्वं न । अत एव च न षत्वम् । ‘अग्नेर्दीर्घात् सोमस्य इष्यते’ इति
वार्तिकम् । इदृद्धौ ॥ अग्नेरिति देवताद्वन्द्वे इति चानुवर्तते । वृद्धिशब्देन वृद्धिमल्लक्ष्यते ।
देवताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् । तदाह । वृद्धिमतीति ॥ इदिति तकार
उच्चारणार्थः । प्रयोजनाभावान्नेऽज्ञा । नापि तपरकरणम् । विधीयमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वात् ।
अग्रामरुताविति ॥ अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्यानङ् । आग्निमारुतं
कर्मेति ॥ ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् । तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् । अग्नी-
वरुणाविति ॥ ‘ईदमेः’ इतीत्त्वम् । आग्निवारुणमिति ॥ ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् ।
ननु ‘तद्धितेष्वचामादेः’ इत्यादेरचो वृद्धिविधानात् कथमुत्तरपदस्यादिवृद्धिरित्यत आह ।
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति ॥ नन्वग्नेरिकारस्य इकारविधिव्यर्थ इत्यत आह ।
आनङ्गमीत्वं च बाधित्वेति ॥ आग्निमारुतमित्यत्रानङ्गः आग्निवारुणमित्यत्र ईत्त्वस्य च
बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः । ननु ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ इत्यत्र परिनिष्ठि-
तात् तद्धितोत्पत्तिरिति वक्ष्यते । तथाच अग्रामरुतौ देवते अस्येति, अग्नीवरुणौ देवते
अस्येति विग्रहे च, अग्रामरुच्छब्दात् अग्नीवरुणशब्दाच्च आनङ्गीत्वाभ्यां परिनिष्ठितात् देवता-
द्वन्द्वात् ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् तद्धितः उत्पद्यते । ततस्तन्निमित्तकोभयपदवृद्धिः । ततः
‘इदृद्धौ’ इत्यस्य प्रवृत्तिरिति क्रमः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तयोरानङ्गीत्वयोः कथम्
‘इदृद्धौ’ इत्यनेन बाधः । युगपत्प्रवृत्तावेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् । उक्तं च भाष्ये ।

बाधित्वा इत् । ‘वृद्धौ’ किम् । आग्नेन्द्रः । ‘नेन्द्रस्य परस्य’ (सू १२४०) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः । ‘विष्णौ न’ (वा ३९०९) । आग्नावैष्णवम् ।

९२६ । दिवो द्यावा । (६-३-२९)

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामे ।

९२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् । (६-३-३०)

दिवः इत्येव चाह-द्यावा । आदेशोऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभू-
दित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ—द्यावापृथिव्यौ । ‘छन्दसि दृष्टा-
नुविधिः’ । ‘द्यावा चिदस्मै पृथिवी’ ‘दिवस्पृथिव्योररतिः’ इत्यत्र पदकाराः
विसर्गं पठन्ति ।

“भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्थाः इति, किं तेन कृतं स्यात्” इति, अत आह । अलौकिके
विग्रहवाक्ये इति ॥ अग्नि, मरुत्, औ, देवते, अस्येति, अग्नि, वरुण, औ, देवते
अस्येति च तद्धितालौकिकविग्रहवाक्ये आनडीत्त्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्विधिः प्रवर्तत इत्यर्थः ।
यद्यपि तदानीम् उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति । तद्धिताभावात् । तथाप्युत्तरपदस्य भाव्येव
वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः । आग्नेन्द्र इति ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इत्यानङ् । आहुणः । अग्नेन्द्रौ देवते अस्येत्याग्नेन्द्रः । ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् । आदिवृद्धिः ।
अवेन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वाभावात् ‘इद्वृद्धौ’ इति नेति भावः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपद-
वृद्धिमाशङ्क्य आह । नेन्द्रस्येति ॥ विष्णौ नेति ॥ विष्णुशब्दे परे अमेरिकारो नेति
वक्तव्यमित्यर्थः । आग्नावैष्णवमिति ॥ अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इत्यानङ् । अग्नाविष्णू देवते असेत्यर्थे ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् । आग्नावैष्णवं हविः । ‘देवताद्वन्द्वे
च’ इत्युभयपदवृद्धिः । इत्वाभावादानङ् । दिवो द्यावा ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । देवता-
द्वन्द्वे इति ॥ द्यावाभूमी इति ॥ द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहः । द्यावाक्षामे इति ॥
“द्यावाक्षामारुक्मो अन्तर्विभाति देवाः” इति ऋचि पठितमिदम् । द्यावापृथिव्योरित्यर्थः । द्यौश्च
क्षामा चेति विग्रहः । क्षामाशब्दो भूमिपर्यायः वेदे । तत्र द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः । षष्ठ्यास्तु
‘सुपां सुलुक्’ इति ङादेशः ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्ये
स्पष्टम् । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ दिवः इत्येवेति ॥ दिव इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । स्वरित-
त्वादिति भावः । तर्हि चकारः व्यर्थ इत्यत आह । चादिति ॥ तथाच दिव्शब्दस्य दिवसा-
देशः द्यावादेशश्च स्यात् । पृथिवीशब्दे उत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । दिवस्पृथिव्याः
इत्यत्र सकारादकारस्याश्रवणाद्विषादेशस्य सकारान्तत्वावश्यम्भावात् आदेशो सकारादकारोच्चार-
णस्य किं प्रयोजनमित्यत आह । आदेशोऽकारोच्चारणमिति ॥ सामर्थ्यात् ‘ससजुषो रुः’
इति रुत्वं नेति भावः । ननु “द्यावाचिदस्मै पृथिवी सन्तमेते” इत्यत्र दिव्शब्दपृथिवीशब्दयोः
कथं द्वन्द्वः ? कथं वा दिवो द्यावादेशः ? उत्तरपदस्य चिदस्मै इत्यनेन व्यवहितत्वादित्यत आह ।

९२८ । उषासोषसः । (६-३-३१)

‘उषस्’शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ।

९२९ । मातरपितराबुदीचाम् । (६-३-३२)

मातरपितरौ । ‘उदीचाम्’ किम् । मातापितरौ ।

९३० । द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । (५-४-१०६)

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच्स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च वाक्त्व-
चम् । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वषम् । छत्रोपानहम् । ‘समाहारे’
किम् । प्रावृट्छरदौ ।

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

छन्दसि दृष्टानुविधिरिति ॥ भाष्यवाक्यमेतत् । वेदे दृष्टानुसरणमित्यर्थः । यथा दृष्टं तथा
प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः । पदकारा इति ॥ “दिवस्पृथिव्याः” इत्यवग्रहे विसर्गं
पठन्तीत्यर्थः । पदकारा इत्यनेन पदपाठस्याधुनिकत्वं सूचितम् । तथाच विसर्गपाठः प्रामादिक
इति सूचितः । अकारोच्चारणेन रुत्वनिवृत्तेरुक्तत्वात् । उषासोषसः ॥ उषासासूर्यमिति ॥
उषाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः । मातरपितराबुदीचाम् ॥ उदीचाम्मते मातरपितराविति
भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्यारडादेशो निपात्यते । मातापितराविति ॥ अरडभावे
‘आनवृत्तः’ इत्यानङ् । द्वन्द्वाच्चुदष ॥ समासान्ताधिकारस्थं तद्धिताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् ।
टच्स्यादिति ॥ ‘राजाहस्सखिभ्यः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । वाक्त्वचमिति ॥
वाक्च त्वक्च इति समाहारद्वन्द्वः । कुत्वस्यासिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट्टच् । एव त्वक्स्त्रजमित्यत्रापि ।
त्वक्च स्त्रच्चेति विग्रहः । शमीदृषदमिति ॥ शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट्टच् ।
वाक्त्वषमिति ॥ वाक्च त्विट् चेति विग्रहः । घान्तत्वाट्टच् । जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
छत्रोपानहमिति ॥ छत्रञ्च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट्टच् । प्रावृट्छरदाविति ॥
प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वान्न टजिति भावः ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां द्वन्द्वसमासप्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथैकशेषप्रकरणम् ॥

अथैकशेषः । 'सरूपाणाम्-' (सू १८८) । रामौ । रामाः । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा ७४७) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ-कुटिलदण्डौ ।

९३१ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । (१-२-६५)

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते, तल्लक्षणश्चेत्, गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । 'वृद्धः' किम् ।

अथैकशेषो निरूप्यते—तदेवं द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमेकशेषप्रकरणमारभते । अथैकशेष इति ॥ निरूप्यत इति शेषः । तत्रैकशेषसूत्राणि व्याचिह्न्यासुः पूर्वं व्याख्यातमपि सूत्रं सन्दर्भशुद्धये आह । सरूपाणामिति ॥ तदुदाहरणमपि स्मारयति । रामौ, रामाः इति ॥ विरूपाणामिति ॥ 'सरूपाणाम्' इत्यनेन सूत्रेणार्थभेदे शब्दैकरूप्ये एकशेषः उक्तः । एकार्थकत्वेऽपि विरूपाणामप्येकशेषः वक्तव्य इत्यर्थः । वक्रदण्डश्चेति ॥ अत्र शब्दवैरूप्येऽप्यर्थैक्यात् अन्यतरदिशष्यत इति भावः । वृद्धो यूना ॥ स्वरूपतोऽर्थतश्च भेदेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । यूनेति ॥ 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति वक्ष्यमाणयुवप्रत्ययान्तेनेत्यर्थः । सहोक्ताविति ॥ अद्याहारलब्धमेतत् । गोत्रमिति ॥ वृद्धशब्देन 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति सूत्रोक्तं गोत्रं विवक्षितम् । अपत्यमन्तरितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितत्वादिति भावः । गोत्रप्रत्ययान्तमिति यावत् । न च 'गोत्रं यूना' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति वाच्यम् । अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणेन लौकिकं गोत्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तज्ञापनार्थत्वात् । शिष्यत इति ॥ शेष इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तते इति भावः । तल्लक्षण इति ॥ सः गोत्रप्रत्ययः युवप्रत्ययश्च लक्षणं निमित्तं यस्येति विग्रहः । विशेषः वैलक्षण्यम् । तथाच गोत्रयुवप्रत्ययान्तयोर्विशेषः वैरूप्यम्, तल्लक्षणश्चेत् गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्चेदित्यर्थः । अन्यनिमित्तको न चेदित्यर्थस्सिद्धः । तदाह । गोत्रयुवेति ॥ कृत्स्नमिति ॥ एवकारलभ्यमिदम् । गार्ग्यश्चेति ॥ गार्ग्यस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । गर्मादिभ्यो ञ् । गार्ग्यायण इति ॥ गार्ग्यस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यञिञोश्' इति फक् । गार्ग्याविति ॥ अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्ददिशष्यते इति भावः । गार्ग्यगार्ग्यायणाविति ॥ गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहः । अत्र

गर्गगार्ग्यायणौ । 'यूना' किम् । गर्गगार्ग्यौ । 'तल्लक्षणः' किम् । भाग-
वित्तिभागवित्तिकौ । 'कृत्स्नम्' किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

९३२ । स्त्री पुंवच्च । (१-२-६६)

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ
च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यञञोश्च' (सू ११०८) इति लुक् ।
गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावान्नैकशेषः
इति भावः । गर्गगार्ग्याविति ॥ अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृत-
वैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः न शिष्यते । यूना सहोक्त्यभावादिति भावः । भाग-
वित्तिभागवित्तिकाविति ॥ भगवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिः । अतः इञ्, भागवित्तेः
सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सितो भागवित्तिकः । 'वृद्धाढक् सौवीरेषु' इति ठक् । अत्र भागवित्तिशब्दस्य
भागवित्तिकशब्दस्य च न युवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि वैरूप्यस्य
सत्त्वात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यते इति भावः । गार्ग्यवात्स्या-
यनाविति ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः गर्गादित्वाद्यञ् ।
वत्सस्यापत्यं युवा वात्स्यायनः । 'यञिञोश्च' इति फक् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति विप्रहः ।
अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम् । प्रकृतिवैरूप्यस्य
गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वाभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः न शिष्यत इति भावः ।
स्त्री पुंवच्च ॥ वृद्धो यूनेत्यनुवर्तते । वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते । तदाह । यूना
सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यत इति ॥ गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकशब्ददिशष्यत इति भावः ।
स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वेषामप्राप्ते वचनमिदम् । तदर्थ इति ॥ तस्य
शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः । गार्गी चेति ॥ गर्ग-
स्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियजन्तात् 'यञश्च' इति डीप् । गार्ग्यायणौ चेति ॥ गर्ग-
यजन्तात् युन्यपत्ये 'यञिञोश्च' इति फक् । गर्गा इति ॥ अत्र स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्येऽपि
गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्ददिशष्यते । सः पुंवत् । तर्हि यञ् कुतो न श्रूयत इत्यत
आह । अस्त्रियामिति ॥ उपलक्षणमिदम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यतः
अस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति चानुवर्तमाने सतीत्यर्थः । एतेन पुंवदित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति विप्रहस्तु न दर्शितः । तथा सति अबहुत्वात् यञो लुगभावे सति
पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च रूपं तुल्यम् । गार्ग्याविति ॥ तत्र पुंवत्त्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्त-
रमाह । दाक्षी चेति ॥ दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इञ्' इतीजन्तात् 'इतो
मनुष्यजातेः' इति डीष् । दाक्षायणश्चेति ॥ दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा
दाक्षायणः । 'यञिञोश्च' इति फक् । दाक्षी च दाक्षायणश्चेति विप्रहे दाक्षीशब्ददिशष्यते ।

९३३ । पुमान् स्त्रिया । (१-२-६७)

स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ।

९३४ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । (१-२-६८)

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

९३५ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । (१-२-६९)

अङ्गीवेन सहोक्तौ ङीवं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

तस्य पुंवत्त्वे सति ङीषो निवृत्तौ दाक्षिशब्दात् प्रथमाद्विवचने दाक्षी इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्तिक्श्च गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यत्र न भवति । पुमान्स्त्रिया ॥ तल्लक्षण एवेति ॥ ‘वृद्धो यूना’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हंसी चेति ॥ अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृतवैरूप्यात् पुच्छिङ्गो हंसशब्ददिशिष्यते । स्त्रीपुंस्त्वकृतवैरूप्यादेव ‘सरूपाणाम्’ इत्यस्याप्राप्तिः । मातृमातरावित्यत्र जननीवाचकपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेषः । एकविभक्तौ सरूपाणामित्यनुवृत्त्य एकविभक्तौ स्त्रीपुंवत्त्वेतरकृतवैरूप्यविरहश्चेदित्याश्रयणात् । इह च मातृमातरावित्यत्र ‘अप्त्तृन्’ इति दीर्घतदभावाभ्यामपि वैरूप्यात् । अत एव हंसश्च वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् । भ्रातृपुत्रौ ॥ स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ क्रमात् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् । नपुंसकम् ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् एकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्यत आह । तच्चेति ॥ तल्लक्षण एवेति ॥ नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्य चेदित्यर्थः । शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रमिति ॥ पटशब्दसमभिव्याहारात् शुक्लशब्दः पुल्लिङ्गः । शाटीशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीलिङ्गः । वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः । “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरोक्तेरिति भावः । तच्च, सा च, इदं च, तत् । अयं च, इयं च, इदं च, इदम् । शुक्लश्च, शुक्ला च, शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकान्येव शिष्यन्ते, एकवच्च भवन्ति । तानीमानि शुक्लानीति ॥ नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवच्चाभावे रूपाणि । न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विवहुवचनान्तयोः समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्धत्वात् एकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम् । अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनश्च तयोस्समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ह्यर्धर्चादिः । ओदनश्च ओदनश्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति अनभिधानात् । एवञ्च कचिदनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतया द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषयेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यानेकार्थं चाश्रित्य

९३६ । पिता मात्रा । (१-२-७०)

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ—माता-
पितरौ वा ।

९३७ । श्वशुरः श्वश्रू । (१-२-७१)

श्वश्रू सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च
श्वशुरश्च श्वशुरौ—श्वश्रूश्चशुरौ वा ।

९३८ । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् १-२-७२)

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ।
'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' (वा ८०१) । स च यश्च
यौ । सा च या च ये 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ।
'त्यदादितः शेषे पुन्रपुंसकतो लिङ्गवचनानि' (वा ७९९) । सा च देवदत्तश्च तौ ।
तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुन्रपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते ।

एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । पिता मात्रा ॥ 'पुमान् स्त्रिया' इत्यत्र सरूपाणा-
मित्यनुवृत्तेरप्राप्ताविदं वचनं विकल्पार्थं च । मातापितराविति ॥ "पितुर्दशगुणं माता
गौरवेणातिरिच्यते" इति स्मृत्या मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ्गुतः' इत्यानङ् ।
श्वशुरश्चश्वश्रू ॥ श्वश्रूश्चश्वशुराविति ॥ श्वश्रू अपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वम् ।
"श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता" इति स्मृतेः । इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिस्स्पष्टार्था ।
'श्वशुरः श्वश्रू' इति शब्दग्रहणात् । त्यदादीनि ॥ सर्वैरिति ॥ त्यदादिभिरितरैश्चेत्यर्थः ।
ताविति ॥ अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते । तच्छब्दस्तु शिष्यते । तदेवदत्ताविति न भवति ।
सर्वैः किम् ? प्रत्यासत्त्या त्यदादिरेव सहोक्तावित्यर्थो माभूदित्येतदर्थम् । त्यदादीनामिमिथ
इति ॥ भाष्ये स्थितमेतत् । यत् परमिति ॥ त्यदादिगणे यत् परं पठितं तच्छिष्यत इत्यर्थः ।
शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः । स च यश्च यौ, सा च या च ये इति ॥ त्यदादिगणे
यच्छब्दस्य तच्छब्दादूर्ध्वं पाठात् परत्वात् स एव शिष्यते इति भावः । पूर्वशेषोऽपीति ॥
परशब्दस्येष्टवाचित्वात् क्वचित्पूर्वमपि शिष्यत इति भावः । अत्र 'द्विपर्यन्तानाम्' इति न
भवति । अहश्च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः । त्यदादित इति ॥ आद्यादित्वात् षष्ठ्यर्थे तसिः ।
त्यदादीनां स्त्रीशेषे सति सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि
भवन्तीत्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव सम्बध्यन्ते । सा च देवदत्तश्च ता-
विति ॥ अत्र तच्छब्ददिशिष्यते । समभिव्याहृतदेवदत्तशब्दलिङ्गश्च । देवदत्तशब्दस्तु निवर्तत
एव । पुन्रपुंसकयोरिति ॥ तथोक्ताविति शेषः । परत्वादिति ॥ पुन्रपुंसकतो लिङ्ग-

तच्च देवदत्तश्च ते । ‘अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्’ (वा ८००) ।
कुक्कुटमयूर्याविमे । (मयुरीकुक्कुटाविमौ) । तच्च सा च अर्धपिप्पलीयौ ते ।

९३९ । ग्राम्यपशुसङ्क्षेप्वतरुणेषु स्त्री । (१-२-७३)

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । ‘पुमान् स्त्रिया’ (सू ९३३) इत्यस्या-
पवादः । गाव इमाः । ‘ग्राम्य—’ इति किम् । रुरव इमे । ‘पशु’ ग्रहणं
वचनानीत्यत्र पुनपेक्षया नपुंसकस्य पाठतः परत्वावगमादित्यर्थः । अद्वन्द्वेति ॥ द्वन्द्वतत्पुरुष-
विशेषणानां त्यदादीनां स्त्रीशेषे ‘त्यदादितश्शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि’ इत्येतन्न भवतीत्यर्थः ।
द्वन्द्वे उदाहरति । कुक्कुटमयूर्याविमे इति ॥ अयञ्च इयञ्च इमे इत्यत्र ‘त्यदादितश्शेषे’
इति पुल्लिङ्गत्वं न भवति, किन्तु विशेष्यनिर्गतैव । यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वात् उभय-
मपि विशेष्यम् । तथापि ‘परवल्लिङ्गम्’ इति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम् ।
न च अयञ्च इयञ्च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति । ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्युक्तत्वात् । अतः पुनपुंस-
कतः लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यम् । ‘परवल्लिङ्गम्’ इति हि द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोः परव-
लिङ्गविधिः । अतः द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे यल्लिङ्गं तदेव लिङ्गमिति
भाष्यकैयटयोस्स्थितम् । ततश्च ‘कुक्कुटमयूर्याविमे’ इति उदाहरणे अयमियञ्च इति विग्रहे ‘पुमान्
स्त्रिया’ इति पुंशेषेऽपि ‘परवल्लिङ्गम्’ इति विशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वे सति तस्य ‘त्यदादितः’ इति
पुंवत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः । क्वचिन्मूलपुस्तकेषु तु मयूरीकुक्कुटाविमावित्यपि
दृश्यते । तन्नु प्रकृतानुपयुक्तम् । अत्र मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुल्लिङ्गतया इयञ्चायञ्च
इमाविति तद्विशेषणस्यानुप्रयुज्यमानस्यापि ‘पुमान् स्त्रिया’ इति परिशिष्टस्य पुल्लिङ्गस्य इदम्-
शब्दस्य स्त्रीत्वाप्रसक्त्या तत्र ‘त्यदादितश्शेषे’ इति पुंस्त्वविधेरप्रवृत्तत्वेन ‘अद्वन्द्वतत्पुरुषविशे-
षणानाम्’ इति निषेधस्यानुपयोगात् । तत्पुरुषे उदाहरति । तच्चेति ॥ पिप्पल्या अर्धम् अर्ध-
पिप्पली । ‘अर्धं नपुंसकम्’ इति तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धञ्च अर्धपिप्पलीयौ । तच्च सा
च ते । तत्र पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं तदिति नपुंसकत्वम् । सेति स्त्रीत्वन्तु अर्धपिप्पलीति
विशेष्याभिप्रायम् । अतः ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्यस्य नैव प्रसक्तिः । किन्तु ‘नपुंसकमनपुंसकेनैक-
वत्’ इति नपुंसकं शिष्टम् । तस्य स्त्रीलिङ्गतया विशेषणात् ‘परवल्लिङ्गम्’ इति स्त्रीत्वम् ।
तस्य ‘त्यदादितश्शेषे’ इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते । एवञ्च ते इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति ।
यद्यपि स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा ते इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः । तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ताः इत्युदा-
हार्यम् । तच्च सा चेति विग्रहः । ग्राम्यपशु ॥ एष्विति ॥ तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूनां
सङ्क्षेप्वित्यर्थः । इह अनपुंसकेनेत्यनुवर्तनादाह । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद इति ॥ गौश्च
गौश्च गौश्च इति पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येतद्वाधित्वा
स्त्री शिष्यत इति भावः । ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न कोऽपि रूपभेद इत्यत आह । इमा इति ॥
अनुप्रयोगे रूपभेदः फलमिति भावः । ‘त्यदादितश्शेषे’ इति न भवति । ‘गाव इमाः’ इति
भाष्यप्रयोगादित्याहुः । रुरव इमे इति ॥ रुरः कृष्णाख्यो मृगः । अग्राम्यपशुत्वान्न स्त्री

किम् । ब्राह्मणा इमे । ‘सङ्घेषु’ किम् । एतौ गावौ । ‘अतरुणेषु’ किम् । वत्सा इमे । ‘अनेकशफेष्विति वाच्यम्’ (वा ८०५) । अश्वा इमे । इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्बन्धो न । तेन ‘शिरसी’ ‘शिरांसि’ इत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । ‘पन्थानौ’ ‘पन्थानः’ इत्यादौ समासान्तो न ।

इत्येकशेषप्रकरणम् ।

शिष्यते । किन्तु ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषः । ततश्चानुप्रयोगे इमे इति पुल्लिङ्गत्वमेव । ब्राह्मणा इमे इति ॥ ब्राह्मणी च ब्राह्मणाश्चेति विग्रहः । अपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते । किन्तु ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषः । अन्यथा ब्राह्मण्यः इमा इति स्यात् । एतौ गावाविति ॥ स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गयोस्सहोक्तौ असङ्गत्वान्न स्त्री शिष्यते । सङ्घशब्दोऽपि बहूनां समुदाये वर्तते । अन्यथा एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे किं तेनेति भावः । स्त्रीशेषे तु एते इति अनुप्रयोगे रूपं स्यात् । वत्सा इमे इति ॥ वत्साश्च वत्साश्च इति विग्रहः । तरुणत्वान्न स्त्री शिष्यते । अन्यथा वत्सा इमा इत्यनुप्रयोगस्त्यात् । अनेकशफेष्विति वाच्यमिति ॥ वार्तिकम् । एकशफा अश्वादयः, तेषां सहोक्तौ ग्राम्यपश्विति न भवति । अश्वा इमे इति ॥ एकशफत्वान्न स्त्री शिष्यते । ततश्चानुप्रयोगे पुल्लिङ्गत्वमिति भावः । ननु ‘सरूपाणाम्’ इति सूत्रे ‘तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे’ इत्यतः द्वन्द्वप्रहणानुवृत्त्या द्वन्द्वे एकशेष इति भाष्यात् कृते द्वन्द्वे एकशेषस्यादित्यत आह । इहेति ॥ इहोदाहृतेषु एकशेषविषयेषु सर्वत्र प्रसक्तद्वन्द्वमनवकाशत्वादेकशेषो बाधते । कृतेत्वेकशेषेऽनेकाभावात् द्वन्द्वो नेत्यर्थः । द्वन्द्वसमासे एकशेष इति भाष्यस्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सहविवक्षायामेकशेष इति व्याख्येयम् । ननु कृत एव द्वन्द्वे एकशेषो भवतु, का हानिरित्यत आह । तेनेति ॥ द्वन्द्वात् प्रागेवैकशेषाश्रयणेनेत्यर्थः । कृते द्वन्द्वे एकशेषाभ्युपगमे शिरसी इति द्विवचने शिरांसीति बहुवचने च समासस्येत्यन्तोदात्तस्त्यात् । प्राण्यङ्गत्वात् ‘द्वन्द्वश्च पाणि’ इत्यादिना एकवद्भावश्च स्यादित्यर्थः । आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादिसङ्ग्रहः । पन्थानाविति ॥ द्वन्द्वे कृते एकशेषाभ्युपगमे पन्थानौ-पन्थानः । पथिभ्याम्-पथिभिः, इत्यादौ ‘ऋक्पूः’ इत्यप्रत्ययस्समासान्तस्त्यादिति भावः । नच.व ‘इतोऽत्सर्वनाम’ इति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधानाल्लिङ्गात् समासान्तस्सुपरिहरः । ‘इतोऽत्’ इत्युक्तेऽपि सावित्यनुवृत्त्य पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम् । ‘पथो विभाषा’ इति समासान्ताभावे अपन्थानावित्यादौ । ‘इतोऽत्’ इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायाम् एकशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् ॥

कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । ‘परार्थाभिधानं वृत्तिः’ । ‘वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः’ स द्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा ।

अथ प्रसङ्गात् सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—कृतद्धितेति ॥ कृदन्ताः तद्धिताः समासाः एकशेषाः सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्चविधा इत्यर्थः । वृत्तिसामान्यलक्षणमाह । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ॥ ‘समर्थः पदविधिः’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत् । अभिधानमिति करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । विग्रहवाक्यावयव-पदार्थेभ्यः परः अन्यः योऽयं विशिष्टैकार्थः तत्प्रतिपादिका वृत्तिरित्यर्थः । प्रक्रियादशायां प्रत्येक-मर्थवत्त्वेन प्रथमविग्रहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत् । समुदायशक्तिश्च ‘समर्थः पदविधिः’ इति परिभाषया लभ्या । तत्र समासतद्धितयोः पद-विधित्वं स्पष्टमेव । ‘सुप्सुपा’ इत्यनुवर्त्य समासविधानात् । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाण-त्वात् । कृतमपि केषां चित् ‘कर्मण्यण्’ इति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्वमस्त्येव । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इत्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव । एकशेषविधावपि द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तेः, द्वन्द्वविषये तद्विधानात् ‘एकार्थाभावोऽप्यस्त्येव’ इति मञ्जूषादौ विस्तरः । वृत्त्यर्थावबोधक-मिति ॥ “यद्यपि वृत्तावेव समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकता, नतु वाक्ये” इति समर्थ-सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितम् । तथापि समासवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तपदानां पृथक्प्रयुज्यमानानां समूहो विग्रहवाक्यमिति बोध्यम् । परिनिष्ठितत्वादिति ॥ व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः । प्रयोगानर्ह इति ॥ व्याकरणसंस्कृतत्वाभावादित्यर्थः । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने । राज्ञः पुरुष इति ॥ लौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः । राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिक-विग्रहवाक्यमिति शेषः । अविग्रहो नित्यसमास इति ॥ अलौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः । समासस्य निःप्रत्वादिति भावः । अस्वपदेति ॥ समस्यमानपदसमानार्थकपदा-न्तरकृतविग्रहो वा नित्यसमास इत्यर्थः । संज्ञाविषयसमासे तु वाक्येन संज्ञानवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञानाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव । तत्र समासनित्यवादस्तु

समासश्चतुर्थेति प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधिकारबहि-
भूतानामपि 'सह सुपा' (सू ६४९) इति विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानो-
ऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभय-
पदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । 'सूपप्रति'
'उन्मत्तगङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे 'अतिमालादौ' तत्पुरुषे, 'द्वित्राः' इत्यादि-
बहुव्रीहौ, 'दन्तोष्ठम्' इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः ।
तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य कचिदेवेत्युक्तम् ।
किं च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः ।

वाक्यसदृशवृत्तिसमानार्थकत्वाभावात् गौण इत्याहुः । चतुर्थेति ॥ अव्ययीभावः, तत्पुरुषः,
बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्चेति, चतुर्विध इत्यर्थः । प्रायो वाद इति ॥ प्रायस् इत्यव्ययं बाहुल्ये ।
बाहुल्यमभिप्रायकचातुर्विध्यप्रवाद इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अव्ययीभावेति ॥ बहि-
भूतानामपीति ॥ समासानामिति शेषः । प्रायोऽभिप्राय इति ॥ बाहुल्यतात्पर्यक
इत्यर्थः । सूपप्रतीति ॥ इह 'द्वन्द्वे च' इत्यनन्तरं श्रुतमभावादिति पदम् अव्ययीभावे
इत्यनन्तरं तत्पुरुषे इत्यनन्तरं बहुव्रीह्यावित्यनन्तरं चान्वेति । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थ
प्रधानतया, उन्मत्तगङ्गं देशः लोहितगङ्गं देशः इत्यव्ययीभावेऽन्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थ-
प्राधान्याभावादित्यर्थः । अतिमालादौ तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्रधानतया उत्तरपदार्थप्राधान्याभावा-
दित्यर्थः । द्वित्रा इति बहुव्रीहौ उभयपदार्थप्रधानतयाऽन्यपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । दन्तो-
ष्ठमित्यादिद्वन्द्वे समाहारस्यैव प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । तत्पुरुषविशेषः
कर्मधारय इति ॥ 'तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारयः' इत्युक्तेरिति भावः । तद्विशेषो
द्विगुरिति ॥ कर्मधारयविशेष इत्यर्थः । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिरिति भावः । अनेक-
पदत्वमिति ॥ द्वित्रिचतुरादिपदकत्वमित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिगतस्या-
नेकप्रहणस्य द्वन्द्वविधायक्यनुवृत्तेरिति भावः । कचिदेवेति ॥ बह्वजातावित्यादावित्यर्थः ।
इत्युक्तमिति ॥ भाष्यादाविति शेषः । किंचेति ॥ अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने ।
सुपां सुपेति ॥ सुबन्तानां सुबन्तेन तिङा प्रातिपदिकेन धातुना च समासः । अथेति
पूर्ववाक्यव्यवच्छेदे । तिङामिति ॥ तिङन्तानां तिङन्तेन सुबन्तेन च समास इत्येवं
षड्विधस्समासो ज्ञेय इत्यर्थः । सुपेति ॥ सुपेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । राज-
पुरुष इति ॥ राज इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य पुरुष इति सुबन्तेन समासः । तिङेति ॥ सुपां

धातुना, कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा, पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा । कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । ‘एही-डादयोऽन्यपदार्थे च’ इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

तिङेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पर्यभूषयदिति ॥ ‘सह सुपा’ इत्यत्र सहेति योग-विभागात् परीति सुबन्तस्य तिङन्तेन समासः । नाम्नेति ॥ सुपां प्रातिपदिकेन समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कुम्भकार इति ॥ ‘उपपदमतिङ्’ इति कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य कारेति प्रातिपदिकेन समासः । ‘गतिकारकोपपदानां कृद्रिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः’ इत्युक्तेरिति भावः । धातुनेति ॥ सुपां धातुना समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कटप्रूरिति ॥ ‘क्विप्प्रचिच्छयायतस्तुकटप्रुजिशीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च’ इति वार्तिकेन ‘प्रु गतौ’ इति धातुना समासो निपातितः, नतु तिङन्तेनोपपदसमास इति भ्रमितव्यम् । क्विप्प्रधाविह सप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावात् । अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह । अजस्रमिति ॥ ‘नभिकम्पिस्म्यजसकमिहिंसदीपो रः’ इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जसधातुना सह नञ्समासो निपातितः । तिङां तिङेति ॥ समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पिबतखादतेति ॥ मयूरव्यंसकादित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः । तिङां सुपेति ॥ समासे उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । कृन्तविचक्षणेति ॥ हे विचक्षण कृन्त छिन्धीत्यर्थः । इह तिङन्तस्य सुबन्तेन समासः कथमित्यत आह । एहीडादय इति ॥ अत्र सुपां तिङेत्यनेनैव तिङां सुबन्तेनेत्यस्यापि ग्रहणात् समासस्य षड्विधत्वं विन्यम् । पञ्चविधत्वमेव युक्तम् । उभयत्रापि सुसिद्धटितत्वाविशेषादित्याहुः । अन्ये तु सुपां तिङेत्यनेन सुबन्तपूर्वपदकृतिङन्तसमासस्य ग्रहणम् । तिङां सुबन्तेनेत्यनेन तु तिङन्तपूर्वपदकसुबन्तसमासस्य ग्रहणमित्याहुः ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां सर्वसमासशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ सर्वसमासान्तप्रकरणम् ॥

९४० । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । (५-४-७४)

अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्, अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । अनुचबह्वृचावध्येतर्येव । नेह, अनुक्साम । बह्वृक्सूक्तम् । विष्णोः पूर्वविष्णुपुरम् । ह्रीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

९४१ । द्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । (६-३-९७)

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ।

अथ सर्वसमाससाधारणसमासान्ताः निरूप्यन्ते—ऋक्पूरब्धूः ॥ छेद इति ॥ सूत्रे अ इति छसप्रथमान्तनिर्देश इति भावः । समासान्त इत्यधिकृतम् । ऋगादिभिस्समासो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । ऋगाद्यन्तस्येति ॥ ऋक्, पूर, अप्, धूर्, पथिन् एतदन्तस्येत्यर्थः । अप्रत्यय इति ॥ अकारात्मकप्रत्यय इत्यर्थः । अक्षे या धूरिति ॥ अक्षसम्बन्धिनी या धूरित्यर्थः । सूत्रे सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया अनक्षे इति सप्तमी । अनक्षे इति च धूर्शब्देनैव सम्बध्यते । अन्यैरसम्भवादिति भावः । अर्धर्च इति ॥ ऋचोऽर्धमिति विग्रहः । अर्थं नपुंसकम् इति समासः । अकारस्समासान्तः । ‘अर्धर्चाः पुंसि च’ इति पुंस्त्वम् । अनुचबह्वृचावध्येतर्येवेति ॥ अविद्यमानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । अनुचः केवल्यजु-रज्येता । बहवः ऋचः यस्येति बह्वृचः ऋक्छास्त्री । इत्युदाहरणम् । अज्येतर्येवेति नियमस्य प्रयोजनमाह । नेहेति ॥ अनुक्सामेति ॥ अविद्यमानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । ऋच्य-ध्यूहं प्रजापतेर्हृदयं सामेति । बह्वृक्सूक्तमिति ॥ बहवो ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । अथ पूर्वशब्दान्तस्योदाहरति । विष्णोरिति ॥ ननु पूर्वशब्दस्य स्त्रीत्वात् ‘परवल्लिङ्गम्’ इति विष्णु-पुरशब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत आह । ह्रीबत्वं लोकादिति ॥ अथाप्शब्दान्तस्योदाहरति । विमलापं सर इति ॥ विमलाः आपः यस्मिन्निति विग्रहः । द्यन्तरूप ॥ कृतसमासा-न्तस्येति ॥ अकारप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । एभ्य इति ॥ द्वि अन्तरूपसर्गः एतेभ्य इत्यर्थः ।

समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्त-
ग्रहणान्नेह, स्वप् । स्वपी । 'अवर्णान्ताद्वा' (वा ५०४५) । प्रेपम् । प्रापम् ।
परेपम् । परापम् ।

१४२ । ऊदनोर्देशे । (६-३-९८)

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु,
अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथौ, रम्यपथो देशः ।

अपस्येति ॥ अकारप्रत्ययान्तस्याप्शब्दस्येत्यर्थः । ईत्स्यादिति ॥ 'आदेः परस्य' इति
परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः । द्वयोर्गताविति ॥ द्वयोः पार्श्वयोर्गताः आपः यस्मिन्निति
विग्रहः । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अकारप्रत्ययः, ईत्त्वं सवर्णदीर्घश्च । अन्तरीपमिति ॥
अन्तर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रतीपमिति ॥ प्रतिकूलाः आपो यस्मिन्निति विग्रहः ।
उपसर्गात् परत्वात् ईत्त्वम् । समीपमिति ॥ सङ्गताः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात्
परस्योदाहरणान्तरमिदम् । समापो देवयजनमिति ॥ श्रुतिरेषा । अत्र उपसर्गात् परत्वा-
भावात् ईत्त्वं नेति भावः । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं, यज्ञभूमिः । समाप इति
पुंस्त्वं छान्दसम् । भाष्ये तु समाप ईत्त्वं नेत्युक्ता समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम् । तत्र
समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विवक्षितः । समीपसमृद्धिः, इति निर्देशात्, समीपमिति
भाष्ये उदाहरणाच्च । स्वविति ॥ शोभना आपो यस्येति विग्रहः । 'न पूजनात्' इति समासा-
न्तनिषेधः । अकृतसमासान्तत्वादीत्ववन्न । स्वपी इति ॥ प्रथमाद्विवचनमिदम् । अवर्णा-
न्ताद्वेति ॥ अवर्णान्तादुपसर्गात् परस्यापस्य ईत्त्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । प्रेपम्, प्रापमिति ॥
प्रगता आपो यस्येति विग्रहः । परेपम्, परापमिति ॥ परागता आपो यस्येति विग्रहः ।
ऊदनोर्देशे ॥ ईत्त्वस्यापवादः । ऊत् स्यादिति ॥ 'आदेः परस्य' इति ज्ञेयम् । अनूपो देश
इति ॥ अनुकूला आपः यस्मिन्निति विग्रहः । अप्रत्ययः, ऊत्त्वं, सवर्णदीर्घश्च । अनूपः इत्यत्र
ऊपो अवग्रहार्थं दीर्घोच्चारणमिति भाष्यम् । बह्वृचास्तु अनूपो गोमान् गोभिरित्यत्र नावगृह्ण-
न्ति । तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रगतः अप्शब्दः प्रपञ्चितः । अथ धूर्शब्दान्तस्योदाहरति ।
राजधुरेति ॥ राज्ञो धूरिति विग्रहः । धूर्शब्दोऽत्र राज्यलक्षणे लाक्षणिकः । अकारप्रत्ययः ।
'परवङ्गिभू' इति स्त्रीत्वम् । टाप् । अक्षे त्विति ॥ अक्षसम्बन्धिनी या धूर्स्तदन्तात् अकार-
प्रत्ययो न । अक्षधूरिति ॥ अक्षो नाम रथावयवदण्डविशेषः । यदप्रयोश्चक्रे आसज्येते,
तस्याक्षस्याग्रं धूः । अनेन 'अक्षे समासार्थे धुरो नाकारप्रत्ययः' इति व्याख्यानेऽत्र निषेधो न
स्यादिति सूचितम् । दृढधूरक्ष इति ॥ दृढा धूर्शस्येति विग्रहः । एतेनाक्षे पूर्वपदे धुरो
नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम् । तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रे

१. इदं च प्रकृतसूत्रे 'प्रापं परापम्' इति 'गतिश्च' इति सूत्रे 'प्रेपं परेपम्' इति भाष्यो-
दाहरणलब्धमपि प्रपराविषयकमेवेति भाति ।

१४३ । अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः । (५-४-७५)

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच्स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । 'कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' (वा ५०४६) । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । 'संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च' (वा ५०४७) । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । 'अच्' इति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ।

१४४ । अक्ष्णोऽदर्शनात् । (५-४-७६)

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ।

धूर्शब्दः प्रपञ्चितः । अथ पथिन्शब्दस्योदाहरति । सखिपथाविति ॥ सखा च पन्थाश्चेति द्वन्द्वः । अकारप्रत्ययः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । रम्यपथ इति ॥ रम्यः पन्था यस्येति विग्रहः । अचप्रत्यन्वव ॥ एतत्पूर्वादिति ॥ प्रति, अनु, अव, एतत्पूर्वकादित्यर्थः । प्रतिसाममिति ॥ प्रतिगतं सामेति विग्रहः । अच्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अनुसाममिति ॥ अनुगतं सामेति विग्रहः । अच्, टिलोपः । अवसाममिति ॥ अवकृष्टं सामेति विग्रहः । अच्, टिलोपः । प्रतिलोममिति ॥ प्रतिगतं लोमेति विग्रहः । अनुलोममिति ॥ अनुगतं लोमेति विग्रहः । अवलोममिति ॥ अवगतं लोमेति विग्रहः । सर्वत्राच्, टिलोपः । कृष्णोदगिति ॥ नेदं वार्तिकम् । किं त्वचप्रत्ययेत्यत्र अजिति योगविभागमूलामिषुक्तोक्तिरेषा । कृष्णेति ॥ कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिस्रो भूमयः यस्येति च विग्रहः । प्रासादस्सर्वत्र विशेष्यः । सङ्ख्याया इति ॥ इदमप्यजिति योगविभागमूलकमेव । सङ्ख्यायाः परो यो नदीब्दः गोदावरीशब्दश्च ताभ्यामजिष्यते इत्यर्थः । पञ्चनदमिति ॥ पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहः । सप्तगोदावरमिति ॥ सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः । 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः । अचि 'यस्येति च' इति लोपः । 'नान्वयीभावात्' इत्यम् । अन्यत्रापीति ॥ अजिति शेषः । पद्मनाभ इति ॥ पद्मं नाभौ यस्येति विग्रहः । वस्तुतस्तु, योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् पृषोदरादित्वमेवोचितम् । अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ अदर्शनादिति च्छेदः । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, चक्षुः । करणे ल्युट् । अचक्षुर्वाचिन इति फलितम् । तदाह । अचक्षुःपर्यायादिति ॥ गवामक्षीवेति ॥ अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः प्रयुज्यते । मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचकत्वा-

१. इदम् 'अच्' इति योगविभागलब्धम्-इति काशिका ।

२. इदम् 'अच्' इति योगविभागलब्धम्-इति काशिका ।

९४५ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक्साम-
वाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवस-
रजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षो-
पशुनगोष्ठश्वाः । (५-४-७७)

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्य-
मानानि चत्वारि यस्य, अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । ‘त्र्युपाभ्यां चतुरो-
ऽजिष्यते’ (वा ३३५१) । त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत
एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी
च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च
ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः ।

भावादच् । पुंस्त्वं लोकात् । अचतुर ॥ आद्यास्त्रयो बहुव्रीहय इति ॥ बहुव्रीहय
एवेत्यर्थः । भाष्यवाक्यमिदम् । अचतुर इति ॥ ‘नचोऽस्त्यर्थानाम्’ इति विद्यमानपदलोपः ।
विचतुर इति ॥ विगतानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । सुचतुर इति ॥ सु शोभनानि
चत्वारि यस्येति विग्रहः । ‘न पूजनात्’ इति निषेधो बाध्यते । त्र्युपाभ्यामिति ॥
वार्तिकमिदम् । त्रि उप आभ्यां परो यश्चतुर्शब्दस्तस्मादजिष्यते । त्रिचतुरा इति ॥ त्रयो
वा चतुरो वेति विग्रहः । ‘सङ्ख्ययाव्ययासन्न’ इति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्’
इति डच् बाधित्वाऽच् । डचि तु टिलोपस्स्यात् । उपचतुरा इति ॥ तथः पञ्च वेत्यर्थः ।
‘सङ्ख्ययाव्यय’ इति बहुव्रीहिः । अच् । तत एकादश द्वन्द्वा इति ॥ द्वन्द्वा एवेत्यर्थः ।
इदमपि भाष्यवाक्यम् । स्त्रीपुंसाविति ॥ स्त्री च पुमांश्चेति विग्रहः । अच् । स्त्रीपुमां-
साविति न भवति । धेन्वनडुहाविति ॥ धेनुश्च अनङ्गुंश्चेति विग्रहः । अच् । धेन्वन-
डुहाविति न भवति । समाहारद्वन्द्वे तु ‘द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्’ इत्येव सिद्धम् । ऋक्सामे
इति ॥ ऋक्च साम चेति विग्रहः । अच्, टिलोपः । ऋक्सामनी इति न भवति । वाङ्मनसे
इति ॥ वाक् च मनश्चेति विग्रहः । अच्, वाङ्मनसी इति न भवति । अक्षिभ्रुवमिति ॥
अच्, प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । अक्षिभ्रु इति न भवति । दारगवमिति ॥ समाहारद्वन्द्वा-
दच् । दारगु इति न भवति । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु दारगवः । ऊर्वष्ठीवमिति ॥
प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । ऊरू सक्थिनी । अष्ठीवन्तौ जानुनी । “सक्थि क्लीबे पुमानूरुः” इति ।
“जानूरुपर्वाष्ठीवदक्षियाम्” इति चामरः । नन्वडित्वादनान्तत्वाच्च कथं टिलोप इत्यत आह ।
निपातनाट्टिलोपः इति ॥ पदष्ठीवमिति ॥ पादौ चाष्ठीवन्तौ चेति द्वन्द्वादच् ।

नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा चाहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातौक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे आ गोष्ठश्चः ।

प्राण्यङ्गत्वादेकवचनम् । नन्वभत्वात् कथमिह पादशब्दस्य पद्मावः इत्यत आह । निपातनादिति ॥ नक्तमिति मान्तमव्ययम् । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् । नक्तं दिवेति द्वन्द्वादच् । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वम्, नपुंसकत्वं च । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावः । मान्तत्वमिति ॥ रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि कृते रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । 'यस्येति च' इति लोपः । अम्भावश्च । अहर्दिवमिति ॥ द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि "लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न" इत्यनेन प्रत्ययलक्षणाभावात् 'रोऽसुपि' इति रत्वम्, अच्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, अम्भावश्च । नन्वहन्शब्दार्थस्य दिवाशब्दार्थस्य च एकत्वात् साहित्याभावात् कथमिह द्वन्द्वः । अहर्व्यक्तिभेदमादाय द्वन्द्वप्रसक्तावपि 'विरूपाणामपि समानार्थकानाम्' इत्येकशेषो दुर्वार इत्यत आह । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वो निपात्यते इत्यर्थः । 'अव्ययीभावे' इति भाष्ये तथावचनात् अव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः । सरजसमिति ॥ रजोऽप्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः । रजः धूळिः साकल्ये सहशब्दस्य रजशब्देनाव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । अच् । सरजः पङ्कजमिति ॥ रजोभिः परागैस्सहेति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः । बहुव्रीहित्वात् नाच् । निःश्रेयसमिति ॥ कर्मधारयादच् । तत्पुरुष एवेति ॥ तथा भाष्यादिति भावः । निःश्रेयानिति ॥ निश्चितं श्रेयो यस्येति बहुव्रीहित्वान्नाच् इति भावः । 'ईयसश्च' इति निषेधान्न कप् । पुरुषायुषमिति ॥ षष्ठीसमासात् अजिति भाष्यम् । ततो द्विगुरिति ॥ भाष्यवाक्यमिदम् । व्यायुषम्, त्र्यायुषमिति ॥ द्वयोरायुषोस्समाहार इति त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः । 'तद्धितार्थे' इति द्विगोरच् । ततो द्वन्द्व इति ॥ भाष्यवाक्यमिदम् । ऋग्यजुषमिति ॥ ऋचश्च यजुषि चेति समाहारद्वन्द्वः । ततस्त्रयः कर्मधारया इति ॥ तथा भाष्यादिति भावः । जातौक्ष इति ॥ जातश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि सत्युक्षन्शब्दे टिलोपः । महोक्ष इति ॥ महांश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । 'आन्महतः' इत्यात्वम् । अचि टिलोपः । वृद्धोक्ष इति ॥ वृद्धश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि टिलोपः । उपशुनमिति ॥ 'अव्ययीभावादच्' इति

९४६ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । (५-४-७८)

अच्छ्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । ‘पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्’ (वा ३३५२) । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

९४७ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः । (५-४-७९)

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धम् । पचाद्यच् । अन्धं तमोऽन्धतमसम् ।

९४८ । श्वसो वसीयःश्रेयसः । (५-४-८०)

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईयसुनि वसीयः । श्वसृशब्दः उत्तर-
पदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् ।
श्वःश्रेयसं ते भूयात् ।

भाष्यात् । नन्वत्र ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः कुतो न स्यात् । ‘अतद्धिते’ इति पर्युदासात् ।
‘श्वयुवमघोनामतद्धिते’ इति कथं वा सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह । टिलोपाभावस्स-
म्प्रसारणञ्च निपात्यत इति ॥ गोष्ठश्च इति ॥ सप्तमीसमासादजिति भाष्यम् । अतएव
भाष्यात् सप्तमीसमासः । टिलोपः । ‘अतद्धिते’ इति निषेधान्न सम्प्रसारणम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु
गोष्ठश्चा । ब्रह्म ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अच्छ्यादिति ॥ ब्रह्मवर्चसमिति ॥
ब्रह्मणो वर्चः इति विग्रहः । हस्तिवर्चसमिति ॥ हस्तिनो वर्च इति विग्रहः । पल्यराज-
भ्यामिति ॥ आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः । पल्यवर्चस-
मिति ॥ पलं मांसं तदर्हति पल्यः, मांसभोजीत्यर्थः । तस्य वर्च इति विग्रहः । राजवर्च-
समिति ॥ राज्ञो वर्च इति विग्रहः । अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ अव सम् अन्ध
एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मादच्छ्यादित्यर्थः । अवतमसमिति ॥ अवहीनन्तम इति
विग्रहः । प्रादिसमासः । सन्तमसमिति ॥ सन्ततं तमः इति विग्रहः । प्रादिसमासः ।
अन्धयतीत्यन्धमिति ॥ ‘अन्ध दृष्ट्युपधाते’ चुरादिः, दृष्टिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । पचाद्य-
जिति ॥ ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ इति पचादित्वप्रयुक्तोऽच्प्रत्यय इत्यर्थः । अचि
णिलोपेऽन्धमिति रूपमित्यर्थः फलति । गाढस्यैव तमसः दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् । अन्ध-
तमसमिति ॥ कर्मधारयादच् । श्वसः ॥ श्वस् इत्यव्ययात् परो यो वसीयश्शब्दः श्रेय-
श्शब्दश्च तस्मादच् स्यादित्यर्थः । वसुशब्दः प्रशस्तवाचीति ॥ “यं कामयेत वसीयान्
स्यात्” इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । तत इति ॥ अतिसंशयेन वसुरिति विग्रहे ‘द्विवचन-
विभज्योपपदे’ इतीयसुनि, ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इत्यनुवृत्तौ णेरिति टिलोपे वसीयश्शब्द इत्यर्थः ।
श्वसृशब्द इति ॥ यद्यपि श्वसृशब्दः कालविशेषवाची । तथापि प्रकृते शब्दशक्तिस्वभावा-
दुत्तरपदार्थभूतां प्रशंसाम् आशीर्विषयं द्योतयतीत्यर्थः । आशिषो विषयः, आशीर्विषयः । तमिति

९४९ । अन्ववतप्ताद्रहसः । (५-४-८१)

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ।

९५० । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । (५-४-८२)

उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

९५१ । अनुगवमायामे । (५-४-८३)

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । ‘यस्य चायामः’ (सू. ६७०) इति समासः ।

९५२ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । (५-४-८४)

अचप्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो

षष्ठीसमासः । प्रशंसाविशेषणम् । विषयशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात् न स्त्रीलिङ्गता । एवञ्च श्वस्-
शब्दः उत्तरपदार्थभूतप्राशस्त्यस्य द्योतकः इति फलितोऽर्थः । ननु तर्हि श्वस्शब्दस्योत्तरपदार्थ-
गतप्राशस्त्यद्योतकत्वेऽप्युत्तरपदसामानाधिकरण्याभावात् कथं विशेषणसमास इत्यत आह ।
मयूरेति ॥ तथाचाशीर्लिङादिप्रयोगे एव अस्य साधुत्वमित्यभिप्रेत्योदाहरति । **श्वोवसी-**
यसमिति ॥ अतिशयेन प्रशस्तमित्यर्थः । **श्वश्रेयसमिति** ॥ अतिशयेन प्रशस्तमिति
विग्रहे प्रशस्तशब्दादीयसुन् । प्रशस्यस्य श्रः । ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।
आड्डणः । श्रेयस् इति रूपम् । श्वस्शब्दस्तु उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्योतकः । “श्वश्रेयसं शिवं
भद्रम्” इत्यमरः । ते भूयादिति तु उभयत्रापि सम्बध्यते । श्वोवसीयसं ते भूयात् । श्वश्रेयसं
ते भूयादिति । **अन्ववतप्ताद्रहसः** ॥ अनु अव तप्त एतेषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परो
यो रहश्शब्दः तस्मादच्स्यादित्यर्थः । रहः अप्रकाशप्रदेशः । **अनुरहसमिति** ॥ अनुगतं
रह इति विग्रहः । **अवरहसमिति** ॥ अवहीनं रह इति विग्रहः । उभयत्र प्रादिसमासः ।
तप्तरहसमिति ॥ तप्तं रह इति विग्रहः । **प्रतेरुरसः** ॥ सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तते
इति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यर्थद्योतकात् प्रतेः परो यः उरश्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः । उरसि
इत्यनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यते इत्यर्थः । सप्तम्यर्थद्योतकः प्रतिः । तस्य
विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिनाऽव्ययीभाव इत्यर्थः । **अनुगवमायामे** ॥
एतदिति ॥ अनुगवमित्येतदित्यर्थः । अनुना दीर्घत्वे द्योत्येऽचप्रत्ययान्तो निपात्यते इत्यर्थः ।
आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः । **अनुगवं यानमिति** ॥ अनुगोशब्दादचि अवादेश
इति भावः । **यस्य चेति** ॥ ‘यस्य चायामः’ इत्यव्ययीभावसमासः । तथा च गोदैर्घ्य-
सदृशदैर्घ्यकं यानमित्यर्थः फलतीति भावः । **द्विस्तावा** ॥ यावती प्रकृताविति ॥
यतः अङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः । अश्वमेधस्य प्रकृतिरभिष्टोमः । तत्रास्माताङ्गकलापा-
नामश्वमेधेऽतिदेशात् । तदुक्तं कल्पसूत्रेषु “सर्वसोमकतूनामभिष्टोमः प्रकृतिः” इति । तस्मिन्

द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । 'वेदिः' इति किम् ।
द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

९५३ । उपसर्गादध्वनः । (५-४-८५)

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ।

९५४ । न पूजनात् । (५-४-६९)

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ।
'स्वतिभ्यामेव' (वा ३३४६) । नेह । परमराजः । 'पूजनात्' किम् ।
गामतिक्रान्तोऽतिगवः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' (सू ८५२) इत्यतः
प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः ।

अग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं श्रुतम् । तत्र च "त्रिंशत्पदानि प्रकमा वा पश्चात्तिरश्ची षट्त्रिंशत् प्राची
चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची" इति प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम् । अस्यां तु वेद्यां ततो
द्विगुणितं त्रिगुणितं च क्षेत्रपरिमाणमुक्तम् । तच्च कल्पसूत्रेषु "अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं
महवेदिः" इति । पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् । तथाच प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती
वेदिः तदपेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ वेदिरस्ति । तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिधे-
यायां द्विस्तावेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'
इति 'द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्' इति द्विशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि कृते द्विरिति त्रिरिति च रूपम् ।
तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती । प्राकृतपरिमाणेति यावत् । द्विरिति
तच्चल्लब्धार्थे प्रकृतिपरिमाणेऽन्वेति । द्विः तावतीति विग्रहः । द्विरावृत्तं प्राकृतं यत् परिमाणं
तद्व्याश्वमेधिकी वेदिरित्यर्थः । अत एव निपातनात् समासः, अचप्रत्ययः । तावतीशब्दस्य
'भस्याडे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ प्रत्ययस्याङित्वेऽपि प्रकृतेर्नान्तत्वाभावेऽपि टिलोपः ।
द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरिति ॥ अत्र वेद्यामप्रवृत्तेः अचप्रत्ययटिलोपसमासा न
भवन्तीत्यर्थः । तथाच प्रत्युदाहरणे द्विरिति भिन्नं पदम् । उपसर्गादध्वनः ॥ उप-
सर्गात् परो योऽध्वन्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः । प्राध्वो रथ इति ॥ 'निरादयः' इति
समासादच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । न पूजनात् ॥ परेभ्य इत्यङ्घ्राहार्यम् । समासान्ता इति
पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तदाह । पूजनार्थादिति ॥ 'पूजनायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्' इति
वार्तिकमभिप्रेत्योदाहरति । सुराजेति ॥ सु शोभनो राजेति प्रादिसमासः । अति-
राजेति ॥ पूज्यो राजेत्यर्थः । उभयत्रापि 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति ।
स्वतिभ्यामेवेति ॥ स्वतिभ्यां परो यो राजन्शब्दः तस्मादेवेत्यर्थः । तथा वार्तिकादिति
भावः । नेहेति ॥ निषेध इति शेषः । परमराज इति ॥ परमश्चासौ राजा चेति
विग्रहः । अतिगव इति ॥ 'अत्यादयः' इति समासः । अतेः पूजनार्थकत्वाभावात्
ततः परस्माद्वाजन्शब्दात् न टचो निषेधः । इत्यतः प्रागिति ॥ 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं

९५५ । किमः क्षेपे । (५-४-७०)

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । 'क्षेपे' किम् । किंराजः, किंसखः । किंगवः ।

९५६ । नञस्तत्पुरुषात् । (५-४-७१)

समासान्तो न । अराजा । असखा । 'तत्पुरुषात्' किम् । अधुरं शकटम् ।

९५७ । पथो विभाषा । (५-४-७२)

नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । 'तत्पुरुषात्' इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

कर्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसङ्ग्रहोऽयम् । सुसक्तः, स्वक्ष इति ॥ सु शोभने सक्थिनी यस्य, शोभने अक्षिणी यस्येति च विग्रहः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । किमः क्षेपे ॥ किंराजा । किंसखेति ॥ इह 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति । किमः क्षेपे' इति समासः । किंराजः । किंसखः इति ॥ किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । कस्य राजा किं राजेति वा विग्रहः । निन्दानवगमात् न टचो निषेधः । नञस्तत्पुरुषात् ॥ शेष-पूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । समासान्तो नेति ॥ नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात् समासान्तो नेति फलितम् । अधुरं शकटमिति ॥ अविद्यमाना धूर्यस्येति विग्रहः । नञ्पूर्वपदत्वेऽप्य-तत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इति समासान्तस्य न निषेधः । पथो विभाषा ॥ पथ इति ॥ पथिन्शब्दादित्यर्थः । अपथमिति ॥ न पन्था इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः । 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'पथस्सङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । अपन्था इति ॥ अप्रत्ययाभावे रूपम् । तत्पुरुषादित्येवेति ॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः । अपथो देश इति ॥ अविद्यमानः पन्था यस्येति विग्रहः । बहुव्रीहित्वात् 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययस्य पाक्षिको न निषेधः । अपथं वर्तते इति ॥ अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययस्य न पाक्षिको निषेधः ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां सर्वसमासान्तप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ अथालुक्समासप्रकरणम् ॥

९५८ । अलुगुत्तरपदे । (६-३-१)

अलुगधिकारः प्रागानङ्, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ।

९५९ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । (६-३-२)

एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थ-
दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । ‘उत्तरपदे’ किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः । ‘ब्राह्मणा-
च्छंसिन उपसंख्यानम्’ (वा ३८७८) । ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचारा-

अथालुक्समासो निरूप्यते—अलुगुत्तरपदे ॥ नायं विधिः । राजपुरुषः इत्यादा-
वतिप्रसङ्गात्, ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्याद्यारम्भाच्च । किन्तु पदद्वयमधिक्रियते । अस्य
क्रियत्पर्यन्तमित्यनुवृत्तिः इत्यत आह । अलुगधिकारः प्रागानङ् इति ॥ ‘आनङ्गतः’
इत्यतः प्रागित्यर्थः । उत्तरपदेति ॥ षष्ठस्य तृतीये पादे आद्यमिदं सूत्रम् । इत उत्तरमेत-
त्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमुत्तरपदाधिकार इत्यर्थः । अत्रोत्तरपदाधिकारनियमे भाष्यमेव प्रमाणम् ।
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ एभ्य इति ॥ स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः ‘सुपो
धातु’ इति लुङ् न स्यादित्यर्थः । उत्तरपदे इति ॥ उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः ।
पदे इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् । स्तोकान्मुक्त इति ॥ एवमल्पान्मुक्तः । ‘स्तोकान्तिक-
दूरार्थकृच्छ्राणि केन’ इति समासः । अत्र पञ्चम्या अलुक् । एवमिति ॥ आदिपदेन
समासविधौ गृहीतानामन्तिकादीनां ग्रहणादिति भावः । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः,
दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रादागतः । निस्तोक इति ॥ ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’
इति समासः । अत्र स्तोकशब्दस्य उत्तरपदपरत्वाभावात् पञ्चम्या अलुक् न स्यात् । स्तोका-
न्मुक्तः इत्यादौ समासप्रयोजनन्तु समासस्वरः, सर्वस्मात् स्तोकान्मुक्त इति विशेषणयोगा-
भावश्च । किञ्च स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तोकान्मुक्तिरित्यादौ समुदायात्तद्धितोत्पत्तिश्च । स्तोका-
न्मुक्तौ, स्तोकान्मुक्ताः इति द्विबहुवचनान्तैः न समासः । अनभिधानात्, इति भाष्ये स्पष्टम् ।
ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानमिति ॥ पञ्चम्या अलुगिति शेषः । ननु ब्राह्मणानि
शंसतीत्यर्थे कथं पञ्चमी । विधायकवाक्यानि ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते । “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”
इति ऋत्सुलात् । “शेषे ब्राह्मणशब्दः” इति मन्त्रभिन्नवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना
सङ्केतितत्वाच्च । एतादृशब्राह्मणभागस्य न कापि शंसनं विहितम् । “ऋचशंसति निवि-
दशंसति” इति श्रुतिष्वित्यत आह । ब्राह्मणे इति ॥ शस्त्राणीति ॥ ऋचां निविदाश्च

ब्राह्मणानि, तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्च-
म्युपसंख्यानानादेव ।

९६० । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । (६-३-३)

ओजसाकृतमित्यादि । ‘अञ्स उपसंख्यानम्’ (वा ३८८०) । अञ-
साकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । ‘पुंसानुजो जनुषान्ध इति च’ (वा
३८८१) । यस्याग्रजः पुमान्स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ।

९६१ । मनसः संज्ञायाम् । (६-३-४)

मनसागुप्ता ।

९६२ । आज्ञायिनि च । (६-३-५)

‘मनसः’ इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

९६३ । आत्मनश्च । (६-३-६)

सङ्घश्शस्त्रम् । उपचारादिति ॥ लक्षणयेत्यर्थः । द्वितीयार्थे इति ॥ पञ्चम्या अलुक् । उप-
सङ्ख्यानबलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीत्यर्थः । ओजस् ॥ ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस्,
एषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । ओजसाकृत-
मिति ॥ ‘कर्तृकरणे कृता बहुळम्’ इति समासः । “ओजो दीप्तौ बले” इत्यमरः । इत्या-
दीति ॥ सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम् । तमसा विकृतं तमोविकृतमिति तु असाध्वेव । शेषषष्ठ्या
वा समासः । अञ्स उपसङ्ख्यानमिति ॥ अञ्जशब्दात् तृतीयाया अलुगुपसङ्ख्यान-
मित्यर्थः । अञ्जसाकृतमिति ॥ अञ्जशब्दः आर्जवे वर्तते । यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयतीत्यादौ
तथा दर्शनात् । तदाह । आर्जवेनेति ॥ पुंसानुजः ॥ तृतीयाया अलुकि साधुरिति शेषः ।
यस्येति ॥ यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना अनुजः कनीयान् इत्यर्थः । जनुषेति ॥ “जनु-
र्जननजन्मानि” इत्यमरः । जनुषा जन्मना हेतुना अन्ध इत्यर्थः । फलितमाह । जात्यन्ध
इति ॥ ब्राह्मण्यादिजातितुल्यान्ध्यवानित्यर्थः । उत्पत्तिप्रभृत्यन्ध इति यावत् । मनसस्सं-
ज्ञायाम् ॥ मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । मनसागुप्तेति ॥ कस्या-
श्चित् संज्ञेयम् । असंज्ञायान्तु मनोगुप्ता । आज्ञायिनि च ॥ मनसः इत्येवेति ॥ अनुवर्तते
एवेत्यर्थः । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् आज्ञायिनि परे इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । ज्ञा-
तुमिति ॥ प्रेरयितुमित्यर्थः । मनसाज्ञायीति ॥ ‘सुप्यजातौ’ इति णिनिः । ‘जातो
युक्विचण्कृतोः’ इति युक् । अत्र सूत्रभाष्ये ‘आत्मनश्च पूरणे उपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकं
पठितम् । तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते । आत्मनश्चेति ॥ चकारात्तृतीयाया

आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् । ‘पूरण इति वक्तव्यम्’ (वा ३८८२) । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । ‘जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव’ इति बहुव्रीहिर्बोध्यः । ‘पूरणे’ किम् । आत्मकृतम् ।

१६४ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । (६-३-७)

‘आत्मनः’ इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । ‘चतुर्थी’ इति योगविभागात्समासः ।

१६५ । परस्य च (६-३-८)

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

अलुगिति चानुकृष्यते इत्याह । आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति ॥ उत्तरपदे परे इति शेषः । पूरण इति वक्तव्यमिति ॥ नात्र पूरणशब्दो गृह्यते । किन्तु स्वरितत्वबलेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात् ‘प्रत्ययग्रहणे’ इति तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह । पूरणप्रत्ययान्ते इति ॥ आत्मनापञ्चम इति ॥ आत्मा पञ्चम इत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थे तृतीया । यद्वा आत्मकृतपञ्चमत्ववानित्यर्थः । करणे तृतीया । करोतिक्रियान्तर्भावेन तस्याः ‘तृतीया तत्कृता’ इति समासः । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम् । ननु सङ्कर्षणप्रयुक्ता-निरुद्धास्त्रयो विष्णुव्यूहाः । जनार्दनस्तु एषां नियन्तेति विष्णुपुराणादौ स्थितम् । तत्रेदमाहुः पौराणिकाः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति ॥ तत्र तृतीयाया अलुकि आत्मनाचतुर्थ इति भवितव्यमित्यत आह । जनार्दनस्त्विति ॥ बहुव्रीहिरिति ॥ आत्मा चतुर्थो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यर्थः । एकस्याप्यौपाधिकभेद परिकल्प्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वञ्च विवक्षणीयमिति भावः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । वैयाकरणाख्यायाम् ॥ आत्मन इत्येवेति ॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः । न च ‘आत्मनश्च’ इत्यस्य वार्तिकत्वे कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति वाच्यम् । ‘सोपदादौ’ इति सूत्रे पठितस्य ‘काम्ये रोरेवेति वाच्यम्’ इति वार्तिकस्य ‘इणः षः’ इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुपपत्तेः । व्याकरणे भवा वैयाकरणी सा चासावाख्या च वैयाकरणाख्या तस्यां या चतुर्थी तस्या अलुगित्यर्थः । आत्मनेभाषेति ॥ पूर्वाचार्यकृतमिदमात्मनेपदस्य संज्ञान्तरमिदं धातुपाठे प्रसिद्धम् । तादर्थ्ये चतुर्थीति ॥ तथाचात्मने इत्यस्यात्माश्रित्यमित्यर्थः । आत्मनामिनि फले प्रायेण तद्विधानादिति भावः । ननु प्रकृतिविकाराभावात् कथमिह तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्समास इत्यत आह । चतुर्थीति योगविभागादिति ॥ पस्पशाह्निकभाष्ये धर्माय नियमो धर्मनियम इति भाष्यमिह लिङ्गम् । परस्य च ॥ वैयाकरणाख्यायां परशब्दस्यापि चतुर्थ्या

१. दीक्षितेन ‘आत्मनश्च पूरणे’ (वा ३८८२) इति वार्तिकतः ‘आत्मनश्च’ इत्यंशं पृथक्कृत्य ‘वैयाकरणाख्यायाम्—’ इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं सूत्रत्वमङ्गीकृतम् । परं तु ‘काम्ये रोरेव’ इति वार्तिकस्य ‘सोपदादौ’ इति सूत्रस्थस्येव ‘इणः षः’ इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तिवदन्त्यानुवृत्तौ दोषाभावेन वार्तिकत्वत्यागे सूत्रत्वाङ्गीकारे बीजाभावः ।

९६६ । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । (६-३-९)

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

९६७ । गवियुधिभ्यां स्थिरः । (८-३-९५)

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचना-
देवाल्फ् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति
सप्तमीसमासः । 'हृद्द्युभ्यां च' (वा ३८८५) । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

९६८ । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । (६-३-१०)

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।
मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्येव
प्राचामेव हलादावेवेति । 'कारनाम्नि' किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यै-
तद्देशस्य नाम । 'प्राचां' किम् । यूथपशुः । 'हलादौ' किम् । अविकटो-
रणः । 'हलदन्तात्' किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः ।

अलुगित्यर्थः । हलदन्तात् ॥ त्वचिसार इति ॥ अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो
बहुव्रीहिः । “वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः” इत्यमरः । अथ हलन्तस्योदाहरणान्तरं
वक्ष्यति । युधिष्ठिर इत्यत्र 'अजिरशिशिरस्थिर' इत्युणादिसूत्रेण स्थाधातोः किरचि स्थिर-
शब्दो व्युत्पादितः । तत्र 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वस्य 'सात्पदायोः' इति निषेधे प्राप्ते
इदमारभ्यते । गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ गवीति युधीति च सप्तम्या अनुकरणम् । स्थिर
इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे । 'सहेस्साडस्सः' इत्यस्मात् स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य-
मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह । आभ्यामिति ॥ ननु “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गौ
लुगबाधते” इति परिभाषया अवादेशात् पूर्वमेव डेर्लुकि प्रवृत्ते हलन्तत्वाभावात् कथमिहालुगि-
त्यत आह । अत्र गवीति ॥ युधिष्ठिर इति ॥ युध्धातोर्भावे किपि युध्शब्दात् सप्तम्येक-
वचनम् । हलन्तत्वादलुक्, षत्वं च । पाण्डवस्य धर्मपुत्रस्य नामेदम् । तदेवं हलन्तादलुक्
प्रपञ्च्य अदन्तादलुक्मुदाहरति । अरण्येतिलक इति ॥ ननु तिलकशब्दस्य शौण्डादिगणे-
ऽभावात् कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह । अत्र संज्ञायामिति ॥ हृद्द्युभ्यां चेति ॥
हृच्छब्दात् दिव्शब्दाच्च सप्तम्या अलुग्वक्तव्यमित्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृगिति ॥
'पद्मन्' इति डौ हृदयस्य हृदादेशः । हृदयं स्पृशतीत्यर्थः । दिविस्पृगिति ॥ दिवं स्पृशती-
त्यर्थः । इहोभयत्रापि सप्तम्या अलुग्विधानबलादेव कर्मणि सप्तमीति भाष्यम् । 'अमूर्धमस्तकात्'
इत्यनेन त्वलुक् न सिध्यति । तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । कारनाम्नि ॥ यत् कारनामेति ॥
राजप्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः । प्राचां देशनाम्नि चेत्
कारनाम्येवेति नियमार्थमित्यर्थः । अविकटोरण इति ॥ अविशब्दात् सङ्घाते कटच् ।

९६९ । मध्यादुरौ । (६-३-११)

मध्येगुरुः । ‘अन्ताच्च’ (वा ३८९४) । अन्तेगुरुः ।

९७० । अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । (६-३-१२)

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । ‘अमूर्धमस्तकात्’ किम् । मूर्धशिखः ।
मस्तकशिखः । ‘अकामे’ किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ।

९७१ । बन्धे च विभाषा । (६-३-१३)

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । ‘हलदन्त—’
इति किम् । गुप्तिबन्धः ।

९७२ । तत्पुरुषे कृति बहुळम् । (६-३-१४)

स्तम्बेरमः—स्तम्बरमः । कर्णेजपः—कर्णजपः । ‘कचिन्न’ । कुरुचरः ।

९७३ । प्रावृट्छरत्कालदिवां जे । (६-३-१५)

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

उरणो मेष इति । नद्यामिति ॥ नद्युत्तारणे तात्कालिकदोहः करः । मध्यादुरौ ॥
गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । अन्ता-
च्चेति ॥ सप्तम्या अलुक् स्यात् गुरौ परे इत्यर्थः । अमूर्धमस्तकात् ॥ मूर्ध-
मस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गावाचकात् सप्तम्या अलुक् स्यात्, ननु कामशब्दे उत्तरपदे
इत्यर्थः । अत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते । अत एव ‘हृद्दुभ्यां च’ इत्यत्र हृद्ग्रहणमर्थवत् ।
कण्ठेकाल इति ॥ शिवस्य नाम । उरसिलोमेति ॥ कस्य चित्राम् । अतएव ज्ञापकात्
व्यधिकरणपदे बहुव्रीहिः । बन्धे च विभाषा ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । हलदन्ता-
दिति ॥ हस्तेबन्ध इति ॥ संज्ञायामिति सप्तमीतत्पुरुषोऽयम् । इह तत्पुरुष इति
सम्बध्यते । बन्ध इति घञन्तम् । अन्यत्र तु ‘नेन्सिद्ध’ इति निषेध इति स्पष्टं भाष्ये ।
तत्पुरुषे कृति ॥ तत्पुरुषे सप्तम्या बहुळमलुक् स्यात् कृदन्ते उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः ।
स्तम्बेरम इति ॥ तृणसमूहः स्तम्बः, तस्मिन् रमत इति स्तम्बेरमः हस्ती । कर्णेजप
इति ॥ कर्णे जपति परदोषमुपांश्वाविष्करोतीति कर्णेजपः पिशुनः । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’
इत्यच । उपपदसमासः । कचिन्नेति ॥ बहुळग्रहणादिति भावः । कुरुचर इति ॥ ‘चरे-
ष्टः’ इत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः । उपपदसमासः । यद्यपि हलदन्तादित्यनुवृत्त्यैव सिद्धमिदम् ।
तथापि बहुळग्रहणादेव सिद्धे ‘हलदन्तात्’ इति नानुवर्तनीयमिति भावः । प्रावृट्छरत् ॥
प्रावृट्, शरत्, काल, दिव्, एषां सप्तम्या अलुक् स्यात् जशब्दे परे संज्ञायामित्यर्थः । ननु ‘हल-
दन्तात्’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति ॥ विस्तार

९७४ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । (६-३-१६)

एभ्यः सप्तम्या अलुग्जे । वर्षेजः—वर्षजः । क्षरेजः—क्षरजः । शरेजः—
शरजः । वरेजः—वरजः ।

९७५ । घकालतनेषु कालनाम्नः । (६-३-१७)

सप्तम्याः विभाषया लुक्स्यात् । घ । पूर्वाह्नेतरे—पूर्वाह्नतरे । पूर्वा-
ह्नेतमे—पूर्वाह्नतमे । काल । पूर्वाह्नेकाले—पूर्वाह्नकाले । तन । पूर्वाह्नेतने—
पूर्वाह्नतने ।

९७६ । शयवासवासिष्वकालात् । (६-३-१८)

खेशयः—खशयः । ग्रामेवासः—ग्रामवासः । ग्रामेवासी—ग्रामवासी ।
'हलदन्तात्' इत्येव । भूमिशयः । 'अपो योनियन्मनुषु' (वा ३८७६) ।
अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावा-
ज्यभागौ ।

९७७ । नेन्सिद्धबन्धादिषु च । (६-३-१९)

इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्म । स्थण्डिलशायी । सांकाश्यसिद्धः । चक्रबन्धः ।

इत्यर्थः । विभाषा वर्ष ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । एभ्यस्सप्तम्या इति ॥ घकाल-
तनेषु ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । सप्तम्या इति ॥ घेति ॥ घे परे उदाहरणसूचनमिदम् ।
तरप्तमपौ घः । पूर्वाह्नेतरे इति ॥ अतिशयने सप्तम्यन्तात् तरप्तमपौ । अतएव तत्त-
द्विभक्त्यन्तात् तरप्तमपाविति विज्ञायते । कालेति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । पूर्वाह्नेकाले
इति ॥ अत एव विशेषणादिसमासोऽपि तत्तद्विभक्त्यन्तानामेव । तेनेति ॥ उदाहरणसूचन-
मिदम् । पूर्वाह्नेतने इति ॥ 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति द्युट्युलौ तुट् च । शय-
वास ॥ शय वास वासिन् एतेषु परेषु कालभिन्नात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । अपो
योनि । योनिशब्दे यत्प्रत्यये मनुषि च परेऽप्शब्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । अप्सव्य
इति ॥ दिगादित्वाद्यत् । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । अप्सुमन्ताविति ॥ अप्सु
इति पदं यदीयमन्त्रयोरास्ति तावत्सुमन्तौ । आज्यभागविति कर्मविशेषौ । नेन्सिद्धबन्धा-
दिषु च ॥ चक्रबन्ध इति ॥ साधनं कृता इति क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य समासः । स्थे

१. अयं पाठो हरदत्तानुसारेण । 'मतिषु' इति युक्तः पाठः । 'एकवच्च' इत्यस्यातिप्रसङ्ग-
व्याजेनाप्सुजाप्सुचरादिवदस्य (अप्सुमतिः) भाष्ये उपन्यासात् । नहि 'अप्सुमन्तौ' इत्यत्र
तस्य प्रसङ्गोऽस्ति । शब्दपरतया तस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् । किञ्च 'मनुषु' इति पाठे फलं
चिन्त्यम् । 'अस्यवामीयम्' इत्यादाविव लुकोऽप्राप्तेः । इति—शेखरः ।

९७८ । स्थे च भाषायाम् । (६-३-२०)

सप्तम्या अलुप्त । समस्थः । 'भाषायाम्' किम् । कृष्णोऽस्या खरेष्ठः ।

९७९ । षष्ठ्या आक्रोशे । (६-३-२१)

चौरस्यकुलम् । 'आक्रोशे' किम् । ब्राह्मणकुलम् । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' (वा ३८९७) । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च' (वा ३८९८-३८९९) । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्बुच् । एवमामुष्यकुलिका । 'देवानांप्रिय इति च मूर्खे' (वा ३९००) । अन्यत्र देवप्रियः । 'शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' (वा ३९०१) । शुनःशेफः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । 'दिवश्च दासे' (वा ३९०२) । दिवोदासः ।

च भाषायाम् ॥ 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैवायं निषेधः । अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति वार्तिकव्याख्यावसरे कण्ठस्थः कालो यस्येति विग्रहे कण्ठस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उत्तरपदलोप उपन्यस्तस्सङ्गच्छते । यदा तु 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यस्याप्ययं निषेधस्त्यात्तर्हि तदसङ्गतिस्त्यात् । लुक्प्रसङ्गात् । षष्ठ्या आक्रोशे ॥ 'अलुगुत्तरपदे' इति शेषः । आक्रोशो निन्दा । वाग्दिक् ॥ वाक्, दिक्, पश्यत् एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्यात् । युक्ति, दण्ड, हर एतेषु क्रमादुत्तरपदेषु परेष्वित्यर्थः । वाचोयुक्तिरिति ॥ शब्दप्रयोग इत्यर्थः । दिशोदण्ड इति ॥ अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । पश्यतोहर इति ॥ पश्यन्तमनाह्वय हरतीत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । आमुष्यायणेति ॥ वार्तिकमिदम् । एते निपात्यन्ते । अमुष्येति ॥ अमुष्यापत्यमित्यर्थे 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि आयत्नादेशे आदिवृद्धौ तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकतया तदवयवत्वात् प्राप्तस्य सुब्लुको निषेधे नस्य णत्वे आमुष्यायण इति रूपमित्यर्थः । अमुष्य पुत्रः इति विग्रहे षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यपुत्रशब्दः । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थे 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुजि अकादेशे पुत्रशब्दात् सुपो लुकि आदिवृद्धौ स्त्रीत्वाद्वापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वे आमुष्यपुत्रिकाशब्द इत्यर्थः । एवमिति ॥ अमुष्यकुलः मिति षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यशब्दाद्बुजादिः पूर्ववदित्यर्थः । देवानामिति ॥ वार्तिकमिदम् । मूर्खः अज्ञः । 'दिवु क्रीडायाम्' देवाः क्रीडासक्ताः मूर्खाः । तेषां प्रियोऽपि मूर्ख एव । मूर्खप्रियस्यावयवं मूर्खत्वादिति 'अजेर्वा' इत्यत्र कैयटः । शेफपुच्छेति ॥ वार्तिकमिदम् । षष्ठ्या अलुगिति शेषः । संज्ञायामिति भाष्यम् । शुनश्शेफ इति ॥ शुनः शेफ इव शेफः यस्येति विग्रहः । "मेढ्रो मेहनशेफसी" इत्यमरः । शेफशब्दोऽप्यस्ति । 'शेपाय स्वाहा' इति दर्शनात् । शुनःपुच्छ इति ॥ शुनः पुच्छमिव पुच्छं यस्येति विग्रहः । एवं शुनोलाङ्गूल इत्यपि ।

९८० । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । (६-३-२२)

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वानिन्दायाम् । दास्याःपुत्रः—दासीपुत्रः ।
'निन्दायाम्' किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ।

९८१ । ऋतो विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यः । (६-३-२३)

विद्यासम्बन्धयोनिस्म्बन्धवाचिनः ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्ते-
वासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । 'विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्य-
स्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्' (वा ३९०३) । नेह, होतृधनम् ।

९८२ । विभाषा स्वसृपत्योः । (६-३-२४)

ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वानिन्दायाम् । दास्याःपुत्रः—दासीपुत्रः ।

९८३ । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । (८-३-८५)

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा—मातुःस्वसा ।
पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ।

ऋषिविशेषाणां संज्ञा एताः । दिवश्च दासे इति ॥ वार्तिकम् । षष्ठ्या अलुगिति शेषः । दिवो-
दास इति ॥ कश्चिद्वाजर्षिरयम् । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ निन्दायामिति ॥ आक्रोशे इत्यनु-
वृत्तिलभ्यमिदम् । स्पष्टं चेदम् 'आनङ्गतः' इत्यत्र भाष्ये । ऋतो विद्या ॥ एकत्वे बहुवचनम् ।
तदाह । विद्यासम्बन्धयोनिस्म्बन्धवाचिनः ऋदन्तादिति ॥ अलुक् स्यादिति ॥
उत्तरपदे परत इति शेषः । विद्यासम्बन्धवाचिनमुदाहरति । होतुरन्तेवासीति ॥ ऋग्वेद-
विहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो होतृशब्दः विद्यासम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इति भावः ।
होतुः पुत्र इति ॥ विद्यासम्बन्धवाचिनः उदाहरणान्तरमिदम् । अथ योनिस्म्बन्धवाचिन-
मुदाहरति । पितुरन्तेवासीति । पितुःपुत्र इति च ॥ ननु होतृधनं पितृधनमित्यत्रा-
प्यलुक् स्यादित्यत आह । विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यः तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणमिति ॥
विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यः इत्यत्र विद्यासम्बन्धयोनिस्म्बन्धवाचिनोः पूर्वोत्तरपदयोः ग्रहणमि-
त्यर्थः । पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि विद्यासम्बन्धयोनिस्म्बन्धान्यतरवाचित्वं विवक्षितमिति
भावः । होतृधनं पितृधनमित्यत्र उत्तरपदस्य विद्यायोनिस्म्बन्धान्यतरवाचित्वाभावात् न
षष्ठ्या अलुगिति भावः । अन्यतरसम्बन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् ।
विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ऋदन्तादिति ॥ विद्यायोनिस्म्बन्धान्यतरवाचिन इति शेषः ।
ततश्च भोक्तृत्वस्येत्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वैण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अलुक्पक्षे विशेषमाह ।
मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पूर्वसूत्रात् स्वस्येत्यनुवर्तते ।
षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेस्साडस्सः' इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य
मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह । आभ्यामिति ॥ मातुःपितुरिति षष्ठ्यन्ताभ्यामिति

९८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा । (८-३-८४)

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।
असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।

इत्यलुक्ससासप्रकरणम् ।

शेषः । समासे इति ॥ ‘समासेऽङ्गुळेस्सङ्गः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुःष्वसा,
पितुःष्वसेति अलुकि षत्वे रूपम् । मातुःस्वसा पितुःस्वसेत्यलुकि षत्वाभावे रूपम् । लुक्पक्षे
त्विति ॥ विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ स्वसुरिति ॥ सूत्रे षष्ठ्यर्थे
प्रथमेति भावः । मातृष्वसा । पितृष्वसेति ॥ लुक्पक्षे नित्यमेव षत्वम् । आदेशप्रत्यय-
सकारत्वाभावादप्राप्ते षत्वविधिरयम् । षत्वविधौ समासग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति । अ-
समासे त्विति ॥ वाक्ये वैकल्पिकं षत्वमपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां अलुक्समासप्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम् ॥

९८५ । घरूपकल्पपंचेलड्बुवगोत्रमतहतेषु ड-चो-

ऽनेकाचो ह्रस्वः । (६-३-४३)

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्धरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि । ब्रूवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः ‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ (सू ७३२) इति समासः । ‘ड-चः’ किम् । दत्तातरा । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ।

अथ समासाश्रयविधिः निरूप्यते—**घरूप** ॥ उत्तरपदे इत्यधिकृतं चेलडादिष्वन्वेति, नतु घरूपकल्पेषु । घशब्दवाच्यतरसमपोः रूपकल्पपौश्च प्रत्ययत्वात् । नच तदन्तग्रहणे सति तेषूत्तरपदत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । ‘हृदयस्य हृल्लेख’ इत्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभाव इति भाष्ये उक्तत्वात् । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यतो भाषितपुंस्कादित्यनुवृत्तम् । डच इति तदन्तग्रहणं, केवलस्यानेकाचत्वाभावात् । तदाह । **भाषितपुंस्काद्यो ङी इति ॥** एतदर्थमेव ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यत्र भाषितपुंस्कादिति पञ्चम्यन्तमुपात्तम् । तत्र भाषितपुंस्काया इति षष्ठ्यन्तोपादाने तु इह तदनुवृत्तिर्न स्यात् । असम्भवात् । नहि डीप्रत्ययस्य तदन्तस्य वा भाषितपुंस्कत्वमस्ति । नच तत्रापि नार्थवत्स्यात् । अनूडिति पर्युदासात् स्त्रीप्रत्ययलाभेन तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वाभाव इति वाच्यम् । तत्र स्त्रिया इत्यस्वरितत्वात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं नेत्युक्तत्वात् । **ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमेति ॥** अतिशायने तरसमपौ । नच ‘तसिलादिषु’ इति पुंवत्त्वेन डीपो निवृत्तिश्शङ्क्या । ‘जातेश्च’ इति निषेधात् । **ब्राह्मणिरूपेति ॥** प्रशंसायां रूपम् । **ब्राह्मणिकल्पेति ॥** ‘ईषदसमाप्तौ’ इति कल्पम् । **ब्राह्मणिचेलीति ॥** ‘चिल वसने’ तस्मादचि चेलडिति पचादौ पठितम् । टित्वात् ङीप् । **इत्यादीति ॥** ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । **ब्रूज इति ॥** ब्रूधातोराचि कृते ‘ब्रुवो वचिः’ इति वच्यादेशस्य लघूपधगुणस्य च अभावो निपात्यते इत्यर्थः । **चेलडादीनीति ॥** समासवृत्तिविषये चेलड्बुवगोत्रमलहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा ‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ इति कर्मधारय इत्यर्थः । **आमलकीतरेति ॥** आमलकीशब्दस्य वृक्षवाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावेन न ह्रस्व

९८६ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । (६-३-४४)

अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्म-
बन्धूतरा—ब्रह्मबन्धुतरा । स्त्रितरा—स्त्रीतरा । ‘कृन्नद्या न’ (वा ३९३८) ।
लक्ष्मीतरा ।

९८७ । उगितश्च । (६-३-४५)

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा ।
ह्रस्वाभावपक्षे तु ‘तसिल्लादिषु—’ (सू ८३६) इति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्या-
दिषु ‘विदुषीतरा’ इत्यप्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम् ।

९८८ । हृदयस्य ह्रल्लेखयदण्लासेषु । (६-३-५०)

हृदयं लिखतीति ह्रल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् ।
ह्रल्लासः । ‘लेख—’ इत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं
ज्ञापकम् ‘उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति’ (प २६) इति ।

इति भावः । ननु ‘न पदान्त’ इति सूत्रे भाष्ये बिम्बवदर्यामलकशब्दानां भाषितपुंस्कत्वावगमात्
कथमामलकीशब्दस्य वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यन्वेष्टव्यम् । कुवलीतरेति ॥ वृक्षविशेषे
नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयमिति भावः । अन्त्यस्तु “कर्कन्धूर्वदरी कोली घोण्टा कुवलफेनिले” इति
नपुंसकत्वमाह । नद्याश्शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ उक्तादन्यदशेषः । ङ्यन्तस्यानेकाच इति
पूर्वसूत्रे स्थितम् । तदन्यत्वं च अनेकाचो ङ्यन्तत्वाभावे ङ्यन्तस्यानेकाच्चाभावेऽपि
सम्भवति । तदाह । अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्चेति ॥ ‘ऊङुतः’ इति ब्रह्मबन्धु-
शब्दः ऊङ्यन्तः, भाषितपुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तते इत्यभिप्रेत्यादाहरति । स्त्रितरेति ॥ कृन्नद्या
नेति ॥ कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । लक्ष्मीतरेति ॥ ‘लक्ष्मेरुद् च’
इति औणादिके ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः । उगितश्च ॥ विदुषि-
तरेति ॥ ‘विदेशशतुर्वसुः’ इति वसुप्रत्ययः । उगिदन्तमिदम् । अनेकाच्चात् नद्याश्शेषस्य-
त्यस्याप्राप्तेरिति भावः । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति रूपमित्यर्थः । तन्निर्मूलमिति ॥
पुंवत्त्वस्य दुर्बलत्वादित्यर्थः । ‘विद्वच्छ्रयसोः पुंवत्त्वं न वक्तव्यम्’ इति वृत्तिः । परन्तु वचनं
भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । अत्रोगितः परा या नदीति मूलं वर्णयोरेव नदीसंज्ञेति मता
भिप्रायकम् । हृदयस्य ॥ लेख, यत्, अण्, लास, एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः । हृदयं
लिखतीति ह्रल्लेखः । कर्मण्यण् । हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति ॥ ‘हृदयस्य प्रियः’ इति यत्प्र-
त्ययः । हार्दमिति ॥ ‘तस्येदम्’ इत्यण्, हृदादेशः । ह्रल्लास इति ॥ घञन्तोऽयमिति भावः ।
लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणमिति ॥ उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति इति ॥

९८९ । वा शोकष्यज्जोगेषु । (६-३-५०)

हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्द्यम्—सौहृदय्यम् । हृद्रोगः—हृदयरोगः ।
हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

९९० । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । (६-३-५२)

एषूत्तरपदेषु पादस्य 'पद्' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति
पदाजिः । पदातिः । 'अज्यतिभ्यां पादे च' (उ ५७०—५७१) इतीप्प्रत्ययः ।
अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

९९१ । पद्यत्यतदर्थे । (६-३-५३)

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।
'अतदर्थे' किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । 'पादार्थाभ्यां च' (सू २०९३)
इति यत् । 'इके चरतावुपसङ्ख्यानम्' (वा ३९५८) । पादाभ्यां चरति
पदिकः । पर्पादित्वाच्छन् ।

९९२ । हिमकाषिहतिषु च । (६-३-५४)

पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ।

तत्फलन्तु घरूपकल्पव्यहणे तदन्तविध्यभावः । वा शोक ॥ सौहार्द्यमिति ॥ ब्राह्मणादित्वात्
भावे ष्यजि 'हृद्रगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः । सौहृदय्यमिति ॥ भावे ष्यजि हृच्छब्दत्वा-
भावात् आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे रूपमिति भावः । पादस्य पद् ॥ पद इति छत्प्रथमाकं
पृथक्पदम् । एष्विति ॥ आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेष्वित्यर्थः । अदन्त इति ॥ उत्तरसूत्रे
पदिति हलन्तस्य ग्रहणादिति भावः । अजतीति ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' । पदातिरिति ॥
पादाभ्यामततीति विग्रहः । 'अत गतौ' । अज्यतिभ्याम् इति ॥ पादे उपपदे अजधातोरत-
धातोश्च इण् स्यादिति तदर्थः । अजीत्यस्य 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावमाशङ्क्य आह ।
अजेर्व्यभावो निपातनादिति ॥ आजीति निर्देशादित्यर्थः । पदग इति ॥ पादाभ्यां
गच्छतीत्यर्थः । 'गमश्च, अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः' इति सूत्रस्थ 'अन्येभ्योऽपि ह्रयते'
इति वार्तिकेन गमधातोः ङः । तदन्ते गशब्दे परे पादस्यादन्तः पदादेशः । दकारान्तादेशे तु
पद् इति स्यात् । पदोपहत इति ॥ पादाभ्यामुपहत इति विग्रहः । अत्रापि दकारान्ता-
देशे पदुपहत इति स्यात् । पद्यत्यतदर्थे ॥ पद् यति अतदर्थे इति च्छेदः । पद्या इति ॥
'विध्यत्यधनुषा' इति यत्प्रत्ययः । पाद्यमिति ॥ 'पादार्थाभ्याञ्च' इति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः ।
इके चरताविति ॥ चरत्यर्थे विहितस्य ठनो य इकादेशः तस्मिन् परे पादस्य पत्स्यादित्युप-
सङ्ख्यानमित्यर्थः । हिमकाषि ॥ एषु परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । पद्धिममिति ॥ पादस्य

९९३ । ऋचः शे । (६-३-५५)

ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं प्रच्छः शंसति । पादं पादमित्यर्थः । 'ऋचः' किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ।

९९४ । वा घोषमिश्रशब्देषु । (६-३-५६)

पादस्य पत् । पद्घोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—पादमिश्रः । पच्छब्दः—पादशब्दः । 'निष्के चेति वाच्यम्' (वा ३९५९) । पन्निष्कः—पादनिष्कः ।

९९५ । उदकस्योदः संज्ञायाम् । (६-३-२७)

उदमेघः । 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्' (वा ३९६१) । क्षीरोदः ।

९९६ । पेषंवासवाहनधिषु च । (६-३-५८)

उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

हिममिति विग्रहः । पत्काषीति ॥ पादौ पादाभ्यां वा कषतीत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । पद्धतिरिति ॥ हन्यते इति हतिः । कर्मणि क्तिन् । पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता' इति सभासः । ऋचः शे ॥ शस्य शस्प्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात् सप्तमीत्यभिप्रेत्य उदाहरति । पच्छः इति ॥ 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति पादशब्दात् शस् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्, नत्विह लोमादिशब्दस्य ग्रहणम् । लोमादौ पादशब्दस्य पाठाभावात् । पादशः कार्षापणन्ददातीति ॥ कार्षापणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं पादम्पादन्ददातीत्यर्थः । वा घोष ॥ पादपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । पादस्य पदिति ॥ निष्के चेति ॥ पादस्य पदिति शेषः । उदकस्योदः ॥ उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः । उदमेघ इति ॥ उदकपूर्णमेघसादृश्यात् कस्य चिदियं संज्ञा । उत्तरपदस्य चेति ॥ उत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् संज्ञायामित्यर्थः । क्षीरोद इति ॥ क्षीर उदकस्थानीयं यस्येति विग्रहः । क्षीरोदं सरः इतित्वसाध्वेव । असंज्ञात्वात् । पेषंवास ॥ पेषमिति णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन्वासवाहनधिषु च परतः उदकशब्दस्य उदः स्यादित्यर्थः । असंज्ञार्थं वचनम् । उदपेषंपिनष्टीति ॥ उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । उदवास इति ॥ उदकस्य वास इति विग्रहः । उदवाहन इति ॥ करणे ल्युट् । उदकस्य वाहक इत्यर्थः । उदधिर्घट इति ॥ उदकन्धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । असंज्ञात्वस्फोरणाय घटः इति विशेष्यम् । समुद्रे त्विति ॥ तदा उदकशब्दस्य संज्ञात्वेन 'उदकस्योदः' इति पूर्वसूत्रेण

९९७ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । (६-३-५९)

उदकुम्भः—उदककुम्भः । ‘एक—’ इति किम् । उदकस्थाली । ‘पूरयितव्ये’ इति किम् । उदकपर्वतः ।

९९८ । मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु

च । (६-३-६०)

उदमन्थः—उदकमन्थः । उदौदनः—उदकौदनः । इत्यादि ।

९९९ । इको ह्रस्वोऽङ्-चो गालवस्य । (६-३-६१)

इगन्तस्याङ्-यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः—ग्रामणी-पुत्रः । ‘इकः’ किम् । रमापतिः । ‘अङ्-चः’ इति किम् । गौरीपतिः ‘गालव’ ग्रहणं पूजार्थम् । ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवृत्तेः । ‘इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्’ (वा ३९६३) । श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः । ‘अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा ३९६४) । भ्रूकुंसः—भ्रूकुंसः । भ्रुकुटिः—भ्रूकुटिः । ‘अकारोऽनेन विधीयते’ इति व्याख्यानन्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ।

सिद्धमित्यर्थः । एकहलादौ ॥ हलत्वस्य एकैकवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्यं पूरणार्हं करम्मादि । असंयुक्तहलादौ पूरयितव्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । मन्थौदन ॥ उदकस्य उदादेशो वेति शेषः । अपूरयितव्यार्थं वचनम् । उदमन्थः—उदकमन्थ इति ॥ उदकमिश्रो मन्थ इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवो मन्थाः । भर्जितयवपिष्ठानि सक्तवः । उदौदनः—उदकौदन इति ॥ उदकमिश्र इत्यर्थः । इत्यादीति ॥ उदसक्थवः—उदकसक्थवः । उदबिन्दवः—उदकबिन्दवः । उदवज्रः—उदकवज्रः । उदभारः—उदकभारः । उदहारः—उदकहारः । उदवीवधः—उदकवीवधः । उदगाहः—उदकगाहः । वीवधस्तु जलाद्याहरणयोग्यः उभयतश्चिक्यः स्कन्धवाह्यः काष्ठविशेषः । इको ह्रस्वः ॥ अङ्य इति च्छेदः । ग्रामणीपुत्र इति ॥ कर्मधारयषष्ठीसमासो वा । नीधातोरीकारोऽयं, नतु ङीप्प्रत्यय इति भावः । ननु गालवग्रहणस्य विकल्पार्थकत्वं किञ्च स्यादित्यत आह । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति ॥ इयङुवङ्भाविनामिति ॥ तदर्हाणामित्यर्थः । श्रीमदः । भ्रूभङ्ग इति ॥ श्रीभ्रूशब्दौ अजादिप्रत्यये परे इयङुवङ्भाविता भावः । शुक्लीभाव इति ॥ अभ्रूततद्भावे च्विप्रत्यये ‘अस्य च्वौ’ इति ईत्वम् । ‘च्वौ’ इति दीर्घः । ‘ऊर्यादिच्विङाचश्च’ इति निपातनात् अव्ययत्वमिति भावः । अभ्रूकुंसादीनामिति ॥ भ्रूशब्दस्य उवङ्भाविताया ह्रस्वनिषेधो यः प्राप्तः स नेत्यर्थः । अकारोऽनेनेति ॥ ‘अ भ्रूकुंसादीनाम्’ इति वार्तिके अ इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । तथा च भ्रूकुंसादीनामवयवः यो भ्रूशब्दः तस्य

१००० । एक तद्धिते च । (६-३-६२)

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे । एकस्या आगतमेकरूप्यम् ।
एकक्षीरम् ।

१००१ । ङ-यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । (६-३-६३)

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ।

१००२ । त्वे च । (६-३-६४)

त्वप्रत्यये ङ-यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्—अजात्वम् । रोहिणित्वम्—रोहिणीत्वम् ।

१००३ । ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । (६-१-१३)

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ।

१००४ । सम्प्रसारणस्य । (६-३-१३९)

सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । ‘स्त्रीप्रत्यये

अकारो अन्तादशः स्यात् इति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । भ्रुवा कुंसो भाषणमिति ॥ तत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः । ‘भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः’ इत्यमरः । ‘भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम्’ इति च । एक तद्धिते च ॥ एकैति छत्तषष्ठीकम् । तदाह । एकशब्दस्येति ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति शेषः । अन्यथा ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात् । उत्तरपदे च, इति चकारात्तदनुकर्ष इति भावः । एकस्याः आगतम् एकरूप्यमिति ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । एकक्षीरमिति ॥ एकस्याः क्षीरमिति विग्रहः । ङ-यापोः ॥ उत्तरपदे ह्रस्वः स्यादिति शेषः । रेवतिपुत्र इति ॥ कस्य चित्संज्ञेयम् । अथ छन्दस्युदाहरति । अजक्षीरमिति ॥ अजायाः क्षीरमिति विग्रहः । “परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरम्” इति तैत्तिरीये । त्वे च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । त्वप्रत्यये ङ-यापोर्वा ह्रस्व इति ॥ अजत्वं, रोहिणीत्वम् इति ॥ संज्ञात्वाभावात् छन्दस्येवायमिति वृत्तिः । अनुत्तरपदार्थं वचनम् । ष्यङ्सम्प्रसारणम् ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङ इति तदन्तग्रहणम् । तदाह । ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति ॥ तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेऽपि तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदलाभ इति भावः । उत्तरपदयोरिति ॥ इदमपि तत्पुरुषपदलभ्यम् । यद्वा उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदमाक्षिप्यते । सम्प्रसारणस्य ॥ दीर्घ इति ॥ ‘दूलोपे’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । उत्तरपदे इति ॥ ‘अल्लुत्तरपदे’ इति तदधिकारादिति भावः । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति ॥ विग्रहवाक्यमिदम् । कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः’ इति बहुव्रीहौ कुमुदगन्धशब्दे पूर्वखण्डे उत्तरस्य

चानुपसर्जने न' (प २७) इति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धी-
पुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ।

१००५ । बन्धुनि बहुव्रीहौ । (६-१-१४)

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या
बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । 'बहुव्रीहौ' इति किम् । कारीषगन्ध्याया
बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । 'मातृमातृ-
कमातृषु वा' (वा ३४४९) । कारीषगन्धीमातः—कारीषगन्ध्यामातः ।

गन्धशब्दस्य लोपश्च । 'उपमानाच्च' इति इत्त्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्य-
मित्यण् । 'अणिजोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशः । 'यस्येति च' इति इकारलोपः । आदि-
वृद्धिः । यङश्चाप् । कौमुदगन्ध्याशब्द इति भावः । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रोऽयमिति षष्ठीसमासः ।
सुब्लुकि कौमुदगन्ध्या पुत्र इति स्थिते ष्यङस्सम्प्रसारणेन यकारस्य इकारः । तस्य तदुत्तरा-
कारस्य च 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपेण इकारे 'सम्प्रसारणस्य' इति दीर्घे कौमुदगन्धीपुत्र इति
रूपमिति भावः । 'हलः' इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्तिः । अत्र प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वात् इत्याहुः ।
कौमुदगन्धीपतिरिति ॥ कौमुदगन्ध्यायाः पतिरिति विग्रहः । पूर्ववत्प्रक्रिया । 'इको ह्रस्वो-
ऽङ्यो गालवस्य' इति पाक्षिकं ह्रस्वमाशङ्क्य आह । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति ॥
अत्र तु व्याख्यानमेव कारणम् । स्यादेतत् । करीषङ्गोमहिषादिपुरीषम्, करीषगन्ध इव
गन्धो यस्य संः करीषगन्धिः, तस्यापत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या, परमा च सा कारीषगन्ध्या च
परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः इत्यत्रापि ष्यङस्सम्प्रसारणं तस्य दीर्घश्चेति
स्थितिः । अत्र सम्प्रसारणं दुर्लभम् । ष्यङः कारीषगन्धीशब्दादेव विहितत्वेन परमकारीषगन्ध्या-
शब्दस्य सपूर्वपदस्य ष्यङन्तत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्वृत्तदन्तस्य च ग्रहणा-
दित्यत आह । स्त्रीप्रत्यये चेति ॥ ष्यङः स्त्रियां विहितत्वात् स्त्रीप्रत्ययः । ततश्च 'स्त्रीप्रत्यये
चानुपसर्जने न' इति परिभाषया तदादिनियमाभावात्परमकारीषगन्ध्याशब्देऽपि ष्यङन्त एवेति
तत्र सम्प्रसारणे दीर्घे च परमकारीषगन्धीपुत्रः इति रूपमिति भावः । इयम्परिभाषा 'ष्यङस्सम्प्र-
सारणम्' इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये पठिता । तत्रानुपसर्जनग्रहणस्य प्रयोजनमाह । **उप-
सर्जने त्विति** ॥ कारीषगन्ध्यामतिकान्तः अतिकारीषगन्धः, 'अत्यादयः' इति समासे,
उपसर्जनह्रस्वः । तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न'
इति निषेधो न भवति । अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । ष्यङ्व्यं
स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वात् अतिकारीषगन्ध्याशब्दो नैव
ष्यङन्त इति न सम्प्रसारणमिति भावः । **बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ कारीषगन्धीबन्धुरिति** ॥
अत्र पत्युत्तरपदत्वाभावात् तत्पुरुषत्वाभावाच्च पूर्वेण न प्राप्तिः । **मातृमातृकमातृषु** चेति ॥
वार्तिकमिदम् । मातृ, मातृक, मातृ, एषु परेषु ष्यङस्सम्प्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः ।
मातृवि उदाहरति । **कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः इति** ॥ मातृशब्दस्य

कारीषगन्धीमातृकः—कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्या-
माता । अत एव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः । ‘नद्युतश्च’ (सू ८३३)
इति कविकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता कारी-
षगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ।

१००६ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । (६-३-६५)

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः
स्यात् । इष्टकचितम् । पकेष्टकचितम्, इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् ।
मालभारी । उत्पलमालभारी ।

१००७ । कारे सत्यागदस्य । (६-३-७०)

मुमस्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । ‘अस्तोश्चेति वक्तव्यम्’ (वा
३९७३) । अस्तुङ्कारः । ‘धेनोर्भव्यायाम्’ (३९७५) । धेनुम्भव्या ।

मातजादेशः, अदन्तमेतत् । मातृके उदाहरति । कारीषगन्धीमातृकः । कारीष-
गन्ध्यामातृक इति ॥ ‘नद्युतश्च’ इति कप् । मातृशब्दे उदाहरति । कारीषगन्धी-
माता । कारीषगन्ध्यामातेति ॥ शैषिककवभावे रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे
किं प्रमाणं, ‘नद्युतश्च’ इति नियविधानात् पाक्षिककप् च दुर्लभ इत्याह । अत एवेति ॥
बहुव्रीहावेवेदमिति ॥ ‘बन्धुनि बहुव्रीहौ’ इति सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति
भावः । मातजिति चित्करणं स्वरार्थमित्याह । चित्त्वसामर्थ्यादिति ॥ इष्टकेषीका ॥
उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदमिति इष्टकादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । व्यप-
देशिवद्भावात् तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकारस्यापि पदाधिकाराभ्युपगमात् ‘पदाज्ञा-
धिकारे तस्य तदन्तस्य च’ इति वचनेन वा तेषां ग्रहणमिति भावः । ‘इको ह्रस्वः’ इत्यतः
ह्रस्वः इत्यनुवर्तते । तदाह । इष्टकादीनां तदन्तानाञ्चेति ॥ इष्टकचितमिति ॥
इष्टकादिभिश्चितमिति विग्रहः । ‘कर्तृकरणे कृता’ इति समासः । तदन्तविधिः । प्रयोजनमाह ।
पकेष्टकचितमिति ॥ इषीकतूलमिति ॥ इषीकायास्तूलमिति विग्रहः । तूलमग्रं
शष्पमित्यन्ये । मुञ्जेषीकतूलमिति ॥ मुञ्जेषीकायास्तूलमिति विग्रहः । मालभारीति ॥
‘मुप्यजातौ’ इति णिनिः । हारिष्विति पाठान्तरम् । कारे सत्यागदस्य ॥ शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे । मुम् स्यादिति ॥ ‘अरुद्विषत्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सत्यस्य अगदस्य च कारे
परे मुम् स्यादिति फलितम् । मुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादवः परः ।
सत्यङ्कार इति ॥ भावे घञ् । सत्यस्य कार इति विग्रहः । शपथकरणमित्यर्थः । अगद-
ङ्कार इति ॥ गदो रोगः तस्याभावः अगदः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य
विकल्पोक्तेः । अगदस्य कार इत्यर्थः । अस्तोश्चेति ॥ कारे मुमिति शेषः । अस्तुङ्कार

‘लोकस्य पृणे’ (वा ३९७६) । लोकंपृणः । ‘पृणः’ इति मूलविभुजादि-
त्वात्कः । इत्येऽनभ्याशस्य’ (वा ३९७७) । अनभ्याशमित्यः । दूरतः परि-
हर्तव्य इत्यर्थः । ‘भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे’ (वा ३९७८) । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्नि-
मिन्धः । ‘गिलेऽगिलस्य’ (वा ३९७९) । तिमिङ्गिलः । ‘अगिलस्य’ किम् ।
गिलगिलः । ‘गिलगिले च’ (वा ३९८०) । तिमिङ्गिलगिलः । ‘उष्ण-
भद्रयोः करणे’ (वा ३९८१) । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

१००८ । रात्रेः कृति विभाषा । (६-३-७२)

रात्रिश्चरः—रात्रिचरः । रात्रिमटः—रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् ।

इति ॥ अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमभ्युपगम्यते । मुम् वक्तव्य इति शेषः । धेनु-
म्भव्येति ॥ नवप्रसवात्प्रागियमुक्तिः । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । ‘भव्यगेय’ इति
कर्तरि निपातनात् कृत्यप्रत्ययः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात् भव्या-
शब्दस्य परनिपातः । लोकस्य पृणे इति ॥ मुम् वक्तव्य इति शेषः । ननु लोकमृणातीति
विग्रहे कर्मण्यपि लघूपधगुणे रपरत्वे पर्ण इति स्यादित्यत आह । पृण इति मूलविभु-
जादित्वात् क इति ॥ इत्येऽनभ्याशस्येति ॥ मुम् वक्तव्य इति शेषः । अनभ्याश-
मित्य इति ॥ अभ्याशस्यसमीपम्, अनभ्याशं दूरं, द्वितीयान्तमिदम् । इण्धातोः प्रापणार्थकात्
‘एतिस्तुशास्’ इत्यादिना क्यप् ‘गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्’ इति द्वितीयासमासः । सुब्लुकि
मुम् । दूरं प्रापयितव्यः, ननु समीपमित्यर्थं मनसि निधायाह । दूरतः परिहर्तव्य इति ॥
भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे इति ॥ मुम् वक्तव्य इति शेषः । भ्राष्ट्रमिन्ध इति ॥ भ्राष्ट्रधानादि-
भर्जनाहं पात्रम्, तत् इन्धे तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धः, कर्मण्यपि उपपदसमासः । सुब्लुकि, मुम् ।
अग्निमिन्ध इति ॥ अग्निं प्रज्वलयतीत्यर्थः । गिलेऽगिलस्येति ॥ अगिलस्येति च्छेदः ।
गिले परे गिलमित्रस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिल इति ॥ ‘गृ निगरणे’ । तिमिर्मत्स्य-
विशेषः । तङ्गिलतीति मूलविभुजादित्वात् कः । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वे रपरत्वे ‘अवि
विभाषा’ इति लत्वम्, उपपदसमासः । सुब्लुकि मुम् । गिलगिल इति ॥ अयमपि मत्स्य-
विशेषः । गिलगिले चेति ॥ अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति ॥
गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमीनाङ्गिलगिल इति विग्रहः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तिमिषु
गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी । ‘वा संज्ञायाम्’ इति सप्तमीसमासः । उष्णभद्रयोः करणे
इति ॥ मुम् वाच्य इत्यर्थः । उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति षष्ठीसमासः । रात्रेः कृति विभाषा ॥
अस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेन ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्’ इति तु इह न भवति । कृतः धातु-
प्रकृतिकत्वेन रात्रेः कृतः असम्भवात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह । कृदन्ते परे इति ॥
रात्रेर्मुम् वा स्यादित्यर्थः । रात्रिश्चरः—रात्रिचर इति ॥ सुप्युपपदे ‘चरे ष्टः’ उपपदसमासः,
सुब्लुकि पक्षे मुम् । रात्रिमटः—रात्र्यट इति ॥ सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कः ।

खिति तु ‘अरुद्विषत्—’ (सू २९४२) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः ।

१००९ । सहस्य सः संज्ञायाम् । (६-३-७८)

उत्तरपदे । सपलाशम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् । सहयुध्वा ।

१०१० । ग्रन्थान्ताधिके च । (६-३-७९)

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्त ज्योतिषमधीते ।

सद्रोणा खारी ।

१०११ । द्वितीये चानुपाख्ये । (६-३-८०)

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

१०१२ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । (६-३-८४)

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु । “अनु भ्राता सगर्भ्यः ।

अनु सखा सयूध्यः । यो नः सनुत्यः ।” ‘तत्र भवः’ इत्यर्थे ‘सगर्भसयूथ-

उपपदसमासः । सुब्लुक पक्षे मुम् । ननु रात्रिम्मन्यः इत्यत्रापि मुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह । अखिदर्थमिदं सूत्रमिति ॥ खिति त्विति ॥ खिति तु इमं मुम्बिकल्पम्बाधित्वा पूर्व-विप्रतिषेधेन ‘अरुद्विषदजन्तस्य’ इति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यते इत्यर्थः । रात्रिम्मन्य इति ॥ ‘आत्ममाने खश्च’ इति खश् । खशदिशत्त्वेन सार्वधातुकत्वात् तस्मिन् परे ‘दिवादिभ्यश्शयन्’ इति श्यनि खित्वान्नित्यं मुमिति भावः । सहस्य सः ॥ उत्तरपदे इति ॥ शेषपूरणेनोक्तमिदम् । सह इत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । ‘वोपसर्जनस्य’ इत्यस्यापवादः । सपलाशमिति ॥ ‘तेन सह’ इति बहुव्रीहिः । वनविशेषस्य संज्ञेयम् । सहयुध्वेति ॥ ‘सहे च’ इति कानिप् । असंज्ञात्वान्न सभावः । ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ग्रन्थान्तश्च अधिकश्च इति समाहारद्वन्द्वः । अनयोरर्थयोरिति ॥ विद्यमानस्येति शेषः । समुहूर्तमिति ॥ मुहूर्तविधिपरग्रन्थपर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रमधीते इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । ‘अव्ययीभावे चाकाले’ इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तप्रहणम् । सद्रोणा खारीति ॥ द्रोणपरिमाणवादधिकेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात् सहस्यस्योदास्यधिकवाचिनस्समासः सभावश्च । द्वितीये चानुपाख्ये ॥ अप्रधानेऽसहाये द्वितीयशब्दो लाक्षणिकः । उपाख्यायते प्रतीयते उपलभ्यते इत्युपाख्यम्, तदन्यदनुपाख्यम् । अनुमेयमिति यावत् । तदाह । अनुमेय इति ॥ सहायवाचिन्युत्तरपदे परत इत्यर्थः । सराक्षसीका निशेति ॥ ‘तेन सह’ इति बहुव्रीहिः । ‘नयूतश्च’ इति कप् । अनुमेय राक्षसीसहिता निशेत्यर्थः । तदाह । राक्षसी साक्षादिति ॥ समानस्य ॥ ननु मूर्धादिष्विति ॥ मूर्धन्, प्रभृति, उदकं, एषु परेषु नेत्यर्थः । सगर्भ्य इति ॥ समाने गर्भे भव

सनुताद्यत्' (सू ३४६०) । 'अमूर्धादिषु' किम् । समानमूर्धा । समान-
प्रभृतयः । समानोदर्काः । 'समानस्य' इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः
साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृश-
वचनोऽस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः ।
समानः पक्षोऽस्येत्यादि ।

१०१३ । ज्योतिर्जनपदरातिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण- वयोवचनबन्धुषु । (६-३-८५)

एषु द्वादशसूत्ररूपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः, इत्यादि ।

१०१४ । चरणे ब्रह्मचारिणि । (६-३-८६)

इत्यर्थः । सयूथ्य इति ॥ समाने यूथे भव इत्यर्थः । सनुत्य इति ॥ समाने नु
ते भवः इत्यर्थः । सर्वत्र 'तद्धितार्थ' इति समासे समानस्य सभावः । समान-
मूर्धेति ॥ समानो मूर्धा यस्येति विग्रहः । समानप्रभृतय इति ॥ समानः प्रभृति-
राद्यवयवो येषामिति विग्रहः । समानोदर्का इति ॥ समानः उदर्कः येषामिति विग्रहः ।
तैत्तिरीये "सजूर्कृतुभिः, सजूर्विधाभिः, सजूर्वसुभिः, सजूरुद्रैः, सजूरादित्यैः, सजूर्विश्वेदेवैः, सजू-
र्देवैः, सजूर्देवैर्वयोनाथैरग्रे त्वा वैश्वानरायाक्षिनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा" इति मन्त्रास्संस्पृष्टाः
पञ्च पठिताः । पञ्चस्वपि मन्त्रेषु सजूर्कृतुभिः, सजूर्विधाभिरित्ययम् आद्यवयवः सजूर्देवैर्वयो-
नाथैरित्यन्तावयवश्च समानः, सजूर् इत्यादिपञ्चानां एकैकस्य क्रमेण एकैकस्मिन् मन्त्रे मध्ये
निवेश इति याज्ञिकिकमर्यादा । ननु लोके सपक्षादिशब्देषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह ।
समानस्येति योगो विभज्यते इति ॥ तथाच समानस्य सः स्यादिति वाक्यान्तरं
सम्पद्यते । तत्र छन्दसीत्यभावाल्लोकेऽपि क्वचिद्भवतीति लभ्यते इति भावः । सपक्ष इति ॥
समानः पक्षो यस्येति विग्रहः । साधर्म्यमिति ॥ समानो धर्मो यस्य सः सधर्मा,
समानस्य सभावः । तस्य भावस्साधर्म्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सजातीयमिति ॥
समाना जातिर्यस्य इति विग्रहः । समानस्य "जात्यन्ताच्छ बन्धुनि" इति छः । इत्यादीति ॥
सग्राम इत्यादिसङ्ग्रहः । योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वात् युक्त्यन्तरम् आह । अथवेति ॥
तेनेति ॥ तेन सदृशवचनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः । तथाच 'वोपसर्जनस्य' इति
सहस्य सभावः इति भावः । ननु तर्हि समानः पक्षः यस्य इति कथं विग्रहः । सहशब्दस्यैव
विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह । अस्वपद इति ॥ वृत्तावेव सहशब्दस्सदृशवचन इति
भावः । ज्योतिर्जनपद ॥ अच्छन्दोऽर्थं वचनमिदम् । सज्योतिरिति ॥ समानं
ज्योतिर्यस्येति विग्रहः । एवं सजनपद इत्यादीति ॥ सरात्रिः, सनाभिः, सनामा,
सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयाः, सवचनः, सबन्धुः । चरणे ब्रह्मचारिणि ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने ।
चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी ।
समानस्य सः सब्रह्मचारी ।

१०१५ । तीर्थे ये । (६-३-८७)

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः ।
एकगुरुकः । ‘समानतीर्थे वासी’ (सू १६५८) इति यत्प्रत्ययः ।

१०१६ । विभाषोदरे । (६-३-८८)

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः—समानोदर्यः ।

१०१७ । दृग्दशवतुषु । (६-३-८९)

समानस्येति स इति चानुवर्तते । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तदाह । ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे
समानस्य सः स्यादिति ॥ चरणे इति सप्तमी समानस्येत्यत्रान्वेति । चरणे विद्यमा-
नस्येत्यर्थः । फलितमाह । चरणे समानत्वेन गम्यमाने इति ॥ तत्र चरणपदं
व्याचष्टे । चरणशशाखेति ॥ वैदिकप्रसिद्धिरेवात्र मूलम् । ब्रह्मचारिपदनिवृत्तिमाह ।
ब्रह्म वेद इति ॥ “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः । तच्चरणार्थमिति ॥ तस्य वेदस्य
चरणम् अध्ययनं तच्चरणं व्रतमपि ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । गौण्या वृत्त्येति शेषः ।
तच्चरतीति ॥ तत् व्रतं चरति अनुतिष्ठतीत्यर्थे ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः । ‘सुप्यजातौ’ इति
णिनिः । समानस्य स इति ॥ समानो ब्रह्मचारीति कर्मधारये सति प्रकृतसूत्रेण
समानस्य सभावे सति सब्रह्मचारीति रूपमित्यर्थः । समानत्वञ्च वेदद्वारा बोध्यम् । तथाच
समानवेदाध्ययनार्थं व्रतचारीति फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थे
चरेर्णिनिः व्रतशब्दस्य लोपश्च अत्र निपात्यते इत्युक्तम् । तीर्थे ये ॥ यशब्दात् अकारा-
न्तात्सप्तम्येकवचनम्, अकारो न विवक्षितः, प्रत्यय इति विशेष्यमध्याहार्यम् । ‘यस्मिन् विधिः’
इति तददिविधिः । तदाह । यादौ प्रत्यये इति ॥ नात्र यप्रत्ययान्ते तीर्थशब्दे परे इति
व्याख्यातुं शक्यते । ‘समानतीर्थे वासी’ इति समानतीर्थशब्दात् ‘तद्वितार्थ’ इति कृतसमासादेव
यप्रत्ययविधानात् । स च यप्रत्ययः अन्तरङ्गे सभावे कृते एव भवति । ‘समर्थानाम्प्रथमाद्वा’
इति सूत्रेण परिनिष्ठितादेव तद्वितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् कृतेऽपि सभावे एकदेशविकृतन्यायेन
भूतपूर्वगत्या वा समानतीर्थशब्दसत्त्वात् । अतः यप्रत्ययपरकत्वं समानशब्दस्य कथमित्यत आह ।
सतीर्थ्य इति ॥ समाने तीर्थे वासीत्यर्थः । अत्र सामीप्ये सप्तमी । समानशब्दस्त्वेकपर्यायः ।
तीर्थशब्दो गुरौ । तदाह । एकगुरुक इति ॥ तद्वितार्थे समासप्रवृत्तये तद्वितन्दर्शयति ।
समानेति ॥ “निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ” इत्यमरः । विभाषोदरे ॥ उदरशब्दे
परे समानस्य सभावो वा स्यादित्यर्थः । इत्येवेति ॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः । दृग्दशवतुषु ॥

सदृक्-सदृशः । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) । सदृक्षः ।
वतुरुत्तरार्थः ।

१०१८ । इदंकिमोरीशकी । (६-३-९०)

दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक्-ईदृशः । कीदृक्-कीदृशः ।
वतूदाहरणं वक्ष्यते । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) ईदृक्षः । कीदृक्षः ।
'आ सर्वनाम्नः' (सू ४३०) । 'दृक्षे च' (वा ३९९२) । तादृक्-तादृशः ।
तावान्-तादृक्षः । दीर्घः, मत्वोत्वे । अमूदृशः-अमूदृक्-अमूदृक्षः ।

१०१९ । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । (८-३-८०)

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ।
'समासे' किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

१०२० । भीरोः स्थानम् । (८-३-८१)

भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे
तु भीरोः स्थानम् ।

१०२१ । ज्योतिरायुषः स्तोमः । (८-३-८३)

समानस्य स इति शेषः । सदृक्-सदृश इति ॥ समानो दृश्यते इत्यर्थे 'समाना-
न्ययोश्च' इति दृशेः किन् कम् च । 'दृक्षे च' इति समानस्य सत्त्वमिति शेषः । सदृक्ष इति ॥
'कसो सुपि वाच्यः' इति दृशेः कसः । वतुरुत्तरार्थ इति ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपः
समानशब्दादसम्भवात् इति भावः । इदङ्किमोरीशकी ॥ ईश् की इति द्वे पदे । ईदृक्-
ईदृश इति ॥ इदमिव दृश्यते इत्यर्थे त्यदादिषु दृशेः किन्कञौ । ईशदृशत्वं सर्वादेशत्वाय
वक्ष्यते इति तद्धितप्रकरणे इयान् इत्युदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः । दृक्षे चेति ॥ इदङ्किमोः
ईशकी वक्तव्यौ इति शेषः । आ सर्वनाम्नः इति ॥ आ इति लुप्तप्रथमाकम् । तादृक्
तादृश इति ॥ तदिव दृश्यते इत्यर्थे 'त्यदादिषु दृशः' इति किन्कञौ । तदो दकारस्य
आत्वे सवर्णदीर्घः । तावानिति ॥ तत् परिमाणमस्येति विग्रहे यत्तदेतेभ्यः इति वतुप् ।
तादृक्ष इति ॥ तदिव दृश्यते इति विग्रहः । अमूदृगित्यत्र प्रक्रियान्दर्शयति । दीर्घ इति ॥
अदसः आत्वे कृते सवर्णदीर्घः । ततः ऊत्त्वमत्वे कृते इत्यर्थः । असेरिति व्याख्यानेऽपि
अकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् ऊत्त्वमत्वे । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ भीरोः स्थानम् ॥
ज्योतिरायुषस्तोमः ॥ अत्र त्रिसूत्र्याम् 'अङ्गुलेस्सङ्गः, भीरोः स्थानम्, ज्योति-
रायुषः स्तोमः' इत्याद्यर्थे प्रत्यासक्त्या तयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्थस्य सस्य

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्ठोमः । आयुष्ठोमः ।
'समासे' किम् । ज्योतिषः स्तोमः ।

१०२२ । सुषामादिषु च । (८-३-९८)

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

१०२३ । एति संज्ञायामगात् । (८-३-९९)

(ग १८२) । सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । 'एति' किम् । हरिसक्थम् ।
'संज्ञायाम्' किम् । पृथुसेनः । 'अगकारात्' किम् । विष्वक्सेनः 'इण्कोः'
इत्येव । सर्वसेनः ।

१०२४ । नक्षत्राद्वा । (८-३-१००)

(ग १८३) । एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः—
रोहिणीसेनः । 'अगकारात्' किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ।

१०२५ । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-
त्सुकोतिकारकरागच्छेषु । (६-३-९९)

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्य-
दाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्य-
द्रागः । अन्यदीयः । 'अषष्ठी—' इत्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशी-
रन्याशीः । 'कौरके छे च नायं निषेधः' (वा ५०४८) । अन्यस्य कारको-
ऽन्यत्कारः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ।

षः इत्यर्थः । तद्ध्वनयन् प्रत्युदाहरति । अङ्गुष्ठेः सङ्गः इत्यादि ॥ नेह 'इण्कोः' इत्यनु-
वर्तते । व्याख्यानात् । सुषामादिषु च ॥ स्पष्टम् । एति संज्ञायामगात् ॥ एकारे
परे सस्य षः स्यादित्यर्थः । नक्षत्राद्वा ॥ स्पष्टम् । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य ॥ अषष्ठ्याम्
अतृतीयायाञ्च परतस्तिष्ठतीति अषष्ठ्यतृतीयास्थः तस्य अषष्ठीतृतीयान्तस्येत्यर्थः । अषष्ठी-
तृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे नन्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । आशीरादिष्विति ॥ आशीः, आशा,
आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छ, इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् ।
उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयः । अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः । नायं निषेध
इति ॥ 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य' इति निषेधः कारकच्छयोर्नास्तीत्यर्थः । भाष्याक्तमिदम् ।

१-२. सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रे एते इति तत्त्वबोधिनी ।

३. अत्र च "अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति—अन्यस्येदमन्यदीयम् ।
अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः इति । एवं तर्हि—अविशेषेण 'अन्यस्य दुक् छकारकयोः' ततो
वक्ष्यामि 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोऽतिरागेषु' इति" इति भाष्यमेव मानम् ।

१०२६ । अर्थे विभाषा । (६-३-१००)

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ।

१०२७ । कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । (६-३-१०१)

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः । कदश्वः । कदन्नम् । 'तत्पुरुषे' ।
किम् । कूष्ठो राजा । 'त्रौ च' (वा ३९९८) । कुत्सितास्त्रयः कन्नयः ।

१०२८ । रथवदयोश्च । (६-३-१०२)

कद्रथः । कद्रदः ।

१०२९ । तृणे च जातौ । (६-३-१०३)

कत्तृणम् ।

१०३० । का पथ्यक्षयोः । (६-३-१०४)

कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ।

१०३१ । ईषदर्थे । (६-३-१०५)

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ।

अर्थे विभाषा ॥ अन्यस्य दुर्गति शेषः । कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ कत् इति च्छेदः ।
'शेषपूरणेन' सूत्रं व्याचष्टे । अजादावुत्तरपदे इति ॥ कदश्वः-कदन्नमिति ॥
'कुगति' इति समासः । कूष्ठो राजेति ॥ कुत्सितः उष्ट्रे यस्येति बहुव्रीहित्वात् न कदादेशः ।
त्रौ चेति ॥ त्रिशब्दे परे कदादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । उत्तरपदस्याजादित्वाभावात् वचनम् ।
रथवदयोश्च ॥ 'कोः कत्तत्पुरुषे' इति शेषः । कद्रथ इति ॥ 'कुगति' इति समासः ।
वदतीति वदः कद्रदः । तृणे च जातौ ॥ तृणशब्दे कोः कत्स्यात् जातौ वाच्यायाम् ।
कत्तृणमिति ॥ तृणजातिविशेषोऽयम् । "अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम्"
इत्यमरः । का पथ्यक्षयोः ॥ पथिन्, अक्ष, अनयोः परतः कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।
कापथमिति ॥ कुत्सितः पन्था इति विग्रहः । 'कुगति' इति समासः । 'ऋक्पूः' इत्यप्र-
त्ययः । 'पथस्सङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । कापथ इति पाठे तु बहुव्रीहिः । काक्षशब्दे
समासन्दर्शयति । अक्षशब्देन तत्पुरुष इति ॥ कुत्सितमक्षमिन्द्रियमिति विग्रहे 'कुगति'
इति समास इत्यर्थः । अक्षिशब्देनेति ॥ कुत्सिते अक्षिणी यस्येति विग्रहे 'बहुव्रीहौ सक्थ्य-
क्ष्णोः' इत्यजित्यर्थः । ईषदर्थे ॥ ईषदर्थे विद्यमानस्य कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।
ईषज्जलं काजलमिति ॥ ईषत् जलमिति विग्रहे 'कुगति' इति समासः । नित्यसमासत्वात्
अस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । कुत्सितः आम्लः काम्लः इत्यत्र 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति

१०३२ । विभाषा पुरुषे । (६-३-१०६)

कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधा-
न्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

१०३३ । कवं चोष्णे । (६-३-१०७)

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—कोष्णम्—कदुष्णम् ।

१०३४ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । (६-३-१०९)

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषदुदरं
पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः । उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ।

“ भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥”

कदादेशमाशङ्क्य आह । अजादावपीति ॥ विभाषा पुरुषे ॥ कोः का इत्यादेश इति
शेषः । अप्राप्तविभाषेति ॥ ननु कोः ईषदर्थकत्वे सति ‘ईषदर्थे’ इति नित्ये कादेशे प्राप्ते
विकल्पसम्भवात् इत्यत आह । ईषदर्थे हीति ॥ वृत्त्यनुसारेणेदमुक्तम् । पूर्वविप्रतिषेधस्य
भाष्यानुकत्वात् । कवोष्णे ॥ कवं का च वेति ॥ विभाषेयानुवृत्तेरिति भावः ।
उभयाभावे कदादेशः । तथाच रूपत्रयम् । तदाह । कोष्णम्—कवोष्णम्—कदुष्णमिति ॥
पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ आदिशब्दो न प्रभृतिवाची । गणपाठे पृषोदरादिपाठ-
स्यादर्शनात् यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किन्तु प्रकारवाची । तदाह । पृषोदरप्रकाराणी-
ति ॥ प्रकारः सादृश्यं, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् । व्याकरणशास्त्रगृही-
तानीति यावत् । उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः । भावे क्तः । उपदिष्टमुपदेशः उच्चारणं, तदन-
तिक्रम्य यथोपदिष्टम् । यथार्थपदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । शिष्टैरित्यध्याहार्यम् । तथाच
फलितमाह । शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनीति ॥ ‘शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षा-
त्कारवन्तः योगिनः, इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तलोप इति ॥ षष्ठीसमासे सुबुद्धि-
कितलोपे ‘आद्गुणः’ इति भावः । पूर्वपदस्येति ॥ वारिवाहकशब्दे वारिशब्दस्य पूर्वपदस्य
वकारस्सर्वादेशः । बाहकशब्दः उत्तरपदं तदादेर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः । भवेद्वर्णागमा-
द्धंस इति ॥ हनधातोः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः । हनधातोराचि
सगागमे ‘नश्चापदान्तस्य’ इति अनुस्वार इत्यन्ये । सिंहो वर्णविपर्ययादिति ॥ ‘हिंसि
हिंसायाम्’ इत्यतः पचाद्यचि इदित्वान्नुम् । ‘नश्च’ इत्यनुस्वारः । हकारस्य सकारः सकारस्य
हकारश्च । सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंससिंहयोरुणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता । तथाप्युणादिसूत्राणां
शाकटायनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादनं न दोष इत्याहुः । गूढोऽत्मा वर्णविकृते-
रिति ॥ गूढः आत्मा यस्येति बहुव्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे आद्गुणे रूपम् इति

‘दिक्छन्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा’ (वा ३९९९) । दक्षिणतारम्—दक्षिण-
तीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् । ‘दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वमुत्तरपदादेः
ष्टुत्वं च’ (वा ४००१) । दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते
दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते ।
दुःखेन ध्यायतीति दूह्यः । ‘आतश्च—’ (सू २८९८) इति कः । ब्रुवन्तो-
ऽस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य ‘वृ’ आदेशः । सदेरधिकरणे ङट् ।
आकृतिगणोऽयम् ।

१०३५ । संहितायाम् । (६-३-११४)

अधिकारोऽयम् ।

१०३६ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नाच्छिन्नच्छिद्र-

सुवस्वस्तिकस्य । (६-३-११५)

भावः । वर्णनाशात्पृषोदरमिति ॥ पृषत् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आङ्गुणे पृषोदर-
मिति भवतीत्यर्थः । दिक्छन्देभ्यः तीरस्येति ॥ वार्तिकम् । दुरो दाशेति ॥ इदमपि
वार्तिकम् । दुर् इत्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य, इत्येतेषु परेषु उत्त्वम् उत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च
वक्तव्यमित्यर्थः । दूडाश इति ॥ दुर् दाश इति स्थिते रेफस्य उत्त्वे सवर्णदीर्घः । दाशेः
दकारस्य ष्टुत्वेन ङकारः । दूणाश इति ॥ दुर् नाश इति स्थिते रेफस्य उत्त्वं सवर्णदीर्घः ।
नाशेर्नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वम् । दूडभ इति ॥ दुर् दभ इति स्थिते रेफस्य उत्त्वं, सवर्णदीर्घः ।
दभेर्दकारस्य ष्टुत्वेन ङकारः । खल् त्रिभ्य इति ॥ ‘दाश्ट दाने’ ‘णश अदर्शने’ ण्यन्तः ।
‘दभ हिंसायाम्’ इति त्रिभ्यः धातुभ्यः ‘ईषहुस्सुषु’ इति खलप्रत्यय इत्यर्थः । ननु किङित्परकत्वा-
भावात् कथमिह ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः इत्यत आह । दम्भेर्नलोपो निपात्यते
इति ॥ दूह्य इति ॥ दुर् ध्यः इति स्थिते रेफस्य उत्त्वं सवर्णदीर्घः, धस्य ष्टुत्वेन ङत्वम् ।
आतश्चेति ॥ ‘ध्वै चिन्तायाम्’ ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कप्रत्यये ‘आदेच उपदेशे’ इति आत्वे
‘आतो लोप इति च’ इत्याल्लोपे ध्यशब्द इत्यर्थः । सदेरिति ॥ सद्धातोः आधिकरणेऽर्थे ङटि
ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे स इति रूपम् । ब्रुवत् स इति स्थिते उपपद-
समासे सुञ्जकि ब्रुवच्छब्दस्य वृ इत्यादेशे वृसशब्दात् ‘टिङ्ङ’ इति डीपि वृसीति रूपमिति
भावः । दिक्छन्देभ्यः इत्यारभ्य एतदन्तस्सन्दर्भः पृषोदरादीत्यस्यैव प्रपञ्चः । आकृति-
गणोऽयमिति ॥ पृषोदरादिरित्यर्थः । तेन कर्तुंकामः, कर्तुंमनाः, इत्यादिसङ्ग्रहः । संहि-
तायाम् ॥ सुगमम् । कर्णे लक्षणस्य ॥ दीर्घविधिः । ‘ढ्रलोपे’ इत्यतस्तदनुवृत्तेः ।
लक्षणशब्देन यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञानार्थं दात्रशूलचक्राद्याकारं चिह्नं क्रियते तल्लक्षण-
शब्देन विवक्षितम् । तेन लम्बकर्णः इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्विगुणाकर्ण इति ॥ द्विगुणरेखौ

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । ‘लक्षणस्य’ किम् । शोभनकर्णः । ‘अविष्टादीनाम्’ किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

१०३७ । नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ । (६-३-११६)

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । ‘कौ’ इति किम् । परिनहनम् । ‘विभाषा पुरुषे’ (सू १०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या ‘विभाषा’ अनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

१०३८ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । (६-३-११७)

कोटरादीनां वने परे, किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ।

१०३९ । वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः । (८-४-४)

कर्णौ यस्येति विग्रहः । अष्टकर्ण इत्यादेरष्टसङ्ख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः । अष्टसङ्ख्याकरेखाचिह्नकर्ण इति वा । नहिवृति ॥ उपानदिति ॥ ‘णह बन्धने’ ‘णो नः’ सम्पदादित्वात्कर्मणि क्प् । उपनह्यते इत्युपानत् । पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘नहो धः’ निवर्तते इति नीवृत् । ‘वृत्तु वर्तने’ कर्तरि क्प्, दीर्घः । प्रवर्षतीति प्रावृट् । ‘वृष सेचने’ क्प्, दीर्घः । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । क्प्, ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । उपपद-समासः, सुब्लुक्, नलोपः, दीर्घः । निरोचते इति नीरुक्, ‘रुच दीप्तौ’ क्प्, दीर्घः । ऋतिं सहते इति ऋतीषट् । ‘षह मर्षणे’ क्प्, दीर्घः, ‘हो ङः’ ‘सात्पदायोः’ इति षत्वनिषेधे प्राप्ते ‘पूर्वपदात्’ (वैदिक.) इति षत्वमिति हरदत्तः । सुषामादित्वादित्यपरे । परितनोतीति परीतत् । ‘तनु विस्तारे’ क्प्, ‘गमः कौ’ इत्यत्र गमादीनामित्युपसङ्ख्यानानात् अनुनासिकलोपः । तुक्, दीर्घः, अथ पटुरुक्, तिग्मरुगित्यादौ दीर्घमाशङ्क्य आह । विभाषेति ॥ पटुरुगिति ॥ पटु रोचते इति विग्रहः । उभयत्र कर्तरि क्प् । पूर्वपदयोर्गतिकारकान्यतरत्वाभावात् दीर्घः । व्यवस्थित-विभाषाश्रयणे व्याख्यानमेव शरणम् । वनगिर्योः ॥ वनगिर्योरिति सप्तमी । कोटरश्च किंशुलुक्श्च कोटरकिंशुलुकौ, तावादी येषामिति विग्रहः । कोटरादीनां किंशुलुकादीनाञ्चेति लभ्यते । यथासङ्ख्यमन्वयः । तदाह । कोटरादीनामित्यादिना ॥ पुरगावणमित्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते । तत्र णत्वविधिं दर्शयति । वनं पुरगा ॥ वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इत्यभिप्रेत्य आह । वनशब्दस्येति ॥ एभ्य इति ॥ पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटर, अग्र, इत्येतेभ्य एव परस्य उत्तरपदस्य वनशब्दस्य यो नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः । ‘रषाभ्याम्’ इत्यतो णो नः इत्यनुवृत्तेः । सूत्रे अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । नन्विह

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेष्वक्षरस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । ‘एभ्य एव’ इति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ।

१०४० । वले । (६-३-११८)

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

भिन्नपदत्वात् ‘अट्कुप्वाङ्’ इति णत्वस्याप्राप्तेः अपूर्वविध्यर्थकत्वावश्यकत्वात् एभ्य एवेति कथं नियमलाभ इत्यत आह । इह कोटरान्ता इति ॥ इह णत्वविधौ उपात्ताः पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटर इत्येवं पञ्च शब्दाः । त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन विवक्षिताः इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तेषामिति ॥ णत्वविधौ तावत्पुरगादिशब्दाः पञ्च दीर्घान्ता एव निर्दिष्टाः । दीर्घस्तु तेषां संज्ञायामेव वनगिर्योरिति विहितः । एवञ्च एतेषामसंज्ञायां दीर्घाभावात् संज्ञायामेव ‘वनं पुरगा’ इति णत्वविधिरिति पर्यवस्यति । ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य ‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ इत्येव णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थस्सम्पद्यते इत्यर्थः । पुरगावणमित्यत्र ‘अगः’ इति निषेधस्तु न । अगकारान्तादिति व्याख्यानात् । अतः तस्य विध्यर्थत्वमिति न शङ्क्यम् । पुरगाशब्दस्य आकारान्तत्वात् गकारान्तत्वाभावात् । अग्रेष्वक्षरस्य त्विति ॥ णत्वविधौ अग्रेष्वक्षरस्य निर्देशस्तु अग्रेवणशब्दे अपूर्वणत्वविध्यर्थ एव, न तु नियमार्थः । अग्रेवणशब्दस्यासंज्ञात्वादिति भावः । न च पुरगावणशब्दे गकारव्यवधानात् ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इत्यस्य प्राप्तयसम्भवात् अत्र अपूर्वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाग्रहणमिति वाच्यम् । अग इति हि पञ्चमी । गकारान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयम् आकारान्त एव, न तु गकारान्त इति, तत्र अग इति निषेधाप्राप्त्या ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इत्येव सिद्धे पुरगाग्रहणमपि नियमार्थमेवेति भावः । पुरगावणमित्यादयः नरकविशेषाणां संज्ञाः । असिपत्रवनमिति ॥ नरकविशेषोऽयम् । अत्र संज्ञात्वेऽपि ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वं न भवति । एभ्य एवेति नियमादिति भावः । अग्रेवणमिति ॥ वनशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य अग्रेष्वक्षरेन सह षष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि ‘सुपो धातु’ इति सप्तम्या अपि लुक् स्यादित्यत आह । राजदन्तादिष्विति ॥ अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह । प्रातिपदिकेति ॥ सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकेऽन्तर्भावादिति भावः । किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह । किंशुलुकागिरिरिति ॥ अञ्जनागिरिरित्यप्युदाहार्यम् । वले ॥ कृषीवल इति ॥ कृषिरस्यास्तीति विग्रहे ‘रजःकृष्यासुती’ इत्यादिना वलच् ।

१०४१ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । (६-३-११९)

अमरावती । ‘अनजिरादीनाम्’ किम् । अजिरवती । ‘बह्वचः’ किम् । ब्रीहिमती । ‘संज्ञायाम्’ इत्येव । नेह । वलयवती ।

१०४२ । शरादीनां च । (६-३-१२०)

शरावती ।

१०४३ । इको वहेऽपीलोः । (६-३-१२१)

इगन्तख दीर्घः स्याद्बहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । ‘इकः’ किम् । पिण्डवहम् । ‘अपीलोः’ किम् । पीलुवहम् । ‘अपीलवादीनामिति वाच्यम्’ (वा ४००५) । दासवहम् ।

१०४४ । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । (६-३-१२२)

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्बन्धन्ते परे न, तु मनुष्ये । परीपाकः—परिपाकः । ‘अमनुष्ये’ किम् । निषादः ।

१०४५ । इकः काशे । (६-३-१२३)

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । ‘इकः’ किम् । प्रकाशः ।

१०४६ । अष्टनः संज्ञायाम् । (६-३-१२५)

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् । अष्टपुत्रः ।

मतौ ॥ मतुप्रत्यये परे बह्वचो दीर्घः स्यात्संज्ञायां, न त्वजिरादीनामित्यर्थः । अमरावतीति ॥ इन्द्रनगर्यास्संज्ञेयम् । अमराः अस्यां सन्तीति विग्रहः । ‘मादुपधायाश्च’ इति संज्ञायामिति वा मस्य वः । अजिरवतीति ॥ नदीविशेषस्य संज्ञेयम् । वलयवतीति ॥ अनजिरादित्वेऽप्य-संज्ञात्वान्न दीर्घ इति भावः । शरादीनाञ्च ॥ मतौ दीर्घस्संज्ञायामिति शेषः । अबह्वच्चत्वा-त्पूर्वेण न प्राप्तिः । शरावतीति ॥ शराः अस्यां सन्तीति विग्रहः । नदीविशेषस्य नाम । इको वहेऽपीलोः ॥ अपीलोरिति च्छेदः । इगन्तस्येति ॥ पूर्वपदस्येति शेषः । उपसर्गस्य ॥ परीपाक इति ॥ पचेर्भावे घञ्, उपधावृद्धिः । ‘चजोः कुघिण्यतोः’ इति कुत्वम् । निषाद इति ॥ पुलिन्दो नाम मनुष्यजातिविशेषः । निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः । ‘हलश्च’ इत्यधिकरणे घञ्, दौवारिके प्रतीहारशब्दे दीर्घस्त्वप्रामाणिकः । यद्वा प्रतीहारः द्वारम्, तत्स्थत्वात् मनुष्ये गौणः । इकः काशे ॥ नीकाश इति ॥ पचाद्यजन्तत्वात् पूर्व-ण न प्राप्तिः । अष्टनः संज्ञायाम् ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । उत्तरपदे दीर्घ इति ॥

१०४७ । चितेः कपि । (६-३-१२७)

एकचितीकः । द्विचितीकः ।

१०४८ । नरे संज्ञायाम् । (६-३-१२९)

विश्वानरः ।

१०४९ । मित्त्रे चषौ । (६-३-१३०)

विश्वामित्रः । 'ऋषौ' किम् । विश्वमित्रो माणवकः । 'शुनो दन्त-
दंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः' (वा ५०४९) । श्वादन्त इत्यादि ।

१०५० । प्रनिरन्तःशरेक्षुष्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूषाभ्यो-

ऽसंज्ञायामपि । (८-४-५)

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वा-
णत्वम् ।

१०५१ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । (८-४-६)

अष्टापदमिति ॥ संज्ञात्वमन्वेषणीयम् । चितेः कपि ॥ दीर्घ इति विशेषः । एकचितीक
इति ॥ अग्न्याख्यस्थण्डिलविशेष इति शेषः । एका चितिर्यस्येति विग्रहः । शैषिकः कप् ।
द्विचितीक इति ॥ द्वे चितौ यस्येति विग्रहः । नरे संज्ञायाम् ॥ विश्वस्य दीर्घ इति शेषः ।
'विश्वस्य वसुराटोः' इति पूर्वसूत्रात् विश्वस्येत्यनुवर्तते । मित्त्रे चषौ ॥ मित्त्रशब्दे परे विश्वस्य
दीर्घः स्यात् ऋषौ वाच्ये इत्यर्थः । शुनो दन्तेति ॥ श्वनशब्दस्य दन्तादिषु परतः दीर्घ
इत्यर्थः । श्वादन्त इति ॥ शुनो दन्त इति विग्रहः । श्वादंष्ट्रा, षष्ठीसमासः । दीर्घान्त
एव दंष्ट्राशब्दो वार्तिके पठ्यत इति केचित् । ह्रस्वान्त इत्यन्ये । श्वादंष्ट्रः । बहुव्रीहिरयम् ।
श्वाकर्णः, श्वाकुन्दः, श्वावराहः, श्वापुच्छम्, श्वापदः, श्वपुच्छमवनामितमित्यसाध्वेव ।
प्रनिरन्तः ॥ एभ्य इति ॥ प्र, निर, अन्तर, शर, इक्षु, षक्ष, आम्र, कार्ष्य,
खदिर, पीयूषा, इत्येतेभ्यः इत्यर्थः । वनस्येति ॥ 'वनं पुरगा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । प्रवणमिति ॥ प्रकृष्टं वनमिति विग्रहः । प्रादिसमासः । इहेति ॥ कार्ष्यवण-
मित्यत्र षकारात्परत्वेन णत्वम्, नतुं रेफात् परत्वमादाय, अडादिभिन्नषकारेण व्यवधानादिति
भावः । एतेन काश्येति तालव्यशकारमध्यपाठः अप्रामाणिक इति सूचितम् । तथा सति
निमित्ताभावात् णत्वासम्भवात् अट्कुप्वाङ्भिन्नेन शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वा-
सम्भवात् निर्वणं, अन्तर्वणं, शरवणम्, इक्षुवणम्, षक्षवणं, आम्रवणं, खदिरवणं, पीयूषावणम् ।
विभाषौषधि ॥ वनस्य णत्वमिति ॥ ओषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य

१. इदं च 'अन्येषामपि-' (६-३-१३७) इति सूत्रप्रपञ्चभूतम् ।

एभ्यो वनस्य गत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् । शिरीषवणम्—
शिरीषवनम् । ‘द्व्यञ्ज्यञ्भ्यामेव’ (वा ४९८४) । नेह । देवदारुवनम् ।
‘इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ (वा ४९८५) । इरिकावनम् । मिरिका-
वनम् ।

१०५२ । वाहनमाहितात् । (८-४-८)

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य गत्वं
स्यात् । इक्षुवाहनम् । ‘आहितात्’ किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं
वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

१०५३ । पानं देशे । (८-४-९)

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य गत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं
पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयत इति पानम् ।
कर्मणि ल्युट् ।

गत्वं वेत्यर्थः । ओषधिभ्यः उदाहरति । **दूर्वावणमिति** ॥ “ओषधयः फलपाकान्ताः”
इत्यमरः । अथ वनस्पतिभ्यः उदाहरति । **शिरीषवणमिति** ॥ यद्यपि यः पुष्पैर्विना
फलति, स एव उदुम्बरादिर्वनस्पतिः । “वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः” इत्युक्तेः ।
शिरीषवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव न वनस्पतिः । तथापि वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षसामान्यं विव-
क्षितम् । अत एव ‘लुपि युक्तवच्चित्तवचने’ इति सूत्रे भाष्ये शिरीषवणमित्यत्र शिरीषे
वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति दिक् । **द्व्यञ्ज्यञ्भ्यामेवेति** ॥ परस्य वनस्य गत्वं वाच्यमिति
शेषः । **देवदारुवनमिति** ॥ प्रत्युदाहरणम् । **इरिकादिभ्य इति** ॥ एभ्यः परस्य
वनस्य गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । **वाहनमाहितात्** ॥ वाहने आधीयते वहनाय यत्, ननु
स्वयमेवारोढुं शक्नोति तदाहितम् । तदाह । **आरोप्येति** ॥ **निमित्तादिति** ॥ रेफकारा-
न्यतरस्मादित्यर्थः । **वाहननकारस्येति** ॥ वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः । अनेन सूत्रे
वाहनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति सूचितम् । **इक्षुवाहनमिति** ॥ इक्षवो हि वाहनाय परैरारो-
प्यन्ते, ननु स्वयमेवारोढुं शक्नुवन्ति इति तेषामाहितत्वम्बोध्यम् । आरोपितेभ्युक्तं
शकटादि वाहनमिति यावत् । **इन्द्रवाहनमिति** ॥ ऐरावतादाविन्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्ना-
हितत्वमिति भावः । यदि कदाचित् अन्येन वाहने आरोप्यते तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्त्येव ।
यदा इन्द्रः स्वयमेवारोहति वाहनं, तदा प्रत्युदाहरणमिति मनसि निधाय आह । **इन्द्रस्वामि-**
कमिति ॥ ननु वह्नेः करणे ल्युटि कथमुपधादीर्घः । ङिणत्प्रत्ययपरकत्वाभावादित्यत आह ।
वहेर्ल्युडिति ॥ **पानन्देशे** । पानमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्य आह । **पानस्येति** ॥ **उशी-**
नरा इति ॥ देशविशेषे बहुवचनान्तोऽयम् । ननु पानशब्दस्य भावल्युङन्तत्वे क्षीरम्पानमिति

१०५४ । वा भावकरणयोः । (८-४-१०)

‘पानस्य’ इत्येव । क्षीरपानम्-क्षीरपाणम् । ‘गिरिनद्यादीनां वा’
(वा ४९८९) । गिरिनदी-गिरिणदी । चक्रनितम्बा-चक्रणितम्बा ।

१०५५ । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च । (८-४-११)

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्राति-
पदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि ब्रीहिवापाणि । विभक्तौ माषवापेण ।
पक्षे माषवापिनावित्यादि । ‘उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्’
(वा ४९९०) । नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं

कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह । पीयते इति ॥ वा भावकरणयोः ॥ इत्येवेति ॥
अनुवर्तत एवेत्यर्थः । भावे करणे च यः पानशब्दः तस्य उक्तविषये णो वा स्यादित्यर्थः ।
आदेशार्थं वचनम् । क्षीरपानम्-क्षीरपाणमिति ॥ क्षीरस्य पानमिति विग्रहः । भावे करणे
वा ल्युट् । पानक्रिया पानमात्रं वेत्यर्थः । गिरिनद्यादीनामिति ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य
उत्तरपदस्थस्य नस्य णो वेत्युपसङ्गान्नमित्यर्थः । गिरेर्नदीति विग्रहः । चक्रनितम्बेति ॥
चक्रमिव नितम्बो यस्यास्सा इति विग्रहः । प्रातिपदिकान्त ॥ पूर्वपदस्थादिति ॥ ‘पूर्व-
पदात्संज्ञायाम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । एषु स्थितस्येति ॥ प्रातिपदिकान्ते नुमि
विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । वा स्यादिति ॥ ‘वा भावकरणयोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । प्रातिपदिकान्ते इति ॥ उदाहरणं वक्ष्यते इति शेषः । माषवापिणाविति ॥
माषान् वपते इति विग्रहः । ‘बहुळमाभीक्ष्ये’ इति जानावपि सुप्युपपदे णिनिः । उपपद-
समासः । वापिन्शब्दस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् तदन्तनस्य णत्वमिति भावः । नुमी-
ति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । ब्रीहिवापाणीति ॥ कृषीवलकुलानीति शेषः । ब्रीहीन्वपान्ति इति
विग्रहः । कर्मण्यण् । ब्रीहिवापशब्दान्नपुंसकात् ‘जश्शसोश्शः, नपुंसकस्य झलचः’ इति नुमि
‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः । नुमो नस्य णत्वमिति भावः । विभक्ताविति ॥ उदाह्रियते
इति शेषः । माषवापेणेति ॥ तृतीयाविभक्तिस्थत्वान्नस्य णत्वम् । इत्यादीति ॥ णत्वा-
भावपक्षे माषवापिणौ, माषवापीनि, माषवापेन, इत्युदाहार्यमिति भावः । ननु गर्गाणां भगिनी
गर्गभगिनीत्यत्र डीप्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मकप्रातिपदिकान्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पः
कुतो न स्यादित्यत आह । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति ॥
पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, ननु तदन्तस्य, नापि नुम्बि-
भक्त्योः । असम्भवादिति भावः । नेहेति ॥ गर्गाणाम्भगिनी गर्गभगिनीति षष्ठीसमासे
भगिनीशब्द उत्तरपदं, ननु तत्प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राति-
पदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदन्तम् ईकार एव, ननु नकारः, अतो न तस्येदं
पाक्षिकं णत्वमिति भावः । प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं सूत्रकारस्य सम्मतमित्याह ।

कृतम् । अङ्गस्य नुस्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् । न तूत्तरपदस्य । किं च । ‘प्रहि-
ण्वन्’ इत्यादौ हिवेर्नुमो गत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । ‘प्रेन्वनम्’ इत्यादौ तु क्षुभ्रा-
दित्वात् । युवादेर्न । (वा ४९९९) रम्ययूना । परिपक्वानि । ‘एकाजुत्तरपदे
णः’ (सू ३०७) । ‘नित्यम्’ इत्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति किपि
हरिमाणी । नुमि, क्षीरपाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा ।

अत एवेति ॥ प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव सूत्रकारेण कृतं नुम्ग्रहणमर्थवत् ।
अन्यथा तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । अङ्गस्येति ॥ ‘नपुंसकस्य झलचः’ इति
नुस्विधौ अङ्गस्येत्यनुवृत्तम् । तथाच झलन्तस्याजन्तस्य चाङ्गस्य क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्व-
नामस्थाने इत्यर्थो लभ्यते । माषवापाणीत्यत्र तु सर्वनामस्थानं प्रति माषवापशब्दोऽङ्गम् ।
तस्य माषवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, नतु उत्तरपदभूतवापशब्द-
स्यैवावयवः । तथाच उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाभावात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेन गत्व-
विकल्पस्याप्राप्तौ नुम्ग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणाभावे तु माषवापशब्दान्ता-
वयवस्यापि नुमः वापेति प्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य सत्त्वात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्येव सिद्धे नुम्ग्रहणं
व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणे नुम्ग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् ।
वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह । किञ्च, प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो गत्वार्थमपि
नुम्ग्रहणमिति ॥ किञ्चेति विशेषप्रदर्शने । ‘हिवि प्रीणने’ भ्वादिः, इदित्वात् नुम्, लटः
शक्तादेशः । माषवापाणीत्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य प्राति-
पदिकान्तत्वाभावात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेन गत्वविकल्पस्याप्राप्तेस्तदर्थं नुम्ग्रहणमावश्यकम् ।
अतः उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुम्ग्रहणं लिङ्गं स्यात् । तस्मादुत्तरपदविशेषणे
भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु माषवापिणावित्यत्र वापिन् इति प्रातिपदिकस्य कथमुत्तरपद-
त्वम् । ‘गतिकारकोपपदानां कृद्धिस्सह समासवचनम्’ इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्ते-
रिति चेन्न । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वादित्यलम् । ननु ‘इवि प्राप्तौ’ इदि-
त्वानुम् । ल्युटि अनादेशः । प्रकृष्टमिन्वनमिति प्रादिसमासे नुमो नकारस्य गत्वविकल्पः
स्यादित्यत आह । प्रेन्वनमिति ॥ युवादेर्नेति ॥ उक्तगत्वविकल्प इति शेषः । वार्तिक-
मिदम् । रम्ययूनेति ॥ रम्यश्चासौ युवा च तेनेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकारत्वात्प्राप्तिः ।
परिपक्वानीति ॥ इह नुमो नकारस्य ‘प्रातिपदिकान्त’ इति विकल्पं बाधित्वा ‘कुमति च’
इति नित्यं गत्वं प्राप्तम् । तदिह युवादित्वान्निषिध्यते । एकाजुत्तरपदे णः ॥ अजन्त-
स्त्रीलिङ्गे पुनर्भूशब्दनिरूपणे व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात् स्मर्यते । नित्यमित्युक्तमिति ॥
आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदं गत्वमिति तत्रैवोक्तमित्यर्थः । हरिमाणीति ॥ मनेर्ण्यन्तात्
‘विप् च’ इति किपि ‘गतिकारकोपपदानाम्’ इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । नान्तत्वात्
ङीप् । अत्र मान् इति प्रातिपदिकमुत्तरपदं तदन्तत्वात् नकारस्य गत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यं
गत्वम् । नुमीति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । क्षीरपाणीति ॥ कर्मण्युपपदे पाधातोः

१०५६ । कुमति च । (८-४-१३)

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

१०५७ । पदव्यवायेऽपि । (८-४-३८)

पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

‘अतद्वित इति वाच्यम्’ (वा ५०१५) । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कः, ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपः । क्षीरपशब्दाज्जशसोदिशः । अजन्तलक्षणो नुम्, दीर्घः । तस्य नित्यं णत्वम् । विभक्ताविति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । क्षीरपेणेति ॥ विभक्तिस्थत्वान्नस्य नित्यं णत्वम् । विभक्तावुदाहरणान्तरमाह । रम्य-
विणेति ॥ विः पक्षी, रम्यश्चासौ विश्व तेनेति विग्रहः । नचात्र ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेध-
शङ्क्यः । किमिह प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य ‘सुप्तिङन्तम्’ इति पदत्वमभि-
मतम्, उत तृतीयाविभक्तौ परतः ‘स्वादिषु’ इति पदत्वम् । नायः । ‘उत्तरपदत्वे चापदादि-
विधौ’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । न द्वितीयः । ‘स्वादिषु’ इत्यनेन हि रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं
लभ्यते, नतु विशब्दस्य । तृतीयाविभक्तेस्समुदायादेव विधानात् । अत एव पुनर्भूणामित्यत्र नामि
भूतशब्दमात्रस्य पदत्वाभावात् ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेधाभावाणत्वमिति प्राञ्चः । अत्र
यद्वक्तव्यं तत् ‘पदव्यवायेऽपि’ इत्यत्रानुपदमेव वक्ष्यते । कुमति च ॥ प्राग्वदिति ॥ प्राति-
पदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यादित्यर्थः । अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम् । हरिकामि-
णाविति ॥ ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति णिनिः । प्रातिपदिकान्तत्वाणत्वम् । हरिकामाणीति ॥
अजन्तलक्षणनुमो नित्यं णत्वम् । हरिकामेणेति ॥ विभक्तिस्थस्योदाहरणम् । पदव्य-
वायेऽपि ॥ पदेन व्यवधाने इति ॥ पदेनेत्यनन्तरं निमित्तकार्यिणोरिति शेषः । न स्या-
दिति ॥ ‘न भाभूपूकमिगमि’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । माषकुम्भवापेनेति ॥
माषाणाङ्कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति षष्ठीसमासः । अत्र निमित्तकार्यिणोष्णकारनकारयोः
कुम्भपदेन व्यवधानात् न णत्वम् । चतुरङ्गयोगेनेति ॥ चत्वारि अङ्गानि रथगजचतुरङ्गपदाति-
रूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गं सैन्यम्, तेन योग इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यिणोरङ्गपदेन
व्यवधानान्न णत्वम् । उभयत्राऽपि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्त-
र्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्बोध्यम् । ‘उत्तरपदे चापदादिविधौ प्रतिषेधः’ इति निषेधस्तु
नात्र प्रवर्तते । उत्तरखण्डस्य कार्यभाक्ते सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव ‘न लुमताङ्गस्य’
इत्यत्र परमवाच्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तम्भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य
उत्तरपदस्य कुत्वकार्यभाक्कमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात् कुत्वं
न भवति । अत एव च ‘कुमति च’ इति सूत्रे भाष्ये माषाणाङ्कुम्भः माषकुम्भः
माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवापः माषकुम्भवापेनेत्यत्र ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेधप्रवृत्तये
‘प्रातिपदिकान्त’ इति णत्वप्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । नचैवं सति रम्यविणा इत्यत्र

१०५८ । कुस्तुम्बुरूणि जातिः । (६-१-१४३)

अत्र सुणिनपात्यते । कुस्तुम्बुरूर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । 'जातिः' किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ।

१०५९ । अपरस्पराः क्रियासातत्ये । (६-१-१४४)

सुणिनपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । 'क्रिया-' इति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

१०६० । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । (६-१-१४५)

सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देसे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । 'सेवित-' इत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ।

विभक्त्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्ताभावात् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधस्स्यादिति वाच्यम् । पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसम्मतत्वात् । तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविव्यति । रम्यविणेत्यत्र च विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाभावात् णत्वनिषेधः । एतेन पुनर्भूणामित्यत्रापि णत्वं निर्बाधम् । अतद्धिते इति ॥ अतद्धिते परे यत्पदं तेन व्यवधाने अयं निषेधः, नतु तद्धितपरकपदेनेत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति ॥ गोः पुरीषं गोमयं 'गोश्च पुरीषे' इति गोशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मयट्, तद्धितः, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् । आर्द्रगोमयमिति कर्मधारयः । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य गोशब्दः मयटि पदम् । तथापि तस्य तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफात्परस्य णत्वं भवत्येव । अस्मिन् प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायस्य अबाधकत्वात् । शुष्कगोमयेणेति ॥ पात्परस्योदाहरणम् । भाष्ये तु 'पदान्तस्य' इति पूर्वसूत्रात्पदग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्य पदे परतः पदेन व्यवाये णत्वं नेत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । अथ 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवृत्तौ कतिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते । कुस्तुम्बुरूणि ॥ अत्रेति ॥ जातिविशेषे वाच्ये कुस्तुम्बुरूशब्दः समुट्को निपात्यते इत्यर्थः । कुस्तुम्बुरूर्धान्याकमिति ॥ गुल्मविशेषे प्रसिद्धः । क्लीबत्वमतन्त्रमिति ॥ अविवक्षितमित्यर्थः । वचनमप्यतन्त्रमिति बोध्यम् । कुतुम्बुरूणीति ॥ धान्याकजातिवाचकत्वाभावात् न सुडिति भावः । तदाह । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः इति ॥ तुम्बुरूशब्दस्य तिन्दुकवाचकत्वे कोशो मृग्यः । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ स्पष्टम् । गोष्पदम् ॥ असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसम्भवात् नञ्पूर्वकमुदाहरति । अगोष्पदानीति ॥ गवां सञ्चरो यत्र नैव सम्भवति तत्रापि सुडिति भावः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति ॥

१०६१ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । (६-१-१४६)

आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । ‘प्रतिष्ठायाम्’ इति किम् । आ पदात् आपदम् । (आपदापदम्) ।

१०६२ । आश्चर्यमनित्ये । (६-१-१४७)

अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । ‘अनित्ये’ किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ।

१०६३ । वर्चस्केऽवस्करः (६-१-१४८)

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करः । ‘वर्चस्के’ किम् । अवकरः ।

१०६४ । अपस्करो रथाङ्गम् । (६-१-१४९)

अपकरोऽन्यः ।

१०६५ । विष्किरः शकुनौ वा । (६-१-१५०)

पक्षे विकिरः । ‘वावचनेनैव सुङ्गिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्’ इति वृत्तिः । तत्र । भाष्यविरोधात् ।

क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते । अतः गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ आत्मेति ॥ आत्मयापनं शरीरसंरक्षणं, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुङ्गित्यर्थः । आपदादापदमिति ॥ आ पदादिति विग्रहे अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः । आपदापदमिति पाठे तु आपदमित्यस्य आपदित्यर्थः । आश्चर्यमनित्ये ॥ अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेस्सुट् । ‘चरेराङि चागुरौ’ इति यत् । अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुते इति वक्तव्यमिति वार्तिकमभिप्रेत्य आह । अद्भुते सुङ्गिति ॥ तेन आश्चर्यं नीला द्यौः आश्चर्यमन्तरिक्षं यदबन्धानि नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसङ्ग्रहः । अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्भुतं लक्ष्यते इत्युक्ते तु एतन्न सिध्येत् । वर्चस्केऽवस्करः ॥ “मूर्धं प्रस्त्राव उच्चारवस्करो शमलं शकृत् । गूधं पुरीषं वर्चस्कमन्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियाम्” इत्यमरः । अपस्करो ॥ “स्याद्रथाङ्गमपस्करः” इत्यमरः । “चक्रं रथाङ्गम्” इति च । विष्किरः ॥ विकिरतीति विकिरः । ‘कृ विक्षेपे’ ‘इगुपधज्ञा’ इति कः । शकुनौ गम्ये सुङ्गा, ‘परिनिविभ्यः’ इति षत्वम् । “नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः” इत्यमरः । वावचनेनैवेति ॥ वृत्तिग्रन्थे ‘विकिरः शकुनौ विकिरो वा’ इति सूत्रपाठः । तत्र वाग्रहणादेव सुङ्गिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं विष्किरः विकिरश्चेति शकुनावेवेति नियमार्थम् । अतश्शकुनेरन्यत्र उभयोरपि शब्दयोः प्रयोगो नास्तीति लभ्यते इत्यर्थः । भाष्ये हि ‘विष्किरश्शकुनौ वा’ इति सूत्रम्पठित्वा वाग्रहणेन सुङ्गिकल्पः, नतु शकुनेरन्यत्र

१०६६ । प्रतिष्कशश्च कशेः । (६-१-१५२)

‘कश गतिशासनयोः’ इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । ‘कशेः’ किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा, तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

१०६७ । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । (६-१-१५३)

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ‘ऋषी’ इति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ।

१०६८ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः । (६-१-१५४)

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः, तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । ‘वेणु—’ इति किम् । मकरो प्राहः । मकरी समुद्रः ।

१०६९ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । (६-१-१५५)

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । ‘नगरे’ किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ।

१०७० । कारस्करो वृक्षः । (६-१-१५६)

(ग १५३) । कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति, न सूत्रेषु ।

विकिरशब्दस्य प्रयोगो नेति स्थितम् । अन्यत्रापि “विकिरं वैश्वदेविकम्” इत्यत्र दर्शनादिति भावः । प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ कशेरिति कश इत्यतान्वेति । तथाच कशधातोः निष्पन्नस्य कश-शब्दस्य प्रतः परस्य सुट् स्यादित्यर्थः । कशेरेवेति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति ॥ प्रतिगतः कशाः प्रतिकश इत्यत्र गतिं प्रत्येव प्रतिरूपसर्गः, ननु कश्चिन्मिति । ‘यत्किंययुक्ताः प्रादयः’ इति नियमादित्यर्थः । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ अमन्त्रार्थमिति ॥ मन्त्रे तु ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे’ इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । तत्सूत्रं वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । मस्करमस्करिणौ ॥ यथासङ्ख्यमन्त्रव्ययः । मस्करिग्रहणात्परित्राजक एव मस्करिशब्दः । अन्यत्र तु मकरीत्येवेत्याहुः । कास्तीराजस्तुन्दे ॥ कास्तीर-शब्दः अजस्तुन्दशब्दश्च नगरे निपात्यते इत्यर्थः । कारस्करो वृक्षः ॥ कारङ्करोतीति

१. केचित्त्विति । अत्रारुचिबीजं पारस्करादिषु प्रत्यक्षतो दर्शनम्, प्रकरणाद्विसर्गस्थान एव तेन सैत्वविधानञ्च । न सूत्रेष्विति । न गणसूत्रेषु इत्यर्थः । एवञ्च पारस्कराद्यन्तर्गणसूत्रमिति बोध्यम् इति शेखरः । अयञ्च ‘कस्कादिषु’ इति काचित्कं पाठमाश्रित्य । वस्तुतस्तु ‘पारस्करादिषु’ इति पाठः । मूलसन्दर्भस्वारस्यात्, काशिकासंवादाच्च ।

१०७१ । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । (६-१-१५७)

एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । ‘तद्बृ-
हतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’ (वा ३७१३) । तात्पूर्व चत्वेन
दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । ‘चोरदेव-
तयोः’ इति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । ‘प्रायस्य चित्तिचित्तयोः’
(वा ३७१४) । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृति-
गणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

विग्रहः । ‘कृजो हेतुताच्छील्ये’ इति टः । पारस्करप्रभृतीनि च ॥ पारस्कर इति ॥
पारङ्करोतीति विग्रहः । पूर्ववटः । किष्किन्धेति ॥ किमपि वानरसैन्यन्धत्ते इति किष्किन्धा ।
‘आतोऽनुपसर्गे कः’ । टाप्, निपातनात् किमो द्वित्वम् । मलोपः, सुट्, षत्वञ्च । रूढशब्दा एते
कथञ्चिद्बहुत्पाद्यन्ते । एषामवयवार्थो न विचारणीयः । तद्बृहतोरिति ॥ पारस्करादिगणसूत्र-
मेतत् । तत्शब्दे तकारस्यान्यस्याभावात् आह । तात्पूर्वमिति ॥ तलोपश्चेत्यत्र तकारात्पूर्व-
मित्यर्थः । तत् चौर्यङ्करोतीति विग्रहः । ‘कृजो हेतुताच्छील्ये’ इति टः । बृहस्पतिरिति ॥
बृहती वाक् तस्याः पतिः इति विग्रहः । पुंवत्वम्, तलोपः, सुट्, “वाष्धि बृहती तस्या एषः
पतिः” इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः इति ॥ गणसूत्रमिदम् । प्रायस्य
चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः । “प्रायम्पापं विजानीयाच्चित्तन्तस्य विशोधनम्” इति स्मृतिः ।
वनस्पतिरिति ॥ वनस्य पतिरिति विग्रहः । आकृतिगणोऽयमिति ॥ तेन शतात्पराणि
परश्शतानीत्यादि सिद्धम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां समासाश्रयविधिप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		७९ अचोऽन्त्यादि टि (१-१-६४)	५८
११ अ अ (८-४-६८)	१२	५९ अचो रहाभ्यां द्वे (८-४-४६)	४३
१८६९ अंशं हारी (५-२-६९)	८७१	२४७ अच्च घेः (७-३-११९)	१५३
८५ अकः सवर्णे दीर्घः (६-१-१०१)	६१	७७० अच्छ गत्यर्थवद्देशु (१-४-६९)	५२७
५३९ अकथितं च (१-४-५१)	४०३	९४३ अचप्रत्यन्वपूर्वा० (५-४-७५)	६१८
६०१ अकर्तर्युणे पञ्चमी (२-३-२४)	४४२	२००६ अजादी गुणवच० (५-३-५८)	९०५
२१४८ अकृच्छ्रे प्रियसु० (८-१-१३)	९५४	४५४ अजाद्यतष्टाप् (४-१-४)	३३६
६२८ अक्रेनोर्भाविष्य० (२-३-७०)	४५७	९०४ अजाद्यदन्तम् (२-२-३३)	५९३
६६४ अक्षशलाकासं० (२-१-१०)	४७८	१६६९ अजाविभ्यां थ्यन् (५-१-८)	८१५
९४४ अक्ष्णोऽदर्शनात् (५-४-७६)	६१८	२०३९ अजिनान्तस्योत्त० (५-३-८२)	९१६
१६२१ अगारान्ताद्गन् (४-४-७०)	८०६	२०२८ अज्ञाते (५-३-७३)	९११
९२४ अग्नेः स्तुस्तोम० (८-३-८२)	६०४	१९८० अञ्छेर्लुक् (५-३-३०)	८९९
१२३६ अग्नेर्ढक् (४-२-३३)	७१७	८५६ अञ्नासिकायाः० (५-४-११८)	५७५
७९५ अग्राख्यायामुरसः (५-४-९३)	५३८	१९७ अट्कुप्वाद्गुन्म्य० (८-४-२)	११९
८८३ अग्रान्तशुद्धशु० (५-४-१४५)	५८४	१४०६ अणजौ च (४-३-३३)	७६१
२०० अङ्गस्य (६-४-१)	१२१	११८० अणो ह्यचः (४-१-१५६)	७००
८५३ अङ्गुलेर्दारुणि (५-४-११४)	५७४	११० अणोऽप्रगृह्यस्या० (८-४-५७)	७५
२०६३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् (५-३-१०८)	९२२	१५६८ अण्कुटिलिकायाः (४-४-१८)	७९६
१४०४ अ च (४-३-३१)	७६१	१९१० अण्व (५-२-१०३)	८८१
४१६ अचः (६-४-१३८)	२८०	११९८ अणिलोरनार्थयो० (४-१-७८)	७०५
५० अचः परस्मिन्पू० (१-१-५७)	३७	१४ अणुदित्सवर्णस्य० (१-१-६९)	१७
९४५ अचतुरविचतुरसु० (५-४-७७)	६१९	१४५२ अणृगयनादिभ्यः (४-३-७३)	७७१
३५ अचश्च (१-२-२८)	२६	१५९८ अण्महिष्यादिभ्यः (४-४-४८)	८०२
१२५६ अचित्तहस्तिधे० (४-२-४७)	७२३	१०९५ अत इञ् (४-१-९५)	६७९
१४७६ अचित्ताददेशका० (४-३-९६)	७७५	१९२२ अत इनिठनौ (५-२-११५)	८८४
२९९ अचि र ऋतः (७-२-१००)	१९५	१६० अतः कृकमिर्कंस० (८-३-४६)	९८
२७१ अचि श्नुधातुभ्रु० (६-४-७७)	१६७	११९६ अतश्च (४-१-१७७)	७०५
२५४ अचो ङिति (७-२-११५)	१५६	२११३ अतिग्रहाव्ययन० (५-४-४६)	९३८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२०९४ अतिथेज्यः (५-४-२६)	९३३	१८६० अध्यायानुवाकयोः (५-२-६०)	८६९
५५६ अतिरतिक्रमणे च (१-४-९५)	४१८	१६२२ अध्यायिन्यदेशका० (४-४-७१)	८०६
२००१ अतिशायने तम० (५-३-५५)	९०३	१४४८ अध्यायेष्वेवर्षेः (४-३-६९)	७७०
७९८ अतैः शुनः (५-४-९६)	५३९	१८१७ अध्वनो यत्स्वौ (५-२-१६)	८५८
१९१ अतो गुणे (६-१-९७)	११६	९०८ अध्वर्युकतुरनपुंसकम् (२-४-४)	५९५
२०३ अतो भिस् ऐस् (७-१-९)	१२२	११५५ अन् (६-४-१६७)	६९४
३०९ अतोऽम् (७-१-२४)	२०७	४६२ अन उपधालोपिनो० (४-१-२८)	३४४
१६३ अतो रोरप्छता० (६-१-११३)	९९	२४८ अनङ् सौ (७-१-९३)	१५३
६९१ अत्यन्तसंयोगे च (२-१-२९)	४८९	४८ अनचि च (८-४-४७)	३५
१३६ अत्रानुनासिकः पू० (८-३-२)	८६	२०७६ अनत्यन्तगतौ क्तात् (५-४-४)	९२७
११४७ अत्रिभ्यगुक्तस्व० (२-४-६५)	६९३	७७६ अनत्याधान उरसि० (१-४-७५)	५२८
४२५ अत्वसन्तस्य चा० (६-४-१४)	२८७	१९६९ अनद्यतनेर्हि० (५-३-२१)	८९६
५३ अदर्शनं लोपः (१-१-६०)	४०	२०९१ अनन्तावसथेतिह० (५-४-२३)	९३२
४३७ अदस औ सु० (७-२-१०७)	३००	५३६ अनभिहिते (२-३-१)	४०१
१०१ अदसो मात् (१-१-१२)	७१	६७८ अनश्च (५-४-१०८)	४८५
४१९ अदसोऽसेर्दादु० (८-२-८०)	२८२	३४६ अनाप्यकः (७-२-११२)	२३३
१२८२ अदूरभवश्च (४-२-७०)	७३२	४१५ अनिदितां हल उप० (६-४-२४)	२८०
१७ अदेङ्गुणः (१-१-२)	२०	२०३१ अनुकम्पायाम् (५-३-७६)	९१२
७७१ अदोऽनुपदेशे (१-४-७०)	५२७	७६३ अनुकरणं चा० (१-४-६२)	५२५
३१५ अद्भुतरादिभ्यः० (७-१-२५)	२०९	१८७४ अनुकाभिकाभीकः० (५-२-७४)	८७२
१८१४ अद्यश्चीनावष्टब्धे (५-२-१३)	८५८	९५१ अनुगवमायामे (५-४-८३)	६२२
१६१ अधःशिरसी पदे (८-३-४७)	९८	२०८३ अनुगादिनष्टक् (५-४-१३)	९३०
१८७३ अधिकम् (५-२-७३)	८७२	१८१६ अनुगवलङ्गामी (५-२-१५)	८५८
६२६ अधिकरणवाचिनश्च (२-३-६८)	४५५	४०३ अनुदात्तं सर्व० (८-१-१८)	२७३
७०७ अधिकरणवाचिना० (२-२-१३)	४९९	१२५३ अनुदात्तादेरञ् (४-२-४४)	७२२
१९८९ अधिकरणविचाले० (५-३-४३)	९००	१५२० अनुदात्तादेश्च (४-३-१४०)	७८६
९१९ अधिकरणैतावत्त्वे० (२-४-१५)	६०२	१३७ अनुनासिकात्परोऽनु० (८-३-४)	८६
१४६७ अधिकृत्य कृते० (४-३-८७)	७७३	१८१० अनुपदसर्वांन्ना० (५-२-९)	८५६
५५४ अधिपरी अनर्थकौ (१-४-९३)	४१७	१८९० अनुपद्यन्वेष्टा (५-२-९०)	८७५
६४४ अधिरीश्वरे (१-४-९७)	४६५	४६९ अनुपसर्जनात् (४-१-१४)	३५३
५४२ अधिशीङ्स्थासां० (१-४-४६)	४१२	५७९ अनुप्रतिगुणश्च (१-४-४१)	४३०
६१३ अधीगर्थदयेशां० (२-३-५२)	४४८	१७७४ अनुप्रवचनादि० (५-१-१११)	८४५
१९६६ अधुना (५-३-१७)	८९५	१२७२ अनुब्राह्मणादिनिः (४-२-६२)	५२८
९०९ अध्ययनतो० (२-४-५)	५९६	६६९ अनुर्यत्समया (२-१-१५)	४८०
१६९३ अध्यर्धपूर्वद्विगो० (५-१-२८)	८२३	५४७ अनुर्लक्षणे (१-४-८४)	४१४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९०७ अनुवादे चरणानाम् (२-४-३) ५९५		५८७ अपादाने पञ्चमी (२-३-२८) ४३५	
१४३८ अनुशक्तिकादीनाञ्च (७-३-२०) ७६८		५५७ अपिः पदार्थसं० (१-४-९६) ४१८	
१२४ अनुस्वारस्य ययि० (८-४-५८) ८१		११६३ अपूर्वपदादन्यत० (४-१-१४०) ६९६	
११०६ अनुष्ठानन्तर्थे० (४-१-१०४) ६८२		२५१ अष्टुक्त एकाल्प्र० (१-२-४१) १५४	
८३० अनेकमन्यपदार्थे (२-२-२४) ५५२		७०० अपेतापोढमुक्त० (२-१-३८) ४९४	
४५ अनेकाल्शित्सर्वस्य (१-१-५५) ३२		१२२९ अपोनप्त्रपान्नप्तु० (४-२-२७) ७१५	
४६० अनो बहुव्रीहेः (४-१-१२) ३४३		४४२ अपो भि (७-४-४८) ३०८	
७९६ अनोऽमायस्सरसां० (५-४-९४) ५३८		२७७ अप्तुन्तृचस्वसृ० (६-४-११) १७३	
१४३७ अन्तःपूर्वपदाद्भञ्ज (४-३-६०) ७६७		८३२ अप्पूरणीप्रमाण्योः (५-४-११६) ५५८	
२२० अन्तरं बहिर्योगोप० (१-१-३६) १३५		९८ अप्लुतवदुपस्थिते (६-१-१२९) ६९	
७६६ अन्तरपरिग्रहे (१-४-६५) ५२६		४६७ अभाषितपुंस्काच्च (७-३-४८) ३५३	
५४५ अन्तरान्तरेणयुक्ते (२-३-४) ४१४		१४७० अभिजनश्च (४-३-९०) ७७४	
५९१ अन्तर्धौ येनादर्शन० (१-४-२८) ४३७		२०७१ अभिजिद्विदभृ० (५-३-११८) ९२५	
८५५ अन्तर्वहिर्भ्याञ्च० (५-४-११७) ५७५		५४३ अभिनिविशश्च (१-४-४७) ४१२	
४८९ अन्तर्वत्पतित्वतो० (४-१-३२) ३६६		१४६६ अभिनिष्क्रामति० (४-३-८६) ७७३	
७५ अन्तादिवच्च (६-१-८५) ५५		५५३ अभिरभागे (१-४-९१) ४१७	
२०१४ अन्तिकबाढयोर्नैद० (५-३-६३) ९०६		२१२४ अभिविधौ संपदा० (५-४-५३) ९४१	
१६३७ अन्नाणः (४-४-८५) ८०९		१८१८ अभ्यमित्राच्छ च (५-२-१७) ८५९	
६९६ अन्नेन व्यञ्जनम् (२-१-३४) ४९२		१४०३ अमावास्याया वा (४-३-३०) ७६१	
४९७ अन्यतो ङीष् (४-१-४०) ३७१		१९४ अमि पूर्वः (६-१-१०७) ११८	
६७५ अन्यपदार्थे च० (२-१-२१) ४८३		९७० अमूर्धमस्तकात्० (६-३-१२) ६२९	
५९५ अन्यारादितरते० (२-३-२९) ४३९		७८३ अमैवाव्ययेन (२-२-२०) ५३२	
९४९ अन्ववत्सप्तद्रहसः (५-४-८१) ६२२		२६७ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः (७-३-१०७) १६५	
१०८९ अपत्यं पौत्र० (४-१-१६२) ६७४		३३३ अम् सम्बुद्धौ (७-१-९९) २२७	
८१५ अपथं नपुंसकम् (२-४-३०) ५४७		१८७६ अयःशूलदण्डा० (५-२-७६) ८७२	
१३५९ अपदातौ साल्वात् (४-२-१३५) ७५१		१३५३ अरण्यान्मनुष्ये (४-२-१२९) ७५०	
२१० अपदान्तस्य मूर्धन्यः (८-३-५५) १२६		२१२१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो० (५-४-५१) ९४०	
६६६ अपपरिबहिरिञ्चवः० (२-१-१२) ४७९		१७८ अर्थवदधातुरप्र० (१-२-४५) ११०	
५९६ अपपरी वर्जने (१-४-८८) ४४१		१०२६ अर्थे विभाषा (६-३-१००) ६४८	
१५७१ अपमित्ययाचि० (४-४-२१) ७९६		७१३ अर्थे नपुंसकम् (२-२-२) ५०३	
१०५९ अपरस्पराः० (६-१-१४४) ६५९		८१३ अर्थेर्चाः पुंसि च (२-४-३१) ५४७	
४८० अपरिमाणबि० (४-१-२२) ३६१		८०२ अर्धाच्च (५-४-१००) ५४०	
५६३ अपवर्गे तृतीया (२-३-६) ४२२		१६८४ अर्धात्परिमाणस्य० (७-३-२६) ८२१	
१०६४ अपस्करो रथाङ्गं (६-१-१४९) ६६०		१३७४ अर्धाद्यत् (४-३-४) ७५४	
२११२ अपादाने चाही० (५-४-४५) ९३७		३६४ अर्वणस्त्रसावनजः (६-४-१२७) २४८	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९३३ अर्शआदिभ्योऽच् (५-२-१२७) ८८८		१८२० अश्वस्यैकाहगमः (५-२-१९) ८५९	
९५८ अलुगुत्तरपदे (६-३-१) ६२५		१११३ अश्वदिभ्यः फच् (४-१-११०) ६८४	
४२ अलोऽन्यस्य (१-१-५२) ३१		२०७९ अषडक्षाशितंग्वलं (५-४-७) ९२७	
२४९ अलोऽन्यात्पूर्व० (१-१-६५) १५४		१०२५ अषष्ठ्यतृतीयास्थ० (६-३-९९) ६४७	
८७५ अल्पाख्यायाम् (५-४-१३६) ५८२		३७१ अष्टन आ विभक्तौ (७-२-८४) २५२	
९०५ अल्पात्तरम् (२-२-३४) ५९३		१०४६ अष्टनः संज्ञायां० (६-३-१२५) ६५३	
२०४० अल्प (५-३-८५) ९१६		३७२ अष्टाभ्य औश् (७-१-२१) २५२	
२३४ अल्लोपोऽनः (६-४-१३४) १४५		१५२९ असंज्ञायां तिल० (४-३-१४९) ७८७	
१६०० अवक्रयः (४-४-५०) ८०२		१६८२ असमासे निष्का० (५-१-२०) ८२०	
२०५० अवक्षेपणे कन् (५-३-९५) ९१८		१३७९ असांप्रतिके (४-३-९) ७५४	
८८ अवङ् स्फोटायन० (६-१-१२३) ६४		७६९ अस्तं च (१-४-६८) ५२६	
१३९७ अवयवादताः (७-३-११) ७५९		१९७६ अस्ताति च (५-३-४०) ८९८	
१५१५ अवयवे च प्रा० (४-३-१३५) ७८५		१६१० अस्तिनास्तिदिष्टं० (४-४-६०) ८०३	
१७४८ अवयसि ऽंश्च (५-१-८४) ८३८		३२२ अस्थिदधिसक्थ्य० (७-१-७५) २१६	
९४७ अवसमन्धेभ्यस्त० (५-४-७९) ६२१		८१८ अस्मदो द्वयोश्च (१-२-५९) ५४७	
१८३१ अवात्कुटारच (५-२-३०) ८६२		१९२८ अस्मायामेधास्त्र० (५-२-१२१) ८८६	
१८१२ अवारपारात्यन्ता० (५-२-११) ८५७		२११८ अस्य च्वौ (७-४-३२) ९३९	
१३४९ अवृद्धादपि बहु० (४-२-१२५) ७४९		५०९ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा (४-१-५३) ३८२	
१११६ अवृद्धाभ्यो नदी० (४-१-११३) ६८५		७८७ अहःसर्वैकदेशसं० (५-४-८७) ५३४	
२०९६ अवे कः (५-४-२८) ९३३		१९४६ अहंशुभमोर्युस् (५-२-१४०) ८९१	
८१ अव्यक्तानुकरणस्या० (६-१-९८) ६०		४४३ अहन् (८-२-६८) ३१४	
२१२८ अव्यक्तानुकरणा० (५-४-५७) ९४२		७८९ अह्मष्टखोरेव (६-४-१४५) ५३५	
६५२ अव्ययं विभक्तिसं० (२-१-६) ४७०		७९१ अहोऽदन्तात् (८-४-७) ५३६	
२०२६ अव्ययसर्वनाम्ना० (५-३-७१) ९१०		७९० अहोऽह एतेभ्यः (५-४-८८) ५३६	
१३२४ अव्ययात्त्यप् (४-२-१०४) ७४३			
४५२ अव्ययादाप्सुपः (२-४-८२) ३३२		आ	
६५१ अव्ययीभावः (२-१-५) ४७०		२३२ आ कडारादेका संज्ञा (१-४-१) १४४	
४५१ अव्ययीभावश्च (१-१-४१) ३३२		१५५७ आकर्षात्छल (४-४-९) ७९४	
६५९ अव्ययीभावश्च (२-४-१८) ४७३		१८६४ आकर्षादिभ्यः कन् (५-२-६४) ८७०	
१४३६ अव्ययीभावाच्च (४-३-५९) ७६७		१७७७ आकालिकडाद्य० (५-१-११४) ८४५	
६६० अव्ययीभावे चा० (६-३-८१) ४७६		१५८८ आक्रन्दाद्वा (४-४-३८) ८००	
६७७ अव्ययीभावे श० (५-४-१०७) ४८३		५९२ आख्यातोपयोगं (१-४-२९) ४३७	
१४४३ अशब्दे यत्खाव० (४-३-६४) ७६९		१८१५ आगवीनः (५-२-१४) ८५८	
८२७ अशाला च (२-४-२४) ५५१		११५२ आगस्यकौण्डि० (२-४-७०) ८९४	
१०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च (४-१-८४) ६६४		१२२४ आप्रहायण्यश्च० (४-२-२२) ७१३	
		२८९ आङि चापः (७-३-१०५) १८६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४ अडो नास्त्रियाम् (७-३-१२०) १५२		२०६७ आयुधजीविसङ्घा० (५-३-११४) ९२३	
६६७ आङ्गार्यादाभि० (२-१-१३) ४७९		१५६४ आयुधाच्छ च (४-४-१४) ७९५	
५९७ आङ्गार्यादाव० (१-४-८९) ४४१		११३६ आरगुदीचाम् (४-१-१३०) ६९०	
१४७ आङ्गाडोश्च (६-१-७४) ९२		१६८१ आर्हादगोपुच्छ० (५-१-१९) ८१९	
१७८२ आ च त्वात् (५-१-१२०) ८४७		१९३१ आलजाटचौ बहु० (५-२-१२५) ८८७	
४४५ आच्छीनद्योनुम् (७-१-८०) ३२४		५२९ आवव्याच्च (४-१-७५) ३९६	
९६२ आज्ञायिनि च (६-३-५) ६२६		१६२५ आवसथात्तुल् (४-४-७४) ८०६	
२६९ आटश्च (६-१-९०) १६५		६१६ आशिषि नाथः (२-३-५५) ४४९	
१७१९ आढकाचितपात्रा० (५-१-५३) ८३०		१०६२ आश्वर्यमनित्ये (६-१-१४७) ६६०	
२६८ आप्नद्याः (७-३-११२) १६५		१४२० आश्वयुज्या वुज् (४-३-४५) ७६४	
२४० आतो धातोः (६-४-१४०) १४९		१९०० आसन्दीवदष्टीवच्च० (८-२-१२) ८७८	
९६३ आत्मनश्च (६-३-६) ६२६		४३० आ सर्वनाम्नः (६-३-९१) २९०	
१६७० आत्मन्विश्वजनभोगो० (५-१-९) ८१५		१०६१ आस्पदं प्रतिष्ठा० (६-१-१४६) ६६०	
१६७१ आत्माध्वानौ खे (६-४-१६९) ८१६		१९८६ आहि च दूरे (५-३-३७) ९००	
१५१३ आथर्वणिकस्येक० (४-३-१३३) ७८४		इ	
७६४ आदरानादरयोः० (१-४-६३) ५२५		१०४५ इकः काशे (६-३-१२३) ६५३	
४६८ आदाचार्याणाम् (७-३-४९) ३५३		३४ इको गुणवृद्धी (१-१-३) २६	
२ आदिरन्त्येन सहेता (१-१-७१) ४		३२० इकोऽचि विभक्तौ (७-१-७३) २१४	
४४ आदेः परस्य (१-१-५४) ३१		४७ इको यणचि (६-१-७७) ३४	
२१२ आदेशप्रत्यययोः (८-३-५९) १२६		१०४३ इको वहेऽपीलोः (६-३-१२१) ६५३	
६९ आहुणः (६-१-८७) ४९		९१ इकोऽसवर्णे शाक० (६-१-१२७) ६५	
३४८ आद्यन्तवदेकस्मिन् (१-१-२१) २३४		९९९ इको ह्रस्वोऽड्यो० (६-३-६१) ६३८	
३६ आद्यन्तौ टकितौ (१-१-४६) २७		१७९६ इगन्ताच्च लघूपू० (५-१-१३१) ८५२	
६३२ आधारोऽधिकरणम् (१-४-४५) ४५९		३२८ इगयणः संप्रसार० (१-१-४५) २२४	
९२१ आनङ्गतो द्वन्द्वे (६-३-२५) ६०२		८६६ इचकर्मव्यतिहारे (५-४-१२७) ५८०	
८०७ आन्महतः समा० (६-३-४६) ५४१		१०८५ इजः प्राचाम् (२-४-६०) ६६९	
१०८२ आपत्यस्य च त० (६-४-१५१) ६६८		१३३३ इजश्च (४-२-११२) ७४५	
८९२ आपोऽन्यतरस्याम् (७-४-१५) ५८६		१५३ इणः षः (८-३-३९) ९४	
१८०९ आप्रपदं प्राप्नोति (५-२-८) ८५६		२११ इण्कोः (८-३-५७) १२६	
२१४५ आबाधे च (८-१-१०) ९४९		१९६३ इतराभ्योऽपि ह० (५-३-१४) ८९४	
४१२ आमन्त्रितं पूर्व० (८-१-७२) २७७		११२५ इतश्चानिजः (४-१-१२२) ६८८	
२१७ आमि सर्वनाम्नः० (७-१-५२) १२९		३६६ इतोऽस्तसर्वनामस्थाने (७-१-८६) २४९	
४७५ आयनेयीनीयियः फ० (७-१-२) ३५९		५२० इतो मनुष्यजातेः (४-१-६५) ३९१	
६३७ आयुकुक्षुशला० (२-३-४०) ४६२		५६६ इथंभूतलक्षणे (२-३-२१) ४२३	
१४७१ आयुधजीविभ्य० (४-३-९१) ७७४		१०१८ इदङ्किमोरीदकी (६-३-९०) ६४६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९४९ इदम इश् (५-३-३)	८९२	उ	
१९७२ इदमस्थमुः (५-३-२४)	८९७	१६६२ उगवादिभ्यो यत् (५-१-२)	८१३
३५० इदमोऽन्वादेशे० (२-४-३२)	२३५	४५५ उगितश्च (४-१-६)	३३९
३४३ इदमो मः (७-२-१०८)	२३२	९८७ उगितश्च (६-३-४५)	६३५
१९६५ इदमो हिंल् (५-३-१६)	८९५	३६१ उगिदचां सर्वनाम० (७-१-७०)	२४४
१९५८ इदमो हः (५-३-११)	८९४	५ उच्चैरुदात्तः (१-२-२९)	७
१५५ इदुपधस्य चाप्र० (८-३-४१)	९५	१०६ उच्चः (१-१-१७)	७३
२९७ इदुच्च्याम् (७-३-११७)	१९४	१७० उजि च पदे (८-३-२१)	१०३
३४४ इदोऽय् पुंसि (७-२-१११)	२३३	१५८२ उञ्छति (४-४-३२)	७९९
१७०३ इदोण्याः (१-२-५०)	८२६	१८८० उक्त उन्मनाः (५-२-८०)	८७३
९२५ इदुद्धौ (६-३-२८)	६०४	१३०९ उत्करादिभ्यश्छः (४-२-९०)	७३९
८९० इनः स्त्रियाम् (५-४-१५२)	५८५	७९४ उत्तमैकाभ्यां च (५-४-९०)	५३७
१८३४ इनत्पिटाच्चिकचि च (५-२-३३)	८६२	१७४१ उत्तरपथेनाहृतं च (५-१-७७)	८३७
१२४५ इनण्यनपत्ये (६-४-१६४)	७२०	१३९६ उत्तरपदस्य (७-३-१०)	७५९
१२६० इनित्रकट्यचश्च (४-२-५१)	७२४	८०० उत्तरमृगपूर्वाच्च (५-४-९८)	५३९
५०५ इन्द्रवरुणभवशर्व० (४-१-४९)	३७९	१९८७ उत्तराच्च (५-३-३८)	९००
१८९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग० (५-२-९३)	८७६	१९८३ उत्तराधरदक्षिणा० (५-३-३४)	८९९
८९ इन्द्रे च (६-१-१२४)	६४	१०७८ उत्सादिभ्योऽञ् (४-१-८६)	६६६
३५६ इन्हन्पूर्वाभ्यां शौ (६-४-१२)	२४१	४२० उद ईत् (६-४-१३९)	२८४
२०५१ इवे प्रतिकृतौ (५-३-९६)	९१९	११८ उदः स्थास्तम्भोः (८-४-६१)	७८
१००६ इष्टकेषीकामालानां० (६-३-६५)	६४१	९९५ उदकस्योदः० (६-३-५७)	६३७
१८८८ इष्टादिभ्यश्च (५-२-८८)	८७५	१२८६ उदक्च विपाशः (४-२-७४)	७३३
२०१८ इष्टस्य यिट् च (६-४-१५९)	९०८	१९०१ उदन्वानुदधौ च (८-२-१३)	८७८
१२२१ इसुसुक्तान्ताक्तः (७-३-५१)	७१२	१८६७ उदराट्टगायून् (५-२-६७)	८७१
१५८ इसुसोः सामर्थ्ये (८-३-४४)	९७	१२२० उदश्चितोऽन्य० (४-२-१९)	७१२
		११८१ उदीचां वृद्धादगो० (४-१-१५७)	७०१
ई		४६५ उदीचामातः स्थाने (७-३-४६)	३४८
९२३ ईदमेः सोमवरुणयोः (६-३-२७)	६०३	११७७ उदीचामिन् (४-१-१५३)	६९९
१०९ ईद्वौ च सप्तम्यर्थे (१-१-१९)	७४	१३३० उदीच्यप्रामाच्च० (४-२-१०९)	७४५
१०० ईद्वेद्विवचनं प्रगृह्य (१-१-११)	७०	८८६ उद्विभ्यां काकुदस्य (५-४-१४८)	५८४
८९४ ईयसश्च (५-४-१५६)	५८७	११५१ उपकादिभ्योऽन्य० (२-४-६९)	६९३
७५५ ईषदकृता (२-२-७)	५२२	१४१५ उपजानूपकर्णो० (४-३-४०)	७६४
१०३१ ईषदर्थे (६-३-१०५)	६४८	१४९५ उपज्ञाते (४-३-११५)	८०
२०२२ ईषदसमाप्तौ कल्प० (५-३-६७)	९०९	८२४ उपज्ञोपक्रमं तदा० (२-४-२१)	५५०
९०९ ई३ चाकवर्मणस्य (६-१-१३०)	७०	३ उपदेशेऽजनुनासिक० (१-३-२)	५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७८२ उषपदमतिङ् (२-२ १९)	५३१	५२४ ऊरुत्तरपदादौपम्ये (४-१-६९)	३९३
८७६ उपमानाच्च (५-४-१३७)	५८२	१९२९ ऊर्णाया युस् (५-२-१२३)	८८७
७९९ उपमानादप्राणिषु (५-४-९७)	५३९	८६९ ऊर्ध्वाद्विभाषा (५-४-१३०)	५८०
७३४ उपमानानि० (२ १ ५५)	५१२	७६२ ऊर्यादिच्चिवाचश्च (१-४-६१)	५२५
७३५ उपमितं व्याप्रादि० (२-१ ५६)	५१३	१९१४ ऊषसुषिमुष्क० (५-२-१०७)	८८२
२१४२ उपर्यध्यधसः० (८-१-७)	९४७	ऊ	
१९८१ उपर्युपरिघात् (५-३ ३१)	८९९	९४० ऊक्पूर्वधूः पथा० (५-४-७४)	६१६
१०४४ उपसर्गस्य घञ्य० (६-३-१२२)	६५३	९९३ ऊक्चः शे (६-३-५५)	६३७
२२ उपसर्गाः क्रियायोगे (१-४-५९)	८५८	२७९ ऊक्त उत् (६-१-१११)	१७४
८५८ उपसर्गाच्च (५-४-११९)	५७६	१४५७ ऊक्तष्टञ् (४-३-७८)	७७२
९५३ उपसर्गादध्वनः (५-४-८५)	६२३	२७५ ऊक्तो ङिसर्वनाम० (७-३-११०)	१७३
७४ उपसर्गादिति धातौ (६ १-९१)	५५	१५९९ ऊक्तोऽञ् (४-४-४९)	८०२
८५९ उपसर्गाद्बहुळम् (८-४-२८)	५७६	१७६९ ऊक्तोरण् (५-१-१०५)	८४४
६५४ उपसर्जनं पूर्वम् (२-२-३०)	४७१	९८१ ऊक्तो विद्यायोनि० (६-३-२३)	६३२
७७४ उपाजेऽन्वाजे (१-४-७३)	५२७	९२ ऊक्त्यकः (६-१-१२८)	६६
१८३५ उपाधिभ्यां त्यकन्ना० (५-२-३४)	८६३	३७३ ऊक्तिगदध्वक्सिदि० (३-२-५९)	२५५
५४४ उपान्वध्याङ्गसः (१-४-४८)	४१२	२७६ ऊक्तुशनस्पुरदंसो० (७-१-९४)	१७३
५५१ उपोऽधिके च (१-४ ८७)	४१६	३०६ ऊक्तेभ्यो ङीप् (४-१-५)	२०३
१४१९ उप्ते च (४-३-४४)	७६४	१६७६ ऊक्षभोपानहोर्न्यः (५-१-१४)	८१८
६२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि (२-३ ६६)	४५४	१११७ ऊक्ष्यन्धकवृष्णि० (४-१-११४)	६८५
१८४५ उभादुदात्तो नित्यम् (५-२-४४)	८६६	ए	
४२६ उभे अभ्यस्तम् (६-१-५)	२८८	६८ एकः पूर्वपरयोः (६-१-८४)	४९
१५३६ उमोर्णयोर्वा (४-३-१५८)	७८९	१९२५ एकगोपूर्वाङ्ग० (५-२-११८)	८८५
८८९ उरः प्रभृतिभ्यः० (५-४ १५१)	५८५	१००० एक तद्धिते च (६-३-६२)	६३९
७० उरणरपरः (१-१-५१)	५०	१६३१ एकधुराल्लुक्च (४-४-७९)	८०८
१६४६ उरसोऽण्व (४-४-९४)	८११	२१४४ एकं बहुव्रीहिवत् (८-१-९)	९४८
१४९४ उरसो यच्च (४-३-११४)	७७९	१९२ एकवचनं संबुद्धिः (२-३-४९)	११७
९२८ उषासोषसः (६ ३-३१)	६०६	३९६ एकवचनस्य च (७-१-३१)	२६८
१५३५ उष्माद्गुञ् (४-३-१५७)	७८९	६५५ एकविभक्ति चापूर्व० (१-२-४४)	४७१
ऊ		२०६४ एकशालायाष्टज० (५-३-१०९)	९२२
१०७ ऊँ (१ १-१८)	७३	२०८७ एकस्य सकृच्च (५-४-१९)	९३१
४ ऊकालोऽज्झस्व० (१-२-२७)	७	९९७ एकहलादौ पूरयि० (६-३-५९)	६३८
५३१ ऊडुतः (४-१-६६)	३९१	३२६ एकाचो बशो भष्० (८-२-३७)	२२२
९४२ ऊदनोर्देशे (६-३-९८)	६१७	२०४९ एकाच्च प्राचाम् (५-३-९४)	९१८
४८३ ऊधसोऽनङ् (५-४-१३१)	३६४	३०७ एकाजुत्तरपदे णः (८-४-१२)	२०४

सूत्रम्	पार्श्वम्
१९९८ एकादाकिनिच्चास० (५-३-५२) ९०२	
८११ एकादिश्चैकस्य० (६-३-७६) ५४४	
१९९० एकाद्वो ध्यमुजन्य० (५-३-४४) ९००	
१०९३ एको गोत्रे (४-१-९३) ६७६	
८६ एङः पदान्तादति (६-१-१०९) ६३	
७८ एङि पररूपम् (६-१-९४) ५८	
१३३८ एङ् प्राचां देशे (१-१-७५) ७४६	
१९३ एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः (६-१-६९) ११७	
३२३ एच इग्रस्वादेशे (१-१-४८) २१९	
६१ एचोऽयवायावः (६-१-७८) ४४	
१५३७ एण्या ढञ् (४-३-१५९) ७८९	
४३८ एत ईद्वहुवचने (८-२-८१) ३०१	
१७६ एतत्तदोः सुलोपो० (६-१-१३२) १०८	
१९६२ एतदन्नतसौन्नतसौ० (२-४-३३) ८९४	
१९५१ एतदोऽन् (५-३-५) ८९२	
१०२३ एति संज्ञायामगात् (८-३-९९) ६४७	
१९५० एतेतौ रथोः (५-३-४) ८९२	
७३ एत्येधत्यूठसु (६-१-८९) ५१	
१९९२ एधाच्च (५-३-४६) ९०१	
६१० एनपा द्वितीया (२-३-३१) ४४७	
१९८४ एनबन्यतरस्यां (५-३-३५) ८९९	
२७२ एरनेकाचोऽसंयोग० (६-४-८२) १६७	

ऐ

१७७६ ऐकागारिकट् चौरै (५-१-११३) ८४५	
१३२६ ऐषमोह्यःश्चसो० (४-२-१०५) ७४४	

ओ

२८१ ओः सुपि (६-४-८३) १७६	
१५७७ ओजःसहोऽम्भसा० (४-४-२७) ७९७	
९६० ओजःसहोऽम्भः० (६-३-३) ६२६	
१०४ ओत् (१-१-१५) ७३	
१६९ ओतो गार्ग्यस्य (८-३-२०) १०३	
८० ओमाङोश्च (६-१-९५) ६०	
१२८३ ओरञ् (४-२-७१) ७३२	
१५१९ ओरञ् (४-३-१३९) ७८५	

सूत्रम्	पार्श्वम्
८४७ ओर्गुणः (६-४-१४६) ५७२	
१३४३ ओर्देशे ठञ् (४-२-११९) ७४८	
२१०५ ओषधेरजातौ (५-४-३७) ९३५	
२०७ ओसि च (७-३-१०४) १२४	
औ.	
११५९ औक्षमनपत्ये (६-४-१७३) ६९५	
२८७ औड आपः (७-१-१८) १८५	
२५६ औत् (७-३-११८) १५७	
२८५ औतोऽम्भसोः (६-१-९३) १८२	

क

१९४४ कंशंभ्यां बभयु० (५-२-१३८) ८९०	
१६९० कंमाष्टिन् (५-१-२५) ८२३	
१५४७ कंसीयपरशव्ययो० (४-३-१६८) ७९१	
८८४ ककुदस्यावस्थायां० (५-४-१४६) ५८४	
१३५० कच्छाग्निक्र० (४-२-१२६) ७४९	
१३५७ कच्छादिभ्यश्च (४-२-१३३) ७५०	
१४८७ कठचरकाल्लुक् (४-३-१०७) ७७८	
१६२३ कठिनान्तप्रस्तारसं० (४-४-७२) ८०६	
१७३३ कडंकरदक्षिणाच्छ० (५-१-६९) ८३५	
७५१ कडाराः कर्मधारये (२-२-३८) ५२०	
७६७ कणेमनसी श्रद्धा० (१-४-६६) ५२६	
१३३२ कण्वादिभ्यो गोत्रे (४-२-१११) ७४५	
७४२ कतरकतमौ जाति० (२-१-६३) ५१६	
१३१५ कत्तृयादिभ्यो ढकञ् (४-२-९५) ७४१	
१६५४ कथादिभ्यष्टक् (४-४-१०२) ८१२	
१३६६ कन्थापलदत्तगर० (४-२-१४२) ७५२	
१३२२ कन्थायाष्टक् (४-२-१०२) ७४३	
१११९ कन्यायाः कनीन० (४-१-११६) ६८६	
१७९२ कपिज्ञात्योर्ढक् (५-१-१२७) ८५१	
१११० कपिवोधादाङ्गिरसे (४-१-१०७) ६८३	
१६६३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् (५-१-३) ८१४	
११९४ कम्बोजाल्लुक् (४-१-१७५) ७०४	
६०४ करणे च स्तोकाल्प० (२-३-३३) ४४४	
२०६५ कर्कलोहितादी० (५-३-११०) ९२३	
१४४४ कर्णललाटात्कन्नल० (४-३-६५) ७६९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१०३६ कर्णे लक्षणस्यावि० (६-३-११५)	६५०	१६१३ कर्मस्ताच्छील्ये (६-४-१७२)	८०४
७१० कर्तरि च (२-२-१६)	५००	१८८१ कालप्रयोजनाद्गो (५-२-८१)	८७३
५३५ कर्तुरीप्सिततमं (१-४-४९)	४००	६९० कालाः (२-१-२८)	४८९
५६१ कर्तृकरणयोस्तृतीया (२-३-१८)	४२१	७१६ कालाः परिमाणिना (२-२-५)	५०५
६९४ कर्तृकरणे कृता० (२-१-३२)	४९१	२१०१ कालाच्च (५-४-३३)	९३५
६२३ कर्तृकर्मणोः कृति (२-३-६५)	४५२	१३८१ कालाद्वा (४-३-११)	७५५
१७६७ कर्मण उक्त्वा (५-१-१०३)	८४३	१७४२ कालात् (५-१-७८)	८३७
५६९ कर्मणा यमभिप्रेति० (१-४-३२)	४२६	१४१८ कालात्साधुष्य० (४-३-४३)	७६४
१८३६ कर्मणि घटोऽठ्च (५-२-३५)	८६३	१७७० कालाद्यत् (५-१-१०७)	८४४
७०८ कर्मणि च (२-२-१४)	४९९	५५८ कालाध्वनोऽत्यन्त० (२-३-५)	४२०
५३७ कर्मणि द्वितीया (२-३-२)	४०१	१२३७ कालेभ्यो भववत् (४-२-३४)	७१७
२१४६ कर्मधारयवदुत्तरेषु (८-१-११)	९४९	१२९९ कालोपसर्जने च० (१-२-५७)	७३६
१४९१ कर्मन्दकृशाश्वा० (४-३-१११)	७७९	१४८३ काश्यपकौशिका० (४-३-१०३)	७७७
५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते (२-३-८)	४१४	१३४० काश्यादिभ्य० (४-२-११६)	७४७
५४६ कर्मप्रवचनीयाः (१-४-८३)	४१४	२०४५ कासूगोणीभ्यां ष्टच् (५-३-९०)	९१७
१७६४ कर्मवेषाद्यत् (५-१-१००)	८४३	१०६९ कास्तीराजस्तु० (६-१-१५५)	६६१
१६१४ कर्माध्ययने वृत्तम् (४-४-६३)	८०४	२०४७ कियत्तदो निर्धार० (५-३-९२)	९१७
१४८८ कलापिनोऽण् (४-३-१०८)	७७८	१९४८ किंसर्वनामबहुभ्यो० (५-३-२)	८९१
१४८४ कलापिवैशम्पाय० (४-३-१०४)	७७७	७४३ किं क्षेपे (२-१-६४)	५१६
१४२३ कलाप्यश्चत्थयव० (४-३-४८)	७६५	१०७६ किति च (७-२-११८)	६६४
१२०९ कलेर्देक् (४-२-८)	७१०	३४२ किमः कः (७-२-१०३)	२३२
११३१ कल्याण्यादीना० (४-१-१२६)	६८९	९५५ किमः क्षेपे (५-४-७०)	६२४
१०३३ कवं चोष्णे (६-३-१०७)	६४९	१८४२ किमः सङ्ख्यापरि० (५-२-४१)	८६५
१४४ कस्कादिषु च (८-३-४८)	९१	१९७३ किमश्च (५-३-२५)	८९७
२०२७ कस्य च दः (५-३-७२)	९१०	१८४१ किमिदंभ्यां वो घः (५-२-४०)	८६५
१२२७ कस्येत् (४-२-२५)	७१५	२००४ किमेत्तिङव्ययघा० (५-४-११)	९०४
१९१८ काण्डाण्डादीर० (५-२-१११)	८८३	१९५९ किमोऽत् (५-३-१२)	८९४
४८१ काण्डान्ताक्षेत्रे (४-१-२३)	३६२	१६०३ किसरादिभ्यः छन् (४-४-५३)	८०२
१४३ कानाम्नेडिते (८-३-१२)	९०	७६१ कुगतिप्रादयः (२-२-१८)	५२५
१०३० का पथ्यक्षयोः (६-३-१०४)	६४८	२०४३ कुटीशमीशुण्डा० (५-३-८८)	९१६
१३१९ कापिश्याः ष्फक् (४-२-९९)	७४२	१९५४ कु तिहोः (७-२-१०४)	८९३
५३४ कारके (१-४-२३)	४००	२०४४ कुत्वा डुपच् (५-३-८९)	९१७
९६८ कारनात्रि च प्राचां० (६-३-१०)	६२८	७३२ कुत्सितानि कुत्सतैः (२-१-५३)	५१२
१०७० कारस्कोरो वृक्षः (६-१-१५६)	६६१	२०२९ कुत्सिते (५-३-७२)	९१२
१००७ कारे सत्यागदस्य (६-३-७०)	६४१	१४२ कुचोत्कृष्टौ च (२-३-३७)	९०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१०५६ कुमति च (८-४-१३)	६५८	१९१६ केशाद्वोऽन्यतर० (५-२-१०९)	८८२
८०६ कुमहन्त्यामन्य० (५-४-१०५)	५४१	१२५७ केशाश्चाभ्यां य० (४-२-४८)	७२३
७५२ कुमार भ्रमणादिभिः (२-१-७०)	५२१	१०२७ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि (६-३-१०१)	६४८
१३०६ कुमुदनडवेतसे० (४-२-८७)	७३८	१२९१ कोपधाच्च (४-२-७९)	७३४
८७८ कुम्भपदीषु च (५-४-१३९)	५८३	१५१७ कोपधाच्च (४-३-१३७)	७८५
११९० कुरुनादिभ्यो ण्यः (४-१-१७२)	७०३	१३५६ कोपधादण् (४-२-१३२)	७५०
११७५ कुर्वादिभ्यो ण्यः (४-१-१५१)	६९९	१४१७ कोशाड्ढञ् (४-३-४२)	७६४
१३१६ कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः० (४-२-९६)	७४२	१५१२ कौपिञ्ज० (४-३-१३२)	७८३
११३२ कुलटाया वा (४-१-१२७)	६८९	१२१४ कौमारापूर्ववचने (४-२-१३)	७११
११६२ कुलात्खः (४-१-१३९)	६९६	४७७ कौरव्यमाण्डकाभ्यां० (४-१-१९)	३६०
१४९८ कुलालादिभ्यो० (४-३-११८)	७८०	११७९ कौसल्यकार्मार्या० (४-१-१५५)	७००
१७२१ कुलिजाल्लुक्खौ च (५-१-५५)	८३१	६२५ क्तस्य च वर्तमाने (२-३-६७)	४५४
१५५२ कुलुत्थकोपधादण् (४-४-४)	७९३	५०७ क्तादल्पाख्यायाम् (४-१-५१)	३८१
१७८३ कुल्माषादञ् (५-२-८३)	८७४	७०६ क्तेन च पूजायाम् (२-२-१२)	४९९
२०६० कुशाग्राच्छः (५-३-१०५)	९२१	७३९ क्तेन नञ्विशिष्टे० (२-१-६०)	५१५
१५८१ कुसीददशैकादशा० (४-४-३१)	७९८	७२२ क्तेनाहोरात्रावयवाः (२-१-४५)	५०७
१०५८ कुस्तुम्बुरुणि० (६-१-१४३)	६५९	७८५ क्त्वा च (२-२-२२)	५३३
१३६९ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे (४-२-१४५)	७५२	४५० क्त्वातोऽसुन्कसुन् (१-१-४०)	३३२
६१४ कृचः प्रतियत्ने (२-३-५३)	४४८	८३७ क्यङ्मानिनोश्च (६-३-३६)	५६५
२१२९ कृजो द्वितीयतृतीय० (५-४-५८)	९४३	२११९ क्यच्च्योश्च (६-४-१५२)	९४०
१४१३ कृतलब्धक्रीत० (४-३-३८)	७६३	१४४७ कृत्यज्ञेभ्यश्च (४-३-६८)	७६९
१४९६ कृते ग्रन्थे (४-३-११६)	७८०	१२७० कृतूक्यादिसूत्रांता० (४-२-६०)	७२६
१७९ कृतद्धितसमासाश्च (१-२-४६)	१११	१२७१ क्रमादिभ्यो वुन् (४-२-६१)	७२८
७४९ कृत्यतुल्याख्या० (२-१-६८)	५२०	६६ क्रयस्तदर्थे (६-१-८२)	४८
६२९ कृत्यानां कर्तरि वा (२-३-७१)	४५७	५८१ क्रियार्थोपपदस्य० (२-३-१४)	४३१
६९५ कृत्यैरधिकार्थवचने (२-१-३३)	४९२	१५३४ क्रीतवत्परिमाणात् (४-३-१५६)	७८८
७२० कृत्यैर्कृण (२-१-४३)	५०६	५०६ क्रीतात्करणपूर्वात् (४-१-५०)	३८०
६२२ कृत्यार्थप्रयोगे का० (२-३-६४)	४५१	५७५ कुधद्वहेर्ष्यासूयार्था० (१-४-३७)	४२८
३७४ कृदतिङ् (३-१-९३)	२५६	५७६ कुधद्वहोऽरुपसृष्टयोः० (१-४-३८)	४२९
४४९ कृन्मेजन्तः (१-१-३९)	३३२	१२०० क्रौञ्चादिभ्यश्च (४-१-८०)	७०७
२११७ कृभ्वस्तिभोगे० (५-४-५०)	९३९	१९६० क्वाति (७-२-१०५)	८९४
११४४ केकयमित्रयुप्रलयानां० (७-३-२)	६९२	३७७ किन्प्रत्ययस्य कुः (८-२-६२)	२५६
८३४ केऽणः (७-४-१३)	५५९	११६१ क्षत्राद्धः (४-१-१३८)	६९६
१२४८ केदाराद्यञ्च (४-२-४०)	७२१	६५ क्षय्यज्यौ शक्यार्थे (६-१-८१)	४७
४८८ केवलमामकभागधे० (४-१-३०)	३६५	१२२२ क्षीराड्ढञ् (४-२-२०)	७१३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९१२ क्षुद्रजन्तवः (२-४-८)	५९७	१६४२ गृहपतिना संयुक्ते० (४-४-९०)	८१०
११३७ क्षुद्राभ्यो वा (४-१-१३१)	६९०	२८४ गोतो णित् (७-१-९०)	१८२
१४९९ क्षुद्राभ्रमरवटरपा० (४-३-११९)	७८०	१४७९ गोतक्षत्रियाह्व्ये० (४-३-९९)	७७५
७९२ क्षुभ्रादिषु च (८-४-३९)	५३६	१७९९ गोत्रचरणाच्छला० (५-१-१३४)	८५३
१८९२ क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चि० (५-२-९२)	८७५	१५०६ गोत्रचरणाद्गुञ् (४-३-१२६)	७८२
७२४ क्षेपे (२-१-४७)	५०७	११७१ गोत्रत्रियाः कुत्स० (४-१-१४७)	६९७
ख		१४५९ गोत्रादङ्कवत् (४-३-८०)	७७२
१६३० खः सर्वधुरात् (४-४-७८)	८०८	१०९४ गोत्राद्यून्यत्रियाम् (४-१-९४)	६७८
६८८ खट्वा क्षेपे (२-१-२६)	४८९	११९९ गोत्रावयवात् (४-१-७९)	७०६
१२५४ खण्डिकादिभ्यश्च (४-२-४५)	७२३	१०९९ गोत्रे कुञ्जादिभ्य० (४-१-९८)	६८०
७६ खरवसानयोर्विसर्ज० (८-३-१५)	५६	१०८१ गोत्रेऽलुगाचि (४-१-८९)	६६७
१२१ खरि च (८-४-५५)	८०	१२४६ गोत्रोक्षाष्टोरभ्रराज० (४-२-३९)	७२०
१२५९ खलगोरथात् (४-२-५०)	७२३	१७०५ गोद्यचोऽसङ्ख्या० (५-१-३९)	८२७
१६६८ खलयवमाषतिलवृष० (५-१-७)	८१५	११३५ गोधाया ढृक् (४-१-१२९)	६९०
१६९८ खार्या ईकन् (५-१-३३)	८२४	१५३८ गोपयसार्थत् (४-३-१६०)	७८९
८०३ खार्याः प्राचाम् (५-४-१०१)	५४०	१५५४ गोपुच्छाद्गुञ् (४-४-६)	७९३
२५५ ख्यत्यात्परस्य (६-१-११२)	१५६	१३६० गोयवाग्वोश्च (४-२-१३६)	७५१
ग		७२९ गोरतद्धितलुकि (५-४-९२)	५१०
५४० गतिबुद्धिप्रत्यवसा० (१-४-५२)	४०८	१५२५ गोश्च पुरीषे (४-३-१४५)	७८७
२३ गतिश्च (१-४-६०)	२१	१८६२ गोषदादिभ्यो युन् (५-२-६२)	८७०
५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वी० (२-३-१२)	४३४	१८१९ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे (५-२-१८)	८५९
८७४ गन्धस्येदुत्पूति० (५-४-१३५)	५८१	१०६० गोष्पदं सेवितासि० (६-१-१४५)	६५९
१४३५ गम्भीराञ्ज्यः (४-३-५८)	७६७	६५६ गोत्रियोरुपसर्जनस्य (१-२-४८)	४७१
११०७ गर्गादिभ्यो यञ् (४-१-१०५)	६८२	१०१० ग्रन्थान्ताधिके च (६-३-७९)	६४३
१३६१ गर्तोत्तरपदाच्छः (४-२-१३७)	७५१	७९७ ग्रामकौटाभ्यां च त० (५-४-९५)	५३८
९१५ गवाक्षप्रभृतीनि च (२-४-११)	५९८	१३७७ ग्रामजनपदैकदेशा० (४-३-७)	७५४
९६७ गवियुधिभ्यां स्थिरः (८-३-९५)	६२८	१२५१ ग्रामजनबन्धुन्यस्तलू (४-२-४३)	७२२
१३६२ गहादिभ्यश्च (४-२-१३८)	७५१	१४४० ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् (४-३-६१)	७६८
१९१७ गाण्ड्यजगात्संज्ञा० (५-२-११०)	८८३	१३१४ ग्रामाद्यखौ (४-२-९४)	७४१
१२७५ गाथिनिदधिकेशि० (६-४-१६५)	७२९	९३९ ग्राम्यपशुसङ्घेध्वतरु० (१-२-७३)	६११
६८३ गिरेश्च सेनकस्य (५-४-११२)	४८६	१४३४ ग्रीवाभ्योऽण्व (४-३-५७)	७६७
१६५५ गुडादिभ्यष्ठञ् (४-४-१०३)	८१२	१४२१ ग्रीष्मवसन्तादन्य० (४-३-४६)	७६५
१७७८ गुणवचनब्राह्मणा० (५-१-१२४)	८४९	१४२४ ग्रीष्मावरसमाद्गुञ् (४-३-४९)	७६५
९७ गुरोरनृतोऽनन्त्य० (८-२-८६)	६९	घ	
११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च (४-१-१३६)	६९१	९७५ घकालतनेषु काल० (६-३-१७)	६३०

[illegible]

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
८१७ जाल्याख्यायामे० (१-२-५८)	५४७	११७० ठस्येकः (७-३-५०)	६९७
५०० जानपदकुण्ड० (४-१-४२)	३७३	२०३५ ठाजादावूर्ध्वं द्विती० (५-३-८३)	९१३
८७२ जायाया निङ् (५-४-१३४)	५८१	ड	
६१७ जासिनिप्रहण० (२-३-५६)	४४९	१३१ डः सि धुद् (८-३-२९)	८४
१४४१ जिह्वामूलाङ्गुलेरुछः (४-३-६२)	७६८	२५९ डति च (१-१-२५)	१५९
१०९० जीवति तु वंश्ये० (४-१-१६३)	६७४	४६१ डाबुभान्यामन्य० (४-१-१३)	३४३
२०५४ जीविकार्थे चापण्ये (५-३-९९)	९२०	ढ	
७८० जीविकोपनिषदा० (१-४-७९)	५२९	११३९ ढकि लोपः (४-१-१३३)	६९१
१४०९ जं प्रोष्ठपदानाम् (७-३-१८)	७६२	११२२ ढक्च मण्डकात् (४-१-११९)	६८७
६१२ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे (२-३-५१)	४४७	११४२ ढे लोपोऽकद्वाः (६-४-१४७)	६९१
२०११ ज्य च (५-३-६१)	९०६	१७४ ढ्रलोपे पूर्वस्य० (६-३-१११)	१०६
२०१२ ज्यादादीयसः (६-४-१६०)	९०६	ण	
१०२१ ज्योतिरायुषः स्तो० (८-३-८३)	६४६	१२७६ ष्यक्षत्रियार्षजितो० (२-४-५८)	७२९
१०१३ ज्योतिर्जनपद० (६-३-८५)	६४४	त	
१९२१ ज्योत्स्नातमिस्त्रा० (५-२-११४)	८८४	१४५३ तत आगतः (४-३-७४)	७७१
झ		६८४ तत्पुरुषः (२-१-२२)	४८७
६८२ झयः (५-४-१११)	४८६	७४५ तत्पुरुषः समाना० (१-२-४२)	५१७
१८९८ झयः (८-२-१०)	८७७	७८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः० (५-४-८६)	५३४
११९ झयो हाऽन्यतरस्याम् (८-४-६२)	७९	९७२ तत्पुरुषे कृति० (६-३-१४)	६२९
७१ झरो झरि सवर्णे (८-४-६५)	५०	८२२ तत्पुरुषोऽनञ्कर्म० (२-४-१९)	५५०
८४ झलां जशोऽन्ते (८-२-३९)	६१	२०८९ तत्प्रकृतवचने मयद् (५-४-२१)	९३१
५२ झलां जश्झशि (८-४-५३)	४०	१५७८ तत्प्रत्ययपूर्व० (४-४-२८)	७९७
ञ		११३० तत्प्रत्ययस्य च (७-३-२९)	६८८
१५३३ जितश्च तत्प्र० (४-३-१५५)	७८८	७२३ तत्र (२-१-४६)	५०७
२०७२ ज्यादयस्तद्वाजाः (५-३-११९)	९२५	१८६३ तत्र कुशलः पथः (५-२-६३)	८७०
ट		१७६० तत्र च दीयते० (५-१-९६)	८४२
२०१ टाडसिङ्गसामिना० (७-१-१२)	१२१	१३९३ तत्र जातः (४-३-२५)	७५८
४५८ टावृचि (४-१-९)	३४२	१७७९ तत्र तस्येव (५-१-११६)	८४६
४७० टिड्ढाणञ्द्वयस० (४-१-१५)	३५४	८४६ तत्र तेनदमिति स० (२-२-२७)	५७०
३१६ टेः (६-४-१४३)	२०९	१६२० तत्र नियुक्तः (४-४-६९)	८०५
१७८६ टेः (६-४-१५५)	८४८	१४२८ तत्र भवः (४-३-५३)	७६६
ठ		१७०९ तत्र विदित इति च (५-१-४३)	८२८
१३४३ ठक्छौ च (४-२-८४)	७३७	१६५० तत्र साधुः (४-४-९८)	८११
१४५४ ठगायस्थानेभ्यः (४-३-७५)	७७१	१२१५ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः (४-२-१४)	७११
१२४९ ठक्कवचिनश्च (४-२-४१)	७२१	७८१ तत्रोपपदं सप्तमी० (३-१-९२)	५३०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८०८ तत्सर्वादेः पथ्यङ्ग० (५-२-७) ८५५		१७४४ तमधीष्टो भृतो भू० (५-१-८०) ८३७	
५३८ तथायुक्तं चानी० (१-४-५०) ४०३		१५५३ तरति (४-४-५) ७९३	
१२६९ तदधीते तद्वेद (४-२-५९) ७२६		२००३ तरप्तमपौ घः (१-१-२२) ९०३	
२१२५ तदधीनवचने (५-४-५४) ९४२		१३७२ तवकममका० (४-३-३) ७५३	
१६७४ तदर्थं विवृतेः० (५-१-१२) ८१७		३९८ तवममौ डसि (७-२-९६) २६९	
१७२८ तदर्हति (५-१-६३) ८३४		८३६ तसिलादिष्वा कृत्व० (६-३-३५) ५६०	
१७८० तदर्हम् (५-१-११७) ८४६		१४९३ तसिश्च (४-३-११३) ७७९	
१२९५ तदशिष्यं संज्ञाप्र० (१-२-५३) ७३५		१९५५ तसेश्च (५-३-८) ८९३	
१८४६ तदस्मिन्नधिकमि० (५-२-४५) ८६६		१८९६ तसौ मत्वर्थे (१-४-१९) ८७७	
१८८२ तदस्मिन्नत्रं प्रायेण० (५-२-८१) ८७४		१९६ तस्माच्छसौ नः० (६-१-१०३) ११९	
१२७९ तदस्मिन्नस्तीति० (४-२-६७) ७३२		४१ तस्मादित्युत्तरस्य (१-१-६७) ३०	
१७१३ तदस्मिन्नुच्चायला० (५-१-४७) ८२८		७५८ तस्मान्नुडचि (६-३-७४) ५२३	
१६१७ तदस्मै दीयते नि० (४-४-६६) ८०५		१३७१ तस्मिन्नणि च युष्मा० (४-३-२) ७५३	
१६७८ तदस्य तदस्मिन्० (५-१-१६) ८१८		४० तस्मिन्निति निर्दिष्टे० (१-१-६६) २९	
१६०१ तदस्य पण्यम् (४-४-५१) ८०२		१७६५ तस्मै प्रभवति सं० (५-१-१०१) ८४३	
१७२३ तदस्य परिमाणम् (५-१-५७) ८३२		१६६५ तस्मै हितम् (५-१-५) ८१४	
१७५८ तदस्य ब्रह्मचर्यम् (५-१-९४) ८४१		१७५९ तस्य च दक्षिणा० (५-१-९५) ८४१	
१८३७ तदस्य सञ्जातं० (५-२-३६) ८६३		१५९७ तस्य धर्म्यम् (४-४-४७) ८०२	
१४२७ तदस्य सोढम् (४-३-५२) ७६६		१७०४ तस्य निमित्तं संयो० (५-१-३८) ८२६	
१२६६ तदस्यां ग्रहणमि० (४-२-५७) ७२५		१२८१ तस्य निवासः (४-२-६९) ७३२	
१८९४ तदस्यास्त्वस्मिन्नि० (५-२-९४) ८७६		८३ तस्य परमात्रेडितम् (८-१-२) ६१	
३८१ तदोः सः सावन० (७-२-१०६) २६०		१८२५ तस्य पाकमूले पी० (५-२-२४) ८६०	
१९६८ तदो दा च (५-३-१९) ८९५		१८४९ तस्य पूरणे ड् (५-२-४८) ८६७	
१४६५ तद्वच्छति पथिदूत० (४-३-८५) ७७३		१७८१ तस्य भावस्त्वतलौ (५-१-११९) ८४६	
१७१६ तद्वरति बह्व्या० (५-१-५०) ८२९		६२ तस्य लोपः (१-३-९) ४४	
४४८ तद्वितश्चासर्व० (१-१-३८) ३३१		१७११ तस्य वापः (५-१-४५) ८२८	
५३० तद्विताः (४-१-७६) ३९६		१५१४ तस्य विकारः (४-३-१३४) ७८४	
७२८ तद्वितार्थोत्तरपद० (२-१-५१) ५०९		१४४५ तस्य व्याख्यान० (४-३-६६) ७६९	
१०७५ तद्वितेष्वचामादेः (७-२-११७) ६६४		१२४३ तस्य समूहः (४-२-३७) ७१९	
२१०४ तद्युक्तात्मर्णोऽण् (५-४-३६) ९३५		८ तस्यादित उदात्तम० (१-२-३२) ८	
११९३ तद्वाजस्य बहुषु० (२-४-६२) ७०३		१०८८ तस्यापत्यम् (४-१-९२) ६७१	
१६२७ तद्वहति रथयुग० (४-४-७६) ८०७		१५०० तस्येदम् (४-३-१२०) ७८०	
१८७० तन्त्रादचिरापहृते (५-२-७०) ८७१		१७०८ तस्येश्वरः (५-१-४२) ६२८	
१९०९ तपःसहस्राभ्यां० (५-२-१०२) ८८०		१५३० तालादिभ्योऽण् (४-३-१५२) ७८७	
१५ तपरस्तकालस्य (१-१-७०) १९		१८७७ तावतिथं ग्रहणमि० (५-२-७७) ८७३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
११५० तिककितवादिभ्यो० (२-४-६८) ६९३		१७४३ तेन निर्वृतम् (५-१-७९) ८३७	
११७८ तिकादिभ्यः फिञ् (४-१-१५४) ७००		१७५७ तेन परिजयलभ्य० (५-१-९३) ८४०	
२००२ तिङश्च (५-३-५६) ९०३		१४८१ तेन प्रोक्तम् (४-३-१०१) ७७६	
१४८२ तित्तिरिवरतन्तु० (४-३-१०२) ७७६		१७६२ तेन यथाकथाच० (५-१-९८) ८४३	
४२३ तिरसस्तिर्यलोपे (६-३-९४) २८४		१२०२ तेन रक्तं रागात् (४-२-१) ७०८	
१५६ तिरसोऽन्तरस्यां (८-३-४२) ९६		१८२७ तेन वित्तश्चुञ्चुञ्च० (५-२-२६) ८६१	
७७२ तिरोऽन्तर्धौ (१-४-७१) ५२७		८४८ तेन सहेति तुल्ययोगे (२-२-२८) ५७२	
८४४ ति विंशतेर्ङिति (६-४-१४२) ५६९		१४९२ तेनैकदिक् (४-३-११२) ७७९	
६७१ तिष्ठद्भुप्रभृतीनि च (२-१-१७) ४८०		४०६ तेमयावेकवचनस्य (८-१-२२) २७३	
८२० तिष्ठ्यपुनर्वखोर्नो० (१-२-६३) ५४८		११५ तोः षि (८-४-४३) ७७	
१३२७ तीररूपोत्तरपदा० (४-२-१०६) ७४४		११७ तोर्लि (८-४-६०) ७८	
१०१५ तीर्थे ये (६-३-८७) ६४५		४२९ त्यदादिषु दृशोऽना० (३-२-६०) २९०	
१९२४ तुन्दादिभ्य इलञ्च (५-२-११७) ८८५		२६५ त्यदादीनामः (७-२-१०२) १६१	
१९४५ तुन्दिबलिवटेर्भः (५-२-१३९) ८९०		१३३६ त्यदादीनि च (१-१-७४) ७४६	
३९४ तुभ्यमहौ ङयि (७-२-९५) २६७		९३८ त्यदादीनि सर्वैर्नि० (१-२-७२) ६१०	
५८२ तुमर्थाच्च भाव० (२-३-१५) ४३२		१५१८ त्रपुजतुनोः षुक् (४-३-१३८) ७८५	
२००८ तुरिष्ठेमेय सु (६-४-१५४) ९०५		१७२७ त्रिंशत्तत्वारिंशतो० (५-१-६२) ८३४	
६३० तुल्याथैरतुलोप० (२-३-७२) ४५८		८८५ त्रिककुलपर्वते (५-४ १४७) ५८४	
१० तुल्यास्यप्रत्यञ्च सं० (१-१-९) १०		२९८ त्रिचतुरोः स्त्रियां० (७-२-९९) १९४	
२००७ तुश्छन्दसि (५-३-५९) ९०५		५६ त्रिप्रभृतिषु शाकटा० (८-४-५०) ४२	
१४७४ तुदीसलातुरवर्मती० (४-३-९४) ७७४		१८५५ त्रेः सम्प्रसारणञ्च (५-२-५५) ८६८	
७०९ तुजकाभ्यां कर्तरि (२-२ १५) ५००		१५७० त्रेर्मन्त्रित्यम् (४-४-२०) ७९६	
२७४ तृज्वत्कोष्ठः (७ १ ९५) १७२		८०९ त्रेख्यः (६-३ ४८) ५४३	
१०२९ तृणे च जातौ (६-३-१०३) ६४८		२६४ त्रेख्यः (७ १-५३) १६१	
६९२ तृतीया तत्कृतार्थेन० (२-१-३०) ४९०		३८९ त्वमावेकवचने (७-२-९७) २६६	
३२१ तृतीयादिषु भाषित० (७ १-७४) २१५		४०७ त्वामौ द्वितीयायाः (८-१-२३) २७३	
७८४ तृतीयाप्रभृतीन्यन्य० (२-२ २१) ५३३		३८४ त्वाहौ सौ (७-२-९४) २६२	
५४९ तृतीयाथै (१-४ ८५) ४१५		१००२ त्वे च (६-३-६४) ६३९	
६५८ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं (२-४-८४) ४७२			
२२३ तृतीयासमासे (१ १-३०) १३८			
११९२ ते तद्राजाः (४-१-१७४) ७०३			
१७०२ तेन क्रीतम् (५ १ ३७) ८२६			
१७७८ तेन तुल्यं क्रिया० (५-१-११५) ८४६			
१५५० तेन दीन्यति खनति (४-४-२) ७९३			
१२८० तेन निर्वृतम् (४-२-६८) ७३२			

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२०७४ दण्डव्यवसर्गयोश्च (५-४-२)	९२६	६११ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्य० (२-३-३४)	४४७
१७३१ दण्डादिभ्यः (५-१-६६)	८३५	१०१७ दृग्दशवतुषु (६-३-८९)	६४५
१२१९ दध्नष्टक् (४-२-१८)	७१२	१४३३ दतिकुक्षिकलशिव० (४-३-५६)	७६७
१९१३ दन्त उन्नत उरच् (५-२-१०६)	८८२	१२०८ दष्टं साम (४-२-७)	७१०
१९२० दन्तशिखात्संज्ञा० (५-२-११३)	८८४	१४२२ देयमृणे (४-३-४७)	७६५
३४५ दश्च (७-२-१०९)	२३३	२१२६ देये त्रा च (५-४-५५)	९४२
११४५ दाण्डिनायनहा० (६-४-१७४)	६९२	९२२ देवताद्वन्द्वे च (६-३-२६)	६०३
३२५ दादेर्धातोर्धः (८-२-३२)	२२१	१२३९ देवताद्वन्द्वे च (७-३-२१)	७१७
१९६७ दानीं च (५-३-१८)	८९५	२०९२ देवतान्तात्तादर्थ्ये० (५-४-२४)	९३२
२०६९ दामन्यादित्रि० (५-३-११६)	९२४	२०५५ देवपथादिभ्यश्च (५-३-१००)	९२०
४८६ दामहायनान्ताच्च (४-१-२७)	३६५	२१२७ देवमनुष्यपुरुषपुरु० (५-४-५६)	९४२
१९७४ दिक्छन्देभ्यः सप्त० (५-३-२७)	८९७	२०९५ देवात्तल् (५-४-२७)	९३३
१३७६ दिक्पूर्वपदाद्द्वञ्च (४-३-६)	७५४	१४३९ देविकांशिशपादित्य० (७-३-१)	७६८
१३२८ दिक्पूर्वपदादसं० (४-२-१०७)	७४४	१९१२ देशे लुबिलचौ च (५-२-१०५)	८८१
५१५ दिक्पूर्वपदान्डीप् (४-१-६०)	३८७	१२०१ दैवयज्ञिसौचिद्रक्षि० (४-१-८१)	७०७
७२७ दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् (२-१-५०)	५०९	१२३५ द्यावापृथिवीशुना० (४-२-३२)	७१७
१४२९ दिगादिभ्यो यत् (४-३-५४)	७६६	१९१५ द्युद्भ्यो मः (५-२-१०८)	८८२
८४५ दिङ्नामान्यन्तराले (२-२-२६)	५७०	१३२१ द्युप्रागपागुदक्प्र० (४-२-१०१)	७४२
१०७७ दित्यदित्यादित्य० (४-१-८५)	६६४	२०५९ द्रव्यं च भव्ये (५-३-१०४)	९२१
३३७ दिव उत् (६-१-१३१)	२२९	११०५ द्रोणपर्वतजीव० (४-१-१०३)	६८२
३३६ दिव औत् (७-१-८४)	२२८	१५३९ द्रोश्च (४-३-१६१)	७८९
५६२ दिवः कर्म च (१-४-४३)	४२२	२१५० द्वन्द्वं रहस्यमर्या० (८-१-१५)	९५४
९२७ दिवसश्च पृथिव्याम् (६-३-३०)	६०५	१७९८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (५-१-१३३)	८५३
०६१९ दिवस्तदर्थस्य (२-३-५८)	४५०	९०६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसे० (२-४-२)	५९४
९२६ दिवो द्यावा (६-३-२९)	६०५	९३० द्वन्द्वाच्चुदषहा० (५-४-१०६)	६०६
१३९९ दिशोऽमद्राणाम् (७-३-१३)	७६०	१२०७ द्वन्द्वाच्छः (४-२-६)	७१०
३३ दीर्घं च (१-४-१२)	२६	१५०५ द्वन्द्वाद्द्वैरमैथु० (४-३-१२५)	७८१
१२४१ दीर्घाच्च वरुणस्य (७-३-२३)	७१८	९०३ द्वन्द्वे षि (२-२-३२)	५९३
२३९ दीर्घाज्जसि च (६-१-१०५)	१४९	२२४ द्वन्द्वे च (१-१-३१)	१३८
१४८ दीर्घात् (६-१-७५)	९२	१९७४ द्वन्द्वोपतापगर्ह्या० (५-२-१२८)	८८८
५८ दीर्घादान्यार्याणाम् (८-४-५२)	४३	१३८६ द्वारादीनां च (७-३-४)	७५६
२१३५ दुःखात्प्रातिलोम्ये (५-४-६४)	९४५	७३१ द्विगुरेकवचनम् (२-४-१)	५११
११६५ दुष्कुलाडढक् (४-१-१४२)	६९७	६८५ द्विगुश्च (२-१-२३)	४८७
९५ दूराद्धूते च (८-२-८४)	६८	४७९ द्विगोः (४-१-२१)	३६१
६०५ दूरान्तिकार्थेभ्यो० (२-३-३५)	४४४	१७२० द्विगोः षंश्च (५-१-५४)	८३१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१७४६ द्विगोर्यप् (५-१-८२)	८३८	१९३८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च (५-२-१३२)	८८९
१०८० द्विगोर्लुगनपत्ये (४-१-८८)	६६७	८६३ धर्मादिनिच्केवलात् (५-४-१२४)	५७८
१७५० द्विगोर्वा (५-१-८६)	८३८	६४ धातोस्तन्निमित्तस्यैव (६-१-८०)	४६
७१४ द्वितीयवृत्तीयचतुर्थ्यं (२-२-३)	५०४	१८०२ धान्यानां भवने क्षे० (५-२-१)	८५४
३५१ द्वितीयाद्यैस्त्वेनः (२-४-३४)	२३६	५७३ धारेस्तमर्णः (१-४-३५)	४२७
३९० द्वितीयायां च (७-२-८७)	२६६	१६२८ धुरो यङ्ङ्यौ (४-४-७७)	८०७
६८६ द्वितीया श्रितातीत० (२-१-२४)	४८७	१३५१ धृमादिभ्यश्च (४-२-१२७)	७४९
१०११ द्वितीये चानुपाख्ये (६-३-८०)	६४३	५८६ ध्रुवमपायेऽपादानम् (१-४-२४)	४३५
२०८६ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (५-४-१८)	९३०	७१९ ध्वाङ्क्षेपे (२-१-४२)	५०६
१७०१ द्वित्रिपूर्वादणच् (५-१-३६)	८२५	न	
१६९५ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् (५-१-३०)	८२४		
८५४ द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः (५-४-११५)	५७५	८३५ न कपि (७-४-१४)	५५९
१८४४ द्वित्रिभ्यां तयस्याय० (५-२-४३)	८६५	८३८ न कोपधायाः (६-३-३७)	५६५
८०४ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः (५-४-१०२)	५४०	५१२ न क्रोडादिबह्वचः (४-१-५६)	३८६
१९९१ द्वित्र्योश्च धमुञ् (५-३-४५)	९०१	१०२४ नक्षत्राद्वा (८-३-१००)	६४७
८६७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च (५-४-१२८)	५८०	६४२ नक्षत्रे च लुपि (२-३-४५)	४६४
२००५ द्विवचनविभज्यो० (५-३-५७)	९०४	१२०४ नक्षत्रेण युक्तः कालः (४-२-३)	७०८
९५२ द्विस्तावा त्रिस्तावा० (५-४-८४)	६२२	१४१२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् (४-३-३७)	७६३
१५७ द्विष्विश्चतुरिति कृ० (८-३-४३)	९६	५१४ नखमुखात्संज्ञायाम् (४-१-५८)	३८६
१३८० द्वीपादनुसमुद्रं यञ् (४-३-१०)	७५५	१३५२ नगरात्कुत्सनप्रा० (४-२-१२८)	७४९
१८५४ द्वेस्तीयः (५-२-५४)	८६८	११४९ न गोपवननादिभ्यः (२-४-६७)	६९३
१२१३ द्वैपवैयाप्रादञ् (४-२-१२)	७११	७६० नगोऽप्राणिष्वन्य० (६-३-७७)	५२४
११२४ द्व्यचः (४-१-१२१)	६८७	३५२ न डिसम्बुद्धोः (८-२-८)	२३७
१४५१ द्यजृद्वाहणक्प्रथमा० (४-३-७२)	७७०	४०८ न चवाहाहैवयुक्ते (८-१-२४)	२७५
१११८ द्यञ्मगधकलिङ्ग० (४-१-१७०)	७०२	७५६ नञ् (२-२-६)	५२२
९४१ द्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप० (६-३-९७)	६१६	१४६० नञः शुचीश्वरक्षेत्र० (७-३-३०)	७७२
८०८ द्यष्टनः सङ्ख्यायाम० (६-३-४७)	५४३	९५६ नञस्तत्पुरुषात् (५-४-७१)	६२४
१८६ द्व्यकयोर्द्विवचनैक० (१-४-२२)	११४	८६१ नञ्दुःसुभ्यो हलि० (५-४-१२१)	५७७
ध		१३०७ नडशादाङ्ङुलञ् (४-२-८८)	७३८
		११०१ नडादिभ्यः फक् (४-१-९९)	६८१
१६३६ धनगणं लब्धा (४-४-८४)	८०९	१३१० नडादीनां कुक्च (४-२-९१)	७३९
१८६५ धनहिरण्यात्कामे (५-२-६५)	८७०	३०० न तिसृचतस्र (६-४-४)	१९५
८७० धनुषश्च (५-४-१३२)	५८०	१८३२ नते नासिकायाः सं० (५-२-३१)	८६२
१३४१ धन्वयोपधाद्रुञ् (४-२-१२१)	७४८	१०८६ न तौत्वलिभ्यः (२-४-६१)	६७०
१५९१ धर्मं चरति (४-४-४१)	८०१	१५१० न दण्डमाणवान्ते० (४-३-१३०)	७८३
१६४४ धर्मपथ्यर्थन्याया० (४-४-९२)	८१०	९१८ न दधिपयआदीनि (२-४-१४)	६०१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८१ नदीपौर्णमास्याप्र० (५-४-११०) ४८५		२४ न वेति विभाषा (१-१-४४) २२	
६७४ नदीभिश्च (२-१-२०) ४८२		४३१ नशेर्वा (८-२-६३) २९१	
९८६ नद्याः शेषस्यान्य० (६-३-४४) ६३५		१३२ नश्च (८-३-३०) ८४	
१३१७ नद्यादिभ्यो ढक् (४-२-९७) ७४२		१२३ नश्चापदान्तस्य झलि (८-३-२४) ८१	
१३०४ नद्यां मनुप् (४-२-८५) ७३८		१४० नश्चव्यप्रशान् (८-३-७) ८९	
८३३ नद्युतश्च (५-४-१५३) ५५१		३०८ न षट्स्वसादिभ्यः (४-१-१०) २०५	
१३३४ न द्यच्चः प्राच्य० (४-२-११३) ७४६		३५५ न संयोगाद्ब्रह्मन्तात् (६-४-१३७) २४१	
१७८३ न नञ्पूर्वात्तत्पु० (५-१-१२१) ८४७		७९३ न सङ्ख्यादेः संसा० (५-४-८९) ५३७	
७०४ न निर्धारणे (२-२-१०) ४९६		८९३ न संज्ञायाम् (५-४-१५५) ५८६	
५१ न पदान्तद्विर्वचन० (१-१-५८) ३८		३६३ न सम्प्रसारणे० (६-१-३७) २४७	
११४ न पदान्ताद्येरेनाम् (८-४-४२) ७६		२०७७ न सामिवचने (५-४-५) ९२७	
१२९ न परे नः (८-३-२७) ८३		६७९ नस्तद्धिते (६-४-१४४) ४८५	
९३५ नपुंसकमनपुंसकेन० (१-२-६९) ६०९		१०३७ नहिवृतिवृषिव्य० (६-३-११६) ६५१	
३१४ नपुंसकस्य झलचः (७-१-७२) २०८		४४० नहो धः (८-२-३४) ३०४	
३१० नपुंसकाच्च (७-१-१९) २०८		१३ नाज्झलौ (१-१-१०) १६	
६८० नपुंसकादन्यतर० (५-४-१०९) ४८५		४२४ नाच्चेः पूजायाम् (६-४-३०) २८५	
९५४ न पूजनात् (५-४-६९) ६२३		८९६ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे (५-४-१५९) ५८७	
११९७ न प्राच्यभर्गादि० (४-१-१७८) ७०५		१६८५ नातः परस्य (७-३-२७) ८२१	
२२२ न बहुव्रीहौ (१-१-२९) १३६		१६५ नादिचि (६-१-१०४) १००	
१६२९ न भङ्कुर्धुराम् (८-२-७९) ८०८		५५ नादिन्याक्रोशे पुत्र० (८-४-४८) ४२	
२७३ न भूसुधियोः (६-४-८५) १७०		१८५० नान्तादसङ्ख्यादेर्मदू (५-२-४९) ८६७	
७५९ नभ्राण्नपान्नवेदा० (६-३-७५) ५२४		४२७ नाभ्यस्ताच्छतुः (७-१-७८) २८९	
५८३ नमःस्वस्तिस्वाहा० (२-३-१६) ४३२		४१३ नामन्त्रिते समाना० (८-१-७३) २७८	
११५७ नमपूर्वोऽपत्येऽव० (६-४-१७०) ६९५		२०९ नामि (६-४-३) १२५	
१५४ नमस्पुरसोर्गलोः (८-३-४०) ९४		८२ नाम्नेडितस्यान्य० (६-१-९९) ६०	
४३९ न सु ने (८-२-३) ३०२		८०१ नावो द्विगोः (५-४-९९) ५३९	
४६४ न यासयोः (७-३-४५) ३४६		६५७ नाव्ययीभावादतो० (२-४-८३) ४७२	
१०९८ न य्वाभ्यां पदान्ता० (७-३-३) ६८०		५११ नासिकोदरोष्ठज० (४-१-५५) ३८४	
१०४८ नरे संज्ञायाम् (६-३-१२९) ६५४		१६२४ निकटे वसति (४-४-७३) ८०६	
२६३ न लुमताङ्गस्य (१-१-६३) १६०		१५२४ नित्यं वृद्धशरादि० (४-३-१४४) ७८६	
६२७ न लोकाव्ययनिष्ठा० (२-३-६९) ४५५		१८५७ नित्यं शतादिमासा० (५-२-५७) ८६८	
२३६ नलोपः प्रातिपदिका० (८-२-७) १४६		४८७ नित्यं संज्ञाछन्दसोः (४-१-२९) ३६५	
३५३ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा० (८-२-२) २३९		४९२ नित्यं सपत्न्यादिषु (४-१-३५) ३६८	
७५७ नलोपो नञः (६-३-७३) ५२२		१५९ नित्यं समासेऽनु० (८-३-४५) ९८	
१९० न विभक्तौ तुस्माः (१-३-४) ११६		७७८ नित्यं हस्ते पाणानु० (१-४-७७) ५२८	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७११ निष्पं कीडाजीविक० (२-२-१७) ५०१		१६९९ पणपादमाषशतायत् (५-१-३४) ८२५	
८६२ नित्यमसिचप्रजा० (५-४-१२२) ५७८		२५७ पतिः समास एव (१-४-८) १५८	
२१४० नित्यवीप्सयोः (८-१-४) ९४६		१७९३ पत्यन्तपुरोहिता० (५-१-१२८) ८५१	
१०३ निपात एकाजनाङ् (१-१-१४) ७२		४९० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४-१-३३) ३६७	
१५६९ निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः (४-४-१९) ७९६		१५०२ पत्रपूर्वाद्व् (४-३-१२२) ७८१	
१३८४ निशाप्रदोषाभ्यां च (४-३-१४) ७५५		१५०३ पत्राध्वर्युपरिषदश्च (४-३-१२३) ७८१	
२१३३ निष्कुलान्निष्कोषणे (५-४-६२) ९४४		१४०२ पथः पन्थ च (४-३-२९) ७६०	
८९९ निष्ठा (२-२-३६) ५८९		१७३९ पथः ध्क्न् (५-१-७५) ८३६	
८९७ निष्प्रवाणिश्च (५-४-१६०) ५८८		३६५ पथिमथ्यृभुक्षामात् (७-१-८५) २४८	
६ नीचैरनुदात्तः (१-२-३०) ८		९५७ पथो विभाषा (५-४-७२) ६२४	
२०३२ नीतौ च तद्युक्तात् (५-३-७७) ९१२		१६५६ पथ्यतिथिवसति० (४-४-१०४) ८१२	
४३४ नुम्विसर्जनीयश० (८-३-५८) २९४		१६३९ पदमस्मिन्दश्यम् (४-४-८७) ८०९	
२८३ नृ च (६-४-६) १७९		१०५७ पदव्यवायेऽपि (८-४-३८) ६५८	
१४१ नृन्पे (८-३-१०) ८९		४०१ पदस्य (८-१-१६) २७३	
३४९ नेदमदसोरकोः (७-१-११) २३४		४०२ पदात् (८-१-१७) २७३	
१२४० नेन्द्रस्य परस्य (७-३-२२) ७१८		१९८ पदान्तस्य (८-४-३७) १२०	
९७७ नेन्सिद्धबन्धादिषु च (६-३-१९) ६३०		१५६१ पदान्तस्यान्यतरस्याम् (७-३-९) ७९५	
३०३ नेयडुवड्स्थानावस्त्री (१-४-४) २०१		१४९ पदान्ताद्वा (६-१-७६) ९२	
१८३३ नेर्विडज्जिरीसचौ (५-२-३२) ८६२		१५८९ पदोत्तरपदं गृह्णाति (४-४-३९) ८००	
३७० नोपधायाः (६-४-७) २५१		२२८ पद्भ्रोमास्त्वन्निशस० (६-१-६३) १४३	
१५५५ नौ द्यचष्टन् (४-४-७) ७९३		९९१ पद्यत्यतदर्थे (६-३-५३) ६३६	
१६४३ नौवयोधर्मेविषमूल० (४-४-९१) ८१०		१७४० पन्थो ण नित्यम् (५-१-७६) ८३७	
१५४३ न्यग्रोधस्य च केवल० (७-३-५) ७९०		२८ परः संनिकर्षः सं० (१-४-१०९) २५	
प		८१२ परवलिङ्गं द्वन्द्वत० (२-४-२६) ५४५	
१८२६ पक्षात्तिः (५-२-२५) ८६०		१८१ परश्च (३-१-२) ११२	
१५८५ पक्षिमत्स्यमृगान्ह० (४-४-३५) ७९९		१६०८ परश्वघाट्श्च (४-४-५८) ८०३	
१७२५ पङ्क्तिर्विशतिर्त्रिंशच्च० (५-१-५९) ८३३		९६५ परस्य च (६-३-८) ६२७	
५२३ पङ्गोश्च (४-१-६८) ३९२		५८९ पराजेरसोढः (१-४-२६) ४३५	
१७२६ पञ्चदशतौ वर्गे वा (५-१-६०) ८३३		१३७५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्चि (४-३-५) ७५४	
६९९ पञ्चमी भयेन (२-१-३७) ४९४		५८० परिक्रयणे सम्प्रदा० (१-४-४४) ४३०	
६३९ पञ्चमी विभक्ते (२-३-४२) ४६३		१६७९ परिखाया ढञ् (५-१-१७) ८१९	
५९८ पञ्चम्यपाङ्परिभिः (२-३-१०) ४४१		१५८६ परिपन्थं च तिष्ठति (४-४-३६) ८००	
३९७ पञ्चम्या अत् (७-१-३२) २६८		१६८३ परिमाणान्तस्या० (७-३-१७) ८२०	
९५९ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः (६-३-२) ६२५		१५७९ परिमुखं च (४-४-२९) ७९८	
१९५३ पञ्चम्यास्तसिल् (५-३-७) ८९२		१२११ परिवृतो रथः (४-२-१०) ७१०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५९४ परिषदो ण्यः (४-४-४४)	८०१	११२१ पीलाया वा (४-१-११८) ^२	६८७
१६५३ परिषदो ण्यः (४-४-१०१)	८१२	५०४ पुंयोगादाख्यायाम् (४-१-४८)	३७७
११४१ परेर्वर्जने (८-१-५)	९४७	७४६ पुंवत्कर्मधारय० (६-३-४२)	५१७
१८११ परोवरपरम्परपुत्र० (५-२-१०)	८५६	४३६ पुंसोऽसुद्ध (७-१-८९)	२९८
१५५८ पर्पादिभ्यः छन् (४-४-१०)	७९४	१७०६ पुत्राच्छ च (५-१-४०)	८२७
१९५६ पर्याभिभ्यां च (५-३-९)	८९३	११८३ पुत्रान्तादन्यतर० (४-१-१५९)	७०१
१३६७ पर्वताच्च (४-२-१४३)	७५२	९८० पुत्रेऽन्यतर० (६-३-२२)	६३२
२०७० पश्चादियौधियादि० (५-३-११७) ९२४		१३९ पुमःखव्यम्परे (८-३-६)	८८
१५२१ पलाशादिभ्यो वा (४-३-१४१)	७८६	९३३ पुमान्त्रिया (१-२-६७)	६०९
१९८२ पश्चात् (५-३-३२)	८९९	१४८५ पुराणप्रोक्तेषु (४-३-१०५)	७७७
४०९ पश्याथैश्चानालोचने (८-१-२५)	२७६	१८३९ पुरुषहस्तिभ्यामण्व (५-२-३८)	८६४
५१९ पाककर्णपर्णपुष्प० (४-१-६४)	३९१	४८२ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य० (४-१-२४)	३६३
१२१२ पाण्डुकम्बलादिनिः (४-२-११)	७११	७६८ पुरोऽन्ययम् (१-४-६७)	५२६
१७१२ पात्रात्छन् (५-१-४६)	८२८	१९४१ पुष्करादिभ्यो देशे (५-२-१३५) ८८९	
१७३२ पात्राद्धश्च (५-१-६८)	८३५	२०६६ पूगाञ्ज्योऽप्रा० (५-३-११२)	९२३
७२५ पात्वेसमितादयश्च (२-१-४८)	५०७	४९३ पूतक्रतोरै च (४-१-३६)	३६९
४१४ पादः पत् (६-४-१३०)	२७९	७०५ पूरणगुणसुहितार्थ० (२-२-११)	४९६
२०७३ पादशतस्य सङ्ख्या० (५-४-१)	९२६	१९९४ पूरणाद्भागे तीयादन् (५-३-४८) ९०१	
९९० पादस्य पदाज्याति० (६-३-५२) ६३६		१७१४ पूरणार्धाद्वन् (५-१-४८)	८२९
८७७ पादस्य लोपोऽह० (५-४-१३८) ५८२		८८७ पूर्णाद्विभाषा (५-४-१४९)	५८४
२०९३ पादार्थाभ्यां च (५-४-२५)	९३३	७२६ पूर्वकालैकसर्व० (२-१-४९)	५०८
४५७ पादोऽन्यतरस्याम् (४-१-८)	३४१	१२ पूर्वत्रासिद्धम् (८-२-१)	१२
१०५३ पानं देशे (८-४-९)	६५५	८५७ पूर्वपदात्संज्ञायामगः (८-४-३)	५७५
७३३ पापाणके कुत्सितैः (२-१-५४)	५१२	२१८ पूर्वपरावरदक्षिणो० (१-१-३४)	१३४
१०७१ पारस्करप्रभृतीनि० (६-१-१५७) ६६२		८१३ पूर्ववदश्वबड्बौ (२-४-२७)	५४६
१७३६ पारायणतुरायण० (५-१-७२)	८३६	६९३ पूर्वसदृशसमोनार्थ० (२-१-३१) ४९१	
१४९० पाराशर्यशिलालि० (४-३-११०) ७७९		१८८६ पूर्वदिनिः (५-२-८६)	८७४
६७२ पारे मध्ये षष्ठ्या वा (२-१-१८)	४८१	२२१ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो० (७-१-१६) १३५	
१८७५ पार्श्वेनान्विच्छति (५-२-७५)	८७२	१९७५ पूर्वधरावराणा० (५-३-३९)	८९७
१२५८ पाशादिभ्यो यः (४-२-४९)	७२३	७३७ पूर्वापरप्रथमचरम० (२-१-५८) ५१४	
९३६ पिता मात्रा (१-२-७०)	६१०	७१२ पूर्वापराधरोत्तरमेक० (२-२-१) ५०१	
१४५८ पितुर्यच्च (४-३-७९)	७७२	१४०१ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामू० (४-३-२८) ७६०	
१२४२ पितृव्यमातुलमाता० (४-२-३६) ७१८		६०३ पृथग्विनानानाभि० (२-३-३२) ४४३	
११३८ पितृष्वसुर्दण् (४-१-१३२)	६९०	१७८४ पृथ्वादिभ्य इम० (५-१-१२२) ८४८	
१५२६ पिष्टाच्च (४-३-१४६)	७८७	१०३४ पृषोदरादीनि० (६-३-१०९) ६४९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९६ पैषवासवाहनधिषु च (६-३-५८) ६३७		१५८० प्रयच्छति गर्ह्यम् (४-४-३०) ७९८	
१०८४ पैलादिभ्यश्च (२-४-५९) ६६९		१७७२ प्रयोजनम् (५-१-१०९) ८४४	
७४४ पोढायुवतिस्तोक० (२-१ ६५) ५१७		११२९ प्रवाहणस्य ढे (७-३-२८) ६८८	
१४४९ पौरोडाशपुरोडाशा० (४ ३-७०) ७७०		२०२१ प्रशंसायां रूपम् (५-३-६६) ९०९	
२०२४ प्रकारवचने जा० (५-३-६९) ९१०		७४७ प्रशंसावचनैश्च (२-१-६६) ५१९	
१९७१ प्रकारवचने थाल् (५-३-२३) ८९६		२००९ प्रशस्यस्य श्रः (५-३-६०) ९०६	
२१४७ प्रकारे गुणवचनस्य (८-१-१२) ९४९		८६८ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः (५-४-१२९) ५८०	
८५० प्रकृत्याशिषि (६-३-८३) ५७३		६४१ प्रसितोत्सुकाभ्यां० (२-३-४४) ४६४	
२०१० प्रकृत्यैकाच् (६-४-१६३) ९०६		१०६७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० (६-१-१५३) ६६१	
१७७१ प्रकृष्टे ठच् (५-१-१०८) ८४४		१३४६ प्रस्थपुरवहान्ताच्च (४-२-१२२) ७४८	
२१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च (५ ४-३८) ९३६		१३३१ प्रस्थोत्तरपद० (४-२-११०) ७४५	
१९०८ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो० (५ २ १०१) ८८०		१६०७ प्रहरणम् (४-४-५७) ८०३	
५९९ प्रतिः प्रतिनिधि० (१ ४ ९२) ४४२		६४८ प्राक्कारात्समासः (२-१-३) ४६८	
१५९० प्रतिकण्ठार्थल्लामं० (४ ४-४०) ८०१		१६६१ प्राक् क्रीताच्छः (५-१-१) ८१३	
१६५१ प्रतिजनादिभ्यः० (४ ४-९९) ८११		२०२५ प्रागिवात्कः (५-३-७०) ९१०	
६०० प्रतिनिधिप्रतिदाने० (२-३-११) ४४२		१९९५ प्रागेकादशभ्यो० (५-३-४९) ९०१	
१५९२ प्रतिपथमेति ठञ्च (४-४ ४२) ८०१		१६२६ प्रागिघताद्यत् (४-४-७५) ८०७	
२१११ प्रतियोगे पञ्चम्या० (५-४-४४) ९३७		१९४७ प्रागिदशो विभक्तिः (५-३-१) ८९१	
१०६६ प्रतिष्कशश्च कशेः (६-१-१५२) ६६१		१०७३ प्रागिद्व्यतोऽण् (४-१-८३) ६६३	
९५० प्रतेहरसः सप्तमी० (५-४ ८२) ६२२		१९ प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१-४-५६) २१	
९४ प्रत्यभिवादेऽशूदे (८ २-८३) ६७		१६८० प्राग्वतेष्टञ् (५-१-१८) ८१९	
१८० प्रत्ययः (३-१-१) ११२		१५४८ प्राग्वहेतेष्टक् (४-४-१) ७९२	
२६२ प्रत्ययलोपे प्रत्यय० (१-१-६२) १६०		४७३ प्राचां ष्फ तद्धितः (४-१-१७) ३५८	
४६३ प्रत्ययस्थात्कात्० (७-३-४४) ३४४		१३६३ प्राचां कटादेः (४-२-१३९) ७५१	
२६० प्रत्ययस्य लुक्लुपः (१ १-६१) १५९		१४०० प्राचां ग्रामनगराणाम् (७-३-१४) ७६०	
१३७३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (७-२ ९८) ७५३		१४३१ प्राचां नगरान्ते (७-३-२४) ७६६	
५७८ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१ ४-४०) ४२९		११८४ प्राचामवृद्धात्कि० (४-१-१६०) ७०१	
२२६ प्रथमचरमतया० (१-१ ३३) १४०		२०३६ प्राचामुपादेरङ्ज्जु० (५-३-८०) ९१४	
१६४ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ १-१०२) १००		१७९४ प्राणभृज्जातिवयो० (५-१-१२९) ८५२	
६५३ प्रथमानिर्दिष्टं स० (१ २-४३) ४७०		१५३२ प्राणिरजतादि० (४ ३ १५४) ७८८	
३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने० (७-२-८८) २६४		१९०३ प्राणिस्थादातो० (५-२-९६) ८७८	
१२९८ प्रधानप्रत्ययार्थ० (१-२ ५६) ७३६		१०५५ प्रातिपदिकान्तनु० (८-४-११) ६५६	
१०५० प्रनिरन्तःशरेक्षु० (८-४-५) ६५४		५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग० (२-३-४६) ३९७	
१४६३ प्रभवति (४ ३-८३) ७७३		२१ प्रादयः (१ ४-५८) २१	
१८३८ प्रमाणे द्वयसज्दघ्न० (५-२-३७) ८६३		७७९ प्राध्वं बन्धने (१-४-७८) ५२९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७१५ प्राप्तापन्ने च० (२-२-४)	५०४	२०३३ बह्वचो मनुष्यनाम्न० (५-३-७८)	९१३
१४१४ प्रायभवः (४-३-३९)	७६३	१६१५ बह्वचपूर्वपदाङ्गः (४-४-६४)	८०५
९७३ प्रावृद्धशरत्काल० (६-३-१५)	६२९	२१०९ बह्वलपार्थाच्छस्कार० (५-४-४२)	९३६
१३८८ प्रावृष एण्यः (४-३-१७)	७५६	५०३ बह्वादिभ्यश्च (४-१-४५)	३७६
१३९४ प्रावृषष्ठप् (४-३-२६)	७५८	५२२ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् (४-१-६७)	३९२
२०१६ प्रियस्थिरस्फिर० (६-४-१५७)	९०७	१०९६ बाह्वादिभ्यश्च (४-१-९६)	६७९
६२१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो० (२-३-६१)	४५१	१३४१ बाह्वीकप्रामेभ्यश्च (४-२-११७)	७४७
१२७४ प्रोक्ताल्लुक् (४-२-६४)	७२९	१३११ बिल्वकादिभ्यश्च० (६-४-१५३)	७३९
१५४२ लृक्षादिभ्योऽण् (४-३-१६४)	७९०	१५१६ बिल्वादिभ्योऽण् (४-३-१३६)	७८५
९० प्लुतप्रगृह्या अचि० (६-१-१२५)	६४	१६९६ विस्ताच्च (५-१-३१)	८२४
फ		७४१ बृन्दारकनागकुञ्ज० (२-१-६२)	५७६
१०८७ फक्फिचोरन्य० (४-१-९१)	६७०	२०७८ बृहत्या आच्छादने (५-४-६)	९२७
१५४१ फले लुक् (४-३-१६३)	७८९	१८०१ ब्रह्मणस्त्वः (५-१-१३६)	८५३
८१९ फल्गुनीप्रोष्ठपदा० (१-२-६०)	५४७	८०५ ब्रह्मणो जानपदा० (५-४-१०४)	५४०
११७४ फाण्टाहृतिमि० (४-१-१५०)	६९९	९४६ ब्रह्महस्तिभ्यां० (५-४-७८)	६२१
१९०६ फेनादिलच्च (५-२-९९)	८७९	१८७१ ब्राह्मणकोष्णिके सं० (५-२-७१)	८७१
११७३ फेश्च च (४-१-१४९)	६९८	१२५० ब्राह्मणमाणव० (४-२-४२)	७२१
ब		११५८ ब्राह्मोऽजातौ (६-४-१७१)	६९५
१६४८ बन्धने चषौ (४-४-९६)	८११	भ	
१००५ बन्धुनि बहुव्रीहौ (६-१-१४)	६४०	१६५२ भक्ताणः (४-४-१००)	८१२
९७१ बन्धे च विभाषा (६-३-१३)	६२९	१६१९ भक्तादणन्यतरस्याम् (४-४-६८)	८०५
१९४२ बलादिभ्यो मतु० (५-२-१३६)	८९०	१४७५ भक्तिः (४-३-९५)	७७५
२५८ बहुगणवतुडति० (१-१-२३)	१५९	६९७ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् (२-१-३५)	४९२
१८५२ बहुपूगगणसङ्ख्य० (५-२-५२)	८६८	१११४ भर्गात्त्रैगर्ते (४-१-१११)	६८४
४०५ बहुवचनस्य वल्लसौ (८-१-२१)	२७३	१३३९ भवतष्ट्वल्लसौ (४-२-११५)	७४७
२०५ बहुवचने झत्येत् (७-३-१०३)	१२३	१५६६ भ्रमादिभ्यः घृन् (४-४-१६)	७९५
४८४ बहुव्रीहेरूधसो० (४-१-२५)	३६४	४६६ भ्रैषाजाज्ञाद्वास्वा० (७-३-४७)	३४९
५०८ बहुव्रीहेश्वान्तो० (४-१-५२)	३८१	२३३ भस्य (६-४-१२९)	१४५
८५२ बहुव्रीहौ सक्थ्य० (५-४-११३)	५७४	३६८ भस्य टेलोपः (७-१-८८)	२४९
८५१ बहुव्रीहौ संख्येये० (५-४-७३)	५७३	१७१५ भागाद्यच्च (५-१-४९)	८२९
१८७ बहुषु बहुवचनम् (१-४-२१)	११४	१२४४ भिक्षादिभ्योऽण् (४-२-३८)	७१९
२०१७ बहुलोलोपो भू च० (६-४-१५४)	९०८	५८८ भीत्रार्थानां भयहेतुः (१-४-२५)	४३५
११४८ बह्वच इजः प्राच्य० (२-४-६६)	६९३	१०२० भीरोः स्थानम् (८-३-८१)	६४६
१२८५ बह्वचः कूपेषु (४-२-७३)	७३३	५९४ भुवः प्रभवः (१-४-३१)	४३८
१४४६ बह्वचोऽन्तोदात्ता० (४-३-६७)	७६९	१९९९ भूतपूर्वे चरट् (५-३-५३)	९०२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८ भूवादयो धातवः (१-३-१)	२०	७५४ मयूरव्यसकादयश्च (२-१-७२)	५२१
७६५ भूषणेऽलम् (१-४-६४)	५२६	१०६८ मस्करमस्करिणौ (६-१-१५४)	६६१
१६७ भोभगोभघोअपूर्व० (८-३-१७)	१०२	११६४ महाकुलादञ्छजौ (४-१-१४१)	६९६
१२६३ भौरिक्याघैषुका० (४-२-५४)	७२५	१२३८ महाराजप्रोष्ठपदा० (४-२-३५)	७१७
३९५ भ्यसो भ्यम् (७-१-३०)	२६८	१४७७ महाराजाङ्गञ् (४-३-९७)	७७५
१०९१ भ्रातरि च ज्यायसि (४-१-६४)	६७५	१२३१ महेन्द्राङ्गाणौ च (४-२-२९)	७१६
११६७ भ्रातुर्व्यञ्च (४-१-१४४)	६९७	१६७३ माणवचरकाम्या० (५-१-१११)	८१७
९३४ भ्रातृपुत्रौ स्वसदु० (१-२-६८)	६०९	९२९ मातरपितरावुदीचां (६-३-३२)	६०६
११२८ भ्रुवो वुक्च (४-१-१२५)	६८८	९८३ मातुःपितुर्भ्यामन्य० (८-३-८५)	६३२
म		१११८ मातुस्तुङ्ग्यासां (४-१-११५)	६८६
३६० मघवा बहुलम् (६-४-१२८)	२४४	९८४ मातृपितृभ्यां स्वसा (८-३-८४)	६३३
१६०६ मङ्गुलक्ष्मरादण० (४-४-५६)	८०३	११४० मातृष्वसुश्च (४-१-१३४)	६९१
१६४९ मतजनहलात्करण० (४-४-९७)	८११	१५८७ माथोत्तरपदपदव्य० (४-४-३७)	८००
१२८४ मतोश्च बहुजज्ञात् (४-२-७२)	७३२	१८९७ मादुपधायाश्च मतो (८-२-९)	८७७
१८५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः (५-२-५९)	८६९	१९९७ मानपथङ्गयोः क० (५-३-५१)	९०२
१०४१ मतौ बहुचोऽन० (६-३-११९)	६५३	१५४० माने वयः (४-३-१६२)	७८९
१३५५ मद्रवृज्योः कन् (४-२-१३१)	७५०	१७४५ मासाद्वयसि यत्ख० (५-१-८१)	८३७
२१३८ मद्रात्परिवापणे (५-४-६७)	९४५	१०४९ मित्रे चर्षौ (६-३-१३०)	६५४
१३२९ मद्रेभ्योऽञ् (४-२-१०८)	७४५	३७ मिदचोऽन्यस्तापरः (१-१-४७)	२७
११०९ मधुवभ्रौर्ब्राह्मण० (४-१-१०६)	६८३	९ सुखनासिकावचनो (१-१-८)	९
९६९ मध्यादुरौ (६-३-११)	६२९	१५७५ मुद्रादण् (४-४-२५)	७९७
१३७८ मध्यान्मः (४-३-८)	७५४	१६४० मूलमस्याबर्हि (४-४-८८)	८०९
७७७ मध्येपदेनिवचने च (१-४-७६)	५२८	२१०७ मृदस्ति कन् (५-४-३९)	९३६
१३०५ मध्वादिभ्यश्च (४-२-८६)	७३८	१२२ मोऽनुस्वारः (८-३-२३)	८१
४५९ मनः (४-१-११)	३४२	३४१ मो नो धातोः (८-२-६४)	२३१
९६१ मनसः संज्ञायाम् (६-३-४)	६२६	१२६ मो राजि समः कौ (८-३-२५)	८२
१३५८ मनुष्यतत्स्थयो० (४-२-१३४)	७५०	य	
४९५ मनोरौ वा (४-१-३८)	३६९	४४१ यः सौ (७-२-११०)	३०६
११८५ मनोर्जातावज्यतौ (४-१-१६१)	७०१	५२८ यङ्श्चाप् (४-१-७४)	३९५
९९८ मन्थौदनसक्नुवि० (६-३-६०)	६३८	२३१ यचि भम् (१-४-१८)	१४४
५८४ मन्यकर्मण्यनादरे० (२-३-१७)	४३३	१७३५ यज्ञिर्विग्भ्यां घञ्जौ (५-१-७१)	८३५
३८३ मपर्यन्तस्य (७-२-९१)	२६२	११०८ यञञश्च (२-४-६४)	६८२
१२८ मय उञो वो वा (८-३-३३)	७४	४७१ यञश्च (४-१-१६)	३५७
१४६२ मयट् च (४-३-८२)	७७३	११०३ यजिञश्च (४-१-१०१)	६८१
१५२३ मयड्वैतयोर्भाषा० (४-३-१४३)	७८६	६३८ यतश्च निर्धारणम् (२-३-४१)	४६३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८४० यत्तदेतेभ्यः परिमाणं (५-२-३९) ८६४		५६५ येनाङ्गविकारः (२-३-२०) १ ४२३	
१७८९ यथातथायथापुरं (७-३-३१) ८५०		९१३ येषां च विरोधः शां (२-४-९) ५९७	
१८०७ यथामुखसंमुखस्यं (५-२-६) ८५५		१२९७ योगप्रमाणे च तदं (१-२-५५) ७३५	
१२८ यथासङ्ख्यमनुदे (१-३-१०) ८३		१७६६ योगाद्यच्च (५-१-१०२) ८४३	
६६१ यथाऽसादृश्ये (२-१-७) ४७७		३९२ योऽचि (७-२-८९) २६७	
२१४९ यथास्वे यथायथम् (८-१-१४) ९५४		१७३८ योजनं गच्छति (५-१) ७४ ८३६	
११६ यरोऽनुनासिकेऽनु (८-४-४५) ७७		१७९७ योपधाद्रूपोत्तं (५-१-१३२) ८५२	
१८०४ यवयवकषष्टिकाद्यत् (५-२-३) ८५४			
११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे (२-४-६३) ६९२		र	
१९९ यस्मात्प्रत्ययविधिं (१-४-१३) १२०		१७८५ रक्ततो हलादेर्लघोः (६-३-१६१) ८४८	
६४५ यस्मादधिकं यस्यं (२-३-९) ४६५		२१०० रक्ते (५-४-३२) ९३५	
६३४ यस्य च भावेन भां (२-३-३७) ४६१		१५८३ रक्षति (४-४-३३) ७९९	
६७० यस्य चायामः (२-१-१६) ४८०		१३२० रङ्गोरमनुष्येऽण्च (४-२-१००) ७४२	
३११ यस्येति च (६-४-१४८) २०८		१९१९ रज.कृष्यासुतिपं (५-२-११२) ८८३	
७०३ याजकादिभिश्च (२-२-९) ४९५		१०२८ रथवदयोश्च (६-३-१०२) ६४८	
२९० याडापः (७-३-११३) १८६		१५०१ रथाद्यत् (४-३-१२१) ७८१	
१९९३ याप्ये पाशप् (५-३-४७) ९०१		२३५ रषाभ्यां नो णः सं (८-४-१) १४५	
६६२ यावदवधारणे (२-१-८) ४७७		१८९५ रसादिभ्यश्च (५-२-९५) ८७६	
२०९७ यावादिभ्यः कन् (५-४-२९) ९३४		९०२ राजदन्तादिषु परम् (२-२-३१) ५९२	
३७६ युजेरसमासे (७-१-७१) २५६		१२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् (८-२-५३) ७२४	
७४८ युवा खलतिपलितं (२-१-६७) ५१९		१९०२ राजन्वान्सौराज्ये (८-२-१४) ८७८	
२०१९ युवाल्पयोः कनन्यं (५-३-६४) ९०८		११५३ राजश्चक्षुराद्यत् (४-१-१३७) ६९४	
३८६ युवावौ द्विवचने (७-२-९२) २६३		७८८ राजाहःसखिभ्यष्टच् (५-४-९१) ५३५	
१२४७ युवोरनाकौ (७-१-१) ७२०		१३६४ राज्ञः क च (४-२-१४०) ७५२	
४०४ युष्मदस्मदोः षष्ठी (८-१-२०) २७३		८१४ रात्राहाहाः पुंसि (२-४-२९) ५४६	
३९३ युष्मदस्मदोरनादेशे (७-२-८६) २६७		१००८ रात्रेः कृति विभाषा (६-३-७२) ६४२	
१३७० युष्मदस्मदोरन्यतरं (४-३-१) ७५३		१७५१ रात्र्यहःसंवत्सराच्च (५-१-८७) ८३८	
३९९ युष्मदस्मदभ्यां डसो (७-१-२७) २६९		२८० रात्सस्य (८-२-२४) १७५	
५३१ यूनिस्तिः (४-१-७७) ३९६		५७७ राधीक्ष्योर्यस्य विं (१-४-३९) ४२९	
१०८३ यूनि लृक् (४-१-९०) ६६८		२८६ रायो हलि (७-२-८५) १८४	
३८८ यूयवयौ जसि (७-२-९३) २६५		१३१३ राष्ट्रवारपाराद्धखौ (४-२-९३) ७४१	
२६६ यू स्त्र्याख्यौ नदी (१-४-३) १६४		१२३४ रीडृतः (७-४-२७) ७१६	
१६६७ ये च तद्धिते (६-१-६१) ८१५		५७१ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (१-४-३३) ४२६	
११५४ ये चाभावकर्मणोः (६-४-१६४) ६९४		६१५ रुजार्थानां भावव (२-३-५४) ४८८	
२६ येन विधिस्तदन्तस्य (१-१-७२) २४		१९२७ रूपादाहृतप्रशसं (५-२-१२०) ८८६	
		११६९ रेवत्यादिभ्यष्टक् (४-१-१४६) ६९७	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५११ नैवतिकादिभ्यश्छः (४-३-१३१) ७८३		१०३९ वनं पुरगामिश्रका० (८-४-४) ६५१	
३३९ रोः सुपि (८-३-१६) २३०		४५६ वनो र च (४-१-७) ३४०	
२११६ रोगाच्चापनयने (५-४-४९) ९३८		८९५ वन्दिते भ्रातुः (५-४-१५७) ५८७	
१२९० रोणी (४-२-७८) ७७३		८८० वयसि दन्तस्य० (५-४-१४१) ५८३	
१३४७ रोपधेतोः प्राचाम् (४-२-१२३) ७४८		१९३६ वयसि पूरणात् (५-२-१३०) ८८९	
१७३ रो रि (८-३-१४) १०५		४७८ वयसि प्रथमे (४-१-२०) ३६०	
१७२ रोऽसुपि (८-२-६९) १०५		१३०१ वरणादिभ्यश्च (४-२-८२) ७३७	
४३३ वोरुपधाया दीर्घ इकः (८-२-७६) २९३		१४४२ वर्णान्ताच्च (४-३-६३) ७६८	
ल		१०६३ वर्चस्केऽवस्करः (६-१-१४८) ६६०	
५५२ लक्षणेत्थंभूताख्याना० (१-४-९०) ४१६		१७८७ वर्णहृदादिभ्यः व्यञ्च (५-१-१२३) ८४९	
६६८ लक्षणेनाभिप्रती आ० (२-१-१४) ४८०		४९६ वर्णादनुदात्तात्तोप० (४-१-३९) ३७०	
१६०२ लवणाद्वज् (४-४-५२) ८०२		१९४० वर्णाद्ब्रह्मचारिणि (५-२-१३४) ८८९	
१५७४ लवणाल्लुक् (४-४-२४) ७९७		२०९९ वर्णे चानिले (५-४-३१) ९३४	
१९५ लशक्वतद्धिते (१-३-८) ११८		७५० वर्णो वर्णेन (२-१-६९) ५२०	
१२०३ लाक्षारोचनाद्वक् (४-२-२) ७०८		१३२३ वर्णौ वुक् (४-२-१०३) ७४३	
१४०८ लुक्कृतलुकि (१-२-४९) ७६१		१७५४ वर्षस्याभविष्यति (७-३-१६) ८३९	
१११२ लुक्लिङ्याम् (४-१-१०९) ६८४		१३८९ वर्षाभ्वष्टक् (४-३-१८) ७५६	
१२९४ लुपि युक्तवद्वक्तिव० (१-२-५१) ७३५		२८२ वर्षाभ्वश्च (६-४-८४) १७६	
१५४५ लुप्च (४-३-१६६) ७९०		१७५३ वर्षाल्लुक् च (५-१-८८) ८३९	
१२०५ लुबविशेषे (४-२-४) ७०९		१०४० वले (६-३-११८) ६५२	
१२९६ लुब्योगाप्रख्यानात् (१-२-५४) ७३५		१६३८ वशं गतः (४-४-८६) ८०९	
२०५३ लुम्मनुष्ये (५-३-९८) ९१९		१२७३ वसन्तादिभ्यष्टक् (४-२-६३) ७२८	
१७१० लोकसर्वलोकाद्वज् (५-१-४४) ८२८		३३४ वसुसंसुध्वंस्वनडु० (८-२-७२) २२७	
६७ लोपः शाकल्यस्य (८-३-१९) ४८		४३५ वसोः सम्प्रसारणम् (६-४-१३१) २९७	
८७३ लोपो व्योर्वलि (६-१-६६) ५८१		२०५६ वस्तेर्ङ्ज् (५-३-१०१) ९२०	
१९०७ लोमादिपामादि० (५-२-१००) ८८०		१५६३ वल्लक्यविक्रयाद्वज् (४-४-१३) ७९५	
२०९८ लोहितान्मणौ (५-४-३०) ९३४		१७१७ वल्लद्रव्याभ्यां ठक्कनौ (५-१-५१) ८३०	
व		११८२ वाकिनादीनां कुक्च (४-१-१५८) ७०१	
११११ वतन्डाच्च (४-१-१०८) ६८४		९३ वाक्यस्य टेः प्लुत० (८-२-८२) ६६	
१६८८ वतोरिद्धा (५-१-२३) ८२२		२१४३ वाक्यादेरामन्त्रित० (८-१-८) ९४७	
१८५३ वतोरिथुक् (५-२-५३) ८६८		९९४ वा घोषमिश्रशब्देषु (६-३-५६) ६३७	
१४११ वत्सशालाभिजि० (४-३-३६) ७६३		१९३० वाचो गिमनिः (५-२-१२४) ८८७	
१९०५ वत्सांसाभ्यां काम० (५-२-९८) ८७९		२१०३ वाचो व्याहृताथार्याम् (५-४-३५) ९३५	
२०४६ वत्सोक्षार्थर्षभेभ्य० (५-३-९१) ९१७		१९३५ वातातीसारभ्यां० (५-२-१२९) ८८८	
१०३८ वनगिर्योः संज्ञायां० (६-३-११७) ६५१		३२७ वा द्रुहसुहण्डहणि० (८-२-३३) २२३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४४४ वा नपुंसकस्य (७-१-७९)	३२४	१८४ विभक्तिश्च (१-४-१०४)	११४
६३ वान्तो यि प्रत्यये (६-१-७९)	४५	६६५ विभाषा (२-१-११)	४७८
१०९२ वान्यस्मिन्पिण्डे (४-१-१६५) ६७५		१६९४ विभाषा कार्पाषणस (५-१-२९) ८२४	
१२५ वा पदान्तस्य (८-४-५९)	८२	१३५४ विभाषा कुरुयुगं (४-२-१३०) ७५०	
२०४८ वा बहुनां जाति (५-३-९३) ९१८		७७३ विभाषा कृजि (१-४-७२) ५२७	
१०५४ वा भावकरणयोः (८-४-१०) ६५६		६४६ विभाषा कृजि (१-४-९८) ४६६	
१२१० वामदेवाङ्गुयङ्गुयौ (४-२-९) ७१०		६०२ विभाषा गुणेऽस्त्रि (२-३-२५) ४४३	
३०४ वामि (१-४-५)	२०१	२३७ विभाषा डिइयोः (६-४-१३६) १४७	
३०२ वाम्शसोः (६-४-८०)	१९८	८१० विभाषा चत्वारिंश (६-३-४९) ५४४	
१२३३ वाय्वतुपित्रुषसो (४-२-३१) ७१६		२२५ विभाषा जसि (१-१-३२) १३९	
५९० वारणार्थानामी (१-४-२७) ४३६		२०८० विभाषाश्चैरदिविस्त्र (५-४-८) ९२८	
२०६ वावसाने (८-४-५६) १२४		१८०५ विभाषा तिलमाषोमा (५-२-४) ८५५	
१५१ वा शरि (८-३-३६) ९३		२७८ विभाषा तृतीया (७-१-९७) १७४	
९८९ वा शोकष्यज्जोरोषे (६-३-५१) ६३६		२९२ विभाषा दिक्समासे (१-१-२८) १८७	
८७१ वा संज्ञायाम् (५-४-१३३) ५८१		२९३ विभाषा द्वितीया (७-३-११५) १८८	
१४७८ वासुदेवार्जुनाभ्यां (४-३-९८) ७७५		१९७९ विभाषा परावराभ्यां (५-३-२९) ८९९	
७७ वा सुप्यापिशलेः (६-१-९२) ५७		१०३२ विभाषा पुरुषे (६-३-१०६) ६४९	
३२९ वाह ऊढ (६-४-१३२) २२४		१३९२ विभाषा पूर्वाह्णापरा (४-३-२४) ७५८	
५१६ वाहः (४-१-६१) ३८७		१२२५ विभाषा फाल्गुनी (४-२-२३) ७१४	
१९६१ वा ह च छन्दसि (५-३-१३) ८९४		२०८८ विभाषा बहोर्धावि (५-४-२०) ९३१	
१०५२ वाहनमाहितात् (८-४-८) ६५५		१३६८ विभाषा मनुष्ये (४-२-१४४) ७५२	
९०० वाहिताग्न्यादिषु (२-२-३७) ५९०		१३८३ विभाषा रोगातप (४-३-१३) ७५५	
१६९७ विंशतिकाल्त्रः (५-१-३२) ८२४		१९७७ विभाषाऽवरस्य (५-३-४१) ८९८	
१६८९ विंशतित्रिंशद्भ्यां (५-१-२४) ८२२		९७४ विभाषा वर्षक्षरशर (६-३-१६) ६३०	
१८५६ विंशत्यादिभ्यस्तम (५-२-५६) ८६८		१५६७ विभाषा विवधात् (४-४-१७) ७९६	
११२७ विकर्णकुषीतका (४-१-१२४) ६८८		९१६ विभाषा वृक्षभृगुतृ (२-४-१२) ५९८	
११२० विकर्णशुक्लच्छग (४-१-११७) ६८७		८८२ विभाषा श्यावारो (५-४-१४४) ५८४	
१४६४ विदूराञ्ज्यः (४-३-८४) ७७३		४९१ विभाषा सपूर्वस्य (४-१-३४) ३६७	
१४५६ विद्यायोनिसम्बन्धे (४-३-७७) ७७२		९२० विभाषा समीपे (२-४-१६) ६०२	
१६३५ विध्यत्यधनुषा (४-४-८३) ८०८		२१२२ विभाषा साति का (५-४-५२) ९४१	
१८२८ विनञ्भ्यां नानाजौ (५-२-२७) ८६१		२०२३ विभाषा सुपो बहु (५-३-६८) ९०९	
२१०२ विनयादिभ्यष्टक् (५-४-३४) ९३५		८२८ विभाषा सेनासुरा (२-४-२५) ५५१	
२०२० विन्मतोर्लुक् (५-३-६५) ९०८		९८२ विभाषा स्वसृपयोः (६-३-२४) ६३२	
९१७ विप्रतिषिद्धं चान (२-४-१३) ६००		१६६४ विभाषा हविरपूपा (५-१-४) ८१४	
१७५ विप्रतिषेधे परं (१-४-२) १०७		१०१६ विभाषोदरे (६-३-८८) ६४५	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६२० विभाषोपसर्गे (२-३-५९)	४५१	१५७६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते (४-४-२६)	७९७
१३४२ विभाषोशीनरेषु (४-२-११८)	७४७	११६८ व्यन्तसप्ले (४-१-१४५)	६९७
१०५१ विभाषौषधिवनस्प० (८-४-६)	६५४	६१८ व्यवहृपणोः समर्थयोः (२-३-५७)	४५०
१८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् (५-२-६१)	८७०	१४२६ व्याहरति मृगः (४-३-५१)	७६५
२७ विरामोऽवसानम् (१-४-११०)	२४	१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् (५-१-९७)	८४२
१७७३ विशाखाषाढाद० (५-१-११०)	८४४	१६८ व्यौर्लघुप्रयत्नतरः० (८-३-१८)	१०३
९११ विशिष्टलिङ्गो नदीदे० (२-४-७)	५९७	२९४ ब्रश्चभ्रस्जसज्जम्ज० (८-२-३६)	१९२
७३६ विशेषणं विशेष्ये० (२-१-५७)	५१३	११०० व्रातचफजोरस्त्रियां (५-३-११३)	६८०
१३०० विशेषणानां चाजातेः (१-२-५२)	७३६	१८२२ व्रातेन जीवति (५-२-२१)	८६०
३७९ विश्वस्य वसुराटोः (६-३-१२८)	२५९	१८०३ व्रीहिशाल्योर्ढक् (५-२-२)	८५४
१२६१ विषयो देशे (४-२-५२)	७२४	१५२८ व्रीहेः पुरोडाशे (४-३-१४८)	७८७
१०६५ विष्किरः शकुनौ० (६-१-१५०)	६६०	१९२३ व्रीह्यादिभ्यश्च (५-२-११६)	८८५
४१८ विष्वग्देवयोश्च टेर० (६-३-९२)	२८१	श	
१३८ विसर्जनीयस्य सः (८-३-३४)	८६	१६३२ शकटादण् (४-४-८०)	८०८
२०८४ विसारिणो मत्स्ये (५-४-१६)	९३०	१६०९ शक्तियष्ट्योरीकक् (४-४-५९)	८०३
१२९२ वुञ्छण्कठजिलसे० (४-२-८०)	७३४	१४७२ शण्डिकादिभ्यो व्यः (४-३-९२)	७७४
२०६८ वृकाट्टेण्यण् (५-३-११५)	९२४	१६९२ शतमानविंशतिक० (५-१-२७)	८२३
२०१३ वृद्धस्य च (५-३-६२)	९०६	१९२६ शतसहस्रान्ताच्च० (५-२-११९)	८८५
१३३७ वृद्धाच्छः (४-२-११४)	७४६	१६८६ शताच्च ठन्यतावशते (५-१-२१)	८२१
११७२ वृद्धाङ्कसौवीरेषु० (४-१-१४८)	६९८	१८४७ शदन्तविंशतेश्च (५-२-४६)	८६६
१३४४ वृद्धात्प्राचाम् (४-२-१२०)	७४८	४४६ शप्प्यनोर्नित्यम् (७-१-८१)	३२४
१३६५ वृद्धादकेकान्तखो० (४-२-१४१)	७५२	१५८४ शब्दददुरं करोति (४-४-३४)	७९९
८४० वृद्धिनिमित्तस्य च० (६-३-३९)	५६६	१५२२ शम्याः श्लज् (४-३-१४२)	७८६
१६ वृद्धिरादैच् (१-१-१)	२०	९७६ शयवासवासि० (६-३-१८)	६३०
७२ वृद्धिरेचि (६-१-८८)	५१	११०४ शरद्वच्छुनक० (४-१-१०२)	६८१
१३३५ वृद्धिर्यस्याचामादि० (१-१-७३)	७४६	१०४२ शरादीनां च (६-३-१२०)	६५३
११८९ वृद्धेत्कोसलाजा० (४-१-१७१)	७०३	१४३० शरीरावयवाच्च (४-३-५५)	७६६
९३१ वृद्धो यूना तल्लक्षण० (१-२-६५)	६०७	१६६६ शरीरावयवाद्यत् (५-१-६)	८१४
४९४ वृषाकप्यम्रिकुसि० (४-१-३७)	३६९	३४० शरोऽचि (८-४-४९)	२३०
१८२९ वेः शालच्छङ्कटचौ (५-२-२८)	८६१	२०६२ शर्करादिभ्योऽण् (५-३-१०७)	९२२
१५६२ वेतनादिभ्यो जीवति (४-४-१२)	७९५	१३०२ शर्कराया वा (४-२-८३)	७३७
३७५ वेरपृक्तस्य (६-१-६७)	२५६	१५० शर्परे विसर्जनीयः (८-३-३५)	९३
९६४ वैयाकरणाख्यायां च० (६-३-७)	६२७	१६०४ शलालुनोऽन्य० (४-४-५४)	८०३
५०२ वोतो गुणवचनात् (४-१-४४)	३७५	१२ शस्त्रोऽटि (८-४-६३)	८०
८४९ वोपसर्जनस्य (६-३-८२)	५७२	३९१ शसो न (७-१-२९)	२६६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१००३ षडः सम्प्रसारणम् (६-१-१३) ६३९		८३९ संज्ञापूरण्योश्च (६-३-३८) ५६६	
स		७२१ संज्ञायाम् (२-१-४४) ५०७	
१८७८ स्र एषां ग्रामणीः (५-२-७८) ८७३		५२६ संज्ञायाम् (४-१-७२) ३९४	
११५६ संयोगादिश्च (६-४-१६६) ६९४		१४९७ संज्ञायाम् (४-३-११७) ७८०	
५४ संयोगान्तस्य लोपः (८-२-२३) ४०		१८९९ संज्ञायाम् (८-२-११) ८७७	
३२ संयोगे गुरु (१-४-११) २५		१५९६ संज्ञायां ललाटकु० (४-४-४६) ८०१	
१४२५ संवत्सराग्रहायणी० (४-३-५०) ७६५		१३९५ संज्ञायां शरदो वुञ् (४-३-२७) ७५८	
१७३७ संशयमापन्नः (५-१-७३) ८३६		१२०६ संज्ञायां श्रवणाश्चत्था० (४-२-५) ७०९	
१५७२ संसृष्टे (४-४-२२) ७९७		१५२७ संज्ञायां कन् (४-३-१४७) ७८७	
१५५१ संस्कृतम् (५-४-३) ७९३		२०३० संज्ञायां कन् (५-३-७५) ९१२	
१२१७ संस्कृतं भक्षाः (४-२-१६) ७१२		२०४२ संज्ञायां कन् (५-३-८७) ९१६	
५२५ संहितशफलक्षणवा० (४-१-७०) ३९३		८२३ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (२-४-२०) ५५०	
१४५ संहितायाम् (६-१-७२) ९१		२०५२ संज्ञायां च (५-३-९७) ९१९	
१०३५ संहितायाम् (६-३-११४) ६५०		१६३४ संज्ञायां जन्या (४-४-८२) ८०८	
५१७ सख्यशिश्वीति भा० (४-१-६२) ३८७		१६४१ संज्ञायां धेनुष्या (४-४-८९) ८१०	
२५३ सख्युरसंबुद्धौ (७-१-९२) १५६		१९४३ संज्ञायां मन्माभ्याम् (५-२-१३७) ८९०	
१७९१ सख्युर्यः (५-१-१२६) ८५१		५६७ संज्ञोऽन्यतरस्यां क० (२-३-२२) ४२४	
१२८७ सङ्कलादिभ्यश्च (४-२-७५) ७३३		२१३७ सत्यादशपथे (५-४-६६) ९४५	
८४३ सङ्ख्ययाव्ययासन्ना० (२-२-२५) ५६९		१९७० सद्यः पस्तपरार्षेयमः (५-३-२२) ८९६	
७३० सङ्ख्यापूर्वौ द्विगुः (२-१-५२) ५११		८२१ स नपुंसकम् (२-४-१७) ५४८	
१६८७ सङ्ख्याया अतिश० (५-१-२२) ८२२		१३८७ संधिवेलाद्युत्तुनक्ष० (४-३-१६) ७५६	
१८४३ सङ्ख्याया अवयवे० (५-२-४२) ८६५		७४० सन्महत्परमोत्तमो० (२-१-६१) ५१५	
२०८५ सङ्ख्यायाः क्रिया० (५-४-१७) ९३०		२१३२ सपत्रनिष्पत्रादति० (५-४-६१) ९४४	
१७५२ सङ्ख्यायाः संवत्सर० (७-३-१५) ८३९		१८८७ सपूर्वाच्च (५-२-८७) ८७५	
१७२४ सङ्ख्यायाः संज्ञासं० (५-१-५८) ८३२		४१० सपूर्वायाः प्रथमाया० (८-१-२६) २७६	
१८४८ सङ्ख्याया गुणस्य० (५-२-४७) ८६७		६४३ सप्तमीपञ्चम्यौ कार० (२-३-७) ४६४	
१९८८ सङ्ख्याया विधार्थे धा० (५-३-४२) ९००		८९८ सप्तमीविशेषणे बहु० (२-२-३५) ५८८	
२१३० सङ्ख्यायाश्च गुणा० (५-४-५९) ९४४		७१७ सप्तमी शौण्डैः (२-१-४०) ५०६	
६७३ सङ्ख्या वंशेन (२-१-१९) ४८२		६३३ सप्तम्यधिकरणे च (२-३-३६) ४५९	
२३८ सङ्ख्याविषयापूर्व० (६-३-११०) १४८		१९५७ सप्तम्याखल् (५-३-१०) ८९३	
४८५ सङ्ख्याव्ययादेर्डीप् (४-१-२६) ३६४		१६५७ सभाया यः (४-४-१०५) ८१२	
८७९ सङ्ख्यासुपूर्वस्य (५-४-१४०) ५८३		८२६ सभा राजाऽमनुष्य० (२-४-२३) ५५१	
२१३० सङ्ख्यैकवचनाच्च० (५-४-४३) ९३६		४२१ समः समि (६-३-९३) २८४	
१२६५ सङ्ग्रामे प्रयोजन० (४-२-५६) ७२५		१३५ समः सुटि (८-३-५) ८६	
१५०७ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वा० (४-३-१२७) ७८२		१७६८ समयस्तदस्य प्रा० (५-१-१०४) ८४३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१३१ समयाच्च यापना० (५-४-६०) ९४४		१७०७ सर्वभूमिपृथिवीभ्या० (५-१-४१) ८२७	
६४७ समर्थः पदविधिः (२-११) ४६७		२१३९ सर्वस्य द्वे (८-१-१) ९४६	
१०७२ समर्थानां प्रथमाद्वा (४-१-८२) ६६३		१९५२ सर्वस्य सोऽन्यतर० (५-३-६) ८९२	
१५९३ समवायान्समवैति (४-४-४३) ८०१		२१३ सर्वादीनि सर्व० (१-१-२७) १२७	
१८१३ समांसमां विजायते (५-२-१२) ८५७		१९६४ सर्वैकान्यक्रियत्तदः० (५-३-१५) ८९५	
१६५८ समानतीर्थे वासी (४-४-१०७) ८१२		१६२ ससजुषो रुः (८-२-६६) ९९	
१०१२ समानस्य च्छन्द० (६-३-८४) ६४३		२१०८ सखौ प्रशंसायाम् (५-४-४०) ९३६	
१६५९ समानोदरे शयि० (४-४-१०८) ८१३		१८६८ सस्येन परिजातः (५-२-६८) ८७१	
१७७५ समापनात्सपूर्वप० (५-१-११२) ८४५		५१३ सहनञ्विद्यमान० (४-१-५७) ३८६	
१७४९ समायाः खः (५-१-८५) ८३८		५६४ सहयुक्तेऽप्रधाने (२-३-१९) ४२३	
२०६१ समासाच्च तद्वि० (५-३-१०६) ९२१		६४९ सह सुपा (२-१-४) ४६८	
६७६ समासान्ताः (५-४-६८) ४८३		१००९ सहस्य सः सं० (६-३-७८) ६४३	
१०१९ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः (८-३-८०) ६४६		४२२ सहस्य सन्निः (६-३-९५) २८४	
७ समाहारः स्वरितः (१-२-३१) ८		३३५ सहेः साडः सः (८-३-५६) २२७	
२०९० समूहवच्च बहुषु (५-४-२२) ९३२		७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च (१-४-७४) ५२८	
१७६३ सम्पादिनि (५-१-९९) ८४३		१८९१ साक्षाद्गृष्टरि सं० (५-२-९१) ८७५	
१००४ सम्प्रसारणस्य (६-३-१३९) ६३९		२१२३ सात्पदाद्योः (८-३-१११) ९४१	
३३० सम्प्रसारणाच्च (६-१-१०८) २२४		५६० साधकतमं करणम् (१-४-४२) ४२१	
१८३० सम्प्रोदश्च कटच् (५-२-२९) ८६१		६४० साधुनिपुणाभ्या० (२-३-४३) ४६३	
२८८ सम्बुद्धौ च (७-३-१०६) १८५		३१७ सान्तमहतः सयो० (६-४-१०) २१०	
१०५ सम्बुद्धौ शाकल्य० (१-१-१६) ७३		१८२३ साप्तपदीनं सख्यम् (५-२-२२) ८६०	
५३३ सम्बोधने च (२-३-४७) ३९९		४०० साम आकम् (७-१-३३) २६९	
१७१८ सम्भवत्यवहरति० (५-१-५२) ८३०		४११ सामन्त्रितम् (२-३-४८) २७७	
१४१६ सम्भूते (४-३-४१) ७६४		६८९ सामि (२-१-२७) ४८९	
१८८ सरूपाणामेकशेष० (१-२-६४) ११५		१३९१ सायश्चिरम्प्राह्णे० (४-३-२३) ७५७	
१८०६ सर्वचर्मणः कृतः० (५-२-५) ८५५		११९१ साल्वावयव० (४-१-१७३) ७०३	
४७६ सर्वत्र लोहितादि० (४-१-१८) ३५९		११८७ साल्वेयगान्धारि० (४-१-१६९) ७०२	
८७ सर्वत्र विभाषा० (६-१-१२२) ६३		३३२ सावनड्डहः (७-१-८२) २२५	
५७ सर्वत्र शाकल्यस्य (८-४-५१) ४३		१२२३ सास्मिन्पौर्णमासीति (४-२-२१) ७१३	
१३९० सर्वत्राण्व तलोपश्च (४-३-२२) ७५७		१२२६ सास्य देवता (४-२-२४) ७१४	
२५० सर्वनामस्थाने चा० (६-४-८) १५४		१९११ सिकताशर्क० (५-२-१०४) ८८१	
२१५ सर्वनाम्नः स्मै (७-१-१४) १२९		१२५२ सिति च (१-४-१६) ७२२	
२९१ सर्वनाम्नः स्याड्डू० (७-३-११४) १८६		७१८ सिद्धशुष्कपक्व० (२-१-४१) १०६	
६०८ सर्वनाम्नस्तृतीया च (२-३-२७) ४४६		१९०४ सिध्मादिभ्यश्च (५-२-९७) ८७९	
१६७२ सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ (५-१-१०) ८१६		१४७३ सिन्धुतक्षशिलादि० (४-३-९३) ७७४	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१४०५ स्निग्धपकराभ्यां (४-३-३२) ७६१		८८१ स्त्रियां संज्ञायाम् (५-४-१४३) ५८३	
५५५ सुः पूजायाम् (१-४-९४) ४१८		३०५ स्त्रियाश्च (७-१-९६) २०३	
२१३४ सुखप्रियादानुलोभ्ये (५-४-६३) ९४५		११९५ स्त्रियामवन्तिकुं (४-१-१७६) ७०४	
१९३७ सुखादिभ्यश्च (५-२-१३१) ८८९		९३२ स्त्री पुंवच्च (१-२-६६) ६०८	
२२९ सुडनपुंसकस्य (१-१-४३) १४३		१०७९ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्ज्ञं (४-१-८७) ६६६	
१०९७ सुधातुरकश्च (४-१-९७) ६७९		११२३ स्त्रीभ्यो ढक् (४-१-१२०) ६८७	
१८५ सुपः (१-४-१०३) ११४		१२८८ स्त्रीषु सौवीरसाल्वं (४-२-७६) ७३३	
२०२ सुपि च (७-३-१०२) १२२		१२१६ स्थण्डिलाच्छयिं (४-२-१५) ७१२	
६५० सुपो धातुप्राति० (२-४-७१) ४६९		१४१० स्थानान्तगोशालं (४-३-३५) ७६२	
२९ सुप्तिङन्तं पदम् (१-४-१४) २५		२०८२ स्थानान्ताद्विभाषां (५-४-१०) ९२९	
६६३ सुप्रतिना मात्रार्थे (२-१-९) ४७७		४९ स्थानिवदादेशोऽन० (१-१-५६) ३५	
८६० सुप्रातसुश्वसुदिव० (५-४-१२०) ५७७		३९ स्थानेऽन्तरतमः (१-१-५०) २८	
१२८९ सुवास्त्वादिभ्योऽ० (४-२-७७) ७३३		१७३४ स्थालीबिलात् (५-१-७०) ८३५	
१०२२ सुषामादिषु च (८-३-९८) ६४७		२०१५ स्थूलदूरयुवहस्व० (६-४-१५६) ९०६	
१३९८ सुसर्वाधांजनपदस्य (७-३-१२) ७५९		२०७५ स्थूलादिभ्यः प्रकार० (५-४-३) ९२६	
८८८ सुहृदुर्हृदौ मित्रा० (५-४-१५०) ५८५		९७८ स्थे च भाषायाम् (६-३-२०) ६३१	
१२७७ सूत्राच्च कोपधात् (४-२-६५) ७३१		४३२ स्पृशोऽनुदके क्तिन् (३-२-५८) २९२	
४९९ सूर्यतिष्यागस्त्यम० (६-४-१४९) ३७२		५७४ स्पृहेरीप्सितः (१-४-३६) ४२८	
११७६ सेनान्तलक्षण० (४-१-१५२) ६९९		२५ स्वं रूपं शब्दस्याश० (१-१-६८) २३	
१५९५ सेनाया वा (४-४-४५) ८०१		५५९ स्वतन्त्रः कर्ता (१-४-५४) ४२१	
१७७ सोऽचि लोपे० (६-१-१३४) १०९		२१९ स्वमज्ञातिधनाख्या० (१-१-३५) १३४	
१६६० सोदराद्यः (४-४-१०९) ८१३		३१९ स्वमोर्नपुंसकात् (७-१-२३) २१३	
१५२ सोऽपदादौ (८-३-३८) ९४		६८७ स्वयं केन (२-१-२५) ४८८	
१२३२ सोमाद्व्यण् (४-२-३०) ७१६		४४७ स्वरादिनिपातमव्यय (१-१-३७) ३२७	
१४६९ सोऽस्य निवासः (४-३-८९) ७७४		४६ स्वरितेनाधिकारः (१-३-११) ३२	
१७२२ सोऽस्यांशवन्नभृतयः (५-१-१५६) ८३१		११६६ स्वसुदुःखः (४-१-१४३) ६९७	
१२६४ सोऽस्यादिरिति च्छ० (४-२-५५) ७२५		१५४९ स्वागतादीनाञ्च (७-३-७) ७९२	
३५७ सौ च (६-४-१३) २४२		८४१ स्वाङ्गाच्चैतः (६-३-४०) ५६८	
३८० स्कोः संयोगाद्योरन्ते (८-२-२९) २५९		५१० स्वाङ्गाच्चोपसर्जना० (४-१-५४) ३८२	
१७९० स्तेनाद्यन्नलोपश्च (५-१-१२५) ८५०		१८६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते (५-२-६६) ८७०	
१११ स्तो ऽशुना ऽशुः (८-४-४०) ७५		२३० स्वादिष्वसर्वनाम० (१-४-१७) १४३	
७०१ स्तोकान्तिकदूरार्थ० (२-१-३९) ४९४		१९३२ स्वामिन्नैश्वर्ये (५-२-१२६) ८८७	
३०१ स्त्रियाः (६-४-७९) १९८		६३६ स्वामीश्वराधिपाते० (२-३-३९) ४६२	
८३१ स्त्रियाः पुंवद्भाषित० (६-३-३४) ५५४		१८३ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यां (४-१-२) ११३	
४५३ स्त्रियाम् (४-१-३) ३३५			

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
ह		५५० हीने (१-४-८६)	४१५
३५९ हन्तेरत्पूर्वस्य (८-४-२२)	२४२	२११४ हीयमानपापयोगाच्च (५-४-४७)	९३८
१५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः (४-४-१५)	७९५	५४१ हृकोरन्यतरस्याम् (१-४-५३)	४११
११०२ हरितादिभ्योऽजः (४-१-१००)	६८१	१६४७ हृदयस्य प्रियः (४-४-९५)	८११
१५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च (४-३-१६७)	७९१	९८८ हृदयस्य हृल्लेख्यद० (६-३-५०)	६३५
९६६ हलदन्तात्सप्तम्याः सं० (६-३-९)	६२८	११३३ हृद्गगसिन्ध्वन्ते पूर्व० (७-३-१९)	६८९
१ हलन्त्यम् (१-३-३)	४	१४६१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्य० (४-३-८१)	७७३
१५०४ हलसीराट्क् (४-३-१२४)	७८१	५६८ हेतौ (२-३-२३)	४२४
१६३३ हलसीराट्क् (४-४-८१)	८०८	१२७ हे मपरे वा (८-३-२६)	८२
४७२ हलस्तद्धितस्य (६-४-१५०)	३५८	१८२४ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् (५-२-२३)	८६०
३५४ हलि च (८-२-७७)	२४०	९६ हैहेप्रयोगे हैहयोः (८-२-८५)	६९
३४७ हलि लोपः (७-२-११३)	२३३	३२४ हो ङः (८-२-३१)	२२१
१७१ हलि सर्वेषाम् (८-३-२२)	१०४	१८०० होत्राभ्यश्छः (५-१-१३५)	८५३
३० हलोऽनन्तराः संयोगः (१-१-७)	२५	३५८ हो हन्तेर्ङिणेत्रेषु (७-३-५४)	२४२
६० हलो यमां यमि लो० (८-४-६४)	४३	३१ ह्रस्वं लघु (१-४-१०)	२५
२५२ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा० (६-१-६८)	१५४	२०८ ह्रस्वनद्यापो नुट् (७-१-५४)	१२५
१६६ हलि च (६-१-११४)	१०१	२४२ ह्रस्वस्य गुणः (७-३-१०८)	१५१
१९३९ हस्ताज्जातौ (५-२-१३३)	८८९	१३२५ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते (८-३-१०१)	७४३
१७९५ हायनान्तयुवा० (५-१-१३०)	८५२	२०४१ ह्रस्वे (५-३-८६)	९१६
१६१६ हितं भक्षाः (४-४-६५)	८०५	३१८ ह्रस्वो नपुंसके प्रा० (१-२-४७)	२१२
९९२ हिमकाषिहतिषु च (६-३-५४)	६३६		

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतवार्तिकसूचिकाः ॥

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अ		५०१६ अनाम्रवतिनग०	११४
११०३ } अकर्मकधातुभि०	५३९	१४१० अनेकप्राप्तावेकत्र०	९०३
११०४ }		८०५ अनेकशफेष्वि०	९३९
३२८५ अकच्छप्रकरणे तूष्णी०	२०२८	२८४५ अन्ताच्च	१३९१
३६०४ अक्षादूहिन्यामुप०	७३	३८९४ अन्ताच्च	९६९
३९९० अगोवत्सहले०	८५०	१५५८ अनो नलोपश्च वा०	८२१
२९११ अग्नीधःशरणे०	१५००	४३३२ अन्यात्पूर्वो वा नुम्	४४२
३०७२ अग्निपदादिभ्य उप०	१७६१	३२१० अन्येभ्योऽपि दृश्यते { १९१६, १९१९	१९२७
२७४५ अङ्गक्षत्रधर्मत्रि०	१२७०	१५६९ अन्वादेशे नपु०	४४२
३४९४ अचि शीर्ष इति वा०	१६६७	३२५६ अपरस्यार्धे पश्चभावो०	७३७
१५०७ अज्वरिसन्ताप्यो०	६१५	४००५ अपीलवादीनामिति०	१०४३
३८८० अजस उपसङ्ख्या०	९६०	२४० अपुरि इति०	२१७
३०७० अण् संज्ञायाम्	१७५८	३८७६ अपो योनियन्म०	९७६
५०१५ अतद्धित इति वा०	१०५७	१४९३ अप्रत्ययादिभि०	६४०
११६७ अद्भुतायामसंहि०	७५८	१४६४ अप्राणिष्वित्यपनीय०	५८४
८०० अद्वन्द्वतत्पुरुष	९३८	१४४२ } अभितः परितः०	५४४
२९६६ अधर्माच्चेति वक्त०	१५९१	१४४३ }	
२८६९ अध्यात्मादेष्टुभि०	१४३७	१४४२ अभितः परितः०	६५९
३५४४ अध्वपरिमाणे च	६३	१११४ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे०	५४१
४९०१ अनव्ययस्येति०	१५२	१०८७ अभुक्त्यर्थस्य न	५४४
२४२६ अनपत्याधिकार०	४७२	३३४० अभूततद्भाव इ०	२११७
१५५६ अकारान्तोत्तरपदो०	८२१	१४१२ अभ्यर्हितश्च	९०५
२६८९ अग्निकलिभ्यां ढग्०	१०७८	३९६४ अभ्रकुंसादीना०	९९९
२८४४ अग्रादिपश्चाद्धिमच्	१३९१	३९३२ अमानिनीति व०	८४१
१३३६ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे०	७८०	२७७९ अमेहकृत०	१३२४
३२९७ अनजादौ च०	२०३५	२७८२ अरण्याणः	१३५३, १३२५
४३७८ अनडुहः स्त्रियामां वा	४९८		

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
५०५३ अर्णसो लोपश्च	१९१६	३३३४ आभीघ्रसाधा०	२०९३
३३२७ अर्थाच्चासन्नि०	१९४१	२४७७ आचार्यादणत्वञ्च	५०५
१२७३ } अर्थेन नित्यसमासो०	६९८	११०९ आदिखाद्योर्न	५४०
१२७४ }		३३३९ आद्यादिभ्य उ०	२१११
३०१८ अर्धाच्चिति०	१६९०	१६३३ आब्रह्मणं व्यर्थम्०	४५२
२४७८ अर्यक्षत्तियाभ्यां वा	५०५	१५५७ आबन्तो वा	८२१
३०९२ अर्हतो नुम्ब०	१७८८	३२१३ आमयस्योप०	१९२८
१४८७ } अर्हाणां कर्तृत्वे०	६३४	३८९८ } आमुष्यायणामुष्य०	९७९
१४८८ }		३८९९ }	
३१०७ अलावृतिलोमा०	१८३०	४५२८ आशिषि वुन०	४६४
१२५६ अवरस्योपसङ्ख्यानम्	६९३	२४३३ आसुरेरुपसं०	४७७
५०४५ अवर्णान्ताद्वा	९४१	३०५७ आहतप्रकरणे०	१७४१
१३३७ अवादयः कुष्टाद्यर्थे०	७८०	५९५२ आहौ प्रभूतादिभ्यः	१५४९
२७७१ } अवारपाराद्विग्रहीता०	१३१३	इ	
२७७२ }		२७४९ } इकन्पदोत्तरपदा०	१२७०
२७९२ अवेर्दुग्धे०	१२४२	२७५० }	
५०५२ अव्ययस्य च्वा०	२११८	४५१२ इकारादाविति०	१५६०
४१८७ अव्ययानाम्०	१३२४	३९५८ इकं चरतावुप०	९९१
५०४० अशिष्टव्यवहारे०	५६८	३९७७ इत्येऽनभ्याशस्य	१००७
४१८५ अश्मनो विकारे०	१५१४	३२४७ इदम् इश् सम०	१९७०
४५३४ अष्टका पितृदै०	४६४	३२४९ इदमोऽश्रभावो०	१९७०
३९५१ अष्टनः कपाले०	८०७	२४४९ इयं त्रिसूची पु०	४९३
४५९२ असंयुक्ता ये डल०	२९३	३९६३ इयडुवड्भाविना०	९९९
४७०० असमासवद्भावे०	२१४७	४९८५ इरिकादिभ्यः प्र०	१०५१
२४५३ असितपलितयो०	४९६	१२३६ } इवेन सामासो०	६५०
३९७३ अस्तोश्चेति व०	१००७	१३४१ }	
२६९० अस्मिन्नर्थेऽण् ङिद्वा०	१२०८	ई	
५०३७ अस्य सम्बुद्धौ वा०	४३६	२५५७ ईकक्च	१०७७
४८५१ अह्रादीनां प०	१७२	६९६ ईयसो बहुव्रीहे०	८९४
३३५३ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्	७८७	१३१६ ईषद्गुणवचनेनेति०	७५५
२७२२ } अहः खः क्रतौ	१२५१	उ	
२७२३ }		५४६ उगिद्वर्णग्रह०	२६
आ		४९९० उत्तरपदं यत्प्रा०	१०५५
२९५५ आकर्षात्पर्पा०	१६२५	४५२९ उत्तरपदलोपे०	४६४
३०७८ आकालादृश्च	१७७७	३९६१ उत्तरपदस्य चेति०	९९५
२७४६ आख्यानाख्यायिके०	१२७०	१२८८ उत्तरपदेन परिमाणाना०	७१६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१४६० उत्पातेन ज्ञापिते च	५८०	क	
३००३ उपधिशब्दात् स्वा०	१६७५	३२०० कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च	१९१४
२४९१ उपमानात्पक्षाच्चपुच्छाच्च	५११	३१२१ कप्रत्ययचिका०	१८३४
२३२ उभयोऽन्यत्र	२१७	२४९० कबरमणिविषशरेभ्यो०	५११
१४४४ उभसर्वतसोः कार्या०	५४४	१५१९ कमेरनिषेधः	६२७
३३०३ उवर्णांल्ल इलस्य०	२०३५	२६७४ कम्बोजादिभ्य इति०	११९४
३९८१ उष्णभद्रयोः करणे	१००७	१०८६ कर्मणः करणसंज्ञा०	५७०
ऋ		१३३९ कर्मप्रवचनीयानां०	७८०
३६४० ऋति सवर्णे ऋ वा	८५	४७०० कर्मव्यतिहारे०	२१४७
१४२१ ऋतुनक्षत्राणां समाक्ष०	९०५	३९२१ कल्पदेशीयरौ	८३६
३६०७ ऋते च तृतीया०	७३	४९०२ काम्यरेरेव०	१५२
५६० ऋतोर्द्ध्विद्विधा०	१३९७	५०४८ कारके छे च ना०	१०२५
१५० ऋलृवर्णयोर्मिथः०	१२	३०१९ कार्षापणाष्टि०	१६९०
४९६९ ऋवर्णान्नस्य णत्वं०	२८२	१४७८ कालात्सप्तमी०	५९४
५०५४ ऋवर्णादपि	२०३५	३९३४ कुक्कुट्यादीनाम०	८३६
ऌ		१३१७ कृद्योगा च षष्ठी०	७०३
३६४१ ऌतिसवर्णे ऌ वा	८५	३९३८ कृन्नद्या न	९८६
ए		५०४६ कृष्णोदक्पाण्डुसं०	९४३
४२८७ एकतरात्प्रतिषे०	३१६	३०२५ केवलायाश्चेति०	१६९८
११९९ एकतिङ् वाक्यम्	४०७	३९३१ कोपधप्रतिषेधे त०	८३८
६७३ एकविभक्तावषष्ठ्य०	७१३	२९१८ कौपिञ्जल०	१५१२
३३०६ एकाक्षरपू०	२०३७	१४८५ क्तस्येन्विषयस्य०	६३३
३६३७ एकाच्चा न	८१	१०८५ क्रियया यमभिप्रैति०	५७०
५०५२ एकाचो नित्यम्	१५२४	३०५५ क्रोशशतयोजन०	१७३८
४९१५ एकादेशशास्त्रनि०	१५५	३१२२ क्लिन्नस्य चिल्पिल्ल०	१८३४
३२३५ एतदो वाच्यः	१९७२	१४५९ क्लृपि सम्पद्यमाने च	५८०
४७१७ एते वान्नावादय०	४०७	४३१ क्रौ छुप्तं न स्थानि०	२७३
३६३१ एवे चानियोगे	७८	२६६९ क्षात्त्रियसमानशब्दा०	११८६
ओ		४५३० क्षिपकादीनां च न	४६४
३२८४ ओकारसकारभकारादौ सुपि० २०२८		ख	
५०३५ ओतो णिदिति वाच्यम्	२८५	३१०० खप्रत्ययानुत्पत्तौ०	१८१३
३६३४ ओत्वोष्ठयोः स०	७९	२४६० खरुसंयोगोपधान्न	५०२
औ		४९०६ खर्परे शरि वा०	१५१
४१८९ औङः श्यां प्रति०	३११	७१६ खलतिकादिषु	१३००
४४८२ औत्वप्रतिषेधः सा०	४३७	२७३५ खलादिभ्य इनि०	१२६०

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३३६३ खुरखराभ्यां वा०	८५७	३२९६ चतुर्थादन०	२०३५
३३६६ ह्यश्च	८५९	३३०० चतुर्थादन०	२०३५
१५९१ ख्याजादेशे न	१३९	५०२३ चयो द्वितीयाः श०	{ १३० २९४, ४४३
ग			
२७२१ गजसहायाभ्यां०	१२५१	२७१३ चरणाद्धर्मान्नाय०	१५०६
२७१९ गणिकाया यजिति०	१२४८	२८५७ चित्रारेवती०	१४०८
५०३४ गतिकारकेतरपू०	२७२	२८४२ चिरपरुपरारिभ्य०	१३९१
३३६८ गन्धस्येत्वे तदेका०	८७४	३१२३ चुल् च	१८३४
५०४१ गम्यमानापि०	५९४	११४२ च्व्यर्थ इति वाच्यम्	७७५
३९५२ गवि च युक्ते	८०७	छ	
४९८९ गिरिनद्यादीनां वा	१०५४	५०२५ छत्वममीति वा०	१२१
३९८० गिलगिले च	१००७	२४५४ छन्दसि क्लमेके	४९६
३९७९ गिलेऽगिलस्य	१००७	२६४३ छागवृषयोरपि	११७९
१४२१ गङ्गादेः परा सप्तमी	८९८	ज	
५०४२ गुणकर्मणि वेध्यते	६२३	११०७ जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्	५४०
३१८५ गुणवचनेभ्यो म०	१८९६	२६९० जातार्थे प्रति०	१४११
३८४१ गुणात्तरेण तरलोप०	७०३	२४७९ जातान्तात्र	५०८
२५६१ गोरजादिप्र०	१०७७	१४२२ जातिकालमुखादि०	८९९
३५४३ गोर्युतौ छ०	६३	२४८४ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्	५०८
३१०९ गोष्ठजादयः०	१८३०	१०७९ जुगुप्साविराम०	५८७
घ		३१९७ ज्योत्स्नादिभ्य उ०	१९१०
२९१५ घोषग्रहणमपि०	१५०७	ठ	
१४२६ ध्यन्तादजाद्यदन्तम्०	९०४	३९२९ ठक्छसोश्च	८३६
ड		ड	
४७८५ डावुत्तरपदे प्रति०	३५२	४६९७ डाचि बहुलं द्वे०	८२
च		४६९७ डाचि विवक्षिते०	२१२८
३३१५ चञ्चद्बृहत्तोरुप०	२५७५	त	
२६२४ चटकादिति वाच्यम्	११३४	३०५६ ततोऽभिगमन०	१७३८
३०३६ चतुर्थ्यर्थ०	१७१३	३०३८ तत्पचतीति०	१७१८
३०६९ चतुर्मासाण्यो०	१७५८	५०२१ तत्परं च	५५
१३११ चतुष्पाज्जातिरिति०	७५३	३२२८ तदन्ताच्च	१९४१
३९२० चरट्जातीयरौ	८३६	२७०६ तदस्मिन्वर्तते०	१२४१
३०९१ चतुर्वर्णादीनां०	१७८९	२९५१ तदाहेति०	१५४८
३१५८ चतुरश्छयता०	१८५१	३२४३ तदो दावचनमन०	१९६८
३२९६ चतुर्थादच०	२०३५	३७१३ तद्बृहत्तोः करप०	१०७१

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१४७९ तयुक्तादध्वनः	५९४	२५५५ देवाद्यजौ	१०७७
३२२१ तप्पर्वमरुद्ग्राम्	१९२८	३९०० देवानां प्रिय इ०	९७९
३९१९ तरप्तमपौ	८३६	५०५१ दोष उपसङ्ख्यानम्	१२२१
४४० तस्य दोषः संयो०	२३५, ४३४	३२५१ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः	१९७०
२५८१ } तस्येदमित्यप०	१०८८	१२८७ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे०	७२८
२५८४ }		१५४५ द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगति०	८१२
१४५८ तादर्थ्ये चतुर्थी०	५८०	३१२९ द्विगानित्यम्	१८३८
४५३१ तारका ज्योतिषि	४६४	३३०३ द्वितीयं सन्ध्यक्ष०	२०३७
३१७२ तावतिथेन गृ०	१८७७	३११६ द्वित्वे गोयुगच्	१८३०
२७१३ तिलान्निष्फला०	१२४२	४४६८ द्विपर्यन्तानामे०	२६५
३९२५ तिल्यनौ	८३६	१५२२ द्विषः शतुर्वा	६२७
४२०० तिष्यपुष्ययोरनक्षत्राणि०	४९९	४९८४ द्यज्ज्यज्भ्यामेव	१०५१
२६९१ तीयादीकक् स्वार्थे०	१९९४	ध्र	
४५२६ त्यकनश्च नि०	४६४	३२६० धमुजन्तात्स्वार्थे०	१९९१
४५२५ त्यकत्यपोश्च	४६३	१४१८ धर्मादिष्वनियमः	९०२
७९९ त्यदादितः शेषे पुं०	९३८	४५३६ धात्वन्तयकोस्तु०	४६५
५०५० त्यदादीनां फिञ्वा०	११८०	३९७५ धेनोर्भव्यायाम्	१००७
८०१ त्यदादीनां मिथः०	९३८	न	
२७८० त्यज्जेर्धुव इति०	१३२४	३१९९ नगपांसुपाण्डु०	१९१४
३९१८ त्रतसौ	८३६	३९८४ नजो नलोपस्तिङि०	७५८
५०३८ त्रिचतुर्भ्यां हायन०	४८६	१३६१ नजोऽस्त्यर्थानां वा०	८३०
३३५१ त्र्युपाभ्यां चतुरो०	९४५	२४२५ नञ्ज्ञवीकक्ख्युस्त०	४७०
३९९८ त्रौ च	१०२७	२९६७ नराच्चेति०	१५९९
३९२७ त्वतलोर्गुणव०	८३६	३३२७ नवस्य नू आदेशः	२०९३
थ		२६९२ न विद्यायाः	१९९४
३७२३ थाल्	८३६	३३२८ नश्च पुराणे प्रात्	२०९३
द		३६८४ न समासे	९१
३९९९ दिक्छन्देभ्यस्तीरस्य०	१०३४	३४९३ नञ्नासिकायाः	१६६६
३९०२ दिवश्च दासे	९७९	४९० नानर्थकेऽलोऽन्त्य०	३४७
४००१ दुरो दाशनाशदभ०	१०३४	४१८३ नान्तस्य टिलोपे०	१४८८
२७८३ दूरादेत्यः	१३२५	३६३८ नित्यमाप्तेडिते ङाचि०	२१२८
३९९२ दक्षे चेति वक्तव्यम् १०१७, १०१८		१४७४ निमित्तपर्यायप्रयोगे०	६०८
४१९८ दन्करपुनः पू०	२८२, ३०६	१४९० निमित्तात्कर्मयोगे	६३३
३२४४ दशिर्ग्रहणाद्भव०	१९६३	१११० नियन्तृकर्तृकस्य०	५४०
११०८ दशेश्च	५४०	१३३९ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे०	७८०

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३९५९ निष्के चेति वा०	९९४	३३५९ } पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्र०	८३२
२७८१ निसो गते	१३२४	३९१० }	
२४५६ नीलादोषधौ	५००	२९५० पुष्पमूलेषु०	१५४५
२६८० नील्या अन्वक्तव्यः	५००, १२०३	३८८१ पुंसानुजो जनुषा०	९६०
११०९ नीवह्योर्न	५४०	३८८२ पूरण इति वक्तव्यम्	९६३
४३७४ सुमचिर० { २८०, २९९, ३२०	३२२, ३२३	२६७० पूरोरण्वक्तव्यः	११८६
३३६० नेतुर्नक्षत्रे अब्ब०	८५४	२७०७ पूर्णमासादण्वक्तव्यः	१२४१
प		४३३ पूर्वत्रासिद्धे न०	२३५, ४३४
२८६८ पञ्चजनादुपसं०	१४३५	३२४६ पूर्वपूर्वतरयोः०	१९७०
२९९६ पञ्चजनादुप०	१६७१	३२५० पूर्वान्यान्यतर०	१९७०
२९०८ पत्त्राद्वाह्ये	१५०३	२९५३ पृच्छतौ सुज्ञाता०	१५४९
१५५४ पथः सङ्ख्याव्ययादेः	८२१	२५५४ पृथिव्याजानौ	१०७७
२८१९ पथ्यध्यायन्याय०	१३५३	४२११ पृथुमृदुभृश०	१७८७
३२४८ परस्मादद्यव्य०	१९७०	२७२० पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्	१२५०
२८६६ परिमुखादिभ्य०	१४३६	४२१४ प्रकृत्या अके०	१२४७
४६८३ परेर्वर्जने वावच०	२१४१	१४६६ प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्	५६१
५१९ पर्यायस्यैवेष्ट्यते	८२६	३१४० प्रकृतिप्रत्ययार्थ०	१८४६
१३३८ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे०	७८०	१३२० प्रतिपदविधाना०	७०४
२७२४ पश्चां णस् वक्तव्यः	१२५१	५०१७ प्रत्यये भाषायां०	११६
३३५२ पत्यराजभ्यां चे०	९४६	१०३६ प्रथमलिङ्गप्र०	२६६
२४८० पाणिगृहीती भार्यायाम्	५०८	३१३३ प्रमाणपरिमाणा०	१८३८
२६७१ पाण्डोर्ध्वण्	११८६	३१२८ प्रमाणे लः	१८३८
१५५९ पात्राद्यन्तस्य न	८२१	४६८९ प्रयोजनं सुल्लोप०	२१४६
३३१४ पादशतग्रहण०	२०७३	३६०८ } प्रवत्सतरकम्बल०	७३
२४६१ पालकान्तात्र	५०४	३६०९ }	
५०३३ पाशकल्पकका०	१५२	१४२५ प्रहरणार्थेभ्यः प०	९००
२७१४ पिङ्गश्छन्दसि ङिञ्च	१२४२	३९५३ प्राक्शताद्वक्तव्यम्	८०८
२७०८ पितुर्भ्रातरि व्यत्	१२४२	२४५७ प्राणिनि च	५००
२४५५ पिशङ्गादुपसं०	४९६	३१८९ प्राण्यङ्गादेव	१९०३
३२२४ पिशाचाच्च	१९३५	१३३५ प्रादयो गताद्यर्थे०	७८०
२६८१ पीतात्कन्	१२०३	१३६० प्रादिभ्यो धातुजस्य०	८३०
१५५३ पुण्यसुदिनाभ्यामहः०	८२१	३६०५ प्राद्वहोढोढ्यै०	७३
२४८९ पुच्छाच्च	५११	३७१४ प्रायस्य चित्तिचि०	७१
३००० पुरुषाद्वधविकार०	१६७२	फ	
		२९४९ फलपाकशुषा०	१५४५

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३२१५ फल्लवर्हाभ्यां०	१९२८	२७०८ मातुर्ङलच्	१२४२
१५४० फलसेनावनस्प०	९१६	२७०९ मातृपितृभ्यां पितरि०	१२४२
२८५८ फल्लुन्यषाढाभ्यां०	१४०८	४५२४ मामकनरकयोः	४६३
ब		३४९६ मांसपृतनासानू०	२९५
३२१९ बलादूलः	१९२८	४६३४ मासश्छन्दसि	३१७
२५५६ बहिषष्टिलोपो यञ्च	१०७७	५०४४ मिथोऽनयोः समासे०	८९८
३०२४ बहुपूर्वाच्चेति०	१६९५	४९११ मुहुसः प्रतिषेधः	१५५
२४०७ बहुव्रीहौ वा	४५६	२५०० मूलान्नजः	४५४
४३३१ बह्वर्जि नुम्प्रतिषेधः	४४३	य	
३३३८ बह्वत्पार्थान्म०	२१०९	३०५२ यज्ञात्विग्भ्यां०	१७३५
३२२५ बाहूरुपूर्वप०	१९४१	५०१८ यणो मयो द्वे वा०	५४
३०३५ ब्रह्मवर्चसादुप०	१७०५	४८०६ यणः प्रतिषेधो०	५४
३८७८ ब्राह्मणाच्छंसिन०	९५९	१४७७ यतश्चाध्वकाल०	५९४
भ		४९०२ यवलपरे यव०	१२७
११११ भक्षेराहिसार्थस्य न	५४०	२४७३ यवाद्दोषे	५०५
३३४४ भद्राच्चेति व०	२१३८	२४७४ यवनाल्लियाम्	५०५
१२७५ भयभीतभीतिभी०	६९९	४९९१ युवादेर्न	१०५५
३११९ भवने क्षेत्रेशा०	१८३०	२६५१ यून्श्च कुत्सायां०	१०९२
२८८२ भवार्थे तु लुगवाच्यः	१०७७	र	
३९२८ भस्याढे तद्धिते	८३६, ८४२	२५०२ रज्ज्वादिपर्युदासादु०	५२१
३३३० भागरूपनाम०	२०९३	५०३६ रत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्	३००
२९५९ भावप्रत्ययान्ता०	१५७०	३१९८ रप्रकरणे खमु०	१९१४
३१८३ भूमनिन्दाप्र०	१८९४	२६२७ राज्ञो जातावेवेति०	११५३
४८६५ भो राजन्यवि०	९४	३९२२ रूपपाशपौ	८३६
१४१६ भ्रातुर्ज्यायसः	९०५	४८४७ रूपरात्रिरथन्त०	१७२
३९७८ भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे	१००७	ल	
म		१४१३ लध्वक्षरं पूर्वम्	९०५
४१९८ मत्स्यस्य ड्याम्	४९९, ५१८	३३२२ लिङ्गबाधनं वा	२१००
७१७ मनुष्यलुपि०	१३००	३९७६ लोकस्य पृणे	१००७
३९५० महतः आत्वे घासकर०	८०७	३२९८ लोपः पूर्वपदस्य०	२०३५
२९९८ महाजनादृज्	१६७१	२५६० लोमोऽपत्येषु बहु०	२६५, १०७७
३०६४ महानाम्न्यादिभ्यः०	१७५८	१४७४ ल्यल्लोपे कर्मण्य०	५९४
२७६१ महिषाच्चेति०	१३०६	व	
२७१० मातरि षिञ्च	४९९, १२४२	३१७५ वटकेभ्य इ०	१८८२
३४४९ मातृमातृकमा०	१००५		

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३१३४ वत्वन्तात्स्वार्थे०	१८३८	२६११ व्यासवरुडनिषाद०	१०९७
२४०५ वनो न हश् इति०	४५६	श	
२४३५ वयस्य चरम इ०	४७८	२६७९ शकलकर्ममाभ्या०	१२०३
२४४१ वयोवाचकस्यैव हा०	४८६	३६३२ शकन्धादिषु प०	७९
३३६५ वेष्टौ वक्तव्यः	८५९	२७०२ शतरुद्राद्व्य०	१२३०
४५३२ वर्णका तान्तवे	४६४	५०४९ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्ण०	१०४९
१४१५ वर्णानामानुपूर्व्ये०	९०५	११०५ शब्दायतेर्न०	५४०
१५३३ वर्तका शकुनौ०	४६४	५०१९ शरः खयः	१३८
२९१० वहेस्तुरणिद् च	१५००	३९२६ शसि बहुलपार्थस्य०	८३६
२८२० वा गोमयेषु	१३५३	१३१० शाकपार्थिवादीनां०	७३९
३८९७ वागिद्वपइयञ्चो०	९७९	३२०९ शिखामालादि०	१९२३
३०३३ वातपित्तश्लेष्मभ्यः०	१७०४	३२८६ शीले को मलोपश्च	२०२८
३२२० वातात्समूहे०	१९२८	३२१७ शीतोष्णतृप्रेभ्य०	१९२८
५७६ वा नामधेयस्य०	१३३८	२४०० } शूद्रा चामहत्पू०	४५४
१४२० वा प्रियस्य	८९८	२४०१ }	
३९०७ वायुशब्दप्रयोगे०	९२२	३२१४ शृङ्गवृन्दाभ्या०	१९२८
५०२२ वाहतजग्धयोः	५५	३९०१ शफपुच्छलाङ्गूले०	९७९
४२१५ वा हितनाम्न इति०	११५७	१५१३ शोपे विभाषा	६२४
३९०३ विद्यायोनिसम्बन्धे०	९८१	२८५९ श्रविष्ठाषाढाभ्यां०	१४०८
२७४४ विद्यालक्षण०	१२७०	१२९६ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं०	७३८
३२९९ विनापि प्रत्ययं०	२०३५	३०९३ श्रोत्रियस्य य०	१७९५
४२३८ विभक्तौ लिङ्गवि०	३००	५०३९ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च	५२३
२९५ विभाजयितु०	१५९९	ष	
२४२ विभाषाप्रकरणे	२२६	३११७ षड्त्वे षड्वच्	१८३०
२९६८ विशसितु०	१५९९	४००१ } षष उत्त्वं दतृदशधा०	८११
३९०९ विष्णौ न	९२५	४००२ }	
३१९४ विष्वगित्युत्तर०	१९०७	३३०७ षषष्ठाजादिव०	२०३७
३११५ विस्तारे पठच्	१८३०	२५०५ पाद्यजश्चाब्वाच्यः	५२८
५१८ वृक्षादौ विशेषाणा०	९१६	स	
३१९५ वृत्तेश्च	१९०८	३०१८ सङ्ख्यापूर्वपदानां०	१६८३
२६५४ वृद्धस्य च पूजायां०	१०९२	१४१७ सङ्ख्याया अल्पीयस्याः	८९८
२७१६ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्	१२४७	५०४७ सङ्ख्याया नदीगो०	९४३
४३७३ वृद्धौत्वतृजद्भाव०	३२०	३३४८ सङ्ख्यायास्तत्पुरु०	८८५१
२९६५ वृद्धेर्वृधुषिभावो०	१५८०	३११० सङ्घाते कटच्	१८३०
२९१४ वरे देवासुरादिभ्यः	१५०५	२४५८ संज्ञायां च	५००

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३०३९ संज्ञायां स्वार्थे०	१७२४	४५३५ सूतकापुत्रिका०	४६४
२२५ संज्ञापसर्जनीभूता०	२२२	२७४४ सूत्रान्तात्त्वक०	१२७०
४८९२ सम्पुङ्गानां सो०	१३८, १३९	४१९९ सूर्यागस्त्ययोश्छे०	४९९
४७८६ सम्बुद्धौ नपुंसका०	३६८	२४७१ सूर्यादिवतायां चाव्वाच्यः	५०४
२४९७ सम्भ्रान्नाजिनशण०	४५४	३०४५ स्तोमे ङविधिः	१७२४
५०५६ सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ०	२१४७	४७०१ स्त्रीनपुंसकयो०	२१४७
२४९६ सदच्कान्दप्रान्तश०	४५४	१५१३ स्त्रीप्रत्ययोरकाकार०	६२४
४७१४ समानवाक्ये निघा०	४०७	४८६४ स्त्रियां न	९४
३२४५ समानस्य०	१९७०	३३६७ स्त्रियाम्	४८४
५४५ समासप्रत्यय०	२६	२६२५ स्त्रियामपत्ये०	११३४
१२४६ समाहारे चायमिष्यते	६७४	२५५९ स्थान्नोऽकार०	१०७७
२९१२ समिधामाधाने०	१५००	१५३५ } स्थेणोर्लुङीति व०	९०७
२९९७ सर्वजनाङ्ग०	१६७१	१५३६ }	
२६८९ सर्वत्रामि	१२२६	३११८ स्नेहे तैलच्	१८३०
१४१९ सर्वनामसङ्ख्ययो०	८९८	३३४६ स्वतिभ्यामेव	९५४
१३७६ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे०	७२८, ११४७	५२३ स्वरूपस्य०	१५८५
२९९९ सर्वाणो वेति०	१६७२	३६०६ स्वादीरेरिणोः	७३
३२२६ सर्वादेश्व	१९४१	२७४४ स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्	१२६४
२७४८ सर्वादेः सादेश्व०	१२७०, १७८९		
३२४० सर्वोभयार्था०	१९५६	ह	
७२१ सविशेषणस्य प्रतिषेधः	८१८	२४९५ ह्यगव्यमुकयमनुष्य०	५१८
३०९४ सहायाद्वा०	१७९७	२६८२ हरिद्रामहार०	१२०३
२५०३ सहितसहाभ्यां चेति०	५२५	७१५ हरीतक्यादिषु०	१३००
१४८६ साध्वसाधुप्रयोगे च	६३३	१४६१ हितयोगे च	५८०
५०४३ सामान्ये नपुंसकम्	८२१	३३१८ हिमाच्छेदः	१९२८
३६८४ सिति च	९१	२४७२ हिमारण्ययोर्महत्वे	५०५
३६३३ सीमन्तः केश०	७९	३८८५ हृद्युभ्याश्च	९६७
५५९ सुसर्वार्धदिक्छन्देभ्यो०	१३९८	३२१६ हृदयाच्चालुरन्य०	१९२८

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतपरिभाषासूचिकाः ॥

५७ अकृतव्यूहाः पा०	४६, ४१७, ४३५	३० पदाङ्गाधिकारे०	२२७
९३ अङ्गकार्ये कृते०	३८८	३९ परित्यान्तर०	४६
६२ अनन्तरस्य वि०	३५९	६० पुरस्तादपवादा०	१९१
१७ अनिस्मन्ग्रह०	३५९, ८९०	३७ प्रकृतिवदनु०	२८३
१०४ अन्यबाधेऽन्य०	४१९	२४ प्रत्ययग्रहणे०	२१७, ४५६
१५ अर्थवद्ग्रहणे०	७३	७२ प्रातिपदिकप्र०	१८२
५१ असिद्धं बहि०	४६	१४ यत्रानेकविध०	३९
२६ उत्तरपदाधिका०	९८८	११४ लक्षणप्रतिपदो०	८०७
१०३ उपपदविभक्तेः०	५८३	७० लाश्रयमनुबन्ध०	४७०
२९ कृद्ग्रहणे गतिकार०	६९४	२८ संज्ञाविधौ प्र०	२१७
७६ गतिकारकोपप०	७८२	९४ संज्ञापूर्वको वि०	८४७
६८ ताच्छीलिके णेऽपि	४७०	८६ सन्निपातलक्षणो०	२०४
१०५ नानर्थकेऽलोन्त्य०	३४७	८७ सन्नियोगशिष्टानाम्	१३११
६ नानुबन्धकृत०	२१४	२७ स्त्रीप्रत्यये चानु०	१००४
१३ निर्दिश्यमानस्या०	२२७		

